

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI**

**İSLÂM HUKUKUNDA BİLİNCİN
HAK VE SORUMLULUKLARA ETKİSİ**

(DOKTORA TEZİ)

Cemalettin ŞEN

**Danışman
Doç. Dr. Ali KAYA**

BURSA 2009

TEZ ONAY SAYFASI

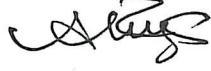
T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Hukuku Bilim Dalı'nda U2004661 numaralı Cemalettin ŞEN'in hazırladığı "İslâm Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi" konulu Doktora ile ilgili tez savunma sınavı, 26.10./2009 günü 14:40 - 16:40... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ...başarılı..... (başarılı/~~başarısız~~) olduğunaoy birliği..... (oybirliği/~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Doç. Dr. Ali KAYA

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Zeki ÖZCAN

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Yunus Vehbi YAVUZ

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

26.10./2009

ÖZET

Yazar : Cemalettin ŞEN
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı : İslâm Hukuku
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : x + 276
Mezuniyet Tarihi :/....../2009
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ali KAYA

İSLÂM HUKUKUNDA BİLİNCİN HAK VE SORUMLULUKLARA ETKİSİ

Psikolojinin ve felsefenin temel kavramlarından birisi olan bilinç, genellikle insanın kendisinin ve çevresinin farkında olması şeklinde tanımlanmaktadır. Bilinç kavramının çıkış noktası psikoloji ve felsefedir. Bununla beraber, bilincin hukuk ilminde de önemli bir yeri vardır. İslâm hukukunda sıkça kullanılan akıl, temyiz gücü ve irade gibi önemli kavramlar bilinçle yakından ilişkilidir. Ayrıca uyku, rüya, hipnoz, baygınlık ve sarhoşluk gibi hukukî açıdan önemli sonuçlar doğuran pek çok kavram aslında bilincin değişik birer görünümünden ibarettir. Bilincin tam veya bozuk olmasının yanı sıra haram ya da helâl yolla bozulmuş olmasının da önemli fıkî etkileri vardır.

Anahtar Sözcükler

Bilinç
Akıl

Hak
Temyiz gücü

Sorumluluk
İrade

Rüya
Hipnoz

ABSTRACT

Yazar : Cemalettin ŞEN
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı : İslâm Hukuku
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : x + 276
Mezuniyet Tarihi : .../.../2009
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ali KAYA

THE EFFECT OF THE CONSCIOUSNESS ON THE RIGHTS AND THE RESPONSIBILITIES IN ISLAMIC LAW

Consciousness, one of the main conceptions of psychology and philosophy, is usually defined as awaring of himself/herself and his/her environment. Its starting point is psychology and philosophy. However, it has a great part in jurisprudence. The fundemental conceptions frequently utilized by Islamic law such as reason, discrimination, and will are closely related to the term consciousness. Actually, many terms such as sleep, dream, hypnosis, faintness and drunkenness that sometimes lead to the juristic conclusions, are the different images of the consciousness. Besides having a sound or unsound consciousness, the corruption of consciousness by lawful (religiously legal) and unlawful ways can produce some juristic consequences.

Key Words

Consciousness
Reason

Right
Discrimination

Responsibility
Will

Dream
Hypnosis

ÖNSÖZ

İslâm'ın, korunmasını emrettiği beş temel değerden birisi de akıldır. Bilinç de, akıl kapsamında bir mefhum olduğu için, aynı çerçeve içinde yer almaktadır. Bu nedenle, araştırmamızın merkezî kavramı olan bilincin, incelenmeye değer bir olgu olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca, sadece fıkıh alanında değil, beşerî hukuk sahasında da bilince ilişkin doyurucu ve kapsamlı bir eserin ortaya konulmamış olması, bu konudaki boşluğun doldurulması noktasında bize bir itici güç olmuştur.

Başta, konunun psikoloji ve felsefe gibi farklı disiplinleri de yakından ilgilendiriyor olması, değişik alanlarda ve yoğun incelemeler yapmamızı gerektirdiği için düşünsel ve kavramsal alt yapı çalışmalarımız hayli zaman aldı; fakat söz konusu alt yapı kurulduktan sonra çalışmamız hızlandı ve mecrasına girdi.

Giriş, üç bölüm ve ekten oluşan tezimizde, bilincin İslâm hukukundaki yerini ve önemini ortaya koyduk; haklara ve sorumluluklara etkisini örneklerle açıkladık ve bu kavrama ilişkin terim ve deyimlerin pek çoğunu bir araya getirdik.

Çalışmamızın, bundan sonra, psikolojik veriler ışığında “fıkıhın yeniden ve bütün olarak araştırılması” şeklinde tanımladığımız *Fıkıh Psikolojisi* çerçevesinde yapılacak incelemelere ilham kaynağı olmasını ümit etmekteyiz.

Sadece tez çalışmamız süresince değil, her zaman için düşünce, bilgi ve anlayış sadedinde ciddi destek, yardım ve ilgilerini gördüğüm başta tezimizin danışmanı Doç. Dr. Ali KAYA beye; ardından, Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN beye, Prof. Dr. Zeki ÖZCAN beye, Prof. Dr. Yunus Vehbi YAVUZ beye ve Prof. Dr. Vecdi AKYÜZ beye; tezimizin tashihinde kıymetli zamanlarını harcama lutfunda bulunan değerli dostum Dr. Abdürrahim KOZALI beye ve dünden bugüne üzerimde emeği bulunan bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim. Yüce Allah'tan (cc) bu çalışmayı yararlı kılmasını dilerim.

Cemalettin ŞEN

Bursa, 26.10.2009

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
I. KONUNUN ÖNEMİ.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMAÇLARI.....	3
A) Bilinç ile İlgili Bilimsel Boşluğun Doldurulması.....	3
B) Bilincin İslâm Hukuku Açısından Bir Bütün Olarak Ele Alınması.....	4
C) Bilinç Konusu ile İlgili Kavram Kargaşasının Sona Erdirilmesi	5
1) Bilincin Varlığı Sorunu	5
2) Bilinç Kavramının Tanımlanması Sorunu.....	6
3) Bilinç Kavramından Gerektiği Hâlde Hiç Bahsedilmemesi.....	7
4) Bilinç Durumlarının Bazılarından Gerektiği Hâlde Hiç Bahsedilmemesi	8
5) Bilinç Kavramı Yerine Hatalı Sayılabilecek Kavramların Kullanılması	8
6) Bilinç Kavramının Hatalı Sayılabilecek Kavramlar Yerine Kullanılması	9
7) Bilinç Durumlarından Bazılarının Birbirine Çok Benzemesi	10
D) İslâm Hukukuna Bilinç Kavramı Çerçevesinde Açılım Kazandırılması.....	10
III. KONUNUN KAYNAKLARDAKİ YERİ	12
IV. ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM VE TEKNİKLER.....	16
A) Konunun Bir Sorun Olarak Ortaya Konması	16
B) Konunun Sınırlarının Belirlenmesi.....	16
C) Verilerin Toplanması Sınıflandırılması ve Değerlendirilmesi	18
D) Konu ile İlgili Sorunların Çözümüne Kavuşturulması	19
BİRİNCİ BÖLÜM.....	21
TEMEL KAVRAMLAR VE GENEL BİLGİLER	21
I. BİLİNÇ VE BİLİNÇ İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR.....	21
A) BİLİNÇ KAVRAMI.....	21
1) Bilincin Sözlük Anlamı	21
2) Bilincin Terim Anlamı	24
3) Bilincin Çeşitleri	28
4) Bilincin Unsurları	32
a) Bilincin öznesi	32
b) Bilincin nesnesi	39
c) Farkındalık.....	40
5) Bilinç Basamakları ve Bilinç Basamaklarını Tespit Yöntemleri	44
a) Bilinç Basamakları	45
b) Bilinç Basamaklarını Tespit Yöntemleri.....	46
B) BİLİNÇ İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR.....	49
1) Şuur (الشعور) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi	49

2) Va'y (الوعي) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi	52
3) Akıl (العقل) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi	54
a) Akıl kavramının bilinç ile ilişkili hiçbir anlam taşımadığı kullanımlar	56
b) Akıl kavramının bilinci de kapsayan geniş bir anlamda kullanılması.....	56
c) Akıl kavramının bilinç anlamında kullanılması	57
4) Temyiz Gücü (التمييز) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi	57
5) İrade (الإرادة) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi	61
a) Kasıt (القصد).....	61
b) Amd (Taammüd) (التعمد / العمد)	62
c) Niyet (النية)	62
d) İhtiyar (الإختيار).....	62
e) Rıza (الرضاء).....	63
6) Ehliyet (الأهلية) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi	63
a) Vücûb ehliyeti (أهلية الوجوب)	63
b) Edâ ehliyeti (أهلية الأداء)	64
II. BİLİNÇ DURUMLARI	65
A) PSİKOLOJİ VE TIP AÇISINDAN BİLİNÇ DURUMLARI	66
1) Normal Bilinç Durumları	66
2) Değişik Bilinç Durumları	67
a) Genel Değişik Bilinç Durumları.....	68
b) Özel Değişik Bilinç Durumları	68
B) BAZI BİLİNÇ DURUMLARININ FIKIH SİSTEMATİĞİNDEKİ YERİ.....	68
1) Uyku (النوم).....	69
2) Rüya (الرؤيا).....	71
a) Hz. Peygamber (sav) dışındaki peygamberlerin (as) rüyaları ve tabirleri.....	73
b) Hz. Peygamber'in (sav) rüyaları ve tabirleri	74
c) Asr-ı saâdet'te yaşayanların rüyaları ve tabirleri.....	74
d) Asr-ı saâdet'ten sonra yaşayanların rüyaları ve tabirleri.....	74
3) Hipnoz (النوم المغناطيسي)	75
4) Baygınlık (الإغماء)	77
5) Sarhoşluk (السكر)	77
6) Uyuşturucu Madde Etkisinde Olma (الخدَر)	80
İKİNCİ BÖLÜM	83
İSLÂM HUKUKUNDA HAK KAVRAMI VE BİLİNCİN HAKLARA ETKİSİ	83
I. İSLÂM HUKUKUNDA HAK KAVRAMI	83
A) HAKKIN SÖZLÜK ANLAMI	83
B) HAKKIN TERİM ANLAMI	85
C) HAKKIN ÖZGÜRLÜK İLE İLİŞKİSİ	91
D) HAKKIN ÇEŞİTLERİ	94
1) Allah (cc) Hakları – Kul Hakları – Müşterek Haklar	95
a) Allah (cc) hakları (حقوق الله).....	95
b) Kul hakları (حقوق العباد)	96
c) Müşterek haklar (الحقوق المشتركة)	97
2) Diyânî Haklar – Kazâî Haklar	98
3) Ayna İlişkin Haklar – Zimmete İlişkin Haklar	98
4) Mütetekkid Haklar – Mücerred Haklar	99

5) Fitrî Haklar – Müktesep Haklar	99
6) Zorunlu Olan Haklar – İhtiyaç Olan Haklar – Güzelleştirici Haklar	100
7) Kamu Hakları – Özel Haklar	101
a) Kamu hakları (public / common rights) (الحقوق العامة)	101
b) Özel haklar (private / exclusive rights) (الحقوق الخاصة)	102
E) HAKKIN UNSURLARI	109
1) Hakkın Konusu (محل الحق)	109
2) Hakkın Sahibi (صاحب الحق)	110
3) Hakkın Borçlusu (المدين بالحق)	111
4) Hakkın Meşrûluğu (مشروعية الحق)	112
II. BİLİNCİN HAKLARA ETKİSİ	112
A) HAKLARA YÖNELİK BİLİNÇ VE ETKİSİ	113
1) İnsanın Kendi Haklarına Yönelik Bilincinin Etkisi	113
2) İnsanın Başkalarının Haklarına Yönelik Bilincinin Etkisi	113
B) HAK BİLİNCİ VE ETKİSİ	114
C) BİLİNCE İLİŞKİN HAKLAR VE ETKİLERİ	115
1) Bilincin “Sağlık Hakkı” Çerçevesinde Etkisi	117
2) Bilincin “Dinlenme Hakkı” Çerçevesinde Etkisi	119
3) Bilincin “Âdil Yargılanma Hakkı” Çerçevesinde Etkisi	120
4) Bilincin “Çalışma Hakkı” Çerçevesinde Etkisi	122
D) BİLİNCİN HAKKIN UNSURLARI AÇISINDAN ETKİSİ	123
1) Bilincin “Hakkın Konusu” Bağlamında Etkisi	123
2) Bilincin “Hakkın Sahibi” Bağlamında Etkisi	124
3) Bilincin “Hakkın Borçlusu” Bağlamında Etkisi	124
4) Bilincin “Hakkın Meşrûluğu” Bağlamında Etkisi	125
E) BİLİNCİN HAKKIN KAZANILMASI AÇISINDAN ETKİSİ	126
F) BİLİNCİN HAKKIN KULLANILMASI AÇISINDAN ETKİSİ	128
G) BİLİNCİN HAKKIN KORUNMASI AÇISINDAN ETKİSİ	130
H) BİLİNCİN HAKKIN SONA ERMESİ AÇISINDAN ETKİSİ	131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	134
İSLÂM HUKUKUNDA SORUMLULUK KAVRAMI VE BİLİNCİN SORUMLULUKLARA ETKİSİ	134
I. İSLÂM HUKUKUNDA SORUMLULUK KAVRAMI	134
A) SORUMLULUĞUN SÖZLÜK ANLAMI	134
B) SORUMLULUĞUN TERİM ANLAMI	136
C) SORUMLULUĞUN TEKLÎF İLE İLİŞKİSİ	138
D) SORUMLULUĞUN MÜEYYİDE İLE İLİŞKİSİ	141
E) SORUMLULUĞUN ÇEŞİTLERİ	148
1) İbadet Sorumluluğu	150
2) Medenî Sorumluluk	156
3) Cezaî Sorumluluk	159
F) SORUMLULUĞUN UNSURLARI	164
1) Sorumlu	164
2) Sorumlu Kılan	167
3) Sorumluluğun Sebebi	167
II. BİLİNCİN SORUMLULUKLARA ETKİSİ	167

A) SORUMLULUKLARA YÖNELİK BİLİNÇ VE ETKİSİ	168
1) İnsanın Kendi Sorumluluklarına Yönelik Bilincinin Etkisi	168
2) İnsanın Başkalarının Sorumluluklarına Yönelik Bilincinin Etkisi	169
B) SORUMLULUK BİLİNCİ VE ETKİSİ	169
C) BİLİNCE İLİŞKİN SORUMLULUKLAR VE ETKİLERİ	173
1) Bilincin “Dinin Korunması” Çerçevesinde Etkisi	173
2) Bilincin “Canın Korunması” Çerçevesinde Etkisi	174
3) Bilincin “Aklın Korunması” Çerçevesinde Etkisi	175
4) Bilincin “Neslin Korunması” Çerçevesinde Etkisi	175
5) Bilincin “Malın Korunması” Çerçevesinde Etkisi	176
D) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN UNSURLARI AÇISINDAN ETKİSİ	177
1) Bilincin “Sorumlu” Bağlamında Etkisi	177
2) Bilincin “Sorumlu Kılan” Bağlamında Etkisi	177
3) Bilincin “Sorumluluğun Sebebi” Bağlamında Etkisi	178
E) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN DOĞMASI AÇISINDAN ETKİSİ	178
F) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN AĞIRLAŞMASI AÇISINDAN ETKİSİ	180
G) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN HAFİFLEMESİ AÇISINDAN ETKİSİ	181
H) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN ERTELENMESİ AÇISINDAN ETKİSİ	183
I) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN KALKMASI AÇISINDAN ETKİSİ	183
SONUÇ	186
KAYNAKLAR	188
EK – BİLİNCE İLİŞKİN TERİMLER VE DEYİMLER	246
ÖZGEÇMİŞ	276

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	<i>Adı geçen eser</i>
<i>a.g.m.</i>	<i>Adı geçen makale</i>
<i>a.g.md.</i>	<i>Adı geçen madde</i>
<i>a.g.tz.</i>	<i>Adı geçen tez</i>
<i>AÜHFD</i>	<i>Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi</i>
<i>AÜİFD</i>	<i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>bk.</i>	<i>Bakınız</i>
<i>c.</i>	<i>Cilt</i>
<i>çev.</i>	<i>Çeviren</i>
<i>der.</i>	<i>Derleyen</i>
<i>DEÜİFD</i>	<i>Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>DİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>ed.</i>	<i>Editör</i>
<i>EAÜİFD</i>	<i>Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>h.</i>	<i>Hicrî</i>
<i>haz.</i>	<i>Hazırlayan</i>
<i>Hz.</i>	<i>Hazreti</i>
<i>İA</i>	<i>İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>İÜHFD</i>	<i>İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi</i>
<i>karş.</i>	<i>Karşılaştırınız</i>
<i>mad.</i>	<i>Madde</i>
<i>m.ö.</i>	<i>Milâttan önce</i>
<i>MÜİFD</i>	<i>Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>Mv.F</i>	<i>el-Mevsû'atü'l-fikhiyye</i>
<i>Mv.Fİ</i>	<i>Mevsû'atü'l-fikhi'l-İslâmî</i>
<i>nşr.</i>	<i>Neşreden</i>
<i>ö.</i>	<i>Ölüm tarihi</i>
<i>ra</i>	<i>Radiyallâhu anh</i>
<i>s.</i>	<i>Sayfa</i>
<i>sad.</i>	<i>Sadeleştiren</i>
<i>sav</i>	<i>Sallallâhu aleyhi ve sellem</i>
<i>ss.</i>	<i>Sayfadan sayfaya</i>
<i>sy.</i>	<i>Sayı</i>
<i>ŞİA</i>	<i>Şâmil Yayınları İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>TMK</i>	<i>Türk Medenî Kanunu / Türk Kanunu Medenîsi</i>
<i>TCK</i>	<i>Türk Ceza Kanunu</i>
<i>ts.</i>	<i>Basım tarihi yok</i>
<i>UÜİFD</i>	<i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>vb.</i>	<i>ve benzeri</i>
<i>vd.</i>	<i>ve devamı</i>
<i>v.dğr.</i>	<i>ve diğerleri</i>
<i>vs.</i>	<i>ve sâire</i>
<i>y.y.</i>	<i>Basım yeri yok</i>
<i>yay.y.</i>	<i>Yayımlayan yok</i>

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ

“İslâm Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi” ismini taşıyan ve giriş, üç bölüm ve ekten oluşan çalışmamızın omurga kavramı bilinç olduğu için bu başlık altında hak ve sorumluluk konularına değinmeyip sadece bilinç mefhumunun önemini açıklamakla yetineceğiz. Bu sayede tezimizde ele aldığımız konunun incelenmeye değer ve bilimsel bir ihtiyacı karşılamaya müsait olduğunu ortaya koymuş olacağız.

Özellikle psikoloji,¹ felsefe,² psikiyatri,³ biyoloji,⁴ fizik,⁵ hukuk⁶ ve adli tıp⁷ alanlarında kilit kavramlardan birisi olan bilinç her şeyden önce, insanı benlik duygusuna sahip kılan,⁸ kendisiyle diğer varlıkları ayırt etmesini sonuç veren,⁹ böylece çevresiyle bağ kurmasını¹⁰ ve diğer insanların da kendisi gibi duygu ve düşüncelerinin olduğunu anlayıp toplumsallaşmasını sağlayan en temel değerlerdendir.¹¹ Dolayısıyla

¹ Taner, Ali Haydar, *Psikoloji*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1937, s. 26.

² Sezen, Yümni, *Maddeci Felsefenin Çıkmazları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 157.

³ Yurdakul, R. Sabri, *Ruhsal Hastalıklar ve Başetme Yolları*, Nobel Tıp Kitabevleri, Ankara, 1999, s. 46.

⁴ Searle, John Rogers, *Bilinç ve Dil*, (özgün adı: *Consciousness and Thought*), çev. Muhittin Macit ve Cüneyt Özpilavcı, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 93.

⁵ Zohar, Danah, *Kuantum Benlik*, (özgün adı: *The Quantum Self: Human Nature and Consciousness Defined by the New Physics*), çev. Seda Kervanoğlu, Doruk Yayınları, Ankara, 2003, ss. 54-55.

⁶ Demirelli, Fuat Hulusi, "Şuurun Kıymeti Fikir Hürriyeti ve Yaşayan Hukuk", *Adliye Ceridesi*, sy. 1, Yıl 29, Ankara, 1938, ss. 5-32, s. 5; Erem, Faruk, "Cezalandırılabilme Objektif Şartı (Şartlı Suçlar)", *AÜHFD*, c. XXVII, sy. 3-4, Ankara, 1970, ss. 9-14, s. 14.

⁷ Öztürel, Adnan, *Adli Tıp*, yay.y., Sevinç Matbaası, Ankara, 1979, ss. 357-358.

⁸ Locke, John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (özgün adı: *An Essay on Concerning Human Understanding*), Ara Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 211-218; Schroeder, Gerald L., *Tanrı'nın Saklı Yüzü: Gerçekle Buluşan Bilim*, (özgün adı: *The Hidden Face of God*), çev. Ahmet Ergenç, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2003, s. 160.

⁹ Roszak, Theodore, *Bilincin Evrimi: Kemâle Ermemiş Canlı*, (özgün adı: *Unfinished Animal: The Aquarian Frontier and the Evolution Consciousness*), çev. Bedirhan Muhib, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 19; Kovel, Joel, *Tarih ve Tin: Özgürleşme Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, (özgün adı: *History and Spirit: an Inquiry into the Philosophy of Liberation*), çev. Hakan Pekinel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 141; Searle, John Rogers, *Zihnin Yeniden Keşfi* (özgün adı: *The Rediscovery of the Mind*), çev. Muhittin Macit, Litera Yayınları, İstanbul, 2004, s. 143.

¹⁰ Özen, Cahit, *Adli Tıp*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 387; Catalano, Joseph S., *Thinking Matter: Consciousness from Aristotle to Putnam and Sartre*, Routledge, New York, 2000, s. 19.

¹¹ Görkey, Mahmut, "Bilinç Teknolojisi: Transandantal Meditasyon", *Bilim ve Teknik*, c. XVI, sy. 185, Ankara, Nisan 1983, ss. 29-31, s. 29.

insanın kendini bilmesi¹² ve bulması,¹³ ne yaptığını bilme, doğru olanı seçme ve anlama yetilerini elde etmesi,¹⁴ geçmişi, hâli ve geleceği arasında bağ kurabilmesi,¹⁵ hayatta kalması, mutlu ve başarılı olması¹⁶ ve bilgi üretebilmesi¹⁷ bilinç sayesinde mümkün olmaktadır. Özetle insanın var oluşunun temel gerçeği olan bilinç olmaksızın dil, aşk, espri vb. insanî özelliklerin de ortaya çıkması olanaksızdır.¹⁸

Basit bir mantıkla düşündüğümüzde bir şeyin öneminin, o şeyin var olduğu ve olmadığı iki durum arasındaki farkın bizim için ifade ettiği anlam ya da değer olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bilinçli ve bilinçsiz olduğumuz iki durum arasındaki farkı göz önünde bulundurduğumuzda bilinç olgusunun önemini çok daha iyi anlamamız mümkündür. Meselâ bilincimiz yerindeyken sevmek, sevilmek, sevinmek gibi Yüce Allah'ın (cc) bahsettiği sayısız nimetlerin farkına varabilmekteyken bilincimizin bulanmasıyla bu güzelliklerin netliklerini yitirdiğini; nihayet koma vb. nedenlerle bilincimizi kaybettiğimizde ise âdeta sözü geçen nimetlerin anlamsızlaştığını görmekteyiz. Çünkü hayat varlık âlemini ışıktandırırken; bilinç de hayat sahiplerini aydınlatmaktadır.¹⁹ Bu şekliyle bilinç, tabiri caizse “hayatın hayatı” olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹² Yunanlı filozof Sokrates (m.ö. 470-399) Delphoi'deki Apollon tapınağının üzerinde yazılı olan “kendini bil” (*Gnôthi sauton*) buyruğundan hareketle (bk. Duralı, Teoman, *Aristoteles'te Bilim ve Canlılar Sorunu*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 8) felsefeyi “insanın kendini bilmesi” olarak tanımlamıştır (bk. Kaya, Mahmut, "Felsefe", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 311-319, s. 311). Kişinin kendini bilmesi olgusu, tasavvuf ve ahlâk kaynaklarında **ma'rifet-i nefis** (معرفة النفس) terimiyle ifade edilmiş (bk. Uludağ, Süleyman, "Ma'rifet-i Nefs", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss.56-57, s. 56); daha sonraları da “nefsini bilmeyen rabbini bilemez” ve “nefsini bilen rabbini bilir” vecizelerine ilham kaynağı olmuştur (bk. Uludağ, Süleyman, "Mârifet", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 54-56, s. 55).

¹³ Işık, Emin, *Kur'an'ın Getirdiği*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s. 23.

¹⁴ Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, yay.y., Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1980, c. I, ss. 118-119.

¹⁵ Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 2. basım, Marifet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 29; Klemm, William R., *Understanding Neuroscience*, Mosby, St. Louis, 1996, s. 176; Damásio, António Rosa, *Descartes'in Yanılgısı: Duygu Akıl ve İnsan Beyni*, (özgün adı: *Descartes' Error: Emotion Reason and the Human Brain*), çev. Bahar Atlamaz, Varlık Yayınları, İstanbul, 1999, s. 239.

¹⁶ Tuzcular, Ercan, *Siberbilinç: Temeli Tekniği Uygulaması*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 20.

¹⁷ Wilber, Kenneth Earl, *The Spectrum of Consciousness*, 2. basım, The Theosophical Publishing, Wheaton, 1993, s. 40; Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 6. basım, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s. 45; Konodkin, A., "Enformasyonun Alınışı ve İnsan Faaliyetinin İradeli Bilinçli Karakteri", *Psikolojide Yeni Yaklaşımlar*, çev. ve haz. Nezahat Arkın, 2. basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 136; Taylan, Necip, "Bilgi", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 157-161, s. 157.

¹⁸ Searle, John Rogers, *Akıllar Beyinler ve Bilim*, çev. Kemal Bek, Say Yayınları, İstanbul, 1996, s. 20; Tarlacı, Sultan, "Bilincin İşlevi Nedir?", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

¹⁹ Benzer ifadeler için bk. Kam, Ömer Ferit, *Dinî Felsefi Sohbetler*, (özgün adı: *Dinî Felsefi Musâhabeler*), sad. Süleyman Hayri Bolay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Gaye Matbaası, Ankara, ts., s. 178;

Meseleye iman ve ibadet cihetinden baktığımızda da bilincin ne denli önemli bir kavram olduğu anlaşılır. Nitekim insanın sadece maddî yapıdan ibaret olmayıp bir ruha da sahip olduğunu anlayabilmesi,²⁰ Yüce Allah'ın (cc) varlığını hissedebilmesi,²¹ O'nun emir ve yasaklarını kavrayabilmesi ve O'na kulluk edebilmesi²² yeterli bilince sahip olmasıyla mümkündür.

Sayılarını rahatlıkla arttırabileceğimiz yukarıdaki örneklerden yola çıkarak bilincin insan için hem kişisel hem de toplumsal düzeyde hayatî bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz.

II. ARAŞTIRMANIN AMAÇLARI

Bu başlık altında tezimizle ulaşmak istediğimiz bilinç ile ilgili bilimsel boşluğun doldurulması, bilincin İslâm hukuku açısından bir bütün olarak ele alınması, bilinç konusu ile ilgili kavram kargaşasının sona erdirilmesi ve İslâm hukukuna bilinç kavramı çerçevesinde açılım kazandırılmasına yönelik hedefleri ortaya koymaya çalışacağız.

A) Bilinç ile İlgili Bilimsel Boşluğun Doldurulması

Başlangıcından günümüze İslâm hukukunun birçok konusu mercek altına alınmış ve enine boyuna incelenmiştir. Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece İslâm hukuku değil hukuk alanında da bilinç konusunu psikoloji, felsefe ve tıp bilimlerine ait verileri karşılaştırmalı olarak derinlemesine inceleyen derli toplu bir eser kaleme alınmamıştır. Bu durumun genelde hukuk bilimi, özelde ise İslâm hukuku açısından önemli bir boşluk meydana getirdiği açıktır.

Bilinç mefhumunun söz konusu bilimlere ait veriler ışığında İslâm hukuku açısından ilk defa karşılaştırmalı olarak derinlemesine incelendiği derli toplu bir eser olması yönüyle bu araştırmanın mühim bir bilimsel boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Demirelli, Fuat Hulusi, "Prof. Sauer'in Raporu Üzerine Yapılan Münakaşalar ve Hukuka Mûteallik İngiliz Nazariyeleri", *Adliye Ceridesi*, sy. 2, Yıl 29, Ankara, 1938, ss. 133-143, s. 135.

²⁰ Zeyrek, İsmail Hakkı, *Fizik Ötesi ve İnsan: Melek - Cin - Ruh - Sihir - Tılsım - Kehânet*, Türedav, İstanbul, 1999, ss. 58-60.

²¹ Kırca, Celâl, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984, s. 186; Altıntaş, Ramazan, *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 93; Eroğlu, Ayşe, Henri Bergson'da Şuur - Sezgi İlişkisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2007, s. 19.

²² Güvener, Salih, *İman ve Bilinç*, Çınar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 44.

Diğer yandan, hukukî bir kavram olan temyiz gücü varken, psikoloji kaynaklı bilinç kavramını fıkıh zemininde inceleme konusu yapma sebebimiz merak edilebilir. Gerçi birinci bölümde bilincin temyiz gücü vb. hukukî kavramlarla ilişkisini ayrıntılarıyla inceleyeceğiz, fakat konuyu en azından bir örnekle açıklığa kavuşturmayı gerekli görüyoruz. Bilindiği üzere halvetin²³ sahih olması ve dolayısıyla hükmî birleşme niteliği kazanabilmesi için hakikî (bedenî) ve şer'î engellerin yanı sıra tabîî engellerin (çevre engelleri) de bulunmaması gerekir. Bu bağlamda bizi ilgilendiren engeller tenhadaki eşlerin yanında üçüncü bir kişinin yer alması anlamındaki tabîî engellerdir. Peki, her insan sahih halvetin oluşmasına engel olur mu? Ya da bu kilit soruyu konumuzla daha sıkı bağlantılı olarak yeniden soralım. Temyiz gücü olmayan her şahıs sahih halvete engel olma noktasında aynı hükme mi tâbidir? Eğer bilinç kavramının fikhî bir çalışmada ele alınması gereksiz görülecek olursa bu soruya “evet” karşılığı verilecektir; fakat bu cevap yanlıştır. Çünkü akıl hastası, baygın ve mümeyyiz olmayan çocuk, sahih halvete engel teşkil etmemekte; buna karşılık uyuyan, sahih halvete engel olmaktadır.²⁴ Dolayısıyla bu mesele, söz konusu dört farklı kişinin de temyiz gücüne sahip olmamalarına rağmen aynı şartlarda farklı fikhî hükümlere sebep olmaları nedeniyle sadece temyiz gücü kavramıyla açıklanamaz; bilinç konusunun da yeterli ölçüde bilinmesine ihtiyaç vardır.

B) Bilincin İslâm Hukuku Açısından Bir Bütün Olarak Ele Alınması

Bilinç sadece bir olgu olarak değil uyku, rüya, baygınlık, hipnoz, sarhoşluk ve uyuşturucu madde etkisinde olma gibi görünüşleri (bilinç durumları) aracılığıyla da İslâm hukukunun usulünü ve fîrûunu birçok yönüyle derinden etkilemektedir.

Sözelimi bilinç, temyiz gücüne tesir etmek sûretiyle edâ ehliyetini daraltabilmekte ve hattâ ortadan kaldırebilmektedir. Bu tesir, uyku ve baygınlıkta ortaya çıktığı şekliyle semâvî olduğu gibi sarhoşlukta görüldüğü gibi ârizî de olabilmektedir.

²³ **Halvet** (الخلوة), nikâh akdinden sonra ve birleşmeden önce kadın ve erkeğin baş başa kalmasını ifade eden bir fıkıh terimidir. bk. Çeker, Orhan, "Halvet", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 384-386.

²⁴ bk. Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-Şerâi'*, I-VII (5 ciltte 7 cilt), 2. basım, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1402/1982, c. II, 291-294; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffa-kuddîn, *el-Muğnî*, I-X, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1405/1985, c. VI, ss. 552-553.

Ayrıca, hakların kazanılması, kullanılması, korunması ve sona ermesinin yanı sıra sorumluluğun doğması, ağırlaşması, hafiflemesi, ertelenmesi ve kalkması açısından da bilinç durumlarının önemli etkileri vardır.

Bu açıdan, temyiz gücü çerçevesinde düşünüldüğünde İslâm hukukunun temelini oluşturan önemli kavramlardan birisi olan bilinç ve buna bağlı olarak bilinç durumları konusunda bütüncül ve doyurucu bir araştırma yapmak bir zaruret olmuştur. Bu nedenle araştırmamızda sadece bilinç olgusu değil onun çeşitli tezahürleri olan uyku, rüya vb. bilinç durumları da özel başlıklar altında incelenecektir.

C) Bilinç Konusu ile İlgili Kavram Kargaşasının Sona Erdirilmesi

Psikoloji başta olmak üzere çeşitli bilimlere dair kaynakların ilgili bölümleri incelendiğinde, bilinç ve bilinç durumları ile ilgili bir kavram kargaşasının var olduğu görülür.²⁵ Bu kargaşa bilincin varlığı sorunu, bilinç kavramının tanımlanması sorunu, gerektiği hâlde bilinç kavramından hiç bahsedilmemesi, bilinç kavramı yerine hatalı sayılabilecek kavramların kullanılması, bilinç kavramının hatalı sayılabilecek kavramlar yerine kullanılması, bilinç durumlarından bazılarının birbirine çok benzemesi ve gerektiği hâlde bilinç durumlarının bazılarında hiç bahsedilmemesi şeklinde karşımıza çıkabilmektedir.

Aşağıda, söz konusu kargaşanın görünümelerini ve çözüm yollarını ortaya koymaya çalışacağız. Bu tespit ve önerilerimizin İslâm hukukuna ait, özellikle psikolojik ve felsefî içerikli pek çok kavramın yerli yerine oturması açısından büyük fayda sağlayacağı düşüncesindeyiz.

1) Bilincin Varlığı Sorunu

Bazı felsefe²⁶ ve psikoloji kaynaklarında bilinç olgusunun varlığını tümüyle reddeden²⁷ ya da bilincin sadece kavramsal varlığını kabul etmeyen²⁸ görüşler olmakla

²⁵ Bilincin özellikle *ruh*, *nefis*, *zihin*, *tin*, *töz* vb. kavramlarla var olan anlam yakınlığının ortaya çıkardığı kargaşa hakkında ayrıntılı ve karşılaştırmalı bilgi için bk. Tarlacı, Sultan, "Kelime Kargaşası", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

²⁶ Felsefenin ve özellikle zihin felsefesinin geçmişten günümüze en önemli tartışma konularının başında *zihin-beden sorunu* (*mind-body problem*) (*مشكلة العقل-الجسم*) yer almaktadır. Bu bağlamda iki temel bakış açısı ortaya konmuştur: a) *İkicilik* (*Dualism*): İnanç-bilgi, ruh-beden, zihin-madde, maddî-manevî gibi son tahlilde birbirine indirgenemeyen, dolayısıyla da birbirinden türetilmeyen ya da birbiriyle açıklanamayan iki ayrı özün veya iki nihaî prensibin her şeyin temelini oluşturduğunu

beraber genel eğilim bilincin maddesel olmasa da²⁹ bir varlığının olduğu ve bilimsel bir kavram olarak kabul edilmesi yönündedir.³⁰

Biz, bu çalışmada, bilincin var olduğu ve bilimsel alanlarda bir kavram olarak kullanılması gerektiği görüşünü tercih ettik. Böylelikle en baştan, bilincin olgusal ve kavramsal varlığı ile ilişkili kafa karışıklığını ortadan kaldırmakla kalmadık; aynı zamanda tezimizin bilimsel anlamda meşrû bir zemine oturmasını da sağladık.

2) Bilinç Kavramının Tanımlanması Sorunu

Bilinç, kanaatimizce anlaşılması kolay ancak anlatılması zor bir kavramdır.³¹ Fakat gizemli³² bir kavram olarak kabul edilen bilinç, bazı bilim adamlarınca sadece anlatılması değil, anlaşılması da güç³³ bir kavram olarak ele alınmış ve ortaya çıkan bu

savunan felsefî görüştür. İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan İlkçağ Yunan filozofu Eflâtun (m.ö. 427-347) ile başlayan bu düşünce sisteminin *Etkileşimcilik*, *Aranedencilik*, *Paralelizm* ve *Gölgeolaycılık* gibi farklı fraksiyonları vardır. b) *Tekçilik (Monism)*: Gerçekliğin tüm olay ve ilişkilerin tek bir ilkeye dayandırılarak açıklanabileceğini savunan yaklaşımdır. Fransız filozofu ve matematikçisi René Descartes (1596-1650) ile başlayan ve *ikicilik* anlayışına tepki olarak ortaya çıkan bu düşünce ekolü kendi arasında *Materyalizm*, *İdealizm*, *Özdeşlik Kuramı*, *Çifte Görünüşler* ve *Yansız Tekçilik* gibi kollara ayrılmıştır. Bu kuramlar arasında bilincin var olduğuna ilişkin en uç noktayı *İdealizm*; bilincin var olmadığına ilişkin en aşırı görüşü ise *Materyalizm* temsil etmektedir. bk. Politzer, Georges, *Felsefenin Temel İlkeleri*, (özgün adı: *Principes élémentaires de philosophie*), 12. basım, Eriş Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 164-186; Demir, Ömer - Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, haz. Erol Mutlu, 4. basım, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 85, 137, 184, 275; Temelli, Murat, *Bilinç Kavramı Üzerine Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, ss. 50-57; Özcan, Zeki, "Sartre'da Varlık ve Kaynağı Problemi", *UÜİFD*, c. III, sy. 3, Yıl 3, Bursa, 1991, ss. 193-202, ss. 193-194; Tarlacı, Sultan, "Bilincin Teorisi", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

²⁷ Bilim camiasının XX. yüzyılın büyük bir kısmında taraftar olduğu görüş noktası bilincin mevcut olmadığıdır. bk. Talbot, Michael Coleman, *Mistik Düşünce ve Yeni Fizik*, (özgün adı: *Mysticism and the New Physics*), çev. Sebahatin Kurtay, 2. basım, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 48.

²⁸ Papineau, David, "Physicalism Consciousness and the Antipathetic Fallacy", *Consciousness*, ed. Frank Jackson, Dartmouth, Sydney, 1998, ss. 323-337, s. 335.

²⁹ Aiberg, Hans von, *Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi*, I-II, Kit-san Yayınları, İstanbul, 1987, c. II, s. 65; Bayrakçı, Asuman, *Ahmed Hulûsi'de Kavramlar B 2*, Kitsan, İstanbul, ts., s. 341.

³⁰ Ülken, Hilmi Ziya, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, 3. basım, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 6; Levinas, Emmanuel, "Fenomenolojik Varlık Kuramı: Bilincin Mutlak Varoluşu", (özgün adı: *Theory of Phenomenological Being: The Absolute Existence of the Consciousness*), *Kutadgubilig: Bilim - Felsefe Araştırmaları Dergisi*, sy. 13, İstanbul, Mart 2008, ss. 65-80, s. 79.

³¹ Benzer bir düşünce için bk. Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi*, s. 163.

³² Flanagan, Owen, *Consciousness Reconsidered*, 4. basım, A Bradford Book, USA, 1998, s. 109, 111, 112; Bayzan, Ali Rıza, *Çağdaş Psikoterapi Ekolleri Açısından Tasavvufi Bilinç Yapılanmasının Değerlendirilmesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1998, s. 96.

³³ Aster, Ernst von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, 3. basım, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, s. 22; Ayhan, İnci, "Bilinç ve Bilinçli Deneyimin Doğası", *Bilim ve Teknik*, sy. 497, Yıl 42, Ankara, Nisan 2009, ss. 28-33, s. 29.

bilimsel zor durum, *bilinç sorunu (problem of consciousness)*³⁴ ifadesiyle dile getirilmiştir. Bu nedenle kimi yazarlar, bilincin varlığını kabul etmekle beraber tanımlanmasının oldukça zor³⁵ ve hattâ imkânsız³⁶ olduğu kanaatine varmışlardır.

Öte yandan, birçok bilgin tarafından bilincin onlarca tanımı yapılmış, fakat bu tanımlardan hiçbirisi üzerinde görüş birliği oluşmamıştır. Üstelik bu tanımlarda çeşitli eksik yönler de mevcuttur. Bu nedenle, önceki tanımları inceleyip, eksik yönlerini de tespit ettikten sonra yeni bir tanım ortaya koyduk ve çalışmamızı bu tanım üzerinden şekillendirmeye çalıştık.

3) Bilinç Kavramından Gerektiği Hâlde Hiç Bahsedilmemesi

İslâm hukuk literatüründe bilincin özel bir başlık altında incelendiğine tesadüf edilmez. Hâlbuki hiç olmazsa, temyiz gücü açıklanırken ya da ehliyeti daraltan veya ortadan kaldıran durumlar anlatılırken, en azından genel hatlarıyla da olsa, bilinç kavramından bahsedilmelidir.

Eski kaynaklar için bu durum mazur görülmelidir. Çünkü bilinç kavramının belirgin bir şekilde ortaya konulması son asırlarda mümkün olmuştur.

Fakat aynı mazeret, son dönemlerde yapılmış İslâm hukuku çalışmaları için geçerli değildir. Çünkü psikolojinin müstakil hâl alması ve buna bağlı olarak ayrıntılı bilimsel çalışmaların yapılması sonucu hipnoz, bilinçlilik, bilinçaltı vb. yeni kavramlar üretilmiş ve uyku, rüya, sarhoşluk vb. olguların anlam ve içerikleri genişlemiştir. Bu gibi bilimsel sonuçların fikhî çalışmalara yansımaları noktasında en azından gecikme hattâ hiç haberdâr olmama gibi önemli eksiklikler söz konusu olmuştur.

³⁴ Lowe, E. Jonathan, "There are no Easy Problems of Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, Imprint Academic, c. II, sy. 3, Thorverton/Exeter/UK, 1995, ss. 266-271, s. 266; Mills, Eugene, "Giving up on the Hard Problem of Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. III, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1996, ss. 26-32, s. 26; Libet, Benjamin, "Solutions to the Hard Problem of Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. III, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1996, ss. 33-35, s. 33; MacLennan, Bruce, "The Elements of Consciousness and their Neurodynamical Correlates", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, Imprint Academic, c. III, sy. 5-6, Thorverton/Exeter/UK, 1996, ss. 409-424, s. 409; Loewer, Barry, "Consciousness and Quantum Theory: Strange Bedfellows", *Consciousness: New Philosophical Perspectives*, ed. Quentin Smith and Aleksander Jokic, Oxford University Press, Oxford, 2003, ss. 507-524, s. 522.

³⁵ Tuna, Taşkın, *Uzayın Ötesi*, 5. basım, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 207.

³⁶ Smith, Anthony, *İnsan Beyni ve Yaşamı*, çev. Nejat Ebcioglu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 168.

Dolayısıyla İslâm hukukuna ilişkin bundan sonra yapılacak çalışmalarda özellikle temyiz gücü, ehliyet, uyku, baygınlık vb. konular işlenirken duruma göre bilinç hakkında tanımlama ve/veya açıklamalar yapmak çağdaş fıkıh araştırmacıları için önemli bir görev olarak kabul edilmelidir.

4) Bilinç Durumlarının Bazılarından Gerekliği Hâlde Hiç Bahsedilmemesi

İslâm hukukuna ait çalışmalarda özellikle ehliyet ârıazaları anlatılırken hipnoz, uyuşturucu madde etkisinde olma, koma, rüya vb. bilinç durumlarından bahsedilmesi gerektiği hâlde bazı bilinç durumlarının bir başka bilinç durumunun bir çeşidi olarak ele alınması, bahse değer görülmemesi veya ilgili bilinç durumundan haberdâr olunmaması gibi nedenlerle yeterli açıklamaların yapılmaması önemli eksiklikler meydana getirmektedir.

Örneğin, özellikle son asırlarda sayısız araştırmalara konu olan; yargılama sürecinde kullanılabilirliği tartışılan; bilincin yetersizleşmesi nedeniyle uykuya, hipnozcinun çeşitli yöntemlerle hipnozluya birçok suçu işlettirebilmesi yönüyle de ikrâha benzeyen hipnoz konusuna dair yeterli açıklama yapılmadığı takdirde ehliyet kavramının da tam olarak ortaya konulamayacağı açıktır.

5) Bilinç Kavramı Yerine Hatalı Sayılabilecek Kavramların Kullanılması

Bazı kaynaklarda aralarında önemli anlam farklılıkları bulunmasına rağmen bilinç kavramı yerine akıl,³⁷ anlama gücü,³⁸ bilinçlilik,³⁹ düşünce gücü,⁴⁰ farkındalık,⁴¹ his,⁴² idrak,⁴³ irade,⁴⁴ ruh,⁴⁵ temyiz gücü,⁴⁶ uyanıklık,⁴⁷ zihin⁴⁸ vb. mefhumların

³⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. VII, s. 288, c. IX, s. 62; Akman, Toygar, "Evrendeki Şuur Yapısı", *Bilim ve Teknik*, c. X, sy. 120, Ankara, Kasım 1977, ss. 8-13, s. 10.

³⁸ Pisapia, Gian Domenico, *İtalyan Ceza Hukuku Müesseseleri: Genel Kısım*, çev. Atıf Akgüç, Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1971, s. 29.

³⁹ Enç, Mitat, *Ruh Sağlığı Bilgisi*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 122; Sarı, Mevlüt, *Türkçe - Arapça Lugat: el-Mevârid*, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 64.

⁴⁰ Topaloğlu, Aydın, "Materyalizm", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 137-140, s. 137.

⁴¹ Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş: Ders Kitabı*, (özgün adı: *A Brief Introduction to Psychology*), çev. Hüsni Ancı v.dğr., 2. basım, Meteksan Yayınları, Ankara, 1984, ss. 212-242.

⁴² Tuğlacı, Pars, *İngilizce - Türkçe Tıp Sözlüğü*, 8. basım, abc Kitabevi A.Ş., İstanbul, 1997, s. 173.

⁴³ Zelemî, Mustafa İbrâhîm, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye: dirâse mukârene bi'l-kânûn*, I-II, Câmi'atü Bağdad, Bağdad, 1981, c. I, s. 62; Sezen, a.g.e., s. 154.

⁴⁴ Kaplan, Harold I. - Sadock, Benjamin J., *Birinci Basamak Psikiyatri El Kitabı*, (özgün adı: *Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences Clinical Psychiatry*), çev. Banu Büyükkal, Turgut Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 28; Bilen, Osman, *Çağdaş Yorum Bilim Kuramları: Romantik Felsefî Eleştirel Hermeneutik*, Kitâbiyât, Ankara, 2002, s. 55.

kullanıldığı görülmektedir. Hâlbuki bilinç, söz konusu kavramlarla anlam bakımından yakından ilişkili olmasına rağmen bunların hiçbirisiyle eş anlamlı değildir. Bu nedenle böyle bir hataya düşmemek için kullanılan kavramlar özenle seçilmelidir. Örneğin, bir sarhoş için “aklı yok” ya da “aklı gitmiş” demek yerine “bilinçsiz” veya “bilinci yerinde değil” gibi ifadeler kullanmak kanaatimizce daha isabetli olacaktır.

6) Bilinç Kavramının Hatalı Sayılabilecek Kavramlar Yerine Kullanılması

Kimi yazarların aralarında önemli anlam farklılıkları var olmasına karşın benlik,⁴⁹ bilinçlilik,⁵⁰ bilme,⁵¹ düşünce gücü,⁵² farkındalık,⁵³ hafıza,⁵⁴ idrak,⁵⁵ ihtiyar,⁵⁶ irade,⁵⁷ nefis,⁵⁸ ruh,⁵⁹ temyiz gücü,⁶⁰ vicdan,⁶¹ zihin⁶² vb. mefhumlar yerine bilinç kavramını kullandıklarına rastlanmaktadır. Aslında söz konusu kavramlar bilinç ile yakın anlam ilişkisi içerisinde olsalar da hiçbirisi bilinç ile eş anlamlı değildir. Dolayısıyla

⁴⁵ Zohar, *a.g.e.*, s. 52.

⁴⁶ Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh*, 7. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2000, s. 106.

⁴⁷ Arkonaç, Sibel Ayşen, *Psikoloji: Zihin Süreçleri Bilimi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1993, s. 106.

⁴⁸ Atkinson, Rita L. v.dğr., *Psikolojiye Giriş*, (özgün adı: *Introduction to Psychology*), çev. Yavuz Alagon, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 1999, s. 191.

⁴⁹ Bayrakçı, *a.g.e.*, s. 321.

⁵⁰ Brown, Ian A., *Anahatlarıyla Nöroloji*, çev. Kubilay Varlı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1989, s. 80.

⁵¹ Acar, Halil İbrahim, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 2000, s. 290.

⁵² Jaspers, Karl Theodor, *Descartes ve Felsefe*, (özgün adı: *Descartes und die Philosophie*), çev. Akın Kanat, 2. basım, İlya Yayınları, İzmir, 2003, s. 33; Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 5. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 263; Şafak, Ali, *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü: 14400 Kavram ve Kelime*, 2. basım, Temel Yayınları, İstanbul, 1996, s. 571.

⁵³ Kaplan, Harold I. - Sadock, Benjamin J., *Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences Clinical Psychiatry*, 8. basım, Lippincott Williams and Wilkins, Philadelphia, 1997, s. 17. Ayrıca kitabın ismindeki “farkındalık” anlamına gelen *awareness* kelimesinin “bilinç” olarak çevrilmesine örnek olarak bk. Bowman, Catherine, *Kristal Bilinç*, (özgün adı: *Crystal Awareness*), haz. Aydın Arıtan, çev. Önder Akdoğan, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1995.

⁵⁴ Bergson, Henri, *Zihin Kudreti*, (özgün adı: *Energie spirituelle*), çev. Miraç Katırcıoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 14.

⁵⁵ Zeybânî, Abdülmecîd, *el-Mes'ûliyye fî'l-fıkhi'l-cinâiyyi'l-İslâmî*, Dârü'l-Cemâhiriyye, Mısırata, 1993, s. 75.

⁵⁶ Metinde geçen **ihitiyâren** (اختيار) kelimesinin “bilinçli olarak” ifadesiyle tercüme edilmesine dair örnek için bk. Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhîm, *el-Muvâfakât: İslâmî İlimler Metodolojisi*, (özgün adı: *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*), I-IV, 3. basım, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, c. I, s. 299.

⁵⁷ Tuğlacı, *Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler*, s. 39.

⁵⁸ Yüksel, Edip, *Mesaj: Kur'an Çevirisi*, 2. basım, Ozan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 395.

⁵⁹ Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, I-XXVII, KURAM (Kur'an Araştırmaları Müessesesi), İstanbul, ts., c. XVI, s. 431, c. XVIII, s. 89.

⁶⁰ Esen, Hüseyin, *İslâm Hukukunda Cezaî Sorumluluk*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2003, s. 35.

⁶¹ Tokatlı, Atilla (haz.), *Çağdaş Kültür Ansiklopedisi*, I-V, haz. Mehmet Ali Yalçın, May Yayınları, İstanbul, 1979, c. I, s. 391.

⁶² Tuğlacı, Pars, *Türkçe'de Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 39.

bu tür hataların ortaya çıkmaması için kullanılan kavramlar konusunda daha seçici olmak gerekmektedir. Meselâ “bilinç, insanın kendisinin ve çevresinin farkında olması durumudur” cümlesindeki “bilinç” yerine “bilinçlilik” kullanılmalıdır. Çünkü bir durum ifade eden kavram bilinç değil bilinçliliktir.

7) Bilinç Durumlarından Bazılarının Birbirine Çok Benzemesi

Bilinç durumlarından bir kısmı birbiriyle karıştırılabilecek derecede benzeşmektedir. Meselâ hipnozun uykuya benzerliği böyledir. Hâlbuki aralarında yüzeysel bir benzerlik⁶³ var olsa da hipnoz uykusu değildir.⁶⁴ Modern araştırmalarda elde edilen beyin ritm örnekleri hipnozlunun uykusu ile uyanıklık arasında olduğunu göstermektedir.⁶⁵ Ayrıca hipnozlunun iradesi hipnozcinunun elindedir; onu telkinleriyle yönlendirebilir. Fakat uyuyan telkinlerle yönlendirilmesi mümkün olmadığı gibi ısrar edilirse sadece uyandırılmış olur.⁶⁶

D) İslâm Hukukuna Bilinç Kavramı Çerçevesinde Açılım Kazandırılması

Hiç şüphesiz İslâm hukukuna ait genel çerçeve ve özle ilgili olmayan hükümler değişime ve gelişime açıktır.⁶⁷ Böylesine önemli bir niteliğe sahip olan İslâm hukukunu hızla gelişen psikoloji, felsefe, tıp vb. bilimlerin verilerini ve çağın toplumsal ve kültürel şartlarını göz önünde bulundurarak güncellemek görevi içinde yaşadığımız zaman diliminde hayatını sürdüren fıkıh araştırmacılarına düşmektedir. Bu bağlamda tezimizde aşağıdaki çalışmaları ve yenilikleri ortaya koymaya çalıştık.

a) Her bir bölümde yeri geldikçe, ekte ise bütüncül bir şekilde psikoloji, felsefe, tıp vb. bilimlerde kullanılan bilince ilişkin önemli kavramları ve deyimleri (620 adet) bir araya getirmeye çalıştık. Bunu basit bir listeleme çabası olarak değil, bahsi geçen kavram ve deyimlerin farklı bilimlerden kaynaklanıyor olsa da fıkıh kaynaklarında da

⁶³ Özakkaş, Tahir, *Allerji ve Deri Hastalıklarında Hipnoterapi*, Özak Yayınevi, Kayseri, 1993, s. 55.

⁶⁴ Uğur, M. Müfit, *Medikal Psikoloji*, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul, 1994, s. 247.

⁶⁵ Stanway, Andrew, *Alternatif Tıp El Kitabı*, (özgün adı: *Alternative Medicine a Guide to Natural Therapies*), çev. Alp Aker, Arif Kut ve Alptekin Okçu, 2. basım, İnsan Yayınları, İstanbul, 1982, s. 140.

⁶⁶ Janet, Pierre Marie Félix, *Hipnotizma*, çev. Cemil Sena Ongün, Vakıf Kütüphanesi, Dün ve Yarın Tercüme Külliyyâtı, İstanbul, 1936, s. 210-212; Verdî, Ali Hüseyin, *Havâriku'l-lâ şûûr ve esrârü's-şahsiyyeti'n-nâciha*, yay.y., Matba'atü'l-Ma'ârif, Bağdad, 1952, s. 205.

⁶⁷ Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, nşr. Mehmet Kılıç, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 106, 256; Döndüren, Hamdi, "Zamanın ve Şartların Değişmesiyle İslâmî Hükümler Değişir mi?", *UÜİFD*, c. VII, sy. 7, Bursa, 1994, ss. 77-113, s. 109, 110.

kullanılmış veya kullanılmaya müsait olduklarının tespiti şeklinde değerlendirmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

b) Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece fıkıh kaynaklarında değil diğer bilim dallarına ait eserlerde de hiç kullanılmamış olan *fıkıh psikolojisi, tasarlanmış bilinçsizlik, bilinçli bilinçsizlik, bilinçlilik karînesi, bilinçsizlik karînesi, haram yolla oluşan yetersiz bozuk bilinç, helâl yolla oluşan yetersiz bozuk bilinç, çok kısa süreli bozuk bilinç, kısa süreli bozuk bilinç, uzun süreli bozuk bilinç, çok uzun süreli bozuk bilinç, ayırabilirlik, hipnozlu, haklara yönelik bilinç, insanın kendi haklarına yönelik bilinci, insanın başkalarının haklarına yönelik bilinci, bilince ilişkin haklar, fikhî sorumluluk, sorumluluklara yönelik bilinç, insanın kendi sorumluluklarına yönelik bilinci, insanın başkalarının sorumluluklarına yönelik bilinci, bilince ilişkin sorumluluklar, bilincin sorumluluğun doğmasına doğrudan etkisi, bilincin sorumluluğun doğmasına dolaylı olarak etkisi ve cezaî sorumluluğu ağırlaştıran bilince ilişkin sebepler* ifadelerini türettik. Söz konusu ifadeleri, ilim deryasına katılan yeni damlalar olarak görüyoruz.

c) Fıkıhın Hanefî mezhebi literatüründeki (معرفة النفس ما لها و ما عليها)⁶⁸ şeklindeki klasik tanımı meşhurdur. Bu tanımda açıkça olmasa da, bahsi geçen ve tezimizin temelini oluşturan üç esaslı kavrama, yani *bilinç, hak* ve *sorumluluk* mefhumlarına dikkat çekmek istiyoruz.

İlk etapta, mârifet kelimesini “bilme” anlamına indirger, hak ve sorumluluk sözcüklerini de açıkça kullanırsak, fıkıhın “**kişinin hak ve sorumluluklarını bilmesidir**”⁶⁹ şeklindeki *dar* anlamlı tanımı ortaya çıkar.

İkinci merhalede, sözü geçen kavramların her üçünü de tanıma açıkça katarsak, fıkıhın “**kişinin hak ve sorumluluklarının bilincinde olmasıdır**”⁷⁰ biçimindeki *geniş*

⁶⁸ Bu tanım ve ilgili açıklamalar için bk. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, c. I, ss. 13-14; Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 2; Nyazee, Imran Ahsan Khan, *Theories of Islamic Law: The Methodology of Ijtihâd*, Islamic Research Institute, İslâmâbâd, ts., ss. 20-26.

⁶⁹ Benzer tanımlar için bk. Karaman, Hayrettin, "Fakih", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 126-127, s. 126; Koca, Ferhat, "İbadet", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 240-247, s. 242; Kutluer, İlhan, "İlim", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 109-114, s. 111; Kutluer, İlhan, "İnsan", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 320-323, s. 323.

anlamli tanımıyla karşılaşırsınız. Bu tanım kabul edilirse, fikhın daha öz bir ifadeyle “**hak ve sorumluluk bilinci**” olduğu söylenebilir.

Üçüncü aşamada, fikhın ideal anlama sahip *en geniş* mânasına, yani “**adâlet bilinci**” kavramına ulaşıyoruz. Bu şekilde hak – sorumluluk dengesini⁷¹ de göz önünde bulundurmuş oluyoruz.

Yukarıdaki bilgiler ışığında bu çalışmayla aslında fikhın bilinç ekseninde yeniden açıklandığını ve eğer bu tez bir cümleyle özetlenecek olsaydı o cümlemin fikhın bilinç, hak ve sorumluluk kavramları çerçevesinde yapılan tanımı olacağını rahatlıkla söyleyebiliriz.

d) Bu çalışmayla, fikhın psikolojiyle ilişkili bir yönünü, yani bilinç kavramını ele aldık. Gönül isterdi ki sadece bir açıdan değil, fikhı, bütün mesele ve kavramlarıyla psikoloji tadında inceleyebilseydik. Eğer bir gün, gayretli ve meraklı bir fikh araştırmacısı bu temennimizi gerçekleştirecek olursa, İslâm hukuku açısından önemli bir bilimsel boşluk doldurulmuş olacaktır.

“Psikolojik veriler ışığında fikhın yeniden ve bütün olarak araştırılması” şeklinde tanımlayabileceğimiz *Fıkıh Psikolojisi* adında yeni bir bilim dalının ayak seslerini bu tür çalışmalar sayesinde duyacağımızı umut etmekteyiz. Bu idealimizin gerçekleştiği gün, ilim semasında yepyeni bir yıldız doğmuş olacaktır.

III. KONUNUN KAYNAKLARDAKİ YERİ

Kur’ân-ı Kerîm’de, asrımızda kullanıldığı anlamda bilinç kelimesine karşılık gelebilecek bir kelime bulunmamaktadır. Bilinç kavramına en yakın anlam taşıyan “şuur” kelimesi de *Kur’ân-ı Kerîm*’de mevcut değildir. Fakat “şuur” kökünden türemiş ve “bilmek”, “hissetmek”, “anlamak”, “sezmek” vb. anlamlar taşıyan çeşitli fiiller 27 âyette geçmektedir. Bilinç ve bilinç durumlarıyla ilişkili olarak uyku, uyuklama, rüya, sarhoşluk ve gaflet gibi kavramlardan pek çok âyette bahsedilmektedir.⁷² Tefsir

⁷⁰ Asr-ı saâdet’te *fakih* kavramıyla “anlayışlı, **şuurlu**, ahlâklı din âliminin” kastediliyor olması (bk. Karaman, “Fakih”, s. 126) bu açıdan mânidardır.

⁷¹ Karaman, Hayrettin, “Adâlet”, *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 343-344, s. 343.

⁷² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfêhres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1411/1990, “şa’r”, “ilm”, “raâ”, “skr”, “nvm”, “gfl” mad.

kitaplarında genellikle Bakara sûresinin 9. âyeti⁷³ açıklanırken “şuur” kavramı tanımlanmaktadır.⁷⁴ Tefsir usulü başta olmak üzere *Kur'an* ilimlerine dair eserlerde ise genellikle vahiy konusu işlenirken uyku, rüya ve şuurun vahiyle bağlantısına değinilir.⁷⁵

Güvenilir hadis kaynaklarında günümüzdeki anlamıyla bilinç kavramını karşılayabilecek bir kelimeye rastlayamadık. Bilinç kelimesine en yakın anlam taşıyan “şuur” kelimesine de hadislerde tesadüf edemedik. Fakat “şuur” kökünden türemiş ve “bilmek”, “hissetmek”, “anlamak”, “sezmek” vb. anlamlar taşıyan pek çok kelime onlarca hadiste geçmektedir.⁷⁶ Bilinç ve bilinç durumlarıyla bağlantılı olarak uyanıklık, uyku, uyuklama, rüya, ihtilâm, akıl, gaflet, sarhoşluk, bunama, bayılma ve ayılma gibi kavramlardan birçok hadiste bahsedilmektedir.⁷⁷ Hadis şerhlerinde ise “tabir”,⁷⁸ “rüya”,⁷⁹ “uyku”,⁸⁰ “ihtilâm”⁸¹ ve “içecekler”⁸² başlıkları altında araştırmamızı ilgilendirebilecek bol malzeme vardır.

⁷³ “Onlar (kendi akıllarınca) güya Allah'ı (cc) ve müminleri aldatırlar. Hâlbuki onlar ancak kendilerini aldatırlar ve bunun farkında değillerdir” meâlindeki söz konusu âyetin metni şöyledir: (يَخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ).

⁷⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, (birlikte: "Tefsîrü'l-nehri'l-mâd mine'l-Bahrî'l-muhît", Esîrüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Ceyyânî el-Endelüsî ve "ed-Dürrü'l-lakât mine'l-Bahrî'l-muhît", Ebû Muhammed Tâcüddîn Ahmed b. Abdülkâdir İbn Maktûm), I-VIII, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1983, c. I, s. 53; Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed, *Dürrü'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, I-XI, Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 1986-1991, c. I, s. 29; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-hakîm (=Tefsîrü'l-Menâr)*, I-XII, Dârü'l-Menâr, y.y., 1954, c. I, s. 151; Zühaylî, Vehbe, *et-Tefsîrü'l-münîr fî'l-akîde ve's-şerî'a ve'l-minhâc*, I-XXXII (16 ciltte 32 cilt), Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1411/1991, c. I, s. 84.

⁷⁵ Watt, William Montgomery, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara, 1982, ss. 148-153; Tabbâra, Afîf Abdülfettâh, *Kur'an ve Modern İlim*, çev. Celal Yıldırım, Aydın Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 27; Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş*, 2. basım, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985, ss. 22-31; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, 7. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989, ss. 48-50; Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 69-71.

⁷⁶ Wensinck, Arent Jean, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-hadîs'n-nebevî*, I-VII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1986-1988, “şa'r” mad.

⁷⁷ Wensinck, a.g.e., “nbh”, “ykz”, “nvm”, “sine”, “na's”, “raâ”, “hlm”, “akl”, “gfl”, “skr”, “ath”, “gamâ”, “gşy”, “efk”, “shv” mad.

⁷⁸ Örneğin bk. İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed, *Fethü'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî ve Muhibbüddîn el-Hatîb, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1379/1959, c. XII, ss. 283-359.

⁷⁹ Örneğin bk. Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed, *Avnü'l-ma'bûd*, I-XIV, 2. basım, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995, c. XII, ss. 251-253; Davudoğlu, Ahmet, *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, I-XI, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1973-1983, c. X, ss. 13-40.

⁸⁰ Örneğin bk. Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, I-XVIII, 2. basım, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392/1972, c. III, ss. 207-220.

⁸¹ Örneğin bk. Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, I-X, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. I, ss. 368-370.

⁸² Örneğin bk. Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Neylû'l-evtâr şerhu münteka'l-ahbâr min ehâdisi seyyidi'l-ahyâr*, I-IX, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1973, c. VIII, ss. 190-205.

Fıkıh usulüne ait eserlerde çoğunlukla “ehliyet ârızaları” bağlamında uyku, baygınlık, bunama, sarhoşluk ve sara⁸³ anlatılmakta; bazen de “makâsıdü’ş-şerî’a” kapsamında aklın korunmasına yönelik alınan tedbirler açıklanırken veya “seddü’z-zerâî” konusu örneklendirilirken sarhoşluk⁸⁴ ve uyuşturucu⁸⁵ madde kullanımına değinilmektedir. Furû-ı fıkha dair kaynaklarda ise uyku, rüya, baygınlık, akıl, temyiz gücü, sarhoşluk vb. konulara ilişkin abdest, ihtilâm, ezan, namaz, içecekler, boşama, yemin, ikrar vb. başlıklar altında serpiştirilmiş, bilinç mefhumunu ilgilendirebilecek nitelikte çeşitli bilgiler vardır. Fakat fıkha ait usul ve furû kaynaklarında bilinç kavramının özel bir başlık altında incelenmediği görülmektedir.

Psikoloji eserlerinde bilinç durumları,⁸⁶ farkındalık,⁸⁷ bilinç,⁸⁸ şuur,⁸⁹ psikiyatri eserlerinde epilepsi,⁹⁰ uyku bozuklukları;⁹¹ din psikolojisi eserlerinde din şuur,⁹² metapsişik olaylar,⁹³ ibadet şuur,⁹⁴ gibi başlıklar altında bilinç ve bilinç durumlarından bahsedilmektedir. Felsefe eserlerinde zihin,⁹⁵ kişilik,⁹⁶ bilgilerin kaynağı,⁹⁷ hayat,⁹⁸ zaman⁹⁹ gibi konularla ilişkili olarak bilinç ve bilinç durumları incelenir. Çeşitli sözlük ve ansiklopedilerde de bilinç, bilinç durumları, şuur, uyku, rüya, hipnoz, sara, sarhoşluk, düşünme, algı, bellek, baygınlık, koma gibi başlıklar altında bilinç ve bilinç

⁸³ İbnü’ş-Şihne, Ebü'l-Velîd Lisânüddîn Ahmed, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1393/1973, s. 325; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, (özgün adı: *Etude sur la théorie du droit musulman*), I-II, Fransızca aslından çev. Baha Arıkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1955-1956, c. II, ss. 324-325.

⁸⁴ Bedrân, Ebü'l-ayneyn Bedrân, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Müessesetü Şebâbî'l-Câmi'a, İskenderiye, 1984, s. 338.

⁸⁵ Ruaynî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasari Halîl*, I-VI, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978, c. I, s. 90; Pekcan, Ali, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi: Zaruriyyat - Hacıyyat - Tahsinîyyat*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 181-184.

⁸⁶ Crider, Andrew B. v.dğr., *Psychology*, Harper Collins College Publishers, New York, 1993, ss. 176-209.

⁸⁷ Morgan, *a.g.e.*, ss. 212-242.

⁸⁸ Smith, *a.g.e.*, ss. 165-186.

⁸⁹ Taner, *a.g.e.*, ss. 26-28.

⁹⁰ Çifter, İsmail, *Klinik Psikiyatri*, 3. basım, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu, Ankara, ts., ss. 150-171.

⁹¹ Çifter, *a.g.e.*, ss. 597-627.

⁹² Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, ss. 104-111.

⁹³ Pazarlı, *a.g.e.*, ss. 222-234.

⁹⁴ Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, 3. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, ss. 241-242.

⁹⁵ Shaffer, Jerome A., *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç Ruh ve Ötesi*, (özgün adı: *Philosophy of Mind*), çev. Turan Koç, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, ss. 18-30.

⁹⁶ Locke, *a.g.e.*, ss. 217-219.

⁹⁷ Condillac, Étienne Bonnot de, *İnsan Bilgilerinin Kaynağı Üzerine Deneme*, (özgün adı: *Essai sur l'origine des connaissances humaines*), çev. Miraç Katırcıoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1989, s. 151.

⁹⁸ Bergson, *Zihin Kudreti*, ss. 8-46.

⁹⁹ Sunar, Cavit, "Bergson'da Şuur Hâlleri ve Zaman", *AÜİFD*, c. XVIII, Ankara, 1970, ss. 47-66.

durumlarıyla ilgili bol malzeme vardır. Ayrıca bilinç,¹⁰⁰ şuur,¹⁰¹ uyku,¹⁰² rüya,¹⁰³ hipnoz,¹⁰⁴ sarhoşluk,¹⁰⁵ uyuşturucu,¹⁰⁶ sara¹⁰⁷ gibi konular üzerinde yapılmış müstakil çalışmalar da vardır.

Geçmişten günümüze pek çok düşünür ve yazarın üzerinde kafa yorduğu bilinç kavramı hakkında, 1949 yılında *üst beyin sapının (mezensefalik)* bilinç durumu ile bağlantısının ortaya konulmasından sonra konunun temeline inen çalışmaların yapılmaya başlandığı görülür. 1950'lerin başlarında, bilim adamlarının özellikle uyku, rüya, hipnoz vb. bilinç durumlarına ilgileri artmıştır. 1990'dan sonra ise nörobiyoloji, felsefe, kuantum fiziği, paleonöroloji,¹⁰⁸ neotikbilim¹⁰⁹ vb. birçok bilimsel alanda bilinç

¹⁰⁰ Örneğin bk. Dittfurth, Hoimar von, *Bilinç Gökten Düşmedi: Bilincimizin Evrimi*, (özgün adı: *Der Geist Fiel nicht vom Himmel*), çev. Veysel Atayman, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2007; Günday, Şeref, *Günümüz Amerikan İngiliz Felsefesinde Bilinç Problemine Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1992; Temelli, a.g.tz.

¹⁰¹ Örneğin bk. Hikmetyar, Gülbeddin, *Şuur ve Madde*, çev. Nusrettin Bolelli, Piran Yayınları, İstanbul, 1981; Bergson, Henri, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, (özgün adı: *Essais sur les données immédiates de la conscience*), çev. M. Şekip Tunç, 3. basım, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁰² Örneğin bk. Winterstein, Hans, *Uyku Meselesi*, yay.y., Kenan Basımevi ve Kiliş Matbaası, İstanbul, 1942; Dürüşken, Ömer, *Uyku*, yay.y., İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.

¹⁰³ Örneğin bk. Freud, Sigmund, *Rüyaların Yorumu*, (özgün adı: *Die Traumdeutung=The Interpretation of Dreams*), I-II, çev. Selçuk Budak, 2. basım, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1999; Parman, Susan, *Rüya ve Kültür: Batı Entelektüel Geleniğinin Antropolojik İncelemesi*, (özgün adı: *Dream and Culture: An Anthropological Study of the Western Intellectual Tradition*), çev. Kemal Başçı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001; Jung, Carl Gustav, *Dreams*, çev. R. F. C. Hull, Routledge, London, 2002.

¹⁰⁴ Örneğin bk. Doksat, Recep, *Tatbikatı ve Nazariyatı ile Hipnotizma*, yay.y., Kader Basımevi, İstanbul, 1962; Müezzinoğlu, Ali Eşref (haz.), *Bilimsel Hipnoz*, Bilinçli Hipnoz Merkezi Yayınları, İstanbul, 1983; Kılıç, Yurdaer, *Mitolojiden Bilimselliğe Hipnoz*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 2007.

¹⁰⁵ Örneğin bk. Kavun, Abdurrahman, *Sarhoşluk*, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002; Özkeskin, Müge, *Türk Ceza Kanunu'nda Saldırgan Sarhoşluk Suçu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003.

¹⁰⁶ Örneğin bk. Özden, Salih Yaşar, *Uyuşturucu Madde Bağımlılığı: Teşhis - Tedavi - Tedbir*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 1992; Yazar, Nuri, *Üç Büyük Bela: İçki Uyuşturucu Sigara*, I-IV, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1998.

¹⁰⁷ Örneğin bk. Aydın, Nur, *Epilepsilerin ve Epileptik Sendromların Sınıflaması*, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi (Yayımlanmamış Yan Dal Uzmanlık Tezi), İstanbul, 1993; Yerli, Fahrettin Kemâl, "Öğretide ve Uygulamada Akıl Hastalıklarından Epilepsi'nin Ceza Hukuku Açısından Etkisi ve Sonuçları", *Adalet Dergisi*, sy. 14, Yıl 94, Ankara, Ocak 2003, ss. 173-193.

¹⁰⁸ *Paleonöroloji*, beynin zaman içinde anatomik açıdan ve içerik yönüyle (bilişsel yetenekler, akıl, bilinç gibi) değişimini inceler. Dilin ve bilincin insan aklının ürünü olarak ne zaman ortaya çıktığı, konuşulan dilin nasıl ve ne tür gereklerle doğduğu, bugünkü düzeyine ne zaman ulaştığı, sanat ve dinin neden ortaya çıktığı, bunlara ek olarak bahsedilen ürünlerin, irileşmiş bir beynin rastlantısal bir ürünü mü oldukları, birdenbire mi yoksa yavaş yavaş mı ortaya çıktıkları şeklinde birçok soru paleonörolojinin konusudur. bk. Tarlacı, Sultan, "Beynin Dilin ve Bilincin Evrimsel Gelişimi: Paleonöroloji", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 408, Ankara, Kasım 2001, ss. 52-56, s. 52.

¹⁰⁹ *Neotikbilim*, şuur ve içsel deneyim dünyasının bilimi olarak tanımlanmaktadır. bk. "Şuuru Araştıranlar", *Ruh ve Madde*, sy. 510, Yıl 43, İstanbul, Temmuz 2002, s. 19.

konusu ilgi odağı hâline gelmiştir.¹¹⁰ Özellikle son 40 yıllık dönemde bilinç hakkında yazılan makalelerin sayısında sürekli ve dikkat çekici bir artış gözlenmektedir.¹¹¹

IV. ARAŞTIRMADA KULLANILAN YÖNTEM VE TEKNİKLER

A) Konunun Bir Sorun Olarak Ortaya Konması

Evrensel bir hukuk sistemi olan İslâm hukukunun bilimsel değişim ve gelişmelere uyum sağlayamaması düşünülemez. Bu bağlamda İslâm hukukçularına önemli görevler düşmektedir. Asırların birikimi birçok değişim ve gelişimin İslâm hukukuna hakkıyla yansıtılamaması ve neticede İslâm hukukunun zamanımızda uygulanması mümkün olmayan ve sadece tarihsel çalışmaların malzemesi olarak görülen bir hukuk sistemi hâline dönüşmesini istemiyorsak, İslâm hukukunu zamanın diliyle konuşturmak mecburiyetindeyiz.

Bu zorunluluğun bir gereği olarak bilinç ve bilinç durumlarıyla ilgili bilimsel gelişmelerin açık bir şekilde İslâm hukukuna ait eserlerde dile getirilememiş olması ve İslâm hukuku açısından bilinç ve bilinç durumlarının baştan sona incelendiği kapsamlı bir eserin ortaya konulamamış olması nedeniyle çözüm bekleyen önemli bir sorun olarak karşımızda duran bilinç mefhumunu ele almayı görev saydık.

B) Konunun Sınırlarının Belirlenmesi

Vaktimiz, zihinsel gücümüz ve makul ölçülerdeki bir tezin sayfaları bilincin ve İslâm hukukunun bütün yönlerini incelemeye yetmeyeceği için bilinç, bilinç durumları, hak ve sorumluluk kavramlarıyla çalışmamızın ana çerçevesini belirledik. Bu bağlamda bilincin nörobiyoloji,¹¹² fizyoloji,¹¹³ modernleşme,¹¹⁴ duygu,¹¹⁵ ölüm,¹¹⁶ dil,¹¹⁷

¹¹⁰ Hattâ 12-17 Eylül 1994 tarihinde Arizona Üniversitesi'nde bilinç hakkında seri konferanslar düzenlenmiştir. bk. Clark, Jane, "Toward a Scientific Basis for Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. I, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1994, ss. 152-154, s. 152.

¹¹¹ Tarlacı, Sultan, "Bilinç Beyin Tarihi", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

¹¹² Bu konu için bk. Young, G. Bryan - Pigott, Susan E., "Neurobiological Basis of Consciousness", *Archives of Neurology*, c. LVI, Chicago, 1999, ss. 153-157.

¹¹³ Bu konu için bk. Castaneda, Hector-Neri, "Kendilik-Bilinci Ben Yapıları ve Fizyoloji", *Felsefe ve Psikopatoloji*, ed. Manfred Spitzer ve Brendan A. Maher, çev. Özgür Karacam, Gendaş Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 228-271.

¹¹⁴ Bu konu için bk. Berger, Peter Ludwig - Berger, Brigitte - Kellner, Hansfried, *Modernleşme ve Bilinç*, (özgün adı: *Homeless Mind: Modernization and Consciousness*), çev. Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985.

renkler,¹¹⁸ uzay¹¹⁹ ve beyin¹²⁰ ile ilişkisini; bilinçaltı,¹²¹ bilinçdışı,¹²² istihâre,¹²³ hayal,¹²⁴ gazap¹²⁵ ve meditasyon¹²⁶ gibi kavramları devre dışı bıraktık.

¹¹⁵ Bu konu için bk. DeLancey, Craig, "Emotion and the Function of Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. III, sy. 5-6, Thorverton/Exeter/UK, 1996, ss. 492-499.

¹¹⁶ Bu konu için bk. Lund, David H., *Death and Consciousness*, McFarland, Jefferson/USA, 1985.

¹¹⁷ Bu konu için bk. Vygotsky, Lev Semenovich, *Düşünce ve Dil*, (özgün adı: *Thought and Language*), çev. Semih Koray, 2. basım, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998; Searle, *Bilinç ve Dil*; Tarlacı, Sultan, "Bilincin Evrimi", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

¹¹⁸ Bu konu için bk. McLaughlin, Brian P., "Colour, Consciousness and Colour Consciousness", *Consciousness: New Philosophical Perspectives*, ed. Quentin Smith and Aleksander Jokic, Oxford University Press, Oxford, 2003, ss. 97-154.

¹¹⁹ Bu konu için bk. McGinn, Colin, "Consciousness and Space", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. II, sy. 3, Thorverton/Exeter/UK, 1995, ss. 220-230.

¹²⁰ Bu konu için bk. Place, Ullin, "Is Consciousness a Brain Process?", *The Philosophy of Mind*, ed. V. C. Chappel, Prentice Hall, New Jersey / USA, 1962, ss. 101-109; Searle, John Rogers, "Consciousness Free Action and the Brain", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. VII, sy. 10, Thorverton/Exeter/UK, 2000, ss. 3-22.

¹²¹ *Bilinçaltı*, bilinçdışı olmakla birlikte dilendiği zaman kapsamdakilerin bilince çağrılabilirdiği eşik bölgesidir. bk. Enç, Mitat, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yayınları, Ankara, 1990, s. 30. *Unconsciousness* kelimesinin bazı tercümelerde "bilinçsizlik", "bilinçaltı" veya "bilinçdışı" gibi kavramlarla karşılandığı için bir kagaşa oluştuğuna dair bilgi için bk. Tarlacı, Sultan, "Bilinç Eksenleri", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

¹²² *Bilinçdışı*, bilincin dışında geçen eylem ve etkinliklerdir. bk. Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30; May, Rollo, *Yaratma Cesareti*, (özgün adı: *The Caurage of the Creat*), çev. Alper Oysal, 3. basım, Metris Yayınları, İstanbul, 1991, s. 75.

¹²³ **İstihâre** (الإستخارة), yapılması düşünülen bir işin, Allah (cc) katında hayırlı olan şekliyle gerçekleşmesini isteme anlamında bir terimdir. bk. Ögüt, Salim, "İstihâre", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 333-334, s. 333. Benzer tanımlar için bk. Meclisî, Muhammed Bâkır, *Meîâtihü'l-gayb fî âdâbi'l-istihâre ve salâti'l-leyl*, Dârü'l-Hâdî, Beyrut, 1413/1993, s. 13; Goldziher, Ignaz, "İstihare", (özgün adı: İstikhâra), *İA*, c. V/II, İstanbul, 1997, ss. 1215-1217, s. 1215. Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen rivayetlerde istihâre amacıyla rüyaya yatma olgusu zikredilmediği için (meselâ bk. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-sahîh (=Sahîhu'l-Buhârî)*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-VIII, (1, 2 ve 3. ciltlerde 8 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, "Da'avât", 49; "Tevhîd", 10) bazı müelliflerin şahsî tecrübelerine dayanarak bu konuyu rüya ile bağlantılı hâle getirmesini (örneğin bk. İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, I-VIII, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1386/1966, c. II, s. 27; İmamoglu, Abdülvahit, *Psiko-sosyal Açıdan Rüya ve İstihare*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 47-54) İslâm öncesi Yakındoğu ve Yunan uygulamalarının (bk. Sviri, Sara, "Yorumlanmış ve Kayda Geçirilmiş Rüya: Ortaçağ İslâm Dünyasında Rüya", çev. İhsan Durdu, *Sûfî Psikolojisi: Bilgeliğin Ruhu Ruhun Bilgeliği*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 189-213, s. 190) bir yansıması olarak görüyor; İslâm'ın özüne aykırı kabul ediyoruz. (Benzer düşünceler için bk. İbnü'l-Hâc el-Abderî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Medhal*, I-IV (2 ciltte 4 cilt), Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1401/1981, c. IV, ss. 37-38; Rızk, Semîr Karanî Muhammed, *el-İstihâre: kemâ ya'lemûne's-sevre mine'l-Kur'ân*, Dârü'l-Hilâl, Beyrut, 1998, ss. 42-43). Çünkü Yunanca'da *egkoimesis*, Lâtince'de ise *incubatio* sözcükleriyle dile getirilen rüyaya yatıp gelecekte haber alma şeklindeki söz konusu uygulama Eski Yunan'da çok yaygın bir falcılık yöntemi idi. bk. Hançerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü: Dinler Mezhepler Tarikatlar ve Efsaneler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 160.

¹²⁴ **Hayâl** (الخيال), İslâm düşüncesinde insanî nefsin idrak güçlerinden biri; âlemdeki bir varlık mertebesinin adıdır. bk. Durusoy, Ali, "Hayal", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 1-3, s. 1. Hayal, çağdaş psikolojide zihnin daha önce yaşanmış olayların imgeleriyle meşgul olduğu ve bilincin edilgin bir konum aldığı durumdur. bk. Hökelekli, Hayati, *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 134. Dolayısıyla hayal, uyku, rüya vb. bilinç durumlarından birisi olmakla birlikte

Çalışmamızda fıkıh usulü tabanında furû-u fıkıh açısından bilinç ve bilinç durumlarıyla ilgili kavram ve hükümleri psikoloji, felsefe, tıp vb. bilim dallarının ışığında açıklamayı hedefledik. Bu nedenle konuyla ilgili tefsir, hadis, kelâm, tasavvuf vb. bilim dallarına ait bilince ilişkin verilere ya kısaca değindik ya da hiç söz konusu etmedik. Meselâ bilincin öznesi konusunu açıklarken Allah'ın (cc), meleklerin ve cinlerin durumunu – kelâm ilmini ilgilendirdiği için – yüzeysel olarak belirtmekle yetindik.

Bilinç ve bilinç durumlarıyla ilgili kavramların ilgili bilim dalları tarafından nasıl açıklandığı belirtildikten sonra beşerî hukuk sistemleriyle ve çeşitli kanun metinleriyle karşılaştırmalar yaparak konuyu İslâm hukuku açısından örneklerle ele almayı amaçladık. Ancak çalışmamızı fikhî olmaktan çıkaracak derecede yoğun psikoloji, felsefe, tıp ve hukuk verilerinden de mümkün olduğunca kaçındık.

C) Verilerin Toplanması Sınıflandırılması ve Değerlendirilmesi

Bu çalışma ortaya konulurken öncelikle bilinç, hak ve sorumluluk kavramlarıyla ilgili müstakil eserler okunmuş ve bu mefhumlara ait akıl, temyiz gücü, ehliyet, irade, uyku, rüya, hipnoz vb. 40 temel terim tespit edilmiştir.

İkinci aşamada, söz konusu 40 terim hakkında kaynak tespiti ve okuma çalışmaları yapılırken bir yandan da psikoloji, felsefe, tıp, fıkıh ve hukuk başta olmak üzere pek çok bilim dalına dair genel bilgiler içeren eserler titizlikle incelenmiştir.

hak ve sorumluluk bağlamında fikhî hükümlere ciddî anlamda bir etkisi olmadığı için bu çalışmada incelemeye değer bir konu olarak görülmemiştir.

¹²⁵ **Gazap** (الغضب), acı veren kötü bir davranışın kişinin ruhunda uyandırdığı kızgınlık, intikam duygusu ve cezalandırma isteği anlamında bir ahlâk terimidir. bk. Çağrı, Mustafa, "Gazap", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 436-437, s. 436. Gazabın talâk örneği ekseninde fikhî hükümlere etkisi hakkında bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *İğâsetü'l-lehfân fî hükmî talâkî'l-gazbân* (=el-İğâsetü's-suğrâ), nşr. Muhammed Afifi, el-Mektebetü'l-İslâmiyye / Mektebü Ferkad el-Hânî, Beyrut / Riyad, 1406/1986, ss. 38-40; Assâf, Ahmed Muhammed, *el-Ahkâmü'l-fikhiyye fî mezâhibi'l-İslâmiyyeti'l-erba'a*, I-II, 3. basım, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1988, c. II, ss. 356-357.

¹²⁶ *Meditasyon (meditation)*, zihni düşüncelerden arındırma veya zihinsel enerjini bir noktaya yoğunlaştırma gibi yöntemlerle kişiliğin geliştirilmesi, ruhsal problemlerin çözülmesi veya stresin dağıtılarak başarı oranının artırılmasını amaçlayan bilgi ve teknikler bütünüdür. bk. Demir - Acar, a.g.e., ss. 190-191. Meditasyon, bazı yazarlarca değişik bilinç durumlarından birisi olarak kabul edilmektedir. bk. Crider v.dğr., a.g.e., s. 113; Uğur, *Medikal Psikoloji*, s. 247. *Transandantal Meditasyon* ise Hintli Maharishi Mahesh Yogi tarafından geliştirilmiş, dünyaya tanıtılmış, kişisel mantraların kullanıldığı bir meditasyon sistemidir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Roth, Robert, *Maharishi Mahesh Yogi'nin Transandantal Meditasyon Tekniği*, (özgün adı: *Maharishi Maheshi Yogi's Transcendental Meditation*), çev. Deniz Yılmaz, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Üçüncü aşamada, internet ortamı, Yüksek Öğrenim Kurumu Tez Merkezi ve onlarca kütüphane baştan sona taranmış; kitap, makale, tez vb. kaynaklardaki işe yarayabileceği düşünülen tüm veriler titizlikle kaydedilmiştir.

Dördüncü aşamada, hâlen devam etmekte olan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin (DİA)* 36 cildinin bütün maddeleri tek tek gözden geçirilmiş kayda değer bütün maddeler tespit edilip okunmuştur. Bu şekilde hem akademik seviyede güzel bir üslup kazanmak hem de İslâm bilimlerine ait terminolojiye hâkim olmak hedeflenmiştir.

Beşinci aşamada, yaptığımız okumalarda işaretlediğimiz önemli yerleri bilgi fişlerine kaydedip bu fişleri de belli bir sistem dâhilinde tasnif ettik. Bir yandan da çalışmamızın planını geliştirmeye başladık.

Altıncı aşamada, bir yandan yeni çıkan kaynakları tararken bir yandan da bilgi fişlerini okumaya ve tez planını esas alarak bölümleri, eki ve girişi yazmaya başladık.

Yedinci aşamada, tezimizin kaynakçasını oluşturduk. Bunu yaparken de yazarların künyelerinin, vefat tarihlerinin, eser adlarının ve bunlara ilişkin diğer bilgilerin öncelikle *DİA*’dan alıntılanmasına özen gösterdik. Çalışmamız pek çok bilim dalını ilgilendirdiği ve dolayısıyla çok fazla eser incelemeyi gerektirdiği için doğal olarak kaynakçamız hayli zengin bir içerik (1.400 kaynak) kazandı.

D) Konu ile İlgili Sorunların Çözümüne Kavuşturulması

Konu ile ilgili sorunlar çözüme kavuşturulmaya çalışılırken *Kur’ân-ı Kerîm* ve güvenilir hadis kitapları temel kaynak olarak alınmış, ortaya konulan düşünceler ve hükümler mümkün olduğunca en muteber eserlere dayandırılmıştır.

Sorunlar çözümlenirken ya da bir görüş savunulurken bazen kitaplardaki bilimsel somut örnekler verilmiş bazen de özgün farazî olaylar örnek olarak sunulmuştur.

Tartışılan fikhî meselelerde dört mezhep başta olmak üzere gerektiğinde Ca’ferî, Zâhirî, İbâziyye ve Zeydiyye mezheplerinin görüşlerine de yer verilmiştir. İhtilâflı bazı meselelerde sahâbe ve tâbiîn âlimlerinden gelen rivayetlerin yanı sıra eski ya da yeni dönem fıkıh bilginlerine ait düşünceler de yeri geldikçe zikredilmiştir. Günümüz hukuk

dili ve mantığına uyum açısından lüzum hissedilen meselelerde İslâm hukuku ile çağdaş Türk hukuk sistemi arasında karşılaştırmalar yapılmıştır.

Bilinç ve bilinç durumlarıyla ilgili ihtilâfa konu olan meselelerde farklı görüşlerin delilleri ve bu delillere yapılan itirazlar mümkün mertebe eksiksiz olarak ve tarafsızlık bilinci içinde tartışılıp değerlendirilmiş, tercih edilen görüşler gerekçeleriyle beraber ortaya konulmuştur.

Çeşitli nedenlerle fıkıh kaynaklarında yer almayan veya hatalı olduğunu düşündüğümüz bir tarzda açıklanan bilinç ve bilinç durumlarıyla ilgili meselelerde de bilimsel veriler ışığında kendi görüşlerimizi ve önerilerimizi gerekçeleriyle birlikte sunmaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR VE GENEL BİLGİLER

I. BİLİNÇ VE BİLİNÇ İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

Bilincin hak ve sorumluluklara etkisini tam olarak ortaya koyabilmek için gerekli olduğunu düşündüğümüz kavramsal alt yapıyı iki basamakta oluşturmaya çalışacağız. İlk olarak, bilinç kavramı bütün yönleriyle geniş bir çerçevede ele alınacak ardından bilinç ile ilişkili kavramlar açıklanacaktır.

A) BİLİNÇ KAVRAMI

Bu kısımda tezimizin omurga kavramı olan bilincin sözlük anlamı, terim anlamı, çeşitleri, unsurları, basamakları ve bu basamakları tespit yöntemleri dilbilim, psikoloji, felsefe ve tıp açısından ele alınacak ve elde edilen verilerin fikhî izdüşümlerine ulaşılmaya çalışılacaktır.

1) Bilincin Sözlük Anlamı

Bilinç kelimesi, *bil* kök fiilinden sonra kaynaştırma ünlülerinden *i* ve ardından da fiilden isim yapma eki *nç*'nin birleşmesiyle (*bil-i-nç* = bilinç) oluşmuştur.¹ Bu hâliyle kelime, bilmenin sağlandığı yer, bilmeyi oluşturan yetenek ve bilme yeri anlamları kazanmıştır.²

Bilinç, *bilmek* mastarından türetilmiş Türkçe kökenli bir kelimedir. *Bilmek* mastarının kökü olan *bil*; *iz*, *im* ve *damga* anlamına gelmektedir.³ Bu durumda *bilmek* mastarının gerçek anlamı *iz* edinmek, imlenmek, im kazanmak, bellekte bir *iz*, bir kalıntı, bir im kalmaktır. *Bil* köküne eklenen *mek* ekiyle oluşan *bilmek* eyleminde anlam

¹ Aynı ekle türetilmiş “sevinç”, “basınç” vb. kelimelere ilişkin liste için bk. Timurtaş, Faruk Kadri, *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Umur Yayınları, İstanbul, 1979, s. 25; Banguoğlu, Hasan Tahsin, *Anahatlarıyla Türk Grameri: Kılavuz Kitap*, 2. basım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1979, s. 199; Keskin, Raşit, *Türkçe Dilbilgisi - Kelime ve Cümle Tahlilleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s. 66.

² Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 3. basım, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995, s. 91.

³ Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Türkçe Kökler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 48.

genişlemesi vardır. Kelime zaman içinde yorumlanarak öğrenmek, bilgi edinmek, edinilen bilgiyi işletmek ve çalıştırmak anlamlarını kazanmıştır.⁴

Tarihten günümüze Türk lehçelerinde bilinç anlamında *ög*,⁵ *sanaa*,⁶ *sagij*,⁷ *şuûr*, *akıl*, *hûş*, *is*, *zerde*, *sana-sezim*, *an-sezim*, *ang*, *idrâk*, *uy*, *fikir* ve *an* gibi kelimelerin kullanıldığı görülmektedir.⁸

Osmanlı Türkçesi'nde ise başta şuur olmak üzere istiş'âr, zamîr, hâtır, idrak, ilim, vukûf, vicdan, hiss-i bâtin, hiss-i nefis, akîde, itikat, insaf ve derûn gibi kelimeler bilinç anlamında kullanılmıştır.⁹ 1911 yılında ünlü hikâyeci Ömer Seyfettin (1884-1920) önderliğinde başlayan *Ulusal Yazın* ve *Yeni Lisan* akımları Cumhuriyet Dönemi'nde güçlenmiş ve 12 Temmuz 1932'de kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin¹⁰ (şimdiki adıyla Türk Dil Kurumu) dilimizi özleştirme çabalarının bir sonucu olarak bilinç kelimesi şuur kelimesini karşılamak üzere türetilmiş ve 1960'lı yıllardan itibaren konuşma ve yazı dilinde yaygınlık kazanmıştır.¹¹

⁴ Eyüboğlu, *Etimoloji Sözlüğü*, s. 91.

⁵ *Ög*, aslında “anlayış” anlamına gelmekle beraber (bk. Kâşgarlı Mahmut, *Dîvânü lugati't-Türk*, çev. ve haz. Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 369) bazen cümle içinde “şuur (bilinç)” mânası kazanabilmektedir. Örneğin, *Kutadgu Bilig*'deki “...künde yitti ögi” ifadesinin “...şuurunu gittikçe kaybetti” biçiminde çevrilmesine dair bk. Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 262, 263.

⁶ *Alıp Manaş Destanı*'ndaki “Sanaazı endele berdi” ifadesinin “Şuuru yok oldu” olarak sadeleştirilmesine dair bk. Ergun, Metin, *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı: Alıp Manaş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 136.

⁷ *Alıp Manaş Destanı*'ndaki “Celbegen sagijı aaylanbadı” ifadesinin “Celbegen'in şuuru yerine gelmedi” şeklinde sadeleştirilmesine dair bk. Ergun, a.g.e., s. 137.

⁸ Ercilasun, Ahmet Bican (ed.), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, I-II (2. cilt dizindir), 2. basım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 24.

⁹ bk. Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, I-VII, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976-1980, c. I, s. 172.

¹⁰ Bilgin, Muhittin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 19.

¹¹ Aksoy, Ömer Âsım, *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*, 3. basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1973, s. 71, 79. Ayrıca bk. Nâyır, Yaşar Nâbi (haz.), *Kılavuz Sözlük: Osmanlıca - Türkçe Türkçe - Osmanlıca*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 78, 103; *Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1963, s. 41.

Arapça'da bilinç anlamında **şu'ûr** (الشعور)¹² ve **va'y** (الوعي)¹³ Farsça'da ise *hodâgâhî* (خود آگاهی)¹⁴ ve *hûş* (هوش)¹⁵ kelimeleri kullanılmaktadır. Lâtince'de¹⁶ bilgi anlamındaki *scientia*¹⁷ kelimesinin başına *con* ekinin getirilmesiyle oluşan, *ortak bilgi*¹⁸ veya *paylaşılmış bilgi* anlamına gelen ve insanın bir diğeriyle, özellikle de kendisiyle paylaştığı bilgiyi ifade eden¹⁹ *conscientia* kelimesi, Batı dillerine önce *vicdan* karşılığı olarak geçmiş, *bilinç* anlamını ise ancak son yüzyıllarda kazanmıştır.²⁰ Lâtince'nin bu etkisiyle bilinç kavramı İngilizce'de *bilinçli* anlamına da gelen *conscious*²¹ veya

¹² Zehrân, Hâmid Abdüsselâm, *Kâmûsü ilmi'n-nefs: İncilîzî - Arabî*, 2. basım, Âlemü'l-Kütüb, Kahire, 1987, s. 108; Câbir, Câbir Abdülhamîd - Kifâfî, Meliküddîn, *Mu'cemü ilmi'n-nefs ve't-tıbbi'n-nefsî*, I-V, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1989-1992, c. II, s. 724; Ba'albekî, Münîr, *el-Mevrid: kâmûsü İncilîzî - Arabî [:al-Mawrid: A Modern English - Arabic Dictionary]*, 26. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1992, s. 208; Mutçalı, Serdar (haz.), *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 2001, s. 88.

¹³ Elias, Elias Anton, *Elias' Modern Dictionary: English - Arabic (Kâmûsü'l-Elias el-asrî)*, ed. Edvard E. Elias, 19. basım, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1974, s. 157; Bedevî, Ahmed Zekî, *Mu'cemü mustalahâtî'l-ulûmî'l-ictimâ'iyye: İncilîzî - Feransî - Arabî (A Dictionary of the Social Sciences: English - French - Arabic)*, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1986, s. 81; Âyid, Ahmed v.dğr., *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-esâsî*, nşr. Ahmed Muhtâr Ömer, Munazzametü'l-Arabiyye li't-Tü, Alesco, ts., ss. 907-908.

¹⁴ "Âgâhî", <http://fa.wikipedia.org>, 03.10.2009.

¹⁵ Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça - Türkçe Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 57.

¹⁶ Lâtince'de *conscientia* kelimesi bilmekle ilgili olup *com* ve *scire* gövdelerinden türetilmiştir. Yunanca'daki *syneidesis* karşılığını veren ve aynı anlama gelen *conscientia* ilk elde birlikte bilme anlamını taşır. Birlikte bilme, ötekilerle beraber bilme, ötekiyle bilme, bilinçtir. Türkçe'de de bilinç *bilme*yle ilgilidir. *Bilmenin* kökünden türetilmiştir. Şaşırtıcı bir benzerlik daha karşımıza çıkıyor: Türkçe'de *bilmek* ile *bölmek* aynı kökten türer. *Bilme* etkinliği, *bölme* etkinliğiyle ilişkilidir. 'Biliyorum' yerine 'bölerek alıyorum' demek yanlış olmaz. *Conscientia*'nın gövdesini oluşturan *scire*, *scindere* ile bağlantılıdır. *Scindere*, kesmek, yırtmak, parçalara ayırmak, ayrılmak, bölmek anlamlarına gelir. *Scire* ve *scindere*, *skei* Hint-Avrupa kökünden türemişlerdir. *Skei*, kesmek, ayırmak anlamını verir. Öyleyse *scire* (*bilmek*), keserek ayırmaktır, ayırmamaktır. *Bilinç*, her iki dilde de aynı anlamı veren kökten türetilmiştir. bk. Alemdaroğlu, Aykan S., Augustinus'ta Zaman Bellek Bilinç İlişkisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, ss. 2-3.

¹⁷ Kabaağaç, Sina - Alova, Erdal, *Lâtince - Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995, s. 541.

¹⁸ Kabaağaç - Alova, a.g.e., s. 120.

¹⁹ Bilgin, Nuri, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar Yaklaşımlar*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 56.

²⁰ Smith, Anthony, *İnsan Beyni ve Yaşamı*, çev. Nejat Ebcioglu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 167; Güzeldere, Güven, "Consciousness: What it is, How to Study it, What to Learn from its History", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. II, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1995, ss. 30-51, ss. 33-34.

²¹ Akdikmen, Resuhi - Uzbay, Ekrem - Özgüven, Necdet, *Langenscheidt Standart Sözlüğü: English - Turkish Turkish - English*, I-II (1 ciltte 2 cilt), 4. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1989, c. II, s. 52; Erkuş, Adnan, *Psikolojik Terimler Sözlüğü: İngilizce - Türkçe*, Doruk Yayınları, Ankara, 1994, s. 50; Ayyaşık, Halise Belgin v.dğr., *Psikoloji Terimleri Sözlüğü: İngilizce - Türkçe*, Türk Psikologlar Derneği, Ankara, 2000, s. 37; Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s. 132.

bilinçlilik mânasında da kullanılan *consciousness*,²² Fransızca'da ise *vicdan* anlamını da içeren *conscience*²³ kelimeleriyle karşılanmıştır.

2) Bilincin Terim Anlamı

Bilinç, soyut bir anlam taşıması; felsefe, psikoloji, hukuk ve tıp başta olmak üzere birçok alanda göreceli bir biçimde söz konusu edilmesi ve karmaşık pek çok kavramla ilişkili olması gibi nedenlerle, öteden beri pek çok bilgin tarafından tanımlanması güç ve hattâ imkânsız²⁴ bir kavram olarak kabul edilmiştir.²⁵ Buna rağmen birçok felsefe, psikoloji, tıp, toplumbilim, eğitimbilim ve hukuk bilgini tarafından bilincin onlarca tanımı yapılmış, fakat bilincin tanımı üzerinde görüş birliği oluşmamıştır. Bunun en büyük nedeni, bilincin unsurlarının ve ilişkili olduğu kavramların farklı tarzlarda yorumlanmasıdır. Bu farklılıklar, tanımlamayı yapan yazarın hangi dönemde yaşadığı ve hangi ilim açısından meseleye baktığı ile yakından ilgilidir.

Bilincin bütün tanımlarının burada zikredilmesi mümkün değildir. Bu nedenle önemli gördüğümüz bazı tanımlar üzerinde durup benzer tanımlara dipnotlarla gönderme yapmayı uygun buluyoruz. Aşağıda bilincin, özne - nesne ilişkisine yönelik tanımları sınıflandırılacak ve fikhî açıdan tercih edilebilecek bir bilinç tanımına ulaşmaya çalışılacaktır:

Bilincin öznesinin, sadece kendisinin farkında oluşuna vurgu yapan tanımlarda “Kişinin kendi varlığının tümüyle farkında olması hâline *bilinç* denir”²⁶ örneğinde görüldüğü gibi, bilincin öznesi aynı zamanda bilincin nesnesidir.²⁷ Fransız filozofu

²² Enç, Mitat, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30; Tuğlacı, *Tıp Sözlüğü*, s. 173.

²³ Tuğlacı, Pars, *Büyük Türkçe - Fransızca Sözlük*, 5. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 107; Saraç, Tahsin, *Büyük Fransızca - Türkçe Sözlük: Grand dictionnaire Français - Turc*, 11. basım, Adam Yayınları, İstanbul, 2003, s. 306.

²⁴ Temelli, a.g.tz., s. 14.

²⁵ Birçok tarifi yapılmış olmasına karşın bilincin tam olarak tanımlanamayan bir olgu olduğu da iddia edilmiştir. bk. Smith, *a.g.e.*, s. 168.

²⁶ Göka, Erol, "Bilinç", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul, 1990, ss. 205-207, s. 205.

²⁷ Benzer tanımlar için bk. West, Michael Philip - Endicott, James Gareth, *The New Method English Dictionary*, 4. basım, Longman, London, 1961, s. 70; Tuğlacı, Pars, *Okyanus: 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, I-III, Pars Yayınları, İstanbul, 1971, s. 298; Koptagel-İlal, Günsel, *Tıpsal Psikoloji: Tıpta Davranış Bilimleri*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 256; Hornby, Albert Sidney v.dğr., *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, 18. basım, Oxford University Press, Oxford, 1985, s. 181; Tuğlacı, *Anlamdaş ve*

Henri Bergson'un (1859-1941) bilinci, bireyin bizzat kendisini bilmesi olarak tarif etmesi,²⁸ bazı psikologlarca bilinçliliğin bir özalgılama işlevinden ibaret görülmesi²⁹ ve İsviçreli psikiyatr Carl Gustav Jung'un (1875-1961) bilinci, insanın psişik varlığına indirgemesi³⁰ de yukarıdaki tanımla paralel bir anlam içermektedir.

Bilincin öznesinin, sadece çevresinin farkında oluşunu ön planda tutan tanımlarda "Gerçeği değerlendirebilme, zamanı, mekânı değerlendirebilme, mantık çerçevesi içinde günlük yaşamını düzenleyebilme durumunu sağlayan zihinsel sürece bilinç denir"³¹ örneğinde görüldüğü gibi, bilincin öznesi ile nesnesinin ayrı varlıklar olarak ele alınışı göze çarpar. Bu bağlamda, bilinçliliğin, içinde bulunduğu ilişkileri nedeniyle kişinin dış dünyayı algılaması ve tanınması olarak yapılan tanımını³² belirtmek uygun olacaktır.

Bilincin öznesinin, kendisinin yanı sıra çevresinin de farkındalığını belirten tanımlarda ise çevre sadece nesnedir. Kişi ise hem özne hem de nesnedir. 1948 yılında Cobb tarafından yapılan "çevrenin ve kendisinin farkında olma" şeklindeki bilinç tanımı günümüz bilimsel anlayışına en yakın bilinç tanımı olarak kabul edilmektedir.³³ Psikoloji, felsefe ve tıp alanında kaleme alınmış pek çok eserde bu tanım esas kabul edilmiş, bu çerçevede yeni tanımlar da geliştirilmiştir. Örneğin, 1964 yılından itibaren

Karşıt Kelimeler, s. 39; Klemm, a.g.e., s. 175; Geçtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, 9. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 172; Demirel, Özcan, *Eğitim Sözlüğü*, Pegem A Yayınları, Ankara, 2001, s. 19; Arda, Erhan (ed.), *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*, haz. Erhan Arda v.dğr., Alfa Yayınları, İstanbul, 2003, s. 81; Searle, *Bilinç ve Dil*, s. 64; Acar, Faik, *Din İnanç ve Bilinç*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2005, s. 29; Dashiell, John Frederick, "Consciousness", *The Encyclopedia Americana*, c. VII, New York, 1968, ss. 610-612, s. 610; *Gelişim Hachette: Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-XII, haz. Süheyla Altınsoy v.dğr., ed. Tanju Gökçöl, İstanbul, 1993, Sabah'ın hediyesidir, c. II, s. 523; *The New Encyclopaedia Britannica*, I-XXXII, Encyclopaedia Britannica, Chicago, 1995, c. III, s. 552; *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, I-VI, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, ts., c. II, s. 675.

²⁸ Eroğlu, a.g.tz., s. 19.

²⁹ Reich, Wilhelm, *Kişilik Çözümlemesi*, çev. Bertan Onaran, 3. basım, Payel Yayınları, İstanbul, 1997, s. 410.

³⁰ Jung, Carl Gustav, *Psikoloji ve Din*, (özgün adı: *Psychology and Religion*), çev. Cengiz Şişman, 2. basım, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 26.

³¹ Alper, Yusuf - Bayraktar, Erhan - Karacam, Özgür, *Herkes İçin Psikiyatri: Sorunlar ve Öneriler*, Era Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 24. Benzer tanımlar için bk. Çalışlar, Aziz (haz.), *Ansiklopedik Kültür Sözlüğü*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 39; Horner, Chris - Westacott, Emrys, *Felsefe Aracılığıyla Düşünme*, (özgün adı: *Thinking Through Philosophy: An Introduction*), çev. Ahmet Arslan, Phoenix Yayınları, Ankara, 2001, s. 102.

³² Jung, Carl Gustav, *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, çev. Engin Büyükinallı, 4. basım, Say Yayınları, İstanbul, 1997, s. 83.

³³ Uysal, Hilmi, "Bilinç ve Bilinç Bozukluğu", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, c. IV, sy. 3, Ankara, Mart 1995, ss. 94-95, s. 94.

bir müddet Amerika Birleşik Devletleri'nde Princeton Üniversitesi'nde psikoloji alanında görev yapmış olan Prof. Dr. Julian Jaynes güzel bir benzetmeyle bilinci, "içinde kendimizi ve evreni gördüğümüz bir ayna"³⁴ şeklinde tanımlamıştır.³⁵

Psikoloji, felsefe ve tıp alanında pek çok tanımı yapılmış olan bilincin tarifine eski ve yeni fıkıh kaynaklarında tesadüf edemedik. Kanaatimizce bunun birinci nedeni, fukahânın, bilinç kavramının tanımını konunun uzmanı bilginlere bırakmaları ve bu noktada bir tanım yapmayı gereksiz görmeleridir. İkinci neden ise, akıl ve temyiz gücü gibi bilinci kapsayan üst kavramların tanımlanmasının yeterli görülmesidir. Buna karşın çağdaş beşerî hukuka ait bazı eserlerde çeşitli bilinç tanımları yapılmıştır. Bu tanımların en veciz olanı şöyledir: "Bilinç, kişinin ne yaptığını ve yaptığının ne olduğunu bilmesidir."³⁶ İkinci bir tanım ise bilinç, "bir kimsenin kendisini ve çevresinin durumu ve değerini doğru ve normal bir şekilde takdir etme gücü" olarak tarif edilmiştir.³⁷ Kimi çağdaş hukuk bilginleri ise bilinci, idrak ile aynı anlamda kabul ederek "kişinin yaptığı eylemin sebep ve sonuçlarını ve oluşturduğu sorumluluğu takdir edebilme, değerlendirebilme yeteneği"³⁸ olarak tanımlamışlardır.

³⁴ Demirsar, Aydın, *Psikoterapi Türleri*, yay.y., Bursa, 2000, s. 61.

³⁵ Benzer tanımlar için bk. Püsküllüoğlu, Ali, *Öz Türkçe Sözlük*, 11. basım, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2004, s. 115; Stedman, Thomas Lathrop, *Stedman's Medical Dictionary*, 20. basım, William and Wilkins Company, Baltimore, 1961, s. 350; Rosenthal, Mario - Yudin, P., *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1972, s. 61; Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 6. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 37; Rosenthal, Mario - Yudin, P., *el-Mevsû'atü'l-felsefiyye...*, çev. Semir Kerem, 6. basım, Dârü't-Talî'a, Beyrut, 1987, s. 586; *Türkçe Sözlük*, I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, c. I, s. 188; *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*, Gramercy Books, New York, 1989, s. 311; Gürün, O. A., *Psikoloji Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 20; Kumral, Kâmuran - Özdamar, Nurcan, *Nöroloji - Nöroşirürji*, 2. basım, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İzmir, 1992, s. 8; Hançerlioğlu, Orhan, *Türk Dili Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 89; Crider, v.dğr., *a.g.e.*, s. 179; Bolay, *Felsefî Doktrinler*, s. 45; Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 46; Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara, 2003, s. 342; Dönmez, Erkan, "Bilinç", <http://www.eranergen.com/yazilar/makale/makale002.htm>, 06.07.2004; *Baskan Lexikon: Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-IV, Baskan Yayınları, İstanbul, 1984, c. I, s. 140; *Medicana: Genel Sağlık Ansiklopedisi*, I-XII, Ana Yayıncılık, İstanbul, ts., Milliyet'in hediyesidir, c. XII, s. 62; Bram, Leon L. - Phillips, Roberts S. - Dickey, Norma H. (ed.), *Funk and Wagnalls: New Encyclopedia*, I-XXVII (son 2 cilt indekstir), Funk and Wagnalls, New York, ts., c. VI, s. 432.

³⁶ İmrağ, Coşkun, Adli Psikiyatri Açısından Türk Ceza Kanunu'nun 46, 47 ve 48. Maddeleri, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi), İstanbul, 1989, s. 8; Benzer ifadeler için bk. Karaduman, Fuat, "Ceza Sorumluluğu", <http://forensic.freeservers.com/CEZA.HTM>, 07.07.2004.

³⁷ Karaduman, "Ceza Sorumluluğu", <http://forensic.freeservers.com/CEZA.HTM>, 07.07.2004.

³⁸ Dural, Mustafa, *Türk Medenî Hukukunda Gerçek Kişiler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 61; Benzer ifadeler için bk. Köprülü, Bülent, *Medenî Hukuk: Genel*

Birinci tanımda aslında *bilinç* değil, *vicdan*³⁹ tarif edilmektedir. Zaten bu tanımlı savunan yazarlar genelde hukukta aranan bilincin *ahlâkî bilinç (conscience morale)* olduğunu belirtirler.⁴⁰ Bu tanımda bir eksiklik değil bir fazlalık vardır. Dikkat edilirse iki kısımdan oluşan bu tanımın birinci bölümü bizim aradığımız mânasıyla bilincin tanımıdır. İki kısım birden düşünüldüğünde ise bilinci de kapsamına alacak şekilde bir vicdan tanımının yapıldığı görülmektedir. Üçüncü tanımda da benzer şekilde bir eksiklik değil bir fazlalık söz konusudur. Çünkü bu tanımda aslında *bilinç* değil, *temyiz gücü* tarif edilmiştir. İkinci tanım ise diğerlerine oranla bilincin en uygun tanımıdır. Çünkü bu tanımda kişinin hem kendisini hem de çevresini doğru bir şekilde algılamasından bahsedilmiş ayrıca *vicdan* ve *temyiz gücü* gibi daha kapsamlı bir kavramın tanımına ulaşmaktan kaçınılmıştır.

Yukarıdaki tanımlardan faydalananak fıkıhta ölçü olarak kabul edilebilecek bir bilinç tanımının esaslarını belirtmemiz gerekmektedir. Kanaatimizce bu tanımda ilk olarak, bilincin bir durum değil *bir yeti olduğu* belirtilmelidir. Çünkü bilinçli olma durumunu ifade eden kavram bilinç değil bilinçliliktir.⁴¹ İkinci olarak, bilincin *insana özgüllüğü* vurgulanmalıdır. Çünkü diğer varlıkların bilinçli olup olmadığı ya ihtilâflıdır ya da fıkıhı pek ilgilendirmemektedir. Üçüncü olarak, bilincin *unsurlarının tamamı* zikredilmelidir. Çünkü pek çok bilinç tanımı, bilincin unsurlarının tümünü ihtiva etmemesi nedeniyle eksik kalmıştır. Dördüncü olarak, bilinç tanımının içine *gereksiz*

Prensipler - Kişinin Hukuku (Gerçek Kişiler - Tüzel Kişiler), I-II (1 ciltte 2 cilt), 2. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 202; Helvacı, İlhan, "Temyiz Kudretinden Yoksun Şahısların Hukukî Sorumluluğu Üzerine", *İÜHFİD*, c. LL, sy. 1-2, İstanbul, 1995-1996, ss. 145-171, s. 146.

³⁹ *Vicdan*, bir tanıma göre kişinin kendi değerlerini ve işlerini, davranışlarını muhakeme eden ve eleştiren zihinsel süreçtir. Arkonaç, Oğuz, *Açıklamalı Psikiyatri Sözlüğü: İngilizce - Türkçe (Lâtinçe)*, Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul, ts., s. 123. Benzer vicdan tanımları için bk. *İşlevsellik Yetiyitimi ve Sağlığın Uluslararası Sınıflandırması: ICF*, çev. Elif Kabakçı ve Ahmet Göğüş, Dünya Sağlık Örgütü, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, Bilge Matbaacılık, Ankara, 2004, s. 48; Bağçeci, Muhittin, "Vicdan", *ŞİA*, c. VI, İstanbul, 1990, ss. 348-351, s. 348.

⁴⁰ bk. Kuyu, Cemil, Akıl Hastalıkları ve Cezaî Ehliyet, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, s. 42.

⁴¹ Gerçekten de *bilinçlilik* kelimesinin sonundaki iki eki çözümlediğimizde mesele daha net anlaşılacaktır. Nitekim *bilinç* isminden hemen sonra "sahiplik ve kendinde bulundurma" anlamı veren isimden isim yapma eki *li* gelmiş; böylece *bilinçli* kelimesi türemiştir. Son olarak yine isimden isim yapma eklerinden *lik* gelmiş ve son şekliyle kelime (*bilinç-li-lik*) bir durum "yani bilinçli olma hâli" ifade eder biçime gelmiştir. bk. Ergin, Muharrem, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, 5. basım, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 232-236; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, I-XXIV, Milliyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1992, c. IV, s. 1644.

unsurlar ilave edilmemelidir. Çünkü bazı yazarlar böyle bir hata nedeniyle yukarıda açıkladığımız gibi bilinç yerine aslında vicdan, temyiz gücü ve akıl gibi başka yakın anlamlı kavramları tanımlamışlardır. Beşinci olarak, farkındalığın, *öznenin* ve *nesnenin gerçekliğine (realite)* yönelik olduğu belirtilmelidir. Çünkü rüya vb. durumlarda da insan bazı şeylerin farkındadır. Ancak bu, gerçeğin farkındalığı değildir.

Zikredilen beş esasla hareket ederek fikhî anlamda ölçüt olarak kullanılabilecek bir bilinç tanımını şu şekilde ifade edebiliriz: **“Bilinç, insana özgü, öznel ve nesnel gerçekliğin farkında olma yetisidir.”**

3) Bilincin Çeşitleri

Tanımlanması sorunu çözümlenen bilinç kavramının çeşitleri üzerinde de durulması gerekmektedir. Çünkü bilincin çeşitlerinin her biri duruma göre farklı fikhî hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Bilinç, değişik dönem ve bilimlere ait bakış açılarının etkisiyle farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalardan önemli gördüklerimiz üzerinde kısaca durup, bilincin çeşitlerini fıkıh eserlerinde kullanılabilecek bir şekilde tasnif etmeye çalışacağız:

Bazı yazarlar bilinci, nesneye yoğunlaşma durumuna bağlı olarak iki kısımda ele almışlardır. Buna göre sınırlı bir alanı olan ve üzerinde yoğunlaştığı nesnenin dışında hiçbir şeyi dikkate almayan bilince *dar bilinç* veya *sınırlı bilinç* denilirken; bütünleri kapsayan, nesneleri bağlantılarıyla birlikte kavrayan bilince ise *geniş bilinç* ya da *sınırsız bilinç* adı verilir.⁴²

Kimi yazarlara göre bilinç, öznesinin yani kişinin yöneldiği şeye göre ikiye ayrılır. Buna göre kişinin kendi iç yaşantıları hakkında edindiği bilinç *öznel bilinç*, *özbilinç*, *kendilik bilinci*, *kendi üzerinde bilinç* veya *sübjektif şuur* kavramlarıyla

⁴² Foulquié, Paul, *Pedagoji Sözlüğü*, (özgün adı: *Dictionnaire de la langue pedagogique*), çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1994, s. 54; Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 2. basım, Ekin Yayınları, Ankara, 1997, s. 119.

isimlendirilirken; kişinin kendisi dışındaki şeyler üzerine edindiği bilinç ise *nesnel bilinç* veya *objektif şuur* adıyla anılmaktadır.⁴³

Bilinç, öznesinin yöneldiği nesneyi doğrudan veya dolaylı olarak kavramasına göre de birçok yazar tarafından üç kısma ayrılmıştır. Buna göre yönelinen nesnenin dolaysız duyumundan hiçbir aracıya konu olmaksızın edinilen doğrudan izlenime *pasif bilinç*, *kendiliğinden bilinç*, *spontane bilinç*, *düşünüm öncesi bilinç*, *düşünme öncesi bilinç*, *düşünümsel olmayan bilinç*, *virtüel bilinç*, *aktüel olmayan şuur*, *tav'î şuur*, *vâsıtasız şuur*, *zımnî şuur* veya *potansiyel şuur* denilirken; dolaysız duyumun ya da dolaysız izlenimin kendi üstüne dönmesiyle edinilen farkındalığın nedenlerini, doğasını ve anlamını soruşturmak yoluyla edinilen bilinçse *aktif bilinç*, *dönüşlü bilinç*, *dönüşümsel bilinç*, *düşünceli bilinç*, *düşünen bilinç*, *düşünülmüş bilinç*, *içdüşünsel bilinç*, *felsefî bilinç*, *refleksiyonlu bilinç*, *refleksif bilinç*, *aktüel bilinç*, *teemmülî şuur*⁴⁴ veya *âşikâr şuur* diye adlandırılmaktadır.⁴⁵ Öte yandan, kendiliğinden bilinç seviyesinin altında kalan ve yalnızca yaşanılan ya da hissedilen, hiçbir bilgiyi içermeyen psikolojik hâle de *önbilinç*, *ilk bilinç* ve *protobilinç* isimleri verilmiştir.⁴⁶ İtalyalı Hristiyan ilahiyatçısı ve kilise bilgini aziz Thomas Aquinas (1225-1274) bilinci aktif bilinç / pasif bilinç şeklinde ayıran ilk kişidir. Ona göre insan, pasif bilinci aracılığıyla bazı davranışları nedeniyle değil, sadece var olduğu için çevresinin ve kendisinin farkındadır. Örneğin, bir bebek doğduğundan itibaren, çevresine ilişkin düzenli bir fikri olmamasına rağmen, dış dünyasının varlığının farkına varmamazlık edemez. Aktif bilinç ise, istemli davranışların temelidir. Aktif bilinç aracılığıyla insan seçim yapabilir.⁴⁷

⁴³ Ülken, Hilmi Ziya, *Varlık ve Oluş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 316, 326; Akarsu, a.g.e., s. 37; Ulaş, Sarp Erk v.dğr., *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, s. 232.

⁴⁴ Buna *şuurun şuur* da denilmiştir. bk. Gökalp, *Felsefe Dersleri*, s. 20.

⁴⁵ Gövsa, İbrahim Alâeddin, *Çocuk Ruh*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, ts., s. 33; Çankı, Mustafa Namık (haz.), *Büyük Felsefe Lugatı*, I-III, yay.y., Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1954, 1955, 1958, c. I, s. 449; Ülken, *Varlık ve Oluş*, ss. 261-262; Copleston, Frederick, *Sartre*, (özgün adı: *A History of Philosophy*), çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1991, s. 16; Foulquié, a.g.e., s. 48, 53; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 119; Bruno, Frank John, *Psikoloji Tarihine Giriş*, (özgün adı: *The Story of Psychology*), çev. Gül Sevdiren, Kibele Yayınevi, İstanbul, 1996, ss. 26-27; Ulaş v.dğr., a.g.e., s. 232; *Yeni Kültür Ansiklopedisi*, I-X, haz. Abdullah Özkan v.dğr., Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, c. II, s. 71.

⁴⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 119; Foulquié, a.g.e., s. 54; Ulaş v.dğr., a.g.e., s. 232.

⁴⁷ Bruno, a.g.e., ss. 26-27.

Çeşitli eserlerde bilinç, tespit edebildiğimiz kadarıyla beş bilim dalı göz önünde bulundurularak da sınıflandırılmaktadır. *Psikolojik bilinç (entelektüel bilinç)*,⁴⁸ *felsefi bilinç*,⁴⁹ *biyolojik bilinç*,⁵⁰ *ahlâkî bilinç (vicdan)*,⁵¹ *sosyolojik bilinç (kolektif bilinç, toplumsal bilinç, ortak bilinç, ma'şerî şuur)*.⁵²

Bilincin ulaşabildiğimiz diğer sınıflandırmaları da şunlardır: *Siber bilinç / analitik bilinç*;⁵³ *projektif bilinç / sübjektif bilinç / ejektif bilinç*;⁵⁴ *yüzeysel bilinç / dikkatli bilinç*;⁵⁵ *tarih bilinci / gerçeklik bilinci / olasılık bilinci*;⁵⁶ *organik şuur / sosyal şuur / zamandışı şuur*.⁵⁷

Kanaatimizce yukarıdaki bilinç sınıflandırmalarının hiçbirisi fıkıh çalışmalarında bir ölçüt olarak kullanılamaz. Çünkü yukarıdaki tasniflerin tamamı bilinci psikoloji, felsefe vb. hukuk harici bilimlerden ele almaktadır. Bu sebeple fıkıh penceresinden bakarak yeni bir yaklaşımla bilinci sınıflandırmaya çalışacağız:

Her şeyden önce bilinç ya tamdır ya da bozuktur.⁵⁸ Bilincin tam olması, olağan bir durumdur ve baygınlık, sarhoşluk, uyku vb. nedenlerle hiç bozulmamış olmasını ifade eder. *Tam bilinç (sound consciousness)*, temyiz gücünün oluşumu için yeterlidir. Bilincin bozuk olması ise olağandışı bir durumdur ve çeşitli nedenlerle ve muhtelif derecelerde ortaya çıkabilir. *Bozuk bilinç (unsound consciousness)*, bazı durumlarda – sarhoşluğun birinci derecesinde olduğu gibi – temyiz gücünün oluşumu için yeterli iken; kimi hâllerde – sarhoşluğun ikinci derecesinde olduğu gibi – yetersizdir.

⁴⁸ Foulquié, a.g.e., ss. 53-54; *Baskan Lexikon*, c. I, s. 140; Göka, “Bilinç”, ss. 206-207.

⁴⁹ Tokatlı, Atilla (haz.), *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, I-VIII, haz. Mehmet Ali Yalçın, May Yayınları, İstanbul, 1978-1980, c. I, 391; Göka, “Bilinç”, s. 207.

⁵⁰ Göka, “Bilinç”, s. 207; Kanaatimizce buna *tıpsal bilinç* de denilebilir.

⁵¹ Tokatlı, *Çağdaş Kültür Ansiklopedisi*, c. I, s. 391; Tokatlı, *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, c. I, s. 391; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 119; Muckenhaupt, Margaret, *Sigmund Freud: Bilinçdışının Kâşifi*, (özgün adı: *Sigmund Freud: Explorer of the Unconsciousness*), çev. Füsun Akatlı, 3. basım, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2002; s. 130, 140.

⁵² Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. IV, s. 353; Foulquié, a.g.e., s. 54; Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, s. 48; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 119; Budak, a.g.e., s. 555; Buladı, Kerim, “Toplumsal Bilinç (Şuur)”, *Diyanet: Aylık Dergi*, sy. 115, Ankara, 2000, ss. 45-51, s. 51 Göka, “Bilinç”, s. 207.

⁵³ Tuzcular, a.g.e., ss. 20-21.

⁵⁴ Urhan, Veli, *İnsanın ve Tanrının Kişiliği: Bilinçlerarası İlişki*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, ss. 26-27.

⁵⁵ Bu ayrım Fransız filozofu Henri Bergson’a (1859-1941) aittir. bk. *Büyük Larousse*, c. IV, s. 1643.

⁵⁶ Ulaş v.dğr., a.g.e., s. 233.

⁵⁷ Ülken, *Varlık ve Oluş*, s. 278, 281.

⁵⁸ 5275 sayı ve 13.12.2004 kabul tarihli *Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun*’un 82. maddesinde “...bilincinin bozulduğu ...” ifadesi geçmektedir.

İkinci olarak, bilincin fıkıh alanında asıl öneminin temyiz gücüne yaptığı etkiyle ortaya çıktığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle bilinç sınıflandırmasında mihenk noktamız temyiz gücü olmalıdır. Yani bilincin fikhî açıdan evvela temyiz gücünün oluşumu için yeterli olup olmadığı önemlidir. Tam bilinç, temyiz gücü için her hâlde yeterli olduğu için sadece bozuk bilinci temyiz gücünün oluşumu için yeterli bozuk bilinç ve temyiz gücünün oluşumu için yetersiz bozuk bilinç olmak üzere ikiye ayırmalıyız. Biz bunu kısaca *yeterli bozuk bilinç / yetersiz bozuk bilinç* şeklinde ifade edeceğiz.

Üçüncü olarak, yetersiz bozuk bilincin oluşumuna tesir eden sebebin meşrûiyeti, pek çok fikhî hükmün değişmesine yol açtığı için önem arz etmektedir. Örneğin, ihtiyarî sarhoşlukta olduğu gibi bilinç haram bir yolla bozulup yetersizleşebileceği gibi; ikrah, hata ve zarûret durumlarına bağlı olarak helâl bir sebeple de bozulup yetersizleşebilir. Bu nedenle yetersiz bozuk bilinci de *haram yolla oluşan yetersiz bozuk bilinç / helâl yolla oluşan yetersiz bozuk bilinç* şeklinde iki basamakta ele alabiliriz.

Dördüncü olarak, yetersiz bozuk bilincin ne kadar devam ettiği üzerinde de durulmalıdır. Bu bağlamda meselenin dört dereceli olarak incelenebileceğini düşünmekteyiz: a) Çok kısa süreli yetersiz bozuk bilinç: Bir andan yirmi dört saate⁵⁹ kadar devam edebilir. b) Kısa süreli yetersiz bozuk bilinç: Yirmi dört saatten bir aya kadar devam edebilir.⁶⁰ c) Uzun süreli yetersiz bozuk bilinç: Bir aydan bir yıla⁶¹ kadar

⁵⁹ Bazı fıkıh kitaplarında çeşitli bilinç kaybı durumlarının “yirmi dört saat” değil de “bir gün bir gece” (*yevm ve leyle*) (يوم و ليلة) devam etmesi hâlinde bahsedilir. (Örneğin, bk. İbn Emîrû Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, (birlikte: İsnevî'nin "Nihâyetü's-sûl" adlı Minhâcül'l-vusûl şerhi), I-III, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, c. II, s. 239). Fıkıh bilginlerinin kendi dönemlerinde ve coğrafyalarındaki ihtiyaçlar paralelinde ortaya koymuş oldukları bu ölçü kanaatimizce âdil olmayan bazı sonuçlara sebep olacağı için uygun değildir. Örneğin, ekvatora yakın bölgelerde bir gün bir gece yirmi dört saat sürerken; kutuplarda ve kutuplara yakın bölgelerde bir gün ve bir gece yirmi dört saatten fazla sürebilmektedir.

⁶⁰ Fıkıh eserlerinde bu konuda ramazan ayı orucu örneği üzerinde durulur. (Örneğin, bk. Molla Hüsrev, *Kaynaklarıyla Büyük İslâm Fıkıhı: Gurer ve Dürer Tercümesi*, (özgün adı: *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*), I-IV, çev. Arif Erkan, gözden geçiren: Ahmet Davudoğlu, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, c. I, s. 363). Kamerî takvime göre aylar 29 veya 30 gün sürdüğü için “bir ay”ın normal durumlarda 30 gün olarak hesaplanması, fakat bilincin yetersizleşmesi ayın başına denk geldiğinde içinde bulunulan ayın gün sayısına göre 29 gün olarak da hesaplanabileceği unutulmamalıdır.

⁶¹ Fıkıh eserlerinde bu konuda zekât örneği üzerinde durulur. (Örneğin, bk. İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, c. II s. 258). Kamerî takvime göre bir yıl 354 gün sürdüğü için “bir yıl”ın normal durumlarda 354 gün olarak hesaplanması gerekmektedir. Fakat yetersiz bilinç herhangi bir ayın başında ortaya çıkmışsa 354 gün şartı aranmaksızın 12 kamerî ayın tamamlanması “bir yıl”ın dolması için yeterli kabul edilmelidir.

devam edebilir. d) Çok uzun süreli yetersiz bozuk bilinç: Bir yıl ve daha fazla sürebilir.⁶²

Buraya kadar ortaya konulan dört esastan hareket ederek bilinç ilk önce *tam bilinç / bozuk bilinç* olarak ikiye ayrılmalıdır. İkinci kademedede bozuk bilinç de *yeterli bozuk bilinç / yetersiz bozuk bilinç* şeklinde iki kısımda değerlendirilmelidir. Üçüncü basamakta ise her bir bozuk bilinç türü *helâl yolla oluşan / haram yolla oluşan* biçiminde iki çeşide ayrılmalıdır. Son olarak ortaya çıkan bu dört bozuk bilinç türünün her biri kendi arasında *çok kısa süreli / kısa süreli / uzun süreli / çok uzun süreli* şeklinde dörtlü tasnife tabi tutulmalıdır.

4) Bilincin Unsurları

Bilincin unsurları⁶³ yani bilinçliliğin oluşmasındaki temel ögeler bilincin öznesi, bilincin nesnesi ve farkındalık olmak üzere üç tanedir. Bu unsurların ancak üçünün birden aynı zamanda var olması hâlinde bilinçten ve dolayısıyla bilinçlilikten söz edilebilir. Başka bir ifadeyle, bu unsurlardan birisi dahi eksikse bilinçten ya da bilinçlilikten bahsetmek mümkün değildir.

a) Bilincin öznesi

Bilincin birinci ve en önemli unsuru bilincin öznesidir.⁶⁴ Bu, aynı zamanda üzerinde en çok görüş ayrılığı olan *etkin (aktif)* unsurdur.

Bilinçten söz edebilmek için her şeyden önce bilince sahip bir özne⁶⁵ olmalıdır. Bilincin öznesi, bilinçli olan varlıktır. Hangi varlıkların bilinçli olabileceğine dair farklı görüşler vardır. Bu görüşleri, insanı temel alarak şu şekilde sınıflandırabiliriz:

⁶² Çin'in başkenti Pekin'de gaz zehirlenmesi sonucu komaya giren bir kişi ancak on üç yıl sonra bilincine kavuşabilmiştir. bk. *Star*, 21.07.2009, s. 24. Bir menkıbeye göre de Ebû İskân el-Mağribî adlı sûfî dört yıl yemeden içmeden kendinden geçmiş bir hâlde kalmıştır. bk. Uludağ, Süleyman, "Behlûl", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992, ss. 351-352, s. 351.

⁶³ Bazı eserlerde hâfıza ve ihsas gibi kavramlar bilincin unsurları arasında sayılmıştır. bk. Richet, Charles Robert, "Şuur: La Conscience", *Normal İnsanlarda Gayrişuur ve Psychanalyse'in Tekniği*, Münir Raşit, yay.y., Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1933, ss. 84-105, s. 92, 93. Fakat bu ve benzeri kavramlar bilincin unsurları olarak değil, şartları olarak gösterilmelidir.

⁶⁴ Burada öznenin nesnesiz olamayacağı ve öznenin "nesne olmayan" şeklinde düşünülmesi gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır. Ülken, *Varlık ve Oluş*, s. 293, 325.

⁶⁵ Jung, egoyu "bilincin öznesi" olarak nitelendirmiştir. bk. Jacobi, Jolande, *C. G. Jung Psikolojisi: C. G. Jung'un Önsözüyle*, (özgün adı: *The Psychology of C. G. Jung*), çev. Mehmet Arap, İlhan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 21. Dolayısıyla bilince sahip varlık, benliğe de sahip olmalıdır. bk. Jung,

Birinci görüşe göre, insan başta olmak üzere canlı veya cansız⁶⁶ bütün varlıkların kendilerine özgü bilinçleri vardır.⁶⁷ Bilincin öznesi konusunda yelpazeyi en geniş tutan bu görüşe göre bilinçli olabilmek için fizikî ya da fizik ötesi bir varlığa sahip olmak yeterlidir. *Panpsişizm* (*panpsychism*) adı verilen⁶⁸ bu görüşün sahibi XVII. yüzyıl Alman filozofu Baruch Spinoza'ya (1632-1677) göre tüm ağaçlar, kayalıklar, bulutlar vb. belli bir dereceye kadar bilinçlidir. Bir atomun bile belli belirsiz bir *atomik bilinci* vardır.⁶⁹ Elbette Spinoza, her şeyin insan gibi, son derece gelişmiş bir bilince sahip olduğuna inanmıyordu. Muhtemelen bir kayalığın ruhu o kadar kaba ve aşağı derecededir ki bu ancak güç bela bilinç adını alan bir şeydir. Yine de bu, Spinoza için, bir dereceye kadar bilinçtir.⁷⁰ Atomlarda bilinç olduğu gibi, galaksilerde (*galaktik bilinç*)⁷¹ ve hattâ bütün olarak evrende de bir bilinç (*kozmetik bilinç / evrensel şuur / evrensel bilinç*)⁷² mevcuttur.⁷³ Buna *kâinat bilinci* de denir.⁷³ Birer fizik ötesi varlık

Carl Gustav, *Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri: Tavistock Konferansları... 1935*, çev. Kamuran Şipal, Bozak Yayınları, İstanbul, 1982, s. 8; Pazarlı, *a.g.e.*, ss. 106-107; Sezen, *a.g.e.*, s. 154; Saydam, Mehmet Bilgin, *Deli Dumrul'un Bilinci: "Türk - İslâm Ruhu" Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997, s. 38; Duralı, Teoman, *Felsefe - Bilime Giriş*, Çantay Kitabevi, İstanbul, ts., s. 110; Erem, Faruk, "Ceza Hukukunda İrade Şuur ve Gayrişuur", *AÜHFD*, c. VII, sy. 3-4, Ankara, 1950, ss. 63-85, s. 73; *Sağlık Ansiklopedisi*, I-V, haz. Ramazan Gökaltıp Arkın, Arkın Kitabevi, İstanbul, ts., c. I, ss. 312-313. William James, daha da ileri giderek bilinci, "bir kimsenin benliği" olarak tanımlamıştır. bk. Armaner, *a.g.e.*, c. I, s. 117. Benzer tanımlar için bk. Gövsa, *a.g.e.*, s. 32; Bayrakçı, *a.g.e.*, s. 351.

⁶⁶ Burada animizmin bir tanımı dikkat çekicidir: "Animizm, canlı ve cansız her şeyin insanlar gibi bilinçli olduğu ve birtakım istek, duygu ve düşüncelerle davrandığı kanısıdır." Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 4. basım, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1978, s. 309.

⁶⁷ Varlığın şuurulu olduğuna dair âyetler ve ilgili değerlendirmeler için bk. Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'e Göre Tasavvuf*, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1979, ss. 361-364. Adı geçen eserin başka bir sayfasında ise insan dışındaki varlıklara ait şuurun, kendini tanımayı kapsamadığı belirtilir. bk. Öztürk, *Tasavvuf*, s. 361. Aynı düşünceye ilâveten, insan dışındaki canlı - cansız yaratılmış varlıkların sahip oldukları bu şuura "cüz'î şuur" denildiğine dair bk. Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsanüstü: Ruh Melek Cin İnsan*, 2. basım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 16-17. Bütün varlıkların bilinçli ve canlı oldukları görüşüne dair milattan önce III. yüzyıldan itibaren Yahudi hikmet edebiyatında ortaya çıkan "sefirot" kavramı için bk. Kutluer, İlhan, "Hayat", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 8-12, ss. 8-12. Benzer bir görüş için bk. Bayrakçı, *a.g.e.*, s. 328. Buna karşın Shaffer, insanın, bilince sahip olduğu ve bilinçli olan ile olmayan varlıkları ayıran kesin bir çizginin bulunmadığı gerçeğinden hareketle bazı filozofların cansız varlıkların dahi bilinçli olduğu sonucuna ulaşmalarını temelsiz bulduğunu belirtir. bk. Shaffer, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁸ Shaffer, *a.g.e.*, s. 86; "Panpsychism", <http://en.wikipedia.org>, 22.08.2008.

⁶⁹ Needlemann, Jacob v.dğr., *Psikiyatri ve Kutsallık*, ("Awaking the Heart" ve "Critical Psychiatry" adlı eserlerden derlenmiştir), çev. Abdullah Haklı, İnsan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 56.

⁷⁰ Shaffer, *a.g.e.*, ss. 86-87.

⁷¹ Bayrakçı, *a.g.e.*, s. 358.

⁷² Schroeder, *a.g.e.*, s. 149; Hulûsi, Ahmed, *Ruh İnsan Cin*, 10. basım, Müjde Yayınevi, İstanbul, ts., ss. 66-67; Bayrakçı, *a.g.e.*, ss. 329-330.

⁷³ Talbot, *a.g.e.*, s. 83.

oldukları için Allah (cc), cinler ve meleklerde bilinç olup olmadığı meselesi esasında kelâm ilminin konusudur. Bu nedenle, Allah'ın⁷⁴ (cc), cinlerin⁷⁵ ve meleklerin⁷⁶ bilinçli olduklarını doğrudan veya dolaylı olarak ifade eden bazı yazarların olduğunu söylemekle yetiniyoruz.

İkinci görüşe göre, bilinçten söz edebilmek için, ortada bir fiziksel yapının olması ve bu yapının, dış fiziksel dünyanın belirli bir kısmından etkilenmesi yeterlidir.⁷⁷

Üçüncü görüşe göre, sadece canlı varlıklarda bilinç var olabilir. Buna göre insanların yanı sıra hayvanların⁷⁸ ve bitkilerin⁷⁹ de kendilerine özgü bilinçleri vardır.

⁷⁴ Tasavvuftaki “bilen – bilinen – bilme” üçlüsünün birliğini ve dolayısıyla Allah'ın (cc) kendisini bilmesini ifade eden **hakikatü'l-hak** (حقيقة الحق) ve **ilmü'l-hak bi-nefsih** (علم الحق بنفسه) kavramları, Yaratıcı'nın mutasavvıflar tarafından bilinçli olarak algılandığı izlenimini vermektedir. bk. Kâşânî, Abdürrezzâk Kemâluddîn, *Tasavvuf Sözlüğü*, (özgün adı: *Letâifü'l-lâm fî işârâti'l-ilhâm*), çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 215, 332; Konuk, Ahmet Avni, *Fusûsü'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, I-IV, haz. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, 2. basım, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1994, c. I, s. 43; Günay, Misak - Maşalı, Ş., *En Yüce Bilinç*, yay.y., Zafer Matbaası, İstanbul, 1980, s. 118; Çağrıci, Mustafa, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 208. Ne'doncelle ve Renouvier gibi bazı personalist filozoflara göre Tanrı, salt bilinçten ibaret bir öznedir. bk. Urhan, *İnsanın ve Tanrı'nın Kişiliği*, s. 29. Bazı eserlerde, Allah'ın (cc) şuurlu olmasının mümkün olmadığı, fakat ilim sahibi olduğu belirtilir. Kanaatimizce burada kastedilen şuurlu, bilinçten ziyade duyu anlamındadır. bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Neîce*, I-II, haz. Ali Namlı ve İmdat Yavaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, c. II, ss. 362-363. Şuurun bilinç anlamında kullanıldığında Allah'ın (cc) ilminin en güzel ifadesi olduğu da iddia edilmiştir. bk. Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Meâllî Türkçe Tefsir*, I-IX, nşr. Türkiye Diyanet İşleri Riyâseti, Ebüzziya Matbaası, İstanbul, 1935-1939, c. I, ss. 223-224. Allah'ın (cc) “yaratıcı kişi” olarak değil de “yaratıcı şuur” olarak algılanmasından da bahsedilmiştir. bk. Öztürk, Yaşar Nuri, *Din ve Fitrat*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1990, s. 311. Hinduizm'de Tanrı'nın, kendisinin şuurunda olduğuna ve “sonsuz şuurculuk” olarak ifade edilmesine dair bilgi için bk. Şankara, *Tefrik Etme Hazinesi*, (özgün adı: *Viveka Chudamini*), çev. Mehmet Ali Işım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1976, ss. 79-80.

⁷⁵ Aiberg, a.g.e., c. II, s. 68; Kılavuz, Ahmet Sâim, *İslâm İnancında Cin*, yay.y., Furkan Ofset, Bursa, ts., s. 37; Mirzaoglu, Doğan, *Gözle Görülmeyen Metafizik Âlem ve Işınsal Varlık Cinler*, yay.y., Erkam Matbaası, İstanbul, ts., s. 77; Hökelekli, Hayati, “Kendini Bilmek”, *İslâm'a Giriş - Gençliğin İslâm Bilgisi*, ed. Hayati Hökelekli, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 13-39, s. 28; Şahin, Musa Süreyya, “Cin”, *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 5-8, s. 5. Kılavuz, Ahmet Sâim, “Cin”, *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 8-10, s. 9.

⁷⁶ Bayrakçı, a.g.e., s. 326; Mirzaoglu, a.g.e., s. 77. Meleklerin, şuurlu doğal yasalar olarak tanımlanışı için bk. Keklik, Cemil, *Son Kitap: İnsanlığın Sentezi*, Nokta Yayınları, İstanbul, 2003, s. 210, 213. Meleklerin şuurlu olup olmadıkları meselesinin şuurun tanımına bağlı olarak hâlâ tartışılan bir konu olduğu ve meleklerin şuurluluğu hakkında Yaşar Nuri Öztürk'ün eserlerinde tutarsız ifadeler bulunduğu dair bk. Önder, Ali Tayyar, *Yaşar Nuri Öztürk'le Nereye Kadar: Bilimsel Değerlendirme*, Önder Yayınları, Ankara, 2001, ss. 147-149.

⁷⁷ Üçoluk, Göktürk, “Yapay Zekâ mı Yapay Bilinç mi?”, *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 409, Ankara, Aralık 2001, s. 47. Sri Aurobundo'dan nakledilen, fiziksel doğaya ait her şeyde şuur olduğuna dair görüş için bk. Grof, Stanislav, *Kozmik Oyun: İnsan Şuurunun Yeniden Keşfi*, (özgün adı: *The Cosmic Game*), çev. Levent Kartal, 2. basım, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2002, s. 28.

⁷⁸ Hayvanlarda bilinç olmadığını düşünenler daha fazla olmakla beraber (bk. Tarlacı, Sultan, “Hayvan Bilinci”, <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009), hayvanlarda çok düşük bir düzeyde de olsa

Bazı yazarlara göre, düşüklüğü ve donukluğuyla bitkilerde ve hayvanlarda görülen salt duyum hâline karşılık gelen bilince *önbilinç* denir.⁸⁰

Dördüncü görüşe göre, sadece insanlarda ve bazı hayvanlarda⁸¹ yani sinir sistemine (*manzûme-i asabiyye*)⁸² sahip canlılarda bilinç vardır. Örneğin, primat araştırmacısı ve psikolog Daniel Povinelli, diğer hayvanlardan farklı olarak insansı maymunların (*apes*) kendilerini aynada tanıyabildiklerini ve bu nedenle bilince sahip olduklarını iddia etmektedir.⁸³

bilinç olduğu görüşü için bk. *Encyclopedia Britannica*, I-XXIII, ed. Warren E. Preece, Chicago, 1972, c. VI, s. 371. İngiliz filozof George Thomson, hayvanların edilgin bir biçimde ve bir parçası oldukları hâlde çevrelerinin bilincinde olduklarını belirtmiştir. bk. Thomson, George, *İnsanın Özü*, (özgün adı: *The Human Essence*), çev. Celal Üster, 5. basım, Payel Yayınları, İstanbul, 1988, s. 22. Dolayısıyla adı geçen yazara göre hayvanların benlik bilinçleri yoktur. Bu da bizi hayvanlarda varlığı kabul edilenin bilinç değil, çevre farkındalığı olduğu sonucuna götürür. Çünkü bilinç için çevrenin yanı sıra benliğin de farkında olmak gerekmektedir.

⁷⁹ Aiberg, *a.g.e.*, c. II, s. 239; Çelik, Tanık, "Bitkilerde Şuur", *Sızıntı*, c. VIII, sy. 89, Yıl 8, İzmir, Haziran 1986, ss. 192-194, s. 192, 194; "Bitkiler İlkbaharın Geldiğini Anlıyorlar", *Sızıntı*, Science Digest'ten çev. Cüneyt Bahadıroğlu, c. IX, sy. 103, Yıl 9, İzmir, Ağustos 1987, ss. 250-251, s. 250; Arıkanlı, Âdem, "Bitkiler Otomat mı?", *Sızıntı*, c. X, sy. 112, Yıl 10, İzmir, Mayıs 1988, ss. 162-163, s. 163; Seyfeddin, Ali, "Ağaçlar Konuşuyor", *Sızıntı*, c. XI, sy. 130, Yıl 11, İzmir, Kasım 1989, s. 378. Ayrıca Kirlian fotoğrafçılığının, bitkilerin korktuğunu, bayıldığını ve çevredeki psikolojik düşüncelerden etkilendiğini ortaya koyduğuna dair bk. Aiberg, *a.g.e.*, c. II, s. 68. Bitkilerdeki şuurun anî olduğu yani devamlılığı olmayıp sadece bir "an" a mahsus olduğu da iddia edilmiştir. bk. Cuvier, Armand, *Felsefe Elifbâsı: Rûhiyyât*, çev. Hasan Âli Yücel, Edebiyyat Medresesi Neşriyat Encümeni, Teşebbüs Matbaası, Dersaadet, 1339 h., s. 62.

⁸⁰ Ulaş v.dğr., *a.g.e.*, s. 232.

⁸¹ Pazarlı, *a.g.e.*, s. 106; Smith, *a.g.e.*, s. 167; Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi*, s. 121; Dawkins, Marian Stamp, *Hayvanların Sessiz Dünyası: Hayvanlarda Bilincin Varlığı Üzerine Bir Araştırma*, (özgün adı: *Through Our Eyes Only? The Search for Animal Consciousness*), çev. Füsun Baytok, haz. Zuhâl Özer, 13. basım, TÜBİTAK, Ankara, 2005, s. 274; Bradshaw, R. H., "Consciousness in non-Human Animals: Adopting the Precautionary Principle", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. V, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1998, ss. 108-114, s. 108. Beyin kabuğuna (cortex) sahip hayvanların düşük seviyeli de olsa bir bilince sahip olduklarına dair bk. *Encyclopedia Britannica*, c. VI, s. 371. I. Dünya Savaşı sırasında Teneriffe adasında Köhler adındaki bir araştırmacı, Sultan isimli bir maymun üzerinde meşhur bir deney yapmıştı. İddiaya göre, deney sonucunda maymun problemi çözmekle kalmamış, problemi çözdüğünü de bilmiştir. Köhler'e göre bu durum, bilincin insana özgü olmadığına bir kanıttır. Bu konuda bk. Bruno, *a.g.e.*, ss. 154-155. Maymunlarda da bazı bilinç belirtilerinin görüldüğüne dair bk. Smith, *a.g.e.*, s. 167.

⁸² Gökalp, Ziya, *Felsefe Dersleri*, sad. ve haz. Ali Utku ve Erdoğan Erbay, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005, s.17.

⁸³ "Yüzyılların Çözilemeyen Sırrı: Bilinç", *Bilim ve Teknik*, kısaltarak çev. Ayşegül Yılmaz, c. XXXI, sy. 366, Ankara, Mayıs 1998, ss. 54-59, s. 55.

Beşinci görüşe göre, bilinç insana özgüdür.⁸⁴ İnsandan başka hiçbir varlıkta bilinç yoktur.⁸⁵ İnsan kendi bilincinde olan tek varlıktır. İnsanoğlunu diğer türlerden ayıran en önemli özelliği bilincidir.⁸⁶ Oysa insanların aksine⁸⁷ hayvanlar, kendilerini aşamazlar. Kendileriyle aralarına gerekli mesafeyi koyarak kendilerinden söz edemez ve kendilerini açıklayamazlar.⁸⁸ Bu bağlamda Fransız filozofu ve matematikçisi René Descartes (1596-1650), canlılar arasında sadece insanın bir ruha ve böylece de bilince sahip olduğunu belirtirken⁸⁹ çağdaş filozoflardan Jerome A. Shaffer da, bilincin insanla ilgili olduğunu vurgulamıştır.⁹⁰

Peki, insan her yaşta bilinçli midir? Yoksa insan belli bir yaştan sonra mı bilinçlenmeye başlar? Bu konuda farklı görüşler vardır.⁹¹ Birinci görüşe göre insan, cenin iken dahi bilinçlidir.⁹² İkinci görüşe göre doğduğu anda tam olarak bilinçlenir.

⁸⁴ Goldmann, Lucien, *İnsan Bilimleri ve Felsefe*, (özgün adı: *Sciences humaines et philosophie*), çev. Afşar Timuçin ve Füsün Aynuksa, Kavram Yayınları, İstanbul, 1977, s. 119; Arvâsî, Seyyid Ahmed, *Kendini Arayan İnsan*, 3. basım, Başak Yayınları, Ankara, 1980, s. 96; Arvâsî, Seyyid Ahmed, *İnsan ve İnsan Ötesi*, Burak Yayınları, İstanbul, 1988, s. 60; Charrier, Jean Paul, *Bilinçdışı ve İnsan*, çev. Hüseyin Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 7; Has, Polat, "Varlığın Asıl Cevheri: Ruh", *Sızıntı*, c. VI, sy. 68, Yıl 6, İzmir, Eylül 1984, ss. 310-312, s. 310. İbn Hazm'ın, insanın şuur sahibi olduğuna dair sözü için bk. Özervarlı, M. Sait, "Hârikulâde", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 181-183, s. 181; Köse, Ali, "Hârikulâde", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 185-188, s. 188. Ünlü Uygur düşünürü Vapşi Bakşı, tahminen XIII. yüzyılın sonlarında telif ettiği "Gönlün Aslımı Öğreten Kitap" isimli eserinde bir canlıyı insan kılan en başta gelen etkenin bilinç olduğunu belirtir. bk. Duralı, *Felsefe - Bilim'e Giriş*, s. 109.

⁸⁵ Sarp, Hatemi Senih, *Psikoloji*, İktbal Kitabevi, İstanbul, 1936, s. 51; Russell, Bertrand, *Felsefe Meseleleri*, (özgün adı: *The Problems of Philosophy*), çev. Abdülhak Adnan-Adıvar, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944, ss. 81-82; Songar, Ayhan v.dğr., *Psikoloji*, Yaygın Yükseköğretim Kurumu, Eskişehir, ts., s. 34; Altıntaş, a.g.e., s. 91. Şuurun, yalnızca insanda bulunan bir enerji olarak tanımlanışı için bk. Demirelli, "Şuurun Kıymeti Fikir Hürriyeti ve Yaşayan Hukuk", s. 5. Şuurun, sadece insana has, insandan başka hiçbir yaratıkta bulunmayan bir kabiliyet ve bir imtiyaz olarak ifade edilişi için bk. Songar, Ayhan, *Beynimiz ve Sinirlerimiz*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984, s. 79, 80.

⁸⁶ Kafa, Melih, "Bilinç: Beynin Kuklası", <http://www.genetikbilimi.com/genbilim/bilincbeyninkuklasi.htm>, 07.07.2004.

⁸⁷ Bilincin "öznenin kendini aşması" anlamındaki *geçişlilik* (*transitivity*) özelliği hakkında bk. Dainton, Barry, *Stream of Consciousness: Unity and Continuity in Conscious Experience*, Routledge, New York and London, 2000, ss. 88-95.

⁸⁸ Bumin, Tülin, *Hegel: Bilinç Problemi Köle - Efendi Diyalektiği Praksis Felsefesi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987, ss. 24-26.

⁸⁹ "Yüzyılların Çözümeyen Sırrı: Bilinç", s. 55.

⁹⁰ Shaffer, a.g.e., s. 61. Karl Raimund Popper'e ait benzer bir görüş için bk. Gökalp, Nurten, "Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper ile Eccles", *Felsefe Dünyası*, sy. 24, Ankara, Bahar 1997, ss. 73-80, s. 76.

⁹¹ bk. Greenfield, Susan, *İnsan Beyni*, (özgün adı: *The Human Brain*), çev. Burcu Çekmece, red. Rahmi G. Öğdül, Varlık Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 115-116.

⁹² Bilincin, yaşamın ilk döneminde, doğum öncesinde belirmeye başladığı iddiasına dair bk. Geçtan, a.g.e., s. 172.

Üçüncü görüşe göre çocuk, doğumdan belli bir süre sonra⁹³ bilinç sahibi olur. Yeni doğmuş bir çocuk varlığını, benliğini anlayamaz, şahsını başka varlıklardan ayıramaz. Hattâ ellerine ve ayaklarına bile sahip olamaz. Aşağı yukarı bir aylık iken tanımaya başladığı simalar karşısında ve kendisine gülenlere karşı o da gülmeye başlar. Bu hâl çocukta *kendiliğinden bilincin (pasif bilinç)* uyanmasına bir başlangıçtır. Kendiliğinden bilinç uyandığı zaman çocuk hayvanlar derecesinde varlığına sahip olmuş demektir. İkinci çocukluk devresinde yani 7-8 yaşlarından sonra çocuk *düşünceli bilince (aktif bilinç)* sahip olmaya başlar. Utanmak, çekinmek, hatır saymak gibi hâller bunun belirtilerindendir.⁹⁴

Konumuzu pek ilgilendirmese de, berzah âleminde de insanların şuurlu olacaklarına dair bir tespiti burada hatırlatmakta fayda görüyoruz.⁹⁵

Altıncı görüşe göre, hiçbir varlıkta bilinç yoktur.⁹⁶ Antik Yunan'dan günümüze radikal materyalistler beden-ruh sorunu bağlamında bedensel varlığı kabul edip, ruhun varlığını reddettikleri için ruhsal bir süreç sayılan bilincin varlığını da reddetmişlerdir.⁹⁷ Bu görüş, XX. yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri'nde, *İçebakışçılık (Introspectionism)* (المذهب الإستنباطي)⁹⁸ akımına tepki olarak ortaya çıkmış olan, psikolojiye daha nesnel bir nitelik kazandırmak amacıyla geliştirilen ve psikolojinin konusunu da zihin ve bilinç durumlarını devre dışı tutarak sadece insan veya hayvan

⁹³ Çocukta gelişmiş bir benlik duygusunun oluşması ve buna bağlı olarak eşgüdümlü hareketlerin başlamasıyla bilincin ortaya çıktığına dair görüş için bk. Reich, *a.g.e.*, s. 413. Carl Gustav Jung, çocukluğun ilk dönemlerinin bilinçsiz geçtiğini, on yaşındaki bir çocukta artık bir bilincin gelişmiş olduğunu ama bunun *ben bilinci* karakteri taşımadığını, birçok çocuğun bu bilince on bir, on iki, on dört ve hattâ daha ileriki yaşlarda ancak ulaşabildiğini belirtir. bk. Jung, *Analitik Psikoloji*, s. 4. Buna karşın üç-dört yaşından sonra çocuklarda *bilinçli benliğin (meş'ûr ene)* uyandığı da iddia edilmiştir. bk. Balaban, Mustafa Rahmi, *Rûhiyyâta Medhal*, Maârif Vekâleti Neşriyatı, Matbaâ-yı Âmire, İstanbul, 1339 h., s. 10. Yeni doğanlarda bilinç olmadığına dair bk. Özen, *Adli Tıp*, s. 338. Küçük çocuklarda bilincin bulunmadığına dair bk. Songar, Ayhan, *Psikiyatri Modern Psikobiyoloji ve Ruh Hastalıkları*, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1977, s. 19. Çocuklarda bilincin olmadığına dair bk. Charrier, *a.g.e.*, s. 7.

⁹⁴ Gövsa, *a.g.e.*, ss. 36-37. Çocuğun kendisinden bahsederken üçüncü tekil şahıs zamiri (o) yerine birinci tekil şahıs zahirini (ben) kullanması şuurunun kuvvetlenmeye başladığını gösterir. Taner, *a.g.e.*, s. 28.

⁹⁵ bk. Öztürk, *Tasavvuf*, ss. 368-369.

⁹⁶ Shaffer, cansız maddelerin bilince açıkça sahip olmadığı ve bilinçli olan varlıkla bilinçli olmayan varlık arasına bir çizgi çekilemediği olgusundan yola çıkarak, bazı filozofların hiçbir varlığın bilince sahip olmadığı sonucuna varmalarını dayanaksız bulduğunu belirtir. bk. Shaffer, *a.g.e.*, s. 24.

⁹⁷ Gökalp, Nurten, Karl Raimund Popper'de Şuur Problemi ve Ben Şuurunun Gelişimi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1988, s. 14.

⁹⁸ Zehrân, *a.g.e.*, s. 254.

davranışlarının incelenmesiyle sınırlayan *Davranışçılık (Behaviourism)* (المذهب السلوكي)⁹⁹ yaklaşımının taraftarlarınca da savunulmuştur.¹⁰⁰ Bu nedenle davranışçı psikologlar, insanlarda da hayvanlarda da bilinç kavramının varlığını reddetmişlerdir.¹⁰¹

Buraya kadar, hâlihazırdaki varlıklarda bilinç olup olmadığını inceledik. Peki, gelecekte bilinçli makineler,¹⁰² bilgisayarlar vb. üretilebilir mi?¹⁰³ Daha doğrusu *yapay bilinç*¹⁰⁴ mümkün müdür? Bu konuda iki görüş vardır:¹⁰⁵ Bilincin doğasının fiziksel ve matematiksel temellere dayandığını ve beynin çok karmaşık algoritmalarının derinliklerinden kaynaklandığını savunan birinci görüşe göre, yapay zekâyâ sahip bir sistem, yeterli bir düzeye ulaştığında bilinç sahibi olabilir. Buna göre mesele, teknik bir soruna indirgenmektedir. İnsanın madde ve ruh olarak iki bileşenden oluştuğunu savunan düalist görüşe göre ise, bilinç, bu iki bileşenden biri olan ruhun bir yansımasıdır. Dolayısıyla yapay zekânın bir bilinç sergilemesi mümkün değildir. Bu görüşe sahip yazarlar, bilincin insana özgülüğünü özellikle vurgularlar. Örneğin, insanın sosyo-tarihsel faaliyetinin ve dilin sonuçları olan anlama ve bilgi olmaksızın bilincin de olamayacağını belirten ünlü yazar Orhan Hançerlioğlu (1916-1991) kesin bir dille “makinelere asla bilinçlenemezler”¹⁰⁶ demektedir. Makineler ve bilgisayarlar¹⁰⁷ insan

⁹⁹ Bedevî, a.g.e., s. 38.

¹⁰⁰ Demir - Acar, a.g.e., ss. 64-65.

¹⁰¹ Schultz, Duane P. - Schultz, Sydney Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, (özgün adı: *A History of Modern Psychology*), çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 541.

¹⁰² Bilincin makinelerle ilişkisi için bk. Nadeau, Robert L., *Mind Machines and the Evolution of Human Consciousness*, Contemporary Books, Chicago, 1991, s. 11 vd.; Tarlacı, Sultan, "Makine Bilinci", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

¹⁰³ 1998 yılında kaleme alınan bir makaleye göre 40 yıl sonra yani 2038 yılında *ben* duygusuna sahip, *bilinçli* bilgisayarların üretileceği öngörüsünde bulunmaktadır. bk. Gürdilek, Raşit, "Bilinçli Bilgisayarlar Yolda", *Bilim ve Teknik*, c. XXXI, sy. 373, Ankara, Aralık 1998, s. 13.

¹⁰⁴ Bu bağlamda “Deep Blue” isimli satranç programı, bir makalede yapay bilincin dehşet bir örneği olarak sunulmuştur. bk. Üçoluk, a.g.m., s. 47.

¹⁰⁵ Bu görüşlere ait ayrıntılar için bk. Dalgacı, Tansel, *Yapay Zekâ Bilinç ve Tasarım*, Yıldız Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001, ss. 3-4.

¹⁰⁶ Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, s. 47.

¹⁰⁷ Bilgisayarların niçin bilinçli olamayacaklarına dair beş sebep için bk. Zeman, Adam, *Bilinç: Kullanım Kılavuzu*, (özgün adı: *Consciousness: A User's Guide*), haz. Tuncay Birkan, çev. Gürol Koca, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s. 411.

davranışlarını ve hattâ fizyolojisini ne kadar yakından taklit ederlerse etsinler¹⁰⁸ bilince sahip olmaları mümkün değildir.¹⁰⁹

b) Bilincin nesnesi

Bilincin ikinci ve *edilgin (pasif)* unsuru olan bilincin nesnesi,¹¹⁰ bilincin öznesinin farkında olduğu varlıktır.¹¹¹ Bilincin nesnesi¹¹² denilince iki şey akla gelir: Kişinin kendisi ve çevresi.¹¹³ Dolayısıyla kişi yani bilincin öznesi, bilinçli olabilmesi için hem kendisinin hem de çevresinin farkında olmalıdır.¹¹⁴ Eğer kişi, bu iki nesneden birinin veya her ikisinin farkında değilse bilinçlilikten söz edilemez. Örneğin, koma hâlindeki bir insan kendisinin de çevresinin de farkında değildir. Bir bebek ise çevresinin farkında olsa bile kendisinin farkında değildir. Bazı rüyalarda ise kişi rüya

¹⁰⁸ İnsan, kendisinden daha mükemmel (veya karmaşık) bir sistem üretemeyeceğinden, bilgisayarlar insanlardan daha basit yapıda olmak zorundadır. bk. İhsanoğlu, İ. Hakkı, *Beynimizin Esrarı*, Altın Burç Yayınları, İstanbul, 2006, s. 70.

¹⁰⁹ Searle, *Akıllar*, s. 52; Dennett, Daniel Clement, *Aklın Türleri: Bir Bilinç Anlayışına Doğru*, (özgün adı: *Kinds of Minds: Toward an Understanding of Consciousness*), çev. Handan Balkara, Varlık Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 26-27; La Follette, Hugh, *Kişisel İlişkiler: Sevgi Kimlik ve Ahlâk*, (özgün adı: *Personel Relationship: Love Identity and Morality*), çev. Ferma Lekesizalın, 2. basım, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 113; Akyüz, Ubeydullah, "Beyin Tüm Zihnî Faaliyetlerin Kaynağı mıdır?", *Sızıntı*, c. XXI, sy. 247, Yıl 21, İzmir, Ağustos 1999, ss. 304-307, s. 305; Işık, Ahmet, "Sun'î Zekâ Ne Değildir?", <http://www.sizinti.com.tr/konu.sizinti?SIN=cab0e7978c&k447565101>, 29.11.2005.

¹¹⁰ Burada nesnenin öznesiz olamayacağı ve nesnenin "özne olmayan" şeklinde düşünülmesi gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır. Ülken, *Varlık ve Oluş*, s. 293, 325.

¹¹¹ Bu bağlamda Alman filozofu ve mantıkçısı Edmund Husserl'in (1859-1938) fenomenolojisinden bahsedilmelidir. Bu düşünceye göre Descartes'in iddia ettiği gibi kendi başına var olan bir şuur yoktur. Şuur ancak "bir şey'in şuurudur". Dolayısıyla nesne olmaksızın salt şuurdan bahsedilemez. Ülken, *Varlık ve Oluş*, ss. 258-259. Benzer düşünceler için bk. Gökalp, *Felsefe Dersleri*, s. 17; Güzeldere, "Consciousness", s. 34. Aynı görüşler, yani bilincin mutlaka bir şey'in bilinci olduğu düşüncesi *yönelimsellik (intentionality)* terimiyle de ifade edilmektedir. bk. Levinas, Emmanuel, "Fenomenolojik Varlık Kuramı: Bilincin Yönelimselliği", (özgün adı: *Theory of Phenomenological Being: The Intentionality of the Consciousness*), *Kutadgubilig: Bilim - Felsefe Araştırmaları Dergisi*, sy. 13, İstanbul, Mart 2008, ss. 81-93, s. 82.

¹¹² Buna *bilincin konusu (mevzû'u's-şu'ûr)* (موضوع الشعور) da denir. bk. Sebîî, Adnan, *eş-Şu'ûr ve mâverâeş-şu'ûr fi'l-manzûrî'l-İslâmî ve ilmi'n-nefsi'l-hadîs*, Dâru Kuteybe, Dimaşk, 1410/1990, s. 51.

¹¹³ Ülken, "Şuur yalnız *ben şuur* ve *kendi şuur* değil, aynı zamanda *âlem şuurudur*" derken bunu kastetmektedir. Ülken, *Varlık ve Oluş*, s. 269. Bazı Alman yazarları, hayvanlar tarafından algılandığı biçimiyle bir çevre (*Umwelt*) ile yalnızca insan bilinciyle algılanan dünya (*Wert*) arasında bir ayırım yapmışlardır. Leontyev, A. L., "Etkinlik ve Bilinç", *Felsefe ve Bilinç*, Theodore Oizerman v.dğr., Bumerang Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 63-94, s. 90.

¹¹⁴ **Ma'kûl** (المعقول), akılla kavranabilen, düşünülür olan varlık ya da kavram anlamında felsefe terimi olup Allah'ın (cc) bilincin öznesi olmasının yanı sıra nesnesi de olabileceğine ilişkin dikkat çekici bir anlam taşımaktadır. Nitekim Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) sisteminde Tanrı kendini ezelden beri akleden akıl olarak bilfiil ma'kûldür; böyle olması için de kendisini akleden başka bir varlığa muhtaç değildir; çünkü O'nun bölünme kabul etmez teklifinde akıl, âkıl ve ma'kûl bir ve aynı zâttır. bk. Kutluer, İlhan, "Ma'kûl", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 459-460, s. 459.

gördüğünün dolayısıyla kendisinin farkındadır ancak çevresinin farkında değildir. Bu üç durumda da bilincin unsurlarından olan nesnelerin bir veya ikisinin farkında olunamadığı için bilinçten söz edilmesi mümkün değildir.

c) Farkındalık

Bilincin üçüncü ve son unsuru, bilincin oluşumunda özne ile nesne arasındaki canlı bağlantıyı ve etkileşimi sağlayan farkındalıktır.¹¹⁵

Fark (الفارق) kelimesi bir mastar olarak ele alındığında Arapça'da "ayırarak", "ayrılmak", "dağılmak" gibi anlamlar içerir¹¹⁶ ve toplamak anlamına gelen **cem** (الجمع) kelimesinin zıddı bir mânâ taşır.¹¹⁷ Buna göre ism-i fâil olan **fârik** (الفارق) kelimesi, *ayırarak* anlamındadır.¹¹⁸ Dolayısıyla *farkındalık*, bir kişinin ayırma durumunu ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁹

Türkçe'de *(bir şeyin) farkında olmak* deyimine verilen anlamlardan yola çıkarsak¹²⁰ *farkındalık* kavramının bir şeyi *sezme*, *anlama* veya *bilme* gibi mânâlar da içerdiğini söyleyebiliriz. Kısmen Arapça kısmen Türkçe bir kelime olan *farkındalık* kavramının *ayırabilirlik* kelimesiyle Türkçeleştirilebileceği düşüncesindeyiz.

¹¹⁵ Bazı eserlerde bilincin üçüncü unsuru olarak *farkındalık* değil, *bilincin kendisi* kavramı kullanılmıştır. bk. Urhan, Veli, *Kişiliğin Doğası: Bilinçlerin Karşılıklı İlişkileri*, haz. Yasin Aktay, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 22; Urhan, *İnsan ve Tanrının Kişiliği*, s. 22. Kanaatimizce böyle bir ifade bilinci yine bilinçle açıklamaya çalışmak olacağından uygun değildir.

¹¹⁶ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd, *Esâsü'l-belâğa*, Dâru Sâdır / Dâru Beyrut, Beyrut, 1385/1965, "frk" mad.; Mutarrizî, Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır, *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*, I-II (1 ciltte 2 cilt), Mektebetü Üsame b. Zeyd, Halep, 1979, c. II, s. 135; Sarı, Mevlüt, *Arapça - Türkçe Lugat: el-Mevârid*, Bahar Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 1152 vd. *Fark* teriminin tasavvufta halkı Hak olmadan görmek anlamında kullanıldığına dair bk. Kâşânî, a.g.e., s. 433.

¹¹⁷ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, 3. basım, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994, "frk" mad.

¹¹⁸ *Fârik* terimi hakkında bir açıklama için bk. Tehânevî, Muhammed b. A'lâ, *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye*, I-IV, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, c. III, s. 442.

¹¹⁹ *Farkındalık* ile ilgili bazı kavramlara ve konulara sadece gönderme yapmakla yetiniyoruz: *Potansiyel farkındalık alanı, algısal farkındalık, bedensel farkındalık ve hayal gücüne ilişkin farkındalık* için bk. Akkoyun, Fusun, *Gestalt Terapi: Büyüme ve Gelişme Gücümüzün Harekete Geçiş*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001, s. 86, 87. *Fiziksel farkındalık ve ruhsal farkındalık* için bk. Ünsal, Hakkı, "Farkındalık ve DDA", *Ruh ve Madde*, sy. 543, Yıl 46, İstanbul, Nisan 2005, ss. 44-48, s. 47. Farkındalığın önemi için bk. Hızveren, Ahmet, "Şuur ve Vicdanın Gelişimi", *Ruh ve Madde*, sy. 510, Yıl 43, İstanbul, Temmuz 2002, ss. 49-51, s. 50. Farkındalığın bilinçlilikle ilişkisi için bk. Dewey, John, *Psychology*, I-II, Southern Illionis University, London, 1967, s. 18.

¹²⁰ Parlatır, İsmail v.dğr., *Türkçe Sözlük*, I-II, 9. basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, c. I, s. 762; *Büyük Larousse*, c. VIII, s. 3973.

Farkındalık kavramı Arapça'da **va'y** (الوعي),¹²¹ Farsça'da *âgâhî* (آگاهی)¹²² ve İngilizce'de *awareness*¹²³ kelimesiyle karşılanmaktadır.

Farkındalık kavramı bazı bağlamlarda¹²⁴ bilinç anlamında kullanılmaktadır.¹²⁵ Kanaatimizce bunun birinci nedeni, genellikle farkında olan insanın bilinçli de olmasıdır. Yani bir bebeğin çevresinin farkında olmasına rağmen bilinçli olmaması gibi durumlar istisnâ kabul edildiği için farkındalık bilinçlilik ile aynı anlamda kullanılır. İkinci neden ise farkındalıkla bilincin birbirlerine çok benzemeleridir.¹²⁶ Çünkü bir açıdan bakıldığında bilinç de bir çeşit farkındalık sayılabilir. Nitekim bilinç için *farkındalığın farkındalığı* (*awareness of awareness*)¹²⁷ denilmiştir. Fakat yine de bilinç ile farkındalık kavramlarını aynı anlamda kullanmamak gerektiğini düşünmekteyiz.¹²⁸ Çünkü her farkındalık bilinç değildir.¹²⁹ Örneğin, bir kedi önüne konulan ciğerin farkındadır, ancak bilinçli değildir.¹³⁰ Yani kendisinin farkında olmadığı için ciğerin farkında olduğunun da farkında olamamaktadır. Aynı durumdaki bir insan ise

¹²¹ Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, c. I, s. 339.

¹²² "Âgâhî", <http://fa.wikipedia.org>, 03.10.2009.

¹²³ ICF, s. 48. *Accountability* kelimesinin *fark* ve *temyiz kudreti* karşılığı olarak gösterilmesine dair bk. Tunali, İbrahim - Kendi, İ. Özer, "Fark ve Temyiz Kudreti ile İlgili Bir Araştırma", *Adalet Dergisi*, sy. 5, Yıl 78, Ankara, Eylül - Ekim 1987, ss. 177-190, ss. 188-189.

¹²⁴ Arda, *a.g.e.*, s. 82.

¹²⁵ bk. Dönmezer, Sulhi - Erman, Sahir, *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*, I-II, 5. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974, c. II, s. 220, 221, 283, 337; Bayles, Michael D., *Principles of Law: A Normative Analysis*, D. Reidel Publishing, Dordrecht, 1987, s. 294, 295; Arkonaç, *Psikoloji*, s. 106; Hock, Roger R., *Forty Studies that Changed Psychology: Explorations into the History of Psychological Research*, 2. basım, Prentice Hall, Englewood, 1995, s. 34; Kaplan, - Sadock, *Psychiatry*, s. 275; Webster, Richard, *Yeni Başlayanlar İçin Astral Seyahat*, çev. Sezer Soner, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2003, s. 39; Dretske, Fred, "Conscious Experience", *Consciousness*, ed. Frank Cameron Jackson, Dartmouth, Aldershot/England, 1998, ss. 261-281, s. 264; Atasoy, H. Tuğrul, "Bilinç Nedir?", *Bilim ve Teknik*, c. XXXII, sy. 381, Ankara, Ağustos 1999, ss. 46-48, s. 46.

¹²⁶ Bilincin farkındalıkla eş anlamlı olduğunu savunan yazarlardan Francis Crick, bu düşüncesini farkındalığın bütün biçimlerinin – ister dış dünyadaki nesneler, ister soyut zihinsel imgeler üzerinde yoğunlaşmış olsun – bilinç ile aynı belirleyici mekanizmayı gerektirmesiyle delillendirir. bk. Atkinson v.dğr., *a.g.e.*, s. 226.

¹²⁷ Klemm, *a.g.e.*, s. 175. Daha ileri seviyedeki "farkındalığın farkındalığının farkındalığı" ise *metabilinç* terimiyle adlandırılmaktadır. bk. Tarlacı, Sultan, "Bilincin Farklı Hâlleri", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

¹²⁸ Searle, insanın bilinçdışı olarak da bir şeyin farkında olabileceği düşüncesinden hareketle bilinç ve farkındalık kavramlarının eş anlamlı olmadıklarını belirtir. bk. Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi*, s. 114.

¹²⁹ Benzer ifadeler için bk. Klemm, *a.g.e.*, s. 178.

¹³⁰ Hayvanlarda farkındalığın olduğuna; fakat bilincin bulunmadığına dair bk. Klein, David Ballin, *The Concept of Consciousness: A Survey*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1984, s. 6.

bilinçlidir. Çünkü kendisinin farkında olduğu için ciğerin farkında olduğunun da farkındadır.

Farkındalık, bilincin oluşumunda özne ile nesne arasındaki canlı bağlantıyı ve etkileşimi sağlayan unsur olduğu için, farkında olmayan özne bilinçli olamaz ve farkında olunmayan nesnenin bilincinde olunamaz. Bu bağlamda *bilinçli farkındalık*¹³¹ veya *şuûrî farkındalık*¹³² (*conscious awareness*) ifadelerindeki farkındalık kelimesinin gereksiz olduğu¹³³ ortaya çıkmaktadır.

Farkındalık tek, bilinç ise çift yönlüdür. Yani, farkındalıktan bahsedildiğinde ya sadece özne ile nesnenin, ya da özne ile kendisinin ilişkisi akla gelir. Buna karşın bilinç söz konusu olduğunda öznenin aynı anda hem nesneye hem de kendisiyle olan ilişkisi anlaşılır; fakat bilinçlilikte özneye ve nesneye yönelik farkındalık aynı yoğunlukta olmayabilir. Örneğin, avına ateş eden bir avcıyı düşünelim. Avcının yani öznenin, ava yani nesneye yönelik farkındalığı, kendisine yönelik farkındalığından daha güçlüdür. Çünkü dikkati önemli ölçüde avına çevrilmiştir. Ancak bu, kişinin kendisinin farkında olmadığı anlamına gelmez. Arka planda kalsa ve zayıflamış olsa da bu durumda kişi avının yanı sıra kendisinin de farkındadır. Bunu şuradan anlayabiliriz: O kişiye ava ne yapıldığını sorduğumuzda *ava ateş edildiğini* söyleyebileceği gibi; ava kimin ateş ettiğini sorduğumuzda da *kendisinin ateş ettiğini* rahatlıkla söyleyebilir.

Kur'an'da,¹³⁴ hadislerde¹³⁵ ve klasik fıkıh eserlerinde **frk** (فرق) kökünden türemiş pek çok kelime¹³⁶ kullanılmışsa da konumuzu ilgilendiren anlamda farkındalık

¹³¹ Bu ifadenin kullanımı için bk. Aydın, Selim, "Düşünce ve Zihni Kontrol Etmede "Farkında Olmak"", *Sızıntı*, Ekim 2000, <http://www.sizinti.com.tr/arsiv>, 05.04.2005.

¹³² Bu ifadenin kullanımı için bk. Aydın, Selim, "Benlik - Nefis - Ruh Münasebeti ve Kâmil İnsan Üzerine Bazı Düşünceler", *Sızıntı*, Ekim 2002, <http://www.sizinti.com.tr/arsiv>, 05.04.2005.

¹³³ Aynı düşünce için bk. Dretske, a.g.m., s. 264.

¹³⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, "frk" mad.

¹³⁵ Wensinck, a.g.e., "frk" mad.

¹³⁶ Örneğin, **fırâk** (الفراق), "fesih ya da talâk nedeniyle eşler arasındaki ayrılık" (bk. Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *Minhâcû't-tâlibîn ve umdeti'l-müftîn fi fikhî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., s. 154); **tefrîk** (التفریق), "hâkimin karı ve kocanın arasını bir sebebe binâen ayırması" (bk. Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1406/1986, c. V, s. 117); **teferruk** (التفرق), "akitte tarafların birbirlerinden ayrılmaları" (bk. İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed, *el-Mübdî' fi şerhi'l-Mukni'*, I-X, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1400/1980, c. IV, s. 66); **mufârakat** (المفارقة), "namazda imama uyan kimsenin, imama uymaktan vazgeçerek yalnız başına kılmaya niyet etmesi" (bk. Merî b. Yûsuf, *Delîlû't-tâlib li-Neyli'l-metâlib*, 2. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1389/1969, s. 54)

mânasına gelebilecek ve bu kökten türemiş bir kelimeye tesadüf edemedik. Tespitlerimize göre kanun metinlerinde farkındalıkla ilgili olarak ilk defa *fark* kelimesi 1267/1851 yılında çıkarılan *Kanûn-u Cedîd*'de yer almıştır.¹³⁷ Ardından 1274/1858 yılında çıkarılan *Ceza Kanunnâme-i Hümayûnu*'nun 40. maddesinde *fark etmek* deyimine yer verilmiştir.¹³⁸ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin* (Mecelle) 943. maddesinde ise *tefrik*¹³⁹ *eylemek*¹⁴⁰ deyimini kullanılmıştır.¹⁴¹ 765 sayı ve 1926 kabul tarihli *Türk Ceza Kanunu'nun* (TCK) 54. maddesinde bir kez,¹⁴² 58. maddesinde ise iki kez¹⁴³ *fark ile hareket etmek* deyiminin yanı sıra 54. maddesinde¹⁴⁴ de *fârik* kelimesi yer almıştır.

Yukarıdaki dört kanunda da farkındalık ile ilgili kavramların (fark, fark etmek, tefrik etmek, fark ile hareket etmek, fârik) temyiz gücü ile ilgili kavramlarla (temyiz, temyiz etmek, temyiz etmek, temyiz ile hareket etmek, mümeyyiz) sürekli birlikte

anlamında kullanılmıştır. Ayrıca **furkân** (الفرقان) kelimesine “değerler bazında iki şeyin arasını ayırmak” anlamı verilmesine dair bk. Altıntaş, *a.g.e.*, s. 94.

¹³⁷ Bu maddenin konumuzu ilgilendiren kısmı şu şekildedir: “Meclis-i vâlâ meclis-i dikkat ve hakkâniyet olacağından bu misillü mevâddin tasahhub ve garaz maddelerinden ârî olarak fark ve temyîzine kemâl-i dikkat ve hilâfında vâki olacak mesuliyetten mübâadet etmek...”

¹³⁸ Bu maddenin konumuzu ilgilendiren kısmı şu şekildedir: “Ama ol mücrim, nâ-bâliğ mürâhik bulunduğu yani fiil ve amelinin neticesi bir cürüm olacağını fark ve temyîz ederek müteammiden ol cürmü işlemiş olduğu surette...” 1926 tarihli *Borçlar Kanunu*'nun 197. maddesinde de *fark etmek* deyimini yer almıştır.

¹³⁹ *Ayırım* kelimesinin *tefrik* terimine karşılık kullanılmasına dair bk. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 119.

¹⁴⁰ *Ayırmak* kelimesinin *tefrik etmek* terimine karşılık kullanılmasına dair bk. Parlatır v.dğr., *Türkçe Sözlük*, I-II, 9. basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, c. II, s. 2166. *Ayırt etmek* teriminin *tefrik etmek* ifadesine karşılık kullanılmasına dair bk. Sev, Gülsel, *Etmek Fiiliyle Yapılan Bileşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 336.

¹⁴¹ Bu maddenin konumuzu ilgilendiren kısmı şöyledir: “...gabn-i fâhiş olduğu zâhir olan bir gabni gabn-i yesirden temyiz ve tefrik eylemeyen çocuk olup bunları temyiz eden çocuğa sağır-i mümeyyiz denilir.” 1926 tarihli *Borçlar Kanunu*'nun 239 ve 475. maddelerinde de *tefrik etmek* ifadesi yer almıştır. *Mi'yârü'l-adâle*'nin 9. maddesinde ise *tefrik eden* ifadesi kullanılmıştır. bk. Ömer Hilmi Efendi, *Mi'yârü'l-adâle*, (Lâtinize Metin), *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, nşr. Ahmet Akgündüz, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, ss. 877-922.

¹⁴² Bu maddenin konumuzu ilgilendiren kısmı şöyledir: “...Eğer çocuk işlediği fiilin bir suç olduğunu fark ve temyîz ile hareket etmiş ise suçunun cezası aşağıda yazılı şekillerde indirilir...”

¹⁴³ Bu maddenin konumuzu ilgilendiren kısmı şöyledir: “Fiili işlediği zaman on beş yaşını bitirmiş olup da yaptığı işin neticesini fark ve temyîz ile hareket ettiği anlaşılmayan sağır, dilsizlere ceza verilmez... Eğer sağır-dilsizin suçu işlemekte fark ve temyîz ile hareket ettiği anlaşılır ve işlediği zaman on sekiz yaşını bitirmemiş bulunursa birinci fıkrası müstesna olmak üzere 54 üncü madde hükümleri tatbik olunur.”

¹⁴⁴ Bu maddenin konumuzu ilgilendiren kısmı şöyledir: “Fiili işlediği zaman on bir yaşını bitirmiş olup da on beş yaşını doldurmamış olanlar, fârik ve mümeyyiz olmadıkları surette haklarında hiçbir ceza tertip olunamaz...”

kullanılmaları dikkat çekicidir.¹⁴⁵ Kanaatimizce bu kanun maddelerinde geçen farkındalıkla ilgili kavramlar aslında bilinç ile ilgili anlamlarda kullanılmıştır. Örneğin, ilgili maddede yer alan *fârik* kelimesi *bilinçli* anlamındadır.

Fark ve temyiz ile hareket etmek ve fârik ve mümeyyiz olmak gibi örneklerde birlikte kullanılan farkındalık ve temyiz gücü ile ilgili kavramlardan farkındalığa ait olanların gereksiz olduğu kanaatindeyiz. Çünkü temyiz gücü bilinci, dolayısıyla farkındalığı da kapsayan bir mefhumdur. Temyiz gücüne sahip olmak için bilince, bilince sahip olmak için de farkındalığa sahip olmak gerekmektedir. Bu bağlamda sadece *temyiz ile hareket etmek ve mümeyyiz olmak* denmesi yeterli olurdu. Nitekim *Mecelle*'nin 943. maddesinde ilk önce mümeyyiz olmayan küçük, gabn-i fâhiş olduğu açık olan bir gabni gabn-i yesirden *temyiz ve tefrik eylemeyen* çocuk olarak tanımlanırken ardından mümeyyiz küçük bunları *temyiz eden* çocuk olarak tarif edilmiş ve *tefrik eden* deyimine yer verilmemiştir.

Yapılan bir adlî tıp araştırmasına göre¹⁴⁶ *fark ve temyiz* mefhumunun tam mânasıyla anlaşılmadığı ve bu yüzden yapılan muayenelerde birbiriyle çelişkili raporların tanzim edildiği ortaya konulmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Cumhuriyet Dönemi'nde 1926 yılında kabul edilen *Ceza Kanunu*'nda ve aynı yıl kabul edilen 818 sayılı *Borçlar Kanunu*'nda yer alan farkındalık ile ilgili zikri geçen kavramlara sonraki yıllarda çıkarılan kanunlarda yer verilmemiştir.

5) Bilinç Basamakları ve Bilinç Basamaklarını Tespit Yöntemleri

Bilincin, etkin olup olmamasına bağlı olarak *bilinçlilik* ve *bilinçsizlik* olmak üzere iki basamağı vardır. Şer'î hükümlere etkisi açısından kişinin hangi bilinç basamağında olduğunu bilmek kadar bu bilinç basamaklarının nasıl tespit edilebileceğini ortaya koymak da önemlidir. Bu nedenle ilk önce bilincin basamakları üzerinde durulacak ardından da kişinin hangi bilinç basamağında olduğunun ne gibi yöntemlerle tespit edilebileceği meselesi açıklanacaktır.

¹⁴⁵ İlgili kanunların yanı sıra bazı eserlerde de aynı şekilde fark ve temyiz kavramları birlikte kullanılmıştır. bk. Tunalı - Kendi, a.g.m., s. 178.

¹⁴⁶ Tunalı - Kendi, a.g.m., s. 186.

a) Bilinç Basamakları

Bilinç yetisinin yeterli düzeyde var olup olmadığıyla ilişkili önemli bir kavram olan *bilinç basamakları*,¹⁴⁷ çeşitli eserlerde *bilinçlilik dereceleri*,¹⁴⁸ *bilincin etkinlik basamakları*,¹⁴⁹ *uyanıklık dereceleri*,¹⁵⁰ *şuur aşamaları*,¹⁵¹ *şuur basamakları*,¹⁵² *şuurun dereceleri*,¹⁵³ *şuurluluk dereceleri*,¹⁵⁴ *şuurluluk seviyeleri*,¹⁵⁵ *şuur safhaları*¹⁵⁶ ve *derecât-ı şuûr*¹⁵⁷ gibi farklı isimler kullanılarak da işlenmiştir.

Bilinç basamakları, farklı biçimlerde anlaşılmış ve tasnif edilmiş¹⁵⁸ olmakla beraber, genel kanaatin *bilinçlilik*, *yarı bilinçlilik*, *bilinçsizlik* şeklinde üçlü bir sınıflandırma ekseninde oluştuğunu söyleyebiliriz.¹⁵⁹ Fakat dil felsefesi ve zihin felsefesi alanında çok önemli çalışmalara imza atmış olan California Üniversitesi felsefe profesörü John Rogers Searle'ün isabetle belirttiği gibi¹⁶⁰ bilinç bir sisteme ait açma kapama düğmesi gibidir. Yani insanlar, bilinçli ya da bilinçsizdirler; yarı bilinçli veya yarı bilinçsiz olmaları bu açıdan isabetli görünmemektedir. Ayrıca meseleye hukuk mantığı açısından baktığımızda da destekleyici bir örnek karşılıyoruz: Bir insan temyiz gücüne sahiptir ya da değildir; ikisinin arasında bir basamak düşünmek olanaksızdır.¹⁶¹

¹⁴⁷ Geniş bilgi için bk. Koptagel-İlal, *a.g.e.*, ss. 256-258.

¹⁴⁸ Gövsa, *a.g.e.*, s. 36; Koptagel-İlal, *a.g.e.*, s. 256; Köknel, Özcan - Özügurlu, Kurban, *Tıpta Ruhbilim*, 2. basım, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983, s. 53; Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi*, s. 113.

¹⁴⁹ *Karacan Büyük Sözlük ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-VI, Karacan Yayınları, İstanbul, 1983, c. I, s. 333.

¹⁵⁰ Koptagel-İlal, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁵¹ Ouspensky, Petyr Demianovich, *Şuur: Gerçeğin Araştırılması*, (özgün adı: *Conscience: The Search for Truth*), çev. Nurgün Karaçaylak, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1995, s. 23.

¹⁵² Doucet, Friedrich W., *Şuuraltı Gücünü Geliştirme Tekniği*, (özgün adı: *Psi-Training*), çev. Özkan Nasay, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1982, s. 30.

¹⁵³ Gökalp, *Felsefe Dersleri*, s. 19.

¹⁵⁴ Songar v.dğr., *Psikoloji*, s. 34.

¹⁵⁵ Songar v.dğr., *Psikoloji*, s. 34.

¹⁵⁶ Songar, *Psikiyatri*, s. 155.

¹⁵⁷ Balaban, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁵⁸ Balaban, *a.g.e.*, s. 9; Sarp, *a.g.e.*, ss. 50-51; Pazarlı, *a.g.e.*, ss. 106-109; Koptagel-İlal, *a.g.e.*, ss. 257-258; Doucet, *a.g.e.*, ss. 30-31.

¹⁵⁹ Gövsa, *a.g.e.*, s. 36; Balaban, *a.g.e.*, s. 6; Taner, *a.g.e.*, ss. 27-28; Songar, *Psikiyatri*, s. 155; Songar v.dğr., *Psikoloji*, ss. 34-35.

¹⁶⁰ Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi*, s. 113.

¹⁶¹ Temyiz gücü değerlendirilirken “ya var, ya yok” ilkesinin temel alınması gerektiğine ve bunun sonucu olarak da derecelendirilemeyeceğine dair görüş için bk. Koçhisarlıoğlu, Cengiz, "Kusur İşleme Ehliyeti Olarak Ayırt Etme Gücünün Haksız Eylem Alanında Derecelendirilmesi", *AÜHFD*, c. LIII, sy. 4, Ankara, 2004, ss. 1-17, s. 16. Nâkıs mümeyyizliğin kabulü hâlinde uygulamada büyük

Bu bilgiler ışığında bir insanın bilinç açısından başlıca iki konumda olabileceğini söyleyebiliriz. Yani bilincin temel iki basamağı vardır:

1) Bilinçlilik: Uyanık, kendisinin ve çevresinin gerçekliğinin farkında olan bir insanın durumudur. Uyanıklığın ve dikkatin değişimine bağlı olarak bilinçlilik seviyesi de değişmektedir. Bu basamaktaki bilinç *açık*¹⁶² veya *tam*¹⁶³ olarak nitelendirilmektedir.

2) Bilinçsizlik:¹⁶⁴ Uyku, baygınlık, sarhoşluk, uyuşturucu madde etkisinde olma vb. nedenlerle insanın, kendisinin ve çevresinin ya da bunlardan birisinin gerçekliğinin farkındalığını yitirmesi durumudur. Bilinçsizliği meydana getiren durumun şiddetine bağlı olarak bilinçsizlik seviyesi de değişmektedir. Çağdaş fıkıh kaynaklarında bilinçsizlik genelde **gaybûbet** (الغيبوبة)¹⁶⁵ terimiyle ifade edilmektedir. 1926 tarihli TCK'nın 501. maddesinde ve 2004 tarihli TCK'nın 148. maddesinde geçen *kendini bilmeyecek (hâl)* deyiimi de aynı anlamda kullanılmıştır.

b) Bilinç Basamaklarını Tespit Yöntemleri

Bilinç basamaklarını tespit yöntemlerini incelemeyi önce konuya ışık tutacağını düşündüğümüz bilince ilişkin karîmeler ve ikrâr konularını açıklamamız uygun olacaktır.

Öncelikle şunu belirtelim ki, bir insanın bilinçli olup olmadığı anlaşmazlık konusu olduğunda eğer kişi, bilinçli olması olağan bir durumda ise *bilinçlilik karînesi* esas alınacaktır. Dolayısıyla böyle bir durumda bilinçsizlik iddiasında bulunan ve bundan kendisi için haklar çıkaran kişi iddiasını ispat etmek zorunda kalacaktır.¹⁶⁶

güçlükler yaşanacağını kesin olduğuna dair bir görüş için bk. Erdoğan, Ahmet, "Fârik ve Mümeyyiz Olmak ve Bunun Tayini", *Adalet Dergisi*, sy. 9, Yıl 37, Ankara, Eylül 1946, ss. 955-969, s. 962.

¹⁶² Köknel - Özügürlü, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁶³ Songar v.dğr., *Psikoloji*, s. 34.

¹⁶⁴ Kanaatimizce doğal uykuda olduğu gibi normal şartlarda ve art niyetsiz ortaya çıkan bilinçsizlik ile tasarlanmış sarhoşluktakine benzer şekilde kötü niyetle ve hukuka aykırı hedeflere odaklanmış bir düşünceyle meydana gelen bilinçsizliği ayırmak gerekmektedir. Biz bunlardan birincisinin *olağan bilinçsizlik*; ikincisinin ise *tasarlanmış bilinçsizlik* ya da *bilinçli bilinçsizlik* ifadeleriyle isimlendirilmesini uygun görmekteyiz. Böylelikle *tasarlanmış sarhoşluğa* göre daha üst bir kavram ortaya konulmuş ve hukuka aykırı amaçlarla tasarlanmış sarhoşluğun yanı sıra baygınlık, hipnoz vb. durumlar da bu kavramın içine dâhil edilmiş olacaktır.

¹⁶⁵ *Kânûnü'l-ukûbât*, Mısır, 1990, Kanun Numarası: 8944, Dârü'l-Matbûâtî'l-Câmi'iyye, İskenderiye, 1991, mad. 62; Behnesî, Ahmed Fethî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, I-IV, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1412/1991, c. IV, ss. 94-98.

¹⁶⁶ Temyiz gücünün varlığının karîne oluşuna dair bilgi için bk. Dural, *a.g.e.*, s. 65; Özsunay, Ergun, *Gerçek Kişilerin Hukukî Durumu*, 4. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları,

Örneğin, adam öldürmekle suçlanan bir zanlı, savunmasında, kullandığı bir ilacın etkisiyle sarhoş olduğu hâlde cinayeti işlediğini öne sürüp kısas davasından beraatını talep ettiğinde kendisinden üç şeyi ispatlaması istenecektir: Kullandığı ilacın helâl olduğu, bu ilacın etkisiyle sarhoş hâle geldiği ve cinayeti bu durumda (sarhoşluk nedeniyle bilinçsizlik) işlediği.

Bunun aksine, eğer kişi, bilinçsiz olması olağan bir durumda ise *bilinçsizlik karînesi* esas alınacaktır. Dolayısıyla böyle bir durumda ispat yükü bilinçlilik iddiasında bulunan ve bundan kendisi için haklar çıkaran kişiye aittir. Örneğin, genel anestezi uygulanmış bir hastanın kendisine hakaret ettiğini iddia eden kişi, davacı olduğunda hastanın, davaya konu olan durumda bilinçli olduğunu ispatlaması istenecektir.¹⁶⁷

İkinci olarak şunu belirtelim ki, *Mecelle*'nin 79. maddesinde kişinin ikrârıyla muâheze olunacağına dair genel bir kâide vardır. Bu bağlamda kişinin bilinçlilik / bilinçsizlik bakımından ikrârı kendisini bağlar. Örneğin, sarhoşluk suçunu işlediğini itiraf eden kişi cezalandırılır.¹⁶⁸ Fakat *Mecelle*'nin 1577. maddesinde de ifade edildiği gibi, zâhir-i hâlin ikrârı tekzib etmemesi, yani kişinin ikrârı ile açıkça görünen durumun çelişmemesi gerekir. Örneğin, bir kişi, kendisinin hâlen sarhoş olduğunu söylese ancak sarhoş olmadığı apaçık ortada olsa bu ikrârı geçerli olmaz.

Bu girişten sonra asıl konumuza, insanın bilinçli olup olmadığının hangi yöntemlerle ortaya konabileceği meselesine dönelim. Tıbbi ve psikolojiyi yakından ilgilendiren bu mevzuda başlıca üç yöntem belirlenmiştir.¹⁶⁹

İstanbul, 1979, ss. 38-39; Öztan, Bilge, *Medenî Hukukun Temel Kavramları*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 235; Nart, Serdar, Ayırt Etme Gücünden Yoksun Kimselerin Hukukî Sorumluluğu (Hakkaniyet Sorumluluğu), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2007, s. 31.

¹⁶⁷ Temyiz gücünün yokluğunun karîne oluşuna dair bilgi için bk. Nart, a.g.tz., ss. 32-33.

¹⁶⁸ bk. Abdülkâdir Üdeh, *et-Tesrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî mukârenen bi'l-kânûni'l-vaz'î*, I-II, 13. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1415/1994, c. II, ss. 510-511; Koca, Ferhat, "İtiraf", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 461-462, s. 462. Sarhoşluk suçunun sübûtunun sadece doktor raporuyla değil diğer delillerle de mümkün olduğuna dair bir görüş için bk. Erman, Sahir, *Askerî Ceza Hukuku: Umumî Kısım ve Usul*, 6. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974, ss. 191-192.

¹⁶⁹ bk. Koptagel-İlal, *a.g.e.*, s. 257.

1) İç Gözlem:¹⁷⁰ *Introspection* (التأمل الباطنى)¹⁷¹ adlarıyla da anılan ve psikolojiye özgü bir metod olan¹⁷² iç gözlem, kişinin kendisinin kendi bilinçliliği / bilinçsizliği hakkındaki izlenimini ifade etmesi açısından *öznel (sübjektif)* bir özellik taşımaktadır. Örneğin, abdestli bir kişinin uyukladığını, fakat bilincinin abdesti bozacak derecede kaybolup kaybolmadığında şüphe ettiğini düşünelim. Bu kişi ayrıca kısa bir rüya da görmüş olsun. Bu durumda kişinin abdesti bozulmuştur. Çünkü rüya görmek, uykunun abdestin bozulmasını sonuç verecek ölçüde derinleştiğinin ve kişiyi bilinçsiz duruma getirdiğinin öznel (iç gözleme dayalı) bir göstergesidir.¹⁷³

2) Dış Gözlem: *External observation* (ملاحظة ظاهرة / ملاحظة خارجية)¹⁷⁴ adlarıyla da anılan dış gözlem, kişinin davranışlarının bir başkası tarafından izlenerek bilinç basamağının belirlenmesini ifade etmesi yönüyle *nesnel (objektif)* bir mâhiyete sahiptir. Örneğin, bazı sahabîler ağız kokusu ve kusma gibi karînelerden hareketle sarhoşluk suçunu sâbit görmüşlerdir.¹⁷⁵ Ayrıca, kişinin okumasının (okumayı bildiği durumlarda) veya konuşmasının olağan ölçüler dışında karışık olması bazı fıkıh bilginlerince sarhoşluğun delili sayılmıştır.¹⁷⁶

3) Beyin dalgalarının incelenmesi: *Elektroansefalografi (electro-encephalography)* (تخطيط موجات المخ الكهربائية) adıyla da anılan ve *elektroansefalograf (electro-encephalograph)* (راسم المخ الكهربائى) aygıtıyla uygulanan¹⁷⁷ bu yöntem, beyindeki elektrik akımlarının etkisiyle ortaya çıkan ve *elektroansefalogram (EEG)* (*electro-encephalogram*) (الرسم الكهربائى للمخ)¹⁷⁸ denilen kayıtların incelenmesiyle beyne

¹⁷⁰ Jung, bir kişinin bilinçli veya bilinçsiz olduğunun sadece o kişiye bu konuda sorular yöneltilerek ortaya konulabileceğini ve kişilerin bilinç basamağını saptamada başka bir ölçütün olmadığını belirtmektedir. bk. Jung, *Analitik Psikoloji*, s. 69.

¹⁷¹ Bedevî, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁷² Baymur, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁷³ Örnek hakkında geniş bilgi için bk. Câvî, Ebû Abdilmu'tî Muhammed, *Nihâyetü'z-zeyn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts., s. 26; Şattâ Dimyâtî, Ebû Bekr b. Muhammed, *Hâşiyetü l'âneti't-tâlibîn*, I-IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts., c. I, s. 61; Güneç, Halil, *Büyük Şâfiî İlmihâli*, İlim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 51; Zühaylî, Vehbe, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh*, I-VIII, 3. basım, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1409/1989, c. I, s. 273.

¹⁷⁴ Zehrân, *a.g.e.*, s. 335.

¹⁷⁵ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. II, ss. 511-512; Yaylalı, Davut, "Karîne", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 492-493, s. 492.

¹⁷⁶ Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr, *İhtilâfü'l-ulemâ (=İhtilâfü'l-fukahâ)*, nşr. Subhî es-Samrâî, 2. basım, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1406/1986, s. 145.

¹⁷⁷ Salt, Alparslan - Çobanlı, Cem, *Dharma Ansiklopedisi*, Dharma Yayınları, İstanbul, 2001, s. 114.

¹⁷⁸ Zehrân, *a.g.e.*, s. 160.

ait etkinliklerin tespit edilmesini ifade etmektedir.¹⁷⁹ Bu yöntem, kişinin bilinç basamağının tespit edilmesi, bilinçsiz bir durumdaki kişinin niçin bu durumda bulunduğu aydınlatılması ve ağır beyin sarsıntılarından sonra beynin ölüp ölmediğinin belirlenmesi açısından da büyük önem arz etmektedir.¹⁸⁰

Bilinç basamağının belirlenmesinde yukarıdaki yöntemlerin biri veya daha fazlası kullanılabilir. Duruma göre hâkim tıbbın ve psikolojinin bütün yeniliklerinden istifade eder. Yeni bir yöntem geliştirilmişse bunu devreye sokabilir. Bu bağlamda adli tıp ve bilirkişi müesseseleri devreye girmektedir.

B) BİLİNÇ İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

Bu kısımda şuur, va'y, akıl, temyiz gücü, irade ve ehliyet kavramlarının yeri geldikçe sözlük anlamları, terim anlamları ve çeşitleri açıklanacak ayrıca bu kavramların bilinç ile ilgili anlam ve kavram ilişkileri üzerinde durulacaktır.

1) Şuur (الشعور) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi

Anlam bakımından bilince en yakın kavram olan *şuur*, sözlükte “bilmek”, “anlamak”, “idrak etmek”, “akletmek”, “farkına varmak”, “sezmek”¹⁸¹ ve “hissetmek”¹⁸² gibi anlamlara gelir. Aynı kökten türemiş olan ve *kıl*, *tüy* anlamlarına gelen *şa'r* (الشعر) kelimesiyle irtibatlandırıldığında *şuur*, bir konuyu kılı kılına bilmek,

¹⁷⁹ *Büyük Larousse*, c. VII, s. 3619.

¹⁸⁰ *Sağlık Ansiklopedisi*, c. I, s. 317.

¹⁸¹ İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed, *el-İştikâk (=İştikâku'l-esmâ=İştikâku esmâi'l-kabâil)*, 2. basım, Mektebetü'l-Müsenâ, Bağdad, 1979, “şa'r” mad.; İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed, *Mücmelü'l-Luga*, I-II (1 ciltte 2 cilt), nşr. Abdülmuhsin Sultan, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1404/1984, “şa'r” mad.; İbn Manzûr, *a.g.e.*, “şa'r” mad.; Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed, *Besâiru zevi't-temyiz fî letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, I-VI, nşr. Ali en-Neccâr ve Abdülalim et-Tahavî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., “şa'r” mad.; Zebîdî, Muhibbuddîn Ebû'l-Feyz es-Seyyid Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrut, 1306 h., “şa'r” mad.; Zâvî, et-Tâhir Ahmed, *Tertîbü'l-kâmûsi'l-muhît alâ tarikati'l-Misbâhi'l-münîr*, I-IV, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1971-1973, “şa'r” mad.; Adnânî, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-ahtâi's-şâi'a*, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1983, s. 131; Özdemir, Hikmet - Karakullukçu, İsmail, *Arapça - İngilizce - Türkçe Modern Lugat*, Gonca Yayınları, İstanbul, 1987, s. 342.

¹⁸² Bustânî, Butrus b. Bûlus, *Muhîtü'l-Muhît*, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1987, “şa'r” mad.; Mes'ûd, Cübrân, *er-Râid: mu'cem lugavî asrî*, I-II, 3. basım, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1978, “şa'r” mad.; Ebû Harb, Muhammed Hayr, *el-Mu'cemü'l-medresî*, Vezâretü't-Terbiyye, Dimaşk, 1985, s. 558; Şertûnî, Saîd el-Hûrî, *Akrabü'l-mevârid fî fushi'l-Arabiyye ve's-şevârid*, I-II, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1992, c. I, s. 594; Cûrî, Halîl, *el-Arûs: el-mu'cemü'l-Arabiyyü'l-hadîs*, Mektebetü'l-Arûs, Paris, ts., s. 713.

inceden inceye anlamak gibi mânalara gelmektedir.¹⁸³ Şuur kelimesi eski kaynaklarda yukarıda sayılan sözlük anlamlarının yanı sıra nâdir de olsa bilinç karşılığında kullanılmıştır.¹⁸⁴ Çağdaş kaynaklarda ise şuur kelimesi daha çok bilinç anlamında kullanılmaktadır.¹⁸⁵

Şuur kelimesi *Kur'ân-ı Kerîm*'de¹⁸⁶ ve hadislerde¹⁸⁷ mastar olarak geçmemektedir ancak bu kelimenin çeşitli isim ve fiil kalıpları genellikle “bilmek”, “anlamak”, “farkında olmak” ve “hissetmek” mânaları ekseninde kullanılmıştır.

Şuur kavramının bir terim olarak tanımlanması konusunda başlıca üç yaklaşım vardır: Bazı müellifler şuurunu bir *duyumsama* (**ihsâs**: الإحساس) olarak kabul etmişlerdir. Bu bağlamda **meşâ'ir** (المشاعر) kelimesi beş duyuyu ifade etmektedir.¹⁸⁸ İkinci bir tanımlamada ise şuur, duyular aracılığıyla *algılama*¹⁸⁹ (*perception*) (**el-idrâkü'l-hissî**) (الإدراك الحسى)¹⁹⁰ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁹¹ Dikkat edilirse ikinci tanımlamayla

¹⁸³ Eyüboğlu, *Etimoloji Sözlüğü*, s. 631. karş. Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd, *Şemsü'l-ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-Arab mine'l-külûm (ve sahîhu't-te'lîf ve'l-emân mine't-tahrîf)*, I-II, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ts., c. II, s. 499.

¹⁸⁴ Gazzâlî, Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *el-Müstasfâ fî ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, s. 322; Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhîm, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*, I-IV, nşr. Abdullâh Dirâz, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., c. I, s. 91; İbn Emîru Hâc, *a.g.e.*, c. II, s. 237; Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed, *Hâşiye ale's-Şerhi'l-kebîr*, I-IV, nşr. Muhammed İlîş, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts., c. IV, s. 343.

¹⁸⁵ Sarı, *Türkçe - Arapça Lugat*, s. 431; Karaarslan, Nasuhi Ünal, *Yaşayan Arapça: Modern Arapça'nın Sözlüğü*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1995, s. 304, 305; Mutçalı, Serdar, *Arapça - Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, ts., s. 446, 447.

¹⁸⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, “şa'r” mad.

¹⁸⁷ Wensinck, *a.g.e.*, “şa'r” mad.

¹⁸⁸ Râzî, Ebû Bekr Mahmûd Muhammed, *Muhtârü's-Sihâh (=Mu'cemü'r-Râzî)*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, y.y., ts., s. 339; Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân (=el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân)*, nşr. Muhammed Ahmed Halefullah, Mektebetü'l-Enclö'l-Mısıriyye, Mısır, 1970, s. 384; Siğnâkî, Hüsâmuddîn Hüseyin, *Kitabü'l-vâfi fî usûli'l-fıkh*, I-V (3 ciltte 5 cilt), nşr. Ahmed Muhammed Mahmûd el-Yemânî, Dârü'l-Kâhire, Kahire, 1423/2003, c. IV, s. 1650; Grive, L. Fonse, *Mebâdi-i Felsefeden Birinci Kitap: İlmü'n-Nefs*, çev. Ahmed Naîm, Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, Matbaâ-yı Âmire, İstanbul, 1331 h., s. 86; Zeyn, Semîh Âtîf, *İlmü'n-nefs: ma'rifetü'n-nefsi'l-insâniyye fî'l-Kitâb ve's-Sünne*, I-II, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübânî, Beyrut, 1991, c. I, s. 221.

¹⁸⁹ Bilincin algı ile ilişkisine dair geniş bilgi için bk. Kahveci, Kutsi, “Algı ve Bilinç Üzerine”, *Tabula Rasa*, sy. 5, Yıl 2, Isparta, 2002, ss. 119-134.

¹⁹⁰ Bedevî, *a.g.e.*, s. 458.

¹⁹¹ Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl (=el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl)*, I-IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., c. I, s. 175; Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl), *Mefâtihu'l-gayb (=et-Tefsîrül-kebîr)*, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), yay.y., Matba'atü'l-Behiyyeti'l-Mısıriyye, Kahire, 1357/1938, c. I, s. 34; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, Hasen b. Muhammed, *Garâibü'l-Kur'ân ve ragâibü'l-Furkân*, I-XXX, nşr. İbrahim Atve Avad, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1962, c. I, s. 172; Cürçânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, nşr. Abdurrahman Umeyre, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1407/1987, s. 167; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, yay.y., Osmâniye Matbaası, İstanbul, 1330 h., c. I, s. 54; Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-*

bilince doğru bir adım daha yaklaşılmıştır.¹⁹² Nihayet, üçüncü yaklaşımda şuurun *bilinç*le aynı doğrultuda tanımlandığını görmekteyiz.¹⁹³

Şuur kavramı günümüz Türkçesi'nde bilinç kelimesiyle ifade edilmektedir. Türkçe sözlükler ve yazım kılavuzları¹⁹⁴ başta olmak üzere felsefe,¹⁹⁵ psikoloji,¹⁹⁶ hukuk¹⁹⁷ vb. alanlarda ortaya konulan eserlerde Arapça kökenli şuur kelimesi yerinde

mesânî, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., c. I, s. 148; Sıddîk Hasan Han, Ebû't-Tayyib Muhammed, *Fethü'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*, I-XV, Matba'atü'l-Âsime, Kahire, 1965, c. I, s. 76; Kermî, Hasan Saîd, *el-Hâdî ile'l-lugati'l-Arab: kâmûsü Arabî - Arabî*, I-IV, Dârü'l-Beyân, Beyrut, 1991, "şu'ûr" mad.

¹⁹² Şuurun, *bilinçli algı* olarak açıklanmasına dair bk. Kutluer, İlhan, "İslâm'da Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 41-53, s. 49.

¹⁹³ Adasal, Rasim, *Normal ve Anormal Yönleriyle Yeni Medikal Psikoloji*, 3. basım, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 1977, s. 739; Özcan, Hüseyin, *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri Sözlüğü*, 3. basım, yay.y., Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1973, s. 282; Abdünnûr, Cebbûr, *el-Mu'cemü'l-edebî*, 2. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984, s. 153; Günday, Şeref, *Zihin Felsefesi*, Asa Kitabevi, Bursa, 2002, s. 138; Erem, "Ceza Hukukunda İrade Şuur ve Gayrişuur", s. 73; Kufacı, Ahmet, "Sanığın Şuur ve Harekât Serbestisinden Mahrumiyet Hâlleri Şuurun Tetkiki", *Adalet Dergisi*, sy. 3, Yıl 80, Ankara, Mayıs-Haziran 1989, ss. 58-76, s. 60.

¹⁹⁴ Nayır, a.g.e., s. 78, 103; Püsküllüoğlu, Ali, *Çağdaş Türkçe Sözlük*, 6. basım, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1996, s. 522; Özdemir, Emin, *Öz Türkçe Kılavuz Sözlüğü: Yabancı Sözcüklerin Türkçe Karşılıkları Türkçe Sözcüklerin Yabancı Karşılıkları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1976, s. 81; Alp, Ali Rıza - Alp, Sebahat, *Büyük Osmanlı Lugatı*, I-III, TÜRK-AR, İstanbul, 1958, c. II, s. 1419; Parlatur v.dğr., a.g.e., c. I, s. 188; Atabay, Neşe - Bayaz, Ayla, *Karşılıklar Kılavuzu: Türkçe Sözcüklerin Yabancı Yabancı Sözcüklerin Türkçe Karşılıkları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 31; Özön, Nijat, *Büyük Dil Kılavuzu*, 4. basım, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 175; Parlatur, İsmail - Zülfikar, Hamza - Gözaydın, Nevzat (haz.), *Okul Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 712; Yalım, Özcan, *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 638; Yelten, Muhammet - Özkan, Mustafa, *Türkçe'nin Sözlüğü*, Bâbü'lî Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2002, s. 470; Nişanyan, Sevan, *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçe'nin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 425; Kanar, Mehmet, *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Derin Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 671.

¹⁹⁵ Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *Filozofların Tutarsızlığı*, (özgün adı: *Tehâfütü'l-felâsife*), haz. Fahrettin Altun, çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarıoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 3; Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 172; Akarsu, a.g.e., s. 37; Ulaş, v.dğr., a.g.e., s. 231; Vural, a.g.e., s. 342; Altıntaş, a.g.e., s. 94.

¹⁹⁶ Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30; Armaner, a.g.e., c. I, s. 117; Köknel - Özügürlü, a.g.e., s. 52; Yurdakul, R. Sabri, *Ruhsal Hastalıklar ve Başetme Yolları*, Nobel Tıp Kitabevleri, Ankara, 1999, s. 46; Öztürk, M. Orhan, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, 7. basım, Hekimler Yayın Birliği Yayınları, Ankara, 1997, s. 552.

¹⁹⁷ Dönmezer - Erman, a.g.e., c. II, s. 244; Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 282; Öztürel, *Adli Tıp*, s. 353; Şafak, *Hukuk Sözlüğü*, s. 67; Şener, Esat, *Açıklamalı Madde Atıflı Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2001, s. 99; Tekin, D. Yılmaz (der.), *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü*, Tek Ağaç Yayınları, Ankara, 2007, s. 268; Şen, Murat, Eski Hukukumuzda Gerçek Kişilerin Hak ve Fiil Ehliyeti, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1998, s. 216; Özkan, Mustafa - Hakeri, Hakan, "Ceza Hukuku ve Ruhsal Bozukluklar", <http://www.dicle.edu.tr/dictur/suryayin/khuk/cezahukukuveruhsal.htm>, 07.07.2004; Karaduman, "Ceza Sorumluluğu", <http://forensic.freerversers.com/CEZA.HTM>, 07.07.2004.

bilinç kelimesi kullanılmaktadır. Hattâ bu durum resmî bir nitelik de kazanmıştır;¹⁹⁸ fakat ünlü psikiyatr Ayhan Songar¹⁹⁹ (1927-1997) başta olmak üzere çok az sayıdaki yazar²⁰⁰ şuur kavramının bilinç kelimesiyle karşılanmasını uygun görmemektedir. Bu görüşe göre şuur, basit bir bilme olayının çok ötesinde olup, his, idrak ve haberdar olma gibi ruhî fonksiyonları da kapsamaktadır. Bu nedenle yeni ve tam mânasıyla uygun bir karşılık bulununcaya kadar şuur kavramı karşılığında bilinç kelimesi kullanılmamalıdır.

Bu arada 1926 tarihli TCK'nın 46 ve 47. maddelerinde geçen *şuur serbestisi* ve 574. maddesinde yer alan *şuur zaafı* deyimlerini hatırlatmakta yarar görüyoruz.

Sonuç olarak, eskiden daha çok hissetme, bilme ve anlama mânalarında kullanılan şuur teriminin son asırlarda daha çok bilinç karşılığında kullanıldığını ve günümüz Türkçesi'nde şuur denildiğinde bilinç kavramının anlaşıldığını söyleyebiliriz.

2) Va'y (الوعي) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi

Anlam bakımından bilince en yakın ikinci kavram olan *va'y*, sözlükte “ezberlemek”, “anlamak”, “içine almak”, “toplamak” ve “korumak” gibi anlamlara gelir.²⁰¹ Zaman içerisinde kelime anlam genişlemesine uğramış ve çağdaş sözlüklerde daha çok “dikkatlilik”, “uyanıklık”, “tetikte olma”, “şuur” ve “bilinç” gibi kavramlarla karşılanır olmuştur.²⁰²

¹⁹⁸ Son yıllarda yürürlüğe giren kanun metinlerinde bilinç kelimesinin kullanılışına dair bk. *Organ ve Doku Alınması Saklanması Aşılması ve Nakli Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 2238, Kabul Tarihi: 29.05.1979, mad. 6; *Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 5251, Kabul Tarihi: 27.10.2004, mad. 10; *Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 5256, Kabul Tarihi: 10.11.2004, mad. 9.

¹⁹⁹ Songar, *Psikiyatri*, s. 31; Songar, *Beynimiz ve Sinirlerimiz*, s. 80; Songar, Ayhan, *Çeşitleme*, Kubbealtı Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1981, s. 241; Songar, Ayhan, *Ruhî Hayatımız*, Tercüman, İstanbul, 1986, s. 13; Songar v.dğr., *Psikoloji*, s. 32, 34.

²⁰⁰ Ziyalar, Adnan, *Psikiyatrik Semioloji ve Medikal Psikoloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 85; Yelten - Özkan, *a.g.e.*, s. 96; Mechuloğlu, Fakid, “Şuur”, *Sızıntı*, c. VI, sy. 62, Yıl 6, İzmir, Nisan 1984, ss. 74-76, s. 74.

²⁰¹ Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *Tâcü'l-luga (=Sihâhu'l-luga=es-Sihâh fi'l-luga=es-Sihâh)*, I-VI, 2. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1399/1979, “va'y” mad.; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, “va'y” mad.; İbn Manzûr, *a.g.e.*, “va'y” mad.; Tehânevî, *a.g.e.*, c. IV, s. 387; Kermî, *a.g.e.*, “va'y” mad.

²⁰² Sarı, *Arapça - Türkçe Lugat*, ss. 1668-1669; Lahhâm, Muhammed Hâdî - Saîd, Muhammed - Ulvân, *Züheyr, el-Kâmûs: Arabî - Arabî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 2005, s. 849; Âyid v.dğr., *a.g.e.*, s. 1321.; Mutçalı, *Arapça - Türkçe Sözlük*, s. 996.

Va'y kelimesi *Kur'ân-ı Kerîm*'de²⁰³ ve hadislerde²⁰⁴ bir mastar olarak geçmese de bu kelimenin çeşitli isim ve fiil kalıpları genellikle “ezberlemek”, “anlamak”, “içine almak”, “toplamak” ve “korumak” anlamları ekseninde kullanılmıştır.

Va'y kavramının tanımlanması konusunda yukarıda bahsi geçen anlam genişlemesine dayalı olarak eski ve yeni iki yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birinci yaklaşıma göre va'y “bir sözü veya bilgiyi ezberlemek” demektir.²⁰⁵ İkinci yaklaşıma göre ise va'y “kişinin kendisinin ve çevresinin farkında olması” yani bilinç olarak tanımlanmaktadır.²⁰⁶ Bazı çağdaş Arapça – İngilizce sözlüklerin va'y kelimesine karşılık olarak *consciousness* kelimesini göstermesi günümüzde va'y kavramında **hâfızadan** (الحافظة) ziyade *bilinç* anlamının öne çıktığı düşüncesini pekiştirmektedir.²⁰⁷

Klasik kaynaklarda va'y ile ilgili *ezberleme* ve *anlama* manalarını çağrıştıracak çeşitli ifadeler de kullanılmıştır. Örneğin, **vi'âyet** (الوعاية) **rivâyetin** (الرواية),²⁰⁸ **vâ'i** (الواعي) de **nâkilin** (الناقل)²⁰⁹ zıddı olarak kullanılmıştır. Son dönem hanefî fakihlerinin önde gelenlerinden birisi olan İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), uyku sersemîni (uyuklayan) yani **nâ'isi** (الناسع) “çevresinde konuşulanların çoğunu *anlayan*”²¹⁰ olarak tanımlarken va'y kökünden bir fiil olan **ya'îyi** (يعي) kullanmıştır.²¹¹

Sonuç olarak, eskiden ezberleme ve anlama gibi mânalarda kullanılan va'y teriminin son asırlarda bilinç anlamı kazandığını ve Arapça yazılan eserlerde şuur

²⁰³ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm* (=Tefsîru İbn Kesîr), I-VIII, nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Muhammed Ahmed Aşûr, Abdülazîz Ganîm, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992, c. VIII, s. 253; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, “va'y” mad.

²⁰⁴ Wensinck, *a.g.e.*, “va'y” mad.

²⁰⁵ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 828; İbn Manzûr, *a.g.e.*, “va'y” mad.; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*, I-VI, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır, 1356/1937, c. VI, s. 284; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf, *et-Tevkîf alâ mühimmâtî't-ta'ârîf*, nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsır/Dârü'l-Fikr, Beyrut/Dimaşk, 1410/1989, s. 729; Kermî, *a.g.e.*, “va'y” mad.

²⁰⁶ Mustafâ, İbrâhîm v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasît*, I-II (1 ciltte 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1411/1990, c. II, s. 1045; Âyid v.dğr., *a.g.e.*, s. 1321.

²⁰⁷ Halîl, Halîl Ahmed, *Mefâtihu'l-ulûmi'l-insâniyye: mu'cemü Arabî - Feransî - İnkilizî* (=Keys for the Human Sciences: English - French - Arabic Dictionary), Dârü't-Talî'a, Beyrut, 1978, s. 456; Özdemir - Karakullukçu, *a.g.e.*, s. 1002; Mutçalı, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 996.

²⁰⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, 4. basım, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, c. VIII, s. 367.

²⁰⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *a.g.e.*, c. II, s. 354.

²¹⁰ Benzer bir çeviri için bk. İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr Terceme ve Şerhi*, (özgün adı: *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*), I-XVIII (son cilt fihristtir), çev. Ahmed Davudoğlu v.dğr., Şâmil Yayınları, İstanbul, 1982-1988, c. I, s. 403.

²¹¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, c. I, s. 257. İlgili metin şöyledir: (والناسع هو الذى يعي أكثر ما يقال عنده).

terimine oranla bu noktada daha yaygın ve teknik bir hüviyet elde ettiğini ifade edebiliriz.

3) Akıl (العقل) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi

Bilinci kapsayan en önemli kavramlardan birisi olan *akıl*, sözlükte “bağlamak”, “tutmak”, “alıkoymak”, “engellemek”, “menetmek” ve “hapsetmek” gibi anlamlara gelir.²¹² Türkçe’de *us*, İngilizce’de *reason*,²¹³ Fransızca’da *raison*, Almanca’da *Vernunft* ve Yunanca’da *nous* sözcükleriyle karşılanan²¹⁴ akıl terimi, algı, zekâ, zihin vb. pek çok kavramla yakın anlamlıdır.²¹⁵ Bazı eserlerde aklın, *diyet*,²¹⁶ *kalp*,²¹⁷ *nefis*,²¹⁸ *ruh*,²¹⁹ *zekâ*²²⁰ ve *zihin*²²¹ gibi kavramlarla anlamdaş olduğu veya yakın anlamda kullanıldığı belirtilir.

Kur’ân-ı Kerîm’de akıl kelimesi isim olarak geçmez; fakat akıl kökünden türemiş ve aklın işlevlerini belirten beş farklı fiil toplam 49 defa kullanılır. Yani *Kur’an*, işlevi olmayan akıldan değil işlevsel akıldan bahseder. Çünkü ancak işlevsel akıl

²¹² İbn Manzûr, *a.g.e.*, “akl” mad.; Zebîdî, *a.g.e.*, “akl” mad.; Güneş, Abdülbaki, *Aklî Tefsir Hareketi: Mutezile ve Menar Ekolü*, Ahenk Yayınları, Van, 2003, s. 25.

²¹³ İngilizce’de *neden* anlamına da gelen *reason* kelimesinin *akıl* anlamında kullanıldığında neden-sonuç ilişkisi kurmayı çağrıştırdığına dair bir yorum için bk. Erkal, Seyit N. (ed.), *Alternatif Düşünceler Sözlüğü*, çev. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 22.

²¹⁴ Ulaş, v.dğr., *a.g.e.*, 1479; Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, ss. 238-242, s. 239; *Büyük Larousse*, c. XXIII, s. 11965.

²¹⁵ Akıl kavramına yakın anlam taşıyan 38 terim için bk. Yalım, *a.g.e.*, s. 6.

²¹⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “akl” mad.; Kunbus, Abdülhalîm Muhammed, *Mu’cemü elfâzi’l-müştereke fi’l-lugati’l-Arabîyye*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1987, s. 82. Cana karşılık verilen bedele (diyet) *akl* denmesinin nedeni şudur: İslâm öncesi dönemde Araplar genelde diyeti deveden verirlerdi. Cinayet işleyenler develeri geceleyin, öldürülen kişinin yakın akrabalarının avlusuna getirirler ve bağlarlardı. Öldürülenin yakınları sabahleyin kalktıklarında develeri avlularında bağlı bulurlardı. bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. XXVI, s. 59.

²¹⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “akl” mad. Aklın, kalbin idrak aracı olarak görüldüğüne dair bk. Acem, Refik, *Mevsû’atü mustalahâti usûli’l-fikh inde’l-müslimîn*, I-II, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1998. c. I, s. 947.

²¹⁸ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 197; Uludağ, Süleyman, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 11. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s. 139.

²¹⁹ Uludağ, *Emir ve Yasaklar*, s. 139.

²²⁰ Günlük dilde akıl ile zekânın birbirine sıklıkla karıştırıldığı ve hattâ iki terimin birbiri yerine kullanıldığına dair açıklama için bk. Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, s. 20. Aklın İslâm öncesi devirde insanın değişen durumlarda gösterdiği *pratik zekâ* anlamında kullanıldığına dair bk. Güneş, *Aklî Tefsir Hareketi*, s. 26.

²²¹ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 139.

düşünce üretir ve insanı diğer canlılardan ayırır.²²² Kur'an'da *hicr*, *hulm*, *kalb*, *fuâd*, *lubb* ve *nühâ* kavramları akılla yakın ve bazen de eş anlamlarda kullanılmıştır.²²³

Hadislerde akıl kelimesinin “deve veya başka bir şeyi bağlamak”, “diyet vermek”, “anlamak”, “bilmek” ve “hatırda tutmak” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.²²⁴

Aklın tanımlanmasının mümkün olmadığını savunan görüşü²²⁵ bir yana bırakacak olursak, bu kavramın, felsefe,²²⁶ psikoloji²²⁷ ve fıkıh²²⁸ bilimleri başta olmak üzere pek çok alanda ortaya konulmuş eserlerde²²⁹ çok çeşitli tariflerinin²³⁰ yapılmış

²²² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, “akl” mad.; Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'da Şerh Problemi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1985, s. 161; Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, I-XXVII, KURAM (Kur'an Araştırmaları Müessesesi), İstanbul, ts., c. II, s. 112.

²²³ Güneş, *Aklî Tefsir Hareketi*, s. 28; Gülçür, Musa Kâzım, “Kur'an'da Akıl 1”, Yeni Ümit, c. IV, sy. 28, Yıl 7, İzmir, Nisan-Mayıs-Haziran 1995, ss. 47-50, s. 49; Bolay, a.g.md., s. 239.

²²⁴ Wensinck, a.g.e., “akl” mad.; Koca, Ferhat, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis: (Daraltıcı Yorum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 196-197; Kilinçli, Sami, Akıl ile İlgili Hadislerin Tespit ve Tenkidi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2007, ss. 23-24.

²²⁵ Yellowlees, Henry, *Ruh ve Akıl Bozuklukları: Psikiyatriye Giriş*, çev. Ender Gürol, Varlık Yayınları, İstanbul, 1966, s. 167.

²²⁶ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. VII, s. 35; Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 27; Ulaş v.dğr., a.g.e., s. 1479; Bolay, a.g.md., s. 238; Yağcı, Cengiz, “Akıl”, *ŞİA*, c. I, İstanbul, 2000, ss. 131-133, s. 131.

²²⁷ Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 150; Yûsuf Kemâl, *Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkatî'l-İnsân yâhûd İlm-ü Ahvâlî'r-Rûh*, yay.y., Mihran Matbaası, İstanbul, 1295 h., s. 32; Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, s. 19.

²²⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî, *el-İhkâm fî usûlî'l-ahkâm*, I-VIII, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1404/1984, c. I, s. 30; Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddin, *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûlî'l-Pezdevî*, (birlikte: “Usûlül-Pezdevî”, Pezdevî), I-IV, gözden geçiren: Hasan Hilmi Rizevî, yay.y., Mekteb-i Sanâyi Matbaası, İstanbul, 1307/1890, c. IV, s. 1383; Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüdîn, *el-Bahrü'l-muhîd fî usûlî'l-fikh*, I-VI, nşr. Abdülkadir Abdul Ani, gözden geçiren: Ömer Süleyman Eşkar, 2. basım, Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, Küveyt, 1413/1992, c. I, ss. 84-85; İbn Emîru Hâc, a.g.e., c. III, ss. 160-162; Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn, *el-Hudûdü'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dakika*, nşr. Mâzin el-Mübârek, Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsır, Beyrut, 1411/1991, s. 67; Ali Haydar Efendi, Büyük, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, nşr. M. Çevik ve K. Meral, 2. basım, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, ss. 466-468; Bilmen, *Kâmûs*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, c. I, s. 227; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 141; Şa'bân, Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlül-Fikh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s. 247; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, ed. Hasan Lütfi Ramazanoğlu, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 11.

²²⁹ Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, çev. Abdullah Aydın, Aydın Yayınevi, İstanbul, 1993, c. III, s. 2173; Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *Tasavvufun Esasları*, (özgün adı: *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü's-sâlikîn*), çev. Ramazan Yıldız, Şâmil Yayınları, İstanbul, ts., ss. 68-69; Ahmed Rifat Efendi, Yağlıkçızâde, *Tasvîr-i Ahlâk (=Ahlâk Sözlüğü)*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ts., s. 29; Nebhânî, Muhammed Takıyyüddîn, *Düşünme: Aklın Doğru Tanımı Düşünme Metodu Düşünme Türleri ve Metinler Üzerine Düşünme*, (özgün adı: *et-Tefkîr*), çev. Selim Gökay, Kıyade Yayınları, İstanbul, 1999, s. 17; Filiz, Lütfi, *Noktanın Sonsuzluğu*, I-IV, haz. Saim Öztan, Seyhun Besin, Aziz Şenol Filiz, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1998-2000, c. II, s. 86; Soyalan, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve*

olduğunu görürüz. Bu tariflerde akıl, insanı diğer canlılardan ayıran, varlık âleminin algılanmasını ve bilgi üretimini sağlayan²³¹ düşünme yetisi olarak tanımlanmıştır. Fıkıh bilginlerinin tanımlarında aklın, insanın iyi ile kötüyü ayırabilme gücü olarak vurgulanıyor oluşu²³² dikkate değerdir. Hiç şüphesiz fukahânın bu bakış açısı aklın, teklîfin temeli olarak²³³ görüldüğünü ifade etmektedir.

Fıkıh kaynaklarını taradıktan sonra akıl kavramının bilinç ile bağlantılı olarak üç farklı kullanımının olduğunu tespit ettik:

a) Akıl kavramının bilinç ile ilişkili hiçbir anlam taşımadığı kullanımlar

Bazı fıkıh eserlerinde “Akılda diyet vardır” (فى العقل دية)²³⁴ vb. şekildeki ifadelerde haksız bir fiille bir kişinin aklının yani *akıl sağlığının* gitmesine dolayısıyla akıl hastası (**mecnûn**) (المجنون) hâline gelmesine neden olan fâilin tam diyet ödemeye mahkûm edilmesinden bahsedilmektedir. Bu örnekte geçen akıl ifadesinin bilinç ile bağlantılı olmadığı açıktır.

b) Akıl kavramının bilinci de kapsayan geniş bir anlamda kullanılması

“Akıl: Cansız varlıkların, hayvanların, akıl hastalarının ve *uyuyanların* kapsam dışı kalması için...” (العقل: تحرزا من الجمادات والبهائم والمجانين والنائمین)²³⁵ örneğinde aklın,

Deyimler, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 49-50; Foulquié, *a.g.e.*, s. 10; "Akıl", *Mv.F*, c. XXX, Küveyt, 1415/1994, ss. 264-266, s. 264.

²³⁰ Cürcânî, yedi adet akıl tanımı naklettikten sonra kendisi de bu kavramı tarif etmiştir. bk. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, ss. 196-197. Zerkeşî, aklın mahiyeti konusunda görüş ayrılıklarının çokluğu sadedinde bin sözün söylenmiş olduğunu bildirir. bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, c. I, s. 84.

²³¹ Zerkeşî, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) “Akıl, ilmin ta kendisidir” (العقل هو العلم) şeklindeki tanımını nakleder. bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, c. I, s. 85.

²³² Örneğin, İmam Şâfiî'den (ö. 204/820) nakledilen iki akıl tanımı şöyledir: a) “Allah'ın (cc) kullarının, varlıkları ve zıtlarını temyiz edebilmeleri için yarattığı bir yetidir” (آلة خلقها الله لعباده يميز بها بين الأشياء و) b) “Akıl, temyiz yetisidir” (إنه آلة التمييز). bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, c. I, s. 84.

²³³ Aynı görüş için bk. Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, c. I, s. 84. Hiç şüphesiz İslâm, akıl sahiplerine hitap eden bir dindir. bk. Fazlullâh, Mecdî, *el-Akl ve's-şerî'a*, Dârü't-Talî'a, Beyrut, 1995, s. 16.

²³⁴ İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed, *Kitâbü'l-icmâ': İslâm Hukukçularınca Üzerinde İcma Edilen Konular*, (özgün adı: *el-İcmâ'*), nşr. ve çev. Abdülkadir Şener, yay.y., Gaye Matbaası, Ankara, 1983, s. 72; Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, *Kudûrî Metin ve Tercümesi*, (özgün adı: *el-Muhtasar=el-Kitâb*), nşr. Halil Eser, haz. Ayhan Yalçın, çev. Süleyman Fâhîr, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, s. 326.

²³⁵ İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed, *Takrîbü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, nşr. Abdullah Muhammed el-Cebûrî, Dârü'n-Nefâis, Amman/Ürdün, 1422/2002, s. 89. Abdesti bozan durumlardan bahseden bir örnek için bk. Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî, *Hidâye Tercemesi*, (özgün adı: *el-Hidâye*), I-II, çev. Hasan Ege, Şelâle Yayınları, İstanbul, 1982-1984, c. I, s. 25; Abdullâh b. Miftâh, Ebü'l-Hasen, *el-Müntezu'u'l-muhtâr mine'l-gaysi'l-midrâr* (=Şerhu'l-Ezhâr), (birlikte: "Uyûnü'l-ezhâr fi

teklîfin bir şartı oluşunun önemli bir sonucu üzerinde durulmaktadır. Bu sonuç, aklı olmadığı için cansız varlıkların, hayvanların, akıl hastalarının ve *uyuyanların* teklîfe muhâtap olmayışlarıdır. Uyuyanın bilinci olmadığı için bu örnekteki akıl kavramının bilinci de kapsayan bir mâna taşıdığı sonucuna ulaşabiliriz.

c) Akıl kavramının bilinç anlamında kullanılması

Bu konuda Hanbelî fakihi ve usulcüsü Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) uyku, baygınlık ve sarhoşluğu *aklı gideren (müzîlü'l-akl)* (مزِيلُ الْعَقْلِ)²³⁶ durumlar kapsamında ele almasını örnek olarak sunabiliriz. Adı geçen müellif yine aynı eserinde bu kez sadece sarhoş için *aklı olmayan (gayru âkıl)* (غَيْرُ عَاقِلٍ)²³⁷ ifadesini kullanmıştır. Uyuyan, baygın ve sarhoş için mecazî anlamda *aklı gitmiş* veya *aklı olmayan* tabirleri kullanılabilir; fakat uyku, baygınlık ve sarhoşluk gibi durumlarda aklın değil *bilincin gittiğinden* veya *bozulduğundan* bahsetmenin²³⁸ çağdaş psikolojinin verilerine uyum açısından daha uygun düşeceği söylenebilir.

4) Temyiz Gücü (التمييز) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi

Bilinci kapsayan en önemli kavramlardan birisi olan *temyiz*, sözlükte “bir şeyi başka bir şeyden ayırt etmek”, “ayırarak”, “bölmek”, “farklılaştırmak” ve “tercih etmek” gibi anlamlara gelir.²³⁹ İngilizce’de *discrimination*²⁴⁰ kelimesiyle karşılanan *temyiz gücü* kavramı, çeşitli Türkçe eserlerde *temyiz kudreti*,²⁴¹ *ayırdam*,²⁴² *ayırt*

fıkhi'l-eimmeti'l-ethâr = el-Ezhâr", İbnü'l-Mürtezâ), I-X, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, San'a, 1424/2003, c. I, s. 365.

²³⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. VII, s. 288.

²³⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IX, s. 62.

²³⁸ Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh, *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl*, mukaddime ve nşr. Halil Muhyiddin Meys, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001, s. 433; Abdülkâdir Bedrân, *Nüzhetü'l-hâtiri'l-âtır*, (birlikte: "Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh alâ mezhebi'l-İmam Ahmed", Muvaffakuddin İbn Kudâme), I-II, Dârü'l-Hadîs, Beyrut, 1991, c. I, s. 113; İzmirli, İsmail Hakkı, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, yay.y., Matbaâ-yı Hukûkiyye, İstanbul, 1911, s. 66; Erdoğan, *Sözlük*, s. 367, 411; Esen, a.g.tz., s. 110; *Büyük Larousse*, c. I, s. 262.

²³⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, “myz” mad.; İbn Manzûr, *a.g.e.*, “myz” mad.; Zebîdî, *a.g.e.*, “myz” mad.; Çankı, *a.g.e.*, c. I, s. 608; “Temyiz”, *Mv.F.*, c. XIV, Küveyt, 1409/1988, ss. 32-36, s. 32.

²⁴⁰ İsevî, Abdurrahmân, *İlmü'n-nefs ve müşkilâtü'l-ferd*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1992, s. 120. Temyiz gücü karşılığında *power of judgement* ve *power of discernment* ifadeleri de kullanılmaktadır. bk. *Türk Hukuk Lugatı*, Maârif Vekâleti, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, Ankara, 1944, s. 335.

²⁴¹ Akıntürk, Turgut, *Aile Hukuku*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 55; Şener, Esat, *Miras Hukuku*, yay.y., Olgaç Matbaası, Ankara, 1977, c. II, s. 72; Kocayusufoğlu, Necip, *Miras Hukuku*, 2. basım, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1978, s. 135; Karaman, Hayrettin, “Akid”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, ss. 251-256, s. 253. Ayrıca bk. *Türk Kanunu Medenîsi*,

gücü,²⁴³ *ayırtım gücü*,²⁴⁴ *seçme gücü*²⁴⁵ ve *sezginlik*²⁴⁶ terimleriyle ifade edilmişse de *ayırt etme gücü*²⁴⁷ deyimini diğerlerine göre daha çok kullanılmış ve resmî bir hüviyet de kazanmıştır.²⁴⁸

Temyiz gücü, hukukta kilit bir kavram olması nedeniyle fukahâ ve hukuk bilginleri tarafından özenle tarif edilmiş; fakat herkesçe kabul edilen bir temyiz gücü tanımına ulaşılamamıştır. Fıkıh bilginleri temyiz gücünü genellikle “kişinin anahatlarıyla da olsa iyi ile kötüyü, faydalı ile zararlıyı birbirinden ayırabilme yetisi”²⁴⁹ olarak tarif etmişlerdir.

Ülkemizde 1926 ve 2001 yıllarında yürürlüğe giren Medenî Kanunlar’ın her ikisinin de 13. maddesinde temyiz gücü tanımlanmasa da temel şartları belirtilmiştir. Bu maddeden hareketle *Türk Medenî Kanunu*’nun (TMK) çerçevesini çizdiği temyiz gücü

Kanun Numarası: 743, Kabul Tarihi: 17.02.1926, mad. 13; 1926 tarihli *Borçlar Kanunu*, mad. 53, 54, 236; Tiryakioğlu, Bilgin, *Milletlerarası Özel Hukukta Çocuklara İlişkin Kurallar*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 17.

²⁴² Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 118.

²⁴³ Ataay, Aytekin, *Medenî Hukukun Genel Teorisi*, 3. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 398, 409.

²⁴⁴ Karahasan, Mustafa Reşit, *Sorumluluk ve Tazminat Hukuku*, I-II (1 ciltte 2 cilt), yay.y., Sevinç Matbaası, Ankara, 1981, s. 308; Özsunay, *Gerçek Kişiler*, s. 33; Zevkliler, Aydın, *Medenî Hukuk Başlangıç Hükümleri: Kişiler Hukuku Aile Hukuku*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, s. 193.

²⁴⁵ Akgün, Nejat, *Adli Psikiyatri*, yay.y., Ankara, 1987, s. 10.

²⁴⁶ Zevkliler, *a.g.e.*, s. 193; Adal, Erhan, *Hukukun Temel İlkeleri: El Kitabı*, 4. basım, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1993, s. 313; Atay, Cevdet, *Hukuka Giriş: Bölümler - Kişiler*, Marmara Kitabevi, Bursa, 1997, s. 120.

²⁴⁷ Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel İlkeleri*, 8. basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992, s. 123; Akıntürk, Turgut, *Hukuka Giriş*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2002, s. 141; Nart, a.g.tz., s. 19; Koçhisarlıoğlu, Cengiz, "Kusurun Objektifleştirilmesinin Ayırt Etme Gücünü Etkilemesi", *AÜHFD*, c. LIII, sy. 3, Ankara, 2004, ss. 1-17, s. 9; Koçhisarlıoğlu, "Kusur İşleme Ehliyeti Olarak Ayırt Etme Gücünün Haksız Eylem Alanında Derecelendirilmesi", s. 6, 10. Ayrıca *temyiz etmek* karşılığında *ayırt etmek* ifadesinin gösterilmesine dair bk. Sev, *a.g.e.*, s. 354.

²⁴⁸ 2001 tarihli *TMK*, mad. 13; *Ceza Muhakemesi Kanunu*, Kanun Numarası: 5271, Kabul Tarihi: 04.12.2004, mad. 50, 120.

²⁴⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi, *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstilahları Kâmûsu*, I-V, haz. Sıtkı Gülle, Eser Neşriyat, İstanbul, 1997, c. IV, s. 308; Ali el-Hafif, *Ahkâmü'l-mu'âmelâti's-şer'iyye*, 3. basım, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, y.y., ts., s. 239; Karaman, Hayrettin, *Fıkıh Usulü: İslâm Hukukunun Kaynakları Metodu ve Felsefesi*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1964, s. 203; Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I-III, Nesil Yayınları, İstanbul, 1986-1987, c. I, s. 185; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 148; Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 124; Çeker, Orhan, *İslâm Hukukunda Çocuk*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 38. Hukuk bilginlerinden de benzer tanımlar yapanlar vardır: Cin, Halil - Akgündüz, Ahmet, *Türk - İslâm Hukuk Tarihi: Kamu Hukuku Özel Hukuk*, I-II, Timaş Yayınları, İstanbul, 1990, c. II, s. 20; Güriz, Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, 3. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992, s. 202; Durat, Tayfun, *Adli Psikiyatri Açısından Homisid ve Ceza Ehliyeti*, İstanbul Üniversitesi (Yayımlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi), İstanbul, 1992, s. 7.

tanımını “kişinin yaşının küçüklüğü yüzünden veya akıl hastalığı, akıl zayıflığı, sarhoşluk ya da bunlara benzer sebeplerden biriyle akla uygun biçimde davranma yeteneğinden yoksun olmamasıdır” şeklinde ifade edebiliriz. Pek çok hukukçu bu tanımı esas almıştır.²⁵⁰ 5237 sayılı ve 2004 kabul tarihli TCK’nun 32 ve 34. maddeleri birlikte değerlendirildiğinde kavram olarak anılmasa ve herhangi bir tanımı yapılmasa da aslında temyiz gücüne yeni bir yaklaşımın getirildiği görülür. Bu yaklaşımdan hareketle temyiz gücü “kişinin işlediği fiilin hukukî anlam ve sonuçlarını algılayabilmesi ve bu fiille ilgili olarak davranışlarını yönlendirme yeteneğinin önemli derecede azalmış olmamasıdır” şeklinde tanımlanabilir. Bu yeni yaklaşımın, dünden bugüne, bazı hukukçular tarafından da dile getirildiği görülmektedir.²⁵¹

Hukûkî bir terim olan temyiz gücü, psikoloji kökenli bilinç kavramını içine alır.²⁵² Dolayısıyla her mümeyyiz bilinçlidir; fakat her bilinçli mümeyyiz değildir. Örneğin, sarhoşluk, uyku vb. nedenlerle şuurunu kaybetmemiş bir akıl hastası (mecnûn) bilinçlidir; fakat akıl hastalığı (*insanity*) yani **cünûn** (الجنون)²⁵³ nedeniyle temyiz gücünden mahrûmdur. Yine, yukarıda sayılan sebeplerle şuurunu kaybetmemiş beş

²⁵⁰ *Türk Hukuk Lugatı*, s. 335; Egger, August v.dğr., *İsviçre Medenî Kanunu Şerhi*, I-III, çev. Volf Çernis, Türkçe’ye çev. Tahir Çağa, yay.y., Yeni Cezaevi Basımevi, Ankara, 1947, 1949, 1952, c. I, s. 177; Birsen, Kemalettin, *Medenî Hukuk Dersleri: Umumî Esaslar Şahsın Hukuku Aile Hukuku Miras Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1963, s. 109; Oğuzoğlu, Hüseyin Cahit, *Medenî Hukuk: Şahsın Hukuku*, 5. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 255; Arık, Kemâl Fikret, *Türk Hususî Hukuk Sistemi: Şahsın Hukuku Aile Hukuku ve Yargı Sistemi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1964, s. 10; Alpdündar, Remzi (haz.), *İlgili Kanun Maddeleri ve Tevhid-i İçtihat Kararlarıyla Yeni Hukuk Sözlüğü (Kılavuzu)*, Eğitim Yayınları, İstanbul, 1977, s. 296; Ayhan, Abdurrahman, *İş Hukuku Dersleri: 1475 Sayılı İş Kanunu ve Uygulaması*, Dumlupınar Üniversitesi Yayınları, Kütahya, 1993, s. 20; Öztan, a.g.e., s. 233.

²⁵¹ Saymen, Ferit Hakkı, *Türk Medenî Hukuku: Umumî Prensipler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, c. I, s. 270; Olgaç, Senâî, *Kazaî ve İlmi İçtihatlarla Türk Kanunu Medenîsi ve İlgili Hususî Kanunlar*, I-III, Hak Kitabevi, İstanbul, 1956-1957, c. I, s. 135; Tarakçıoğlu, İhsan, *Türk Medenî Hukuku: Genel Esaslar Başlangıç Maddeleri Şahsın Hukuku Aile Hukuku*, yay.y., Emel Matbaası, Ankara, 1970, s. 100; Dural, a.g.e., s. 61; Karaahmetoğlu, Mehmet Nuri, *Medenî Hukuk ve Borçlar Hukuku Ders Notları*, Uludağ Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Bursa, 1982, s. 30; Köprülü, a.g.e., s. 201; Zevkliler, a.g.e., s. 193; Akipek, Jale G. - Akıntürk, Turgut, *Şahsın Hukuku*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1996, s. 58; Karaduman, Fuat, "Hukuksal Sorumluluk", <http://www.forensic.freesevers.com/HUKUK.HTM>, 07.07.2004.; Aydın, Mehmet Âkif, "İtlâf", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 466-469, s. 468.

²⁵² Hâtemî, Hüseyin, *Kişiler Hukuku Dersleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992, ss. 38-39; Şen, Ehliyet, s. 216. Temyiz gücünün *bilinçli serbest irade* şeklinde ifade edildiği tanımlar görüşümüzü desteklemektedir. bk. Koçhisarlıoğlu, “Kusur İşleme Ehliyeti Olarak Ayırt Etme Gücünün Haksız Eylem Alanında Derecelendirilmesi”, s. 6, 10.

²⁵³ Bedevî, a.g.e., s. 477.

yaşındaki bir çocuk bilinçlidir; ancak yaş küçüklüğü, yani **sığar** (الصغر) sebebiyle temyiz gücünden yoksundur.

*Temyiz gücünün geçici nedenlerle kaybı*²⁵⁴ denildiğinde aslında bilincin sarhoşluk, baygınlık, uyku vb. sebeplerle yetersizleşmesi ifade edilmektedir. Dolayısıyla bilincin anlaşılması, temyiz gücünün daha iyi anlaşılmasını sonuç vermektedir.

Dar anlamıyla akıl kavramının hukukî karşılığı kabul edilen²⁵⁵ temyiz gücü, geniş anlamıyla akıl kavramını da kapsayacak şekilde ahlâkî sorumluluğun kaynağı²⁵⁶ kabul edilen **vicdân**ın (الوجدان)²⁵⁷ diğer bir ifadeyle *ahlâkî bilincin*²⁵⁸ (*conscience morale*)²⁵⁹ hukuktaki izdüşümü gibi görünmektedir.

Son tahlilde temyiz gücünün, yaş küçüklüğünün olmaması (*biyolojik unsur*), akıl hastalığının ve akıl zayıflığının bulunmaması (*tıbbî unsur*), sarhoşluk vb. nedenlerle bilincin yetersizleşmiş olmaması (*psikolojik unsur*) olmak üzere üç unsurdan oluştuğu söylenebilir.²⁶⁰

²⁵⁴ Bazı kanun metinlerinde bu durumdan şu ifadelerle bahsedilir: "...geçici bir sebeple temyiz kudretinden mahrum bulunmuş olan..." 1926 tarihli *TMK*, mad. 115; "...ârizî bir sebepten dolayı..." 1926 tarihli *TCK*, mad. 48; "Temyiz kudretini muvakkaten izaa eden kimse..." 1926 tarihli *Borçlar Kanunu*, mad. 54; "Ayırt etme gücünden geçici yoksunluk" 2001 tarihli *TMK*, mad. 148 (madde başlığı); "Geçici bir nedenle..." 2004 tarihli *TCK*, mad. 34.

²⁵⁵ Birsen, *a.g.e.*, s. 109; *Kanun-u Medenî Şerhi: Türk - İsviçre*, I-II, Adliye Vekâleti, İstanbul, 1930, c. I, s. 37; Yazıcı, Hilmi - Atasoy, Hasan, *Şahıs Aile ve Miras Hukuku ile İlgili Yargıtay Tatbikatı 1952-1970: Kanun Metni Açıklama ve Emsal İçtihatlar*, yay.y., y.y., 1970, s. 19; Çeker, *a.g.e.*, s. 38; Cin - Akgündüz, *Türk - İslâm Hukuk Tarihi*, c. II, s. 17; Şen, Ehliyet, s. 21; Döndüren, Hamdi, "Âkıl", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 247, s. 247.

²⁵⁶ Çağrırcı, *a.g.e.*, ss. 139-140.

²⁵⁷ Vicdan ile ilgili tanımlarda temyiz gücüne ilişkin tariflerde olduğu gibi *iyi ile kötüyü ayırabilme* vurgusunun yapılması görüşümüzü desteklemektedir. bk. Zeyrek, *a.g.e.*, s. 54; Manser, Martin H. (ed.), *Macmillan Student's Dictionary*, Macmillian, y.y., ts., s. 80.

²⁵⁸ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, (özgün adı: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*), çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991, s. 122; Belgesay, Mustafa Reşit, *Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk: Mevzuat İçtihatlar Tatbikatı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1963, s. 46; Pazarlı, *a.g.e.*, s. 106; Hökelekli, Hayati, "Vicdan", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul, 1997, ss. 459-460, s. 459.

²⁵⁹ Sarp, *a.g.e.*, s. 49; Çankı, *a.g.e.*, c. I, s. 446; Grive, *a.g.e.*, s. 542; Doksat, *a.g.e.*, s. 377.

²⁶⁰ Benzer bir sınıflandırma için bk. Hâtemî, Hüseyin, *İslâm Hukuku Dersleri*, 2. basım, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 129; Helvacı, a.g.m., s. 146.

5) İrade (الإرادة) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi

Bilinci kapsayan en önemli kavramlardan birisi olan *irade*, sözlükte “istemek”, “arzu etmek”, “seçmek” ve “dilemek” gibi anlamlara gelir.²⁶¹ Türkçe’de *istenç*,²⁶² İngilizce’de ise *will*²⁶³ ve *volition*²⁶⁴ kelimeleriyle karşılanan irade kavramı, “kişinin bir fiili işlemeye veya işlememeye yönelip karar verme yetisi” olarak tanımlanabilir.²⁶⁵

İradenin varlığı için bilinç temel şarttır.²⁶⁶ Bilincin olmadığı bir kişide irade de yoktur.²⁶⁷ Bu nedenle irade kavramı ekseninde oluşmuş ve âdetâ iradenin farklı boyutlardaki görünüşleri sayılabilecek aşağıdaki önemli hukukî kavramlar için de bilinçle aynı münâsebetin var olduğunu ifade edebiliriz. Şimdi bu kavramları ve bilinçle ilişkilerini kısaca açıklayalım:

a) Kasıt (القصد)

Kasıt, daha çok ceza hukukunda kullanılan bir terim olup “sonuçları öngörülen ve suç olduğu bilinen bir fiili²⁶⁸ gerçekleştirmeye yönelmiş irade” şeklinde tanımlanabilir.²⁶⁹ Bilinçle bağlantısına²⁷⁰ dair şu örnek verilebilir: Uyuyan bir kişi,

²⁶¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “râde” mad.; Mustafâ v.dğr., *a.g.e.*, c. I, s. 381.

²⁶² Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. III, s. 143; *Büyük Larousse*, c. XI, s. 5876.

²⁶³ Bedevî, *a.g.e.*, s. 458; Mutçalı, *İngilizce – Türkçe – Arapça Sözlük*, s. 550.

²⁶⁴ Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. I, s. 587; Mutçalı, *İngilizce – Türkçe – Arapça Sözlük*, s. 538.

²⁶⁵ Çeşitli irade tanımları için bk. Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, s. 37; Tehânevî, *a.g.e.*, c. II, s. 210; Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 143; Foulquié, *a.g.e.*, ss. 240-241; Altıntaş, Mücteba, Müslüman Kelâmında İrade Problemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2002, s. 10.

²⁶⁶ İrade – bilinç ilişkisine dair bk. Bergson, *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, s. 158, 160; Topçu, Nurettin, *Psikoloji*, haz. Ezel Erverdi ve İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s. 205; Erem, Faruk, *Ümanist Doktrin Açısından Türk Ceza Hukuku: Genel Hükümler*, 12. basım, Seçkin Kitabevi, Ankara, 1984, ss. 505-507; Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 14; Mehmedoğlu, Yurdağül, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2001, s. 48; Bozkurt, Enver, *İnsan Haklarının Korunmasında Uluslararası Hukukun Rolü*, Nobel Yayın - Dağıtım, İstanbul, 2003, s. 14; Erem, “Ceza Hukukunda İrade Şuur ve Gayrişuur”, ss. 64-68.

²⁶⁷ Uyku, bayılma ve sarhoşluğun, iradenin hükmen yok olduğu durumlar olarak açıklanışına dair bk. Arı, Abdüsselam, İslâm Hukukunda Rıza ile İrade Beyanı Arasında Uyumsuzluk, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1996, s. 80.

²⁶⁸ Yeri gelmişken *fiil – amel* ilişkisinin iradî boyutuna değinmek uygun olacaktır: *Amelde* kasıt şart olmasına rağmen, *fiilde* böyle değildir. Niyet ve iradeye bağlı olarak yapılan *amel* bilinçli bir aksiyondur; fakat *fiilde* her zaman bilinç söz konusu olmayabilir. Dolayısıyla her *amel* bir *fiil*dir ama her *fiil* *amel* değildir. bk. Sülün, Murat, *Kur’ân-ı Kerîm Açısından İman - Amel İlişkisi*, 2. basım, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 159-160.

²⁶⁹ Çeşitli kasıt tanımları için bk. Behnesî, *el-Mevsû’atü’l-cinâiyye*, c. IV, s. 235; Erol, Haydar, *İçtihatlı Türk Ceza Kanunu*, 2. basım, yay.y., Yayın Matbaacılık, Ankara, 2000, s. 93; 2004 tarihli TCK, mad. 21; Çağlayan, M. Muhtar, “Adam Öldürme Cürmündeki Kasd Taammüd ve Tatbikatımız”, *Adalet*

üzerine düşerek birisini öldürse kasden adam öldürmekten yargılanamaz. Çünkü bilinci yerinde olmadığı için eyleminde kasıt da mevcut değildir.

b) Amd (Taammüd) (التعمد / العمد)

Amd (taammüd), kastın özel bir şekli²⁷¹ olup “bir şahsın bir suç işlemeden önce uzun süre düşünüp, hesabını yaptıktan sonra bunun fenalıklarını idrak ederek vazgeçmesi mümkün iken yine suç işlemekte ısrar etmesi durumu” olarak ifade edilebilir.²⁷² Bilinçle münâsebetine dair şu örnek sunulabilir: Bir uyurgezerin bir kişiyi öldürmesinde amd (taammüd) olması mümkün değildir. Çünkü bir fiilin amden (taammüden) işlenmiş sayılması için gereken şartlardan birisi de kişinin bilinçli olmasıdır.

c) Niyet (النّية)

Niyet, özellikle ibadetlerle ilgili bahislerde sıkça karşımıza çıkan bir terim olup “kesinlik kazanmış ve bir fiilin işlenmesine yönelmiş irade”²⁷³ biçiminde tanımlanabilir. Bilinçle ilişkisine dair şu örnek verilebilir: Geceleyin rüyasında, yarın oruç tutmaya niyet ettiğini gören kişinin bu niyeti geçerli sayılmaz. Çünkü niyetin sahih olması için bilincin yerinde olması gerekir.

d) İhtiyar (الإختيار)

İhtiyar, bilhassa ikrâh konusunda işlenen bir terim olup “bir şeyi yapıp yapmamak şıklarından birini tercih etme yetisi” olarak ifade edilebilir.²⁷⁴ Bilinçle

Dergisi, sy. 3, Yıl 72, Ankara, Mayıs-Haziran 1981, ss. 282-303, s. 283; Zeydân, Abdülkerim, "Akidlerde ve Hukukî İşlemlerde Kasdın Rolü", çev. Ali Bardakoğlu, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Kayseri, 1986, ss. 353-373, s. 353; Şafak, Ali, "Kasıt", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 559-561, s. 560.

²⁷⁰ Kasıt-bilinç ilişkisine dair bk. Bardakoğlu, Ali, "Hırsızlık", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 384-396, s. 386; Şafak, "Kasıt", s. 560.

²⁷¹ Nitekim “Amd, öldürme ve hayata son verme kastıdır” ifadesi de bunu göstermektedir. bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. XXVI, s. 59.

²⁷² Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 284; Erdoğan, *Sözlük*, s. 15, 425.

²⁷³ Dönmez, İbrahim Kâfî, "Niyet", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 169-172, s. 169. Çeşitli niyet tanımları için bk. Tehânevî, *a.g.e.*, c. IV, s. 272; Özek, Ali, *İslâm'da Niyet*, 2. basım, Hisar Yayınları, İstanbul, 1976, s. 25; Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Mevsû'atü fıkhi Ali b. Ebî Tâlib*, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1983, s. 612; Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Mevsû'atü fıkhi Ömer b. el-Hattâb: asruhu ve hayâtuh*, 4. basım, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1989, s. 713; Köksal, İsmail, *Tegayyürü'l-ahkâm fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Zeytûne Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tunus, 1998, s. 92; Döndüren, Hamdi, "Niyet", *ŞİA*, c. VI, İstanbul, 2000, ss. 242-246, s. 242.

²⁷⁴ Çeşitli ihtiyar tanımları için bk. Büyük Ali Haydar Efendi, *a.g.e.*, s. 509; Zühaylî, Vehbe, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, I-II, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1986, c. I, s. 186; Apaydın, Hacı Yunus, "İhtiyar", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 575-576, s. 575.

bağlantısına dair²⁷⁵ şu örnek sunulabilir: Hipnozlu bir kişi kendisine telkin edilen eylemler konusunda **muhtâr** (المختار)²⁷⁶ değildir. Çünkü bilinç yetersizliği ihtiyarı bozar.²⁷⁷

e) Rıza (الرضاء)

Rıza, aslında ihtiyar kavramının özelleşmiş bir şekli olup²⁷⁸ geniş anlamıyla “bir şeyi yapıp yapmamak şıklarından birini memnuniyetle tercih etme yetisi”²⁷⁹ şeklinde tarif edilebilir. *Rıza*, fikhî bir terim olarak, hukukî işlemlerde iç iradeyi veya irade açıklamasının unsurlarından olan hukukî sonuca erişme iradesini ifade eder.²⁸⁰ Bilinçle münâsebetine dair şu örnek verilebilir: Helâl yolla sarhoş olmuş bir kişi bu hâldeyken herhangi bir sözleşme imzaladığında, yazılı veya sözlü olarak râzı olduğunu beyan etse bile rızası yok sayılır. Çünkü rızanın var olması için bilincin yeterliliği şarttır.

6) Ehliyet (الأهلية) Kavramı ve Bilinç ile İlişkisi

Bilinci kapsayan en önemli kavramlardan birisi olan *ehliyet*, sözlükte “elverişlilik”, “yetki” ve “selâhiyet” gibi anlamlara gelir.²⁸¹ İngilizce’de *aptitude*²⁸² kelimesiyle karşılanan ehliyet kavramı bir fıkıh terimi olarak “kişinin dinî-hukukî hükümlere muhâtap olmaya elverişliliği” şeklinde tanımlanabilir.²⁸³

Ehliyetin iki çeşidi – daha isâbetli bir ifadeyle iki safhası²⁸⁴ – vardır:

a) Vücûb ehliyeti (أهلية الوجوب)

²⁷⁵ İhtiyar-bilinç ilişkisi için bk. Apaydın, "İhtiyar", s. 575; Çağrııcı, Mustafa - Hökelekli, Hayati, "İrade", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 380-384, s. 381.

²⁷⁶ *Muhtâr* kavramı için bk. Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 211; Lâmişî, Ebü's-Senâ Mahmûd b. Zeyd, *Fî usûli'l-fikh*, nşr. Abdülmecid Türkî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1995, s. 72; Erdoğan, *Sözlük*, s. 324.

²⁷⁷ Benzer örnekler için bk. Arı, Abdüsselam, "Rızâ", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 57-59, s. 57.

²⁷⁸ Bilindiği üzere Hanefîler, rıza ve ihtiyarın farklı anlam ve sonuçları bulunan iki ayrı kavram olduğunu öne sürerken; cumhur, rıza-ihtiyar ayırımı yapmayıp, bunların aynı anlama delâlet ettiklerini savunmuşlardır. bk. Apaydın, "İhtiyar", s. 575.

²⁷⁹ Çeşitli rıza tanımları için bk. Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 154; Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 213.

²⁸⁰ Arı, a.g.md., s. 57.

²⁸¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “ehl” mad.; Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 249.

²⁸² Ken'ân, Ahmed Muhammed, *el-Mevsû'atü't-tubbiyyetü'l-fikhiyye: mevsû'a câmi'a li-ahkâmî'l-fikhiyye fî's-sıhha ve'l-maraz ve'l-mümâresâti't-tubbiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1420/2000, s. 126.

²⁸³ Çeşitli ehliyet tanımları için bk. Abdülazîz el-Buhârî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1357; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 63; Tehânevî, *a.g.e.*, c. I, s. 117; Bardakoğlu, Ali, "Ehliyet", *DİA*, c. X, İstanbul, 1994, ss. 533-539, s. 533; Ağırakça, Ahmet - Kızılırmak, Said, "Ehliyet", *ŞİA*, c. II, İstanbul, 2000, ss. 236-239, s. 236.

²⁸⁴ Bardakoğlu, "Ehliyet", s. 536.

Vücûb ehliyeti,²⁸⁵ bir insanın, haklara sahip olabilmesi (**ilzâm**) (الإلزام) ve borçlar altına girebilmesi (**iltizâm**) (الالتزام) anlamına gelir. Bu ehliyetin temelini hayatta olma özelliği teşkil eder. Dolayısıyla her insan, hakikaten veya hükmen hayatta olduğu sürece vücûb ehliyetine sahiptir.²⁸⁶

Meseleye bilinç zâviyesinden bakarsak şunu söyleyebiliriz: Bilinç, hayatta olmaya bağlı bir kavramdır. Yani her bilinçli hayattadır; fakat her hayatta olan bilinçli değildir. Buradan hareketle, kişinin bilinç ile ilgili durumunun hiçbir şekilde vücûb ehliyetini etkilemediğini söyleyebiliriz. Örneğin, uzun süredir komada olan A'nın babası B ölmüş ve miras bırakmıştır. A, bilinci yerinde olmasa bile hayatta olduğu için vücûb ehliyetine sahiptir. Dolayısıyla babasının bıraktığı mirastan kendisine pay ayrılır.

b) Edâ ehliyeti (أهلية الأداء)

Edâ ehliyeti,²⁸⁷ kişinin, hukûken müteber sayılacak tarzda fiiller ortaya koyabilmesi mânasına gelir. Bu ehliyetin temelini temyiz gücünün var olması teşkil eder.²⁸⁸ *Ehliyet ârızaları*²⁸⁹ (**avârizu'l-ehliyye**) (عوارض الأهلية) denilince edâ ehliyetini ortadan kaldıran veya daraltan sebepler anlaşılır ve bunlar iki çeşittir.²⁹⁰

²⁸⁵ Bazı eserlerde, bu kavram yerine *pasif hukukî ehliyet, medenî haklardan istifade etme ehliyeti, faydalanma ehliyeti, temettü ehliyeti, hak ehliyeti* ve *haklardan yararlanma yetkinliği* gibi ifadeler kullanılmıştır. bk. Arık, *a.g.e.*, s. 4; Postacioğlu, İlhan Etem, *Medenî Usul Hukuku Dersleri*, 6. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975, s. 206; Özsunay, *Gerçek Kişiler*, s. 25; Akipek - Akıntürk, *a.g.e.*, ss. 37-39; Atay, *Hukuka Giriş*, s. 117; Bardakoğlu, "Ehliyet", s. 536.

²⁸⁶ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 250.

²⁸⁷ Bazı eserlerde bu kavram yerinde *aktif hukukî ehliyet, medenî hakları kullanma ehliyeti, muamele ehliyeti, mübâseret ehliyeti, tasarruf ehliyeti, fiil ehliyeti* ve *hakları kullanma yetkinliği* gibi ifadeler kullanılmıştır. Arık, *a.g.e.*, s. 4; Özsunay, *Gerçek Kişiler*, s. 30; Akipek - Akıntürk, *a.g.e.*, ss. 50-52; Atay, *Hukuka Giriş*, s. 118; Bardakoğlu, "Ehliyet", s. 536.

²⁸⁸ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 250.

²⁸⁹ Fıkıh usulünde edâ ehliyetini daraltan veya ortadan kaldıran sebep yani ehliyet ârızası anlamında **âfet** (الآفة) terimi de kullanılmaktadır. "Âfet", *Mv.Fİ*, c. I, Kahire, 1386/1966, ss. 52-56, s. 52; Özel, Ahmet, "Âfet", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 399.

²⁹⁰ Ehliyet ârızaları ve/veya çeşitleri hakkında bk. *Ta'rifât*, ss. 204-205; Sava Paşa, *a.g.e.*, c. II, ss. 320-321; Mahmûd Es'âd, *Anahatlarıyla Fıkıh Usulü (Telhîs-u Usûl-i Fıkıh)*, sad. Talha Alp v.dğr., Yasin Yayınları, İstanbul, 2002, s. 282; Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü usûl-i'l-fikh ve hulâsatü târihi't-teşrî'i'l-İslâmî*, 4. basım, Matba'atü'n-Nâsir, yay.y., Kahire, 1369/1950, ss. 158-159; Ansay, Sabri Şâkir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, 3. basım, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958, ss. 43-44; Karadâğî, Alî Muhyiddîn Alî, *Mebdeü'r-rızâ fi'l-ukûd*, I-II, Dârü'l-Beşâir-il-İslâmiyye, Beyrut, 1985, c. I, ss. 315-316; Karakaya, Hasan, *Fıkıh Usulü*, Buruc Yayınları, İstanbul, 1998, s. 407; Şâkir Bek Hanbelî, *Usûlül-fikhi'l-İslâmî*, yay.y., Güven Matbaası, İstanbul, ts., s. 374; "Ehliyyet", *Mv.F*, c. VII, Küveyt, 1406/1985, ss. 151-167; Aydın, Mehmet Âkif, "Avâriz", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 108; Bardakoğlu, "Ehliyet", ss. 533-539; Pasmaz, Dural, "Avâriz", *ŞİA*, c. I, İstanbul, 2000, s. 237; Erbay, Celal, "Kâsır", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 559; Aydın, Mehmet Âkif - Hamîdullah, Muhammed, "Köle", *DİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, ss. 237-246.

(1) *Semâvî ârizalar*²⁹¹ (**el-avârizu's-semâviyye**) (العوارض السماوية), meydana gelmesinde kişinin çaba ve seçiminin bulunmadığı durumları ifade eder. Akıl hastalığı, bunaklık, yaş küçüklüğü, uyku ve baygınlık bu kısma örnek olarak verilebilir.

(2) *Müktesep ârizalar*²⁹² (**el-avârizu'l-müktesebe**) (العوارض المكتسبة), meydana gelmesinde mükellefin veya üçüncü şahısların irade ve seçiminin etkili olduğu sonradan kazanılmış durumları ifade eder. Cehâlet, sarhoşluk, sefeh ve ikrah bu kısma örnek olarak verilebilir.

Meseleye bilinç²⁹³ açısından baktığımızda şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Bilinç, temyiz gücüne tesir etmek sûretiyle edâ ehliyetini etkileyebilmektedir. Bu tesir, uyku ve baygınlıkta ortaya çıktığı şekilde semâvî olduğu gibi sarhoşlukta görüldüğü gibi ârizî de olabilmektedir.

Yukarıda bilincin tanımı, çeşitleri, unsurları ve basamaklarına ilişkin ayrıntılı açıklamaların yanında söz konusu mefhumun şuur, va'y, akıl, temyiz gücü, irade ve ehliyet kavramlarıyla anlam ve fonksiyon açısından ilişkisine yönelik değerlendirmeler de sunduk. Bu şekilde bilincin normal ve değişik durumlarının daha net bir bakış açısıyla işlenmesine zemin hazırladık.

II. BİLİNÇ DURUMLARI

Bilincin sürekli aynı durumda olmaması ve pek çok etkene bağlı olarak değişime uğrayabilmesi nedeniyle bilinç durumları üzerinde durulması da bir ihtiyaç olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda bilincin normal olup olmadığına, değişik ise ne derecede ve hangi etkene bağlı olarak değiştiğine dair konular hukukî açıdan önemli sonuçlar doğurduğu için aşağıda incelemeye tâbi tutulacaktır.

²⁹¹ Semâvî ârizalar anlamında **el-avârizu'l-cebriyye** (العوارض الجبرية) (bk. İmâm, Muhammed Kemâleddîn, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Müessesetü'l-Câmi'iyye, Beyrut, 1416/1996, s. 106) ve *kendi elinde olmayan ârizalar* (bk. *Fıkıh Usulü: Fıkıh Biliminin Metodu*, Evrensel Yüksek Adalet Kurumu, Ankara, 1992, s. 215) ifadelerinin de kullanılmış olduğunu belirtmeyi uygun görüyoruz.

²⁹² Müktesep ârizalar anlamında *kulun sebep olduğu ârizalar* (bk. Karakaya, a.g.e., s. 407) ve *kendi elinde olan ârizalar* (bk. *Fıkıh Usulü: Fıkıh Biliminin Metodu*, s. 215) ifadelerinin de kullanılmış olduğunu belirtmeyi uygun buluyoruz.

²⁹³ Bardakoğlu, "Kişinin akıl, irade ve şuurunu yok eden veya zayıflatan hastalık ve ârizî durumların edâ ehliyetine etkisi" şeklindeki ifadesiyle bilincin edâ ehliyetine tesirine vurgu yapmaktadır. bk. Bardakoğlu, "Ehliyet", s. 536.

Bazı eserlerde *şuur hâlleri*,²⁹⁴ *bilinç hâlleri*,²⁹⁵ *bilinçlilik durumları*²⁹⁶ ve *ruhî hayat manzaraları*²⁹⁷ gibi isimlerle de ifade edilen *bilinç durumları* (*states of consciousness*)²⁹⁸ denilince bilincin işleyişinde, belli algı, düşünme, bellek veya duygu modlarıyla tanımlanan ayırt edici, farklı yapılar anlaşılır.²⁹⁹

İnsan beyniyle yakından ilişkili olduğu için³⁰⁰ bilinç durumları her şeyden önce kişiseldir. Kişiye özgü oluş yani *öznellik* bilinç durumlarının en önemli özelliğidir. Bu nedenle başkalarının bilinç durumlarını tam olarak algılamamız mümkün değildir. Tecrübe veya gözlemlerimizden yola çıkarak bu noktada bir fikir sahibi olmamız ise imkân dâhilindedir.³⁰¹

A) PSİKOLOJİ VE TIP AÇISINDAN BİLİNÇ DURUMLARI

Bu başlık altında ilk olarak bilincin normal durumları ardından da genel ve özel olmak üzere değişik durumları psikolojik ve tıbbî verilere dayalı olarak özetlenecektir.

1) Normal Bilinç Durumları

Normal bilinç durumları (*normal waking consciousness*),³⁰² *güncel alışılmış bilinç durumları*³⁰³ adıyla da anılmakta olup bilimsel anlamda elektroensefalogramın alfa veya beta ritminde olduğu (ya da EEG'nin 8-23 hertz arasında görüldüğü), tüm algıların dengelenmiş ve korteksin yani beyin kabuğunun filtresinden geçirilmiş bulunduğu bilinç durumları olarak tanımlanmıştır.³⁰⁴ Anladığımız kadarıyla normal

²⁹⁴ Çankı, *a.g.e.*, c. I, s. 450; Uğur, *Medikal Psikoloji*, s. 232; Salt - Çobanlı, *a.g.e.*, s. 47.

²⁹⁵ Demirsar, *a.g.e.*, s. 12; *Yeni Hayat Ansiklopedisi*, c. V, s. 2699.

²⁹⁶ Erkal, *a.g.e.*, s. 61.

²⁹⁷ Çankı, *a.g.e.*, c. I, s. 450.

²⁹⁸ Matlin, Margaret W., *Psychology*, Harcourt Brace College Publish, Fort Worth, 1992, s. 140; Crider v.dğr., *a.g.e.*, s. 176; Klemm, *a.g.e.*, s. 169; Vander, Arthur J. - Sherman, James H. - Luciano, Dorothy S., *Human Physiology: The Mechanism of Body Function*, 6. basım, Mc Graw-Hill, Boston, 1998, s. 373.

²⁹⁹ Budak, *a.g.e.*, s. 134. Bilinç durumlarının benzer tanımları için bk. Çankı, *a.g.e.*, c. I, s. 450; Demirsar, *a.g.e.*, s. 12.

³⁰⁰ Bilinç durumları-beyin ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hobson, James Allan, *Consciousness*, Scientific American Library, New York, 1998, ss. 53-75.

³⁰¹ Bilinç durumlarının özellikleri hakkında bilgi için bk. Sarp, *a.g.e.*, s. 52; Köknel - Özüğür, *a.g.e.*, s. 53; Searle, *Akıllar*, s. 34; Atkinson v.dğr., *a.g.e.*, s. 191; Sunar, *a.g.m.*, s. 62.

³⁰² Matlin, *a.g.e.*, s. 192; Crider v.dğr., *a.g.e.*, s. 176.

³⁰³ Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan: Tasavvuf ve Ben Ötesi Psikolojisi (Transpersonal Psikoloji)*, 6. basım, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009, s. 262.

³⁰⁴ Sayın, Ümit, "Farklı Bilinç Hâlleri", <http://genetikbilimi.com/genbilim/FARKLI~1.HTM>, 06.07.2004.

bilinç durumları, uyku, baygınlık, sarhoşluk vb. sebeplerle bozulmamış, uyanıklık ve algı seviyelerinin olağanın alt ve üst sınırlarını aşmadığı psikolojik durumların ifadesidir.

2) Değişik Bilinç Durumları

Bazı eserlerde *bilincin değişik biçimleri*,³⁰⁵ *bilincin değişik fazları*,³⁰⁶ *değişen bilinç durumları*,³⁰⁷ *değişmiş bilinç durumları*,³⁰⁸ *değişik bilinç alanları*,³⁰⁹ *değişik bilinç düzeyleri*,³¹⁰ *değişik bilinçlilik hâlleri*,³¹¹ *bilinçlilik hâlinin değişmesi*,³¹² *farklı bilinç durumları*,³¹³ *farklı bilinçlilik durumları*,³¹⁴ *farklı bilinç hâlleri*,³¹⁵ *özel bilinç durumları*,³¹⁶ *özel bilinçsizlik durumları*,³¹⁷ *değişik şuur hâlleri*,³¹⁸ *değişik şuurculuk hâlleri*,³¹⁹ *farklı şuur biçimleri*³²⁰ ve *hislerde ve farkındalıkta başkalaşma*³²¹ gibi isimlerle de ifade edilen *değişik bilinç durumları (altered states of consciousness)*,³²² gündelik yaşantının ve olağan olarak adlandırılabilir algı-bilinç akardengesinin

³⁰⁵ Özer, Leyla, *Liseler İçin Psikoloji*, Semih Eğitim Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 98.

³⁰⁶ Tozar, Zeynep, "Hipnoz", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 409, Ankara, Aralık 2001, ss. 66-71, s. 66.

³⁰⁷ Ayvaşık v.dğr., *a.g.e.*, s. 7.

³⁰⁸ Spivak, Dimitri, "Değişen Bilinç Durumlarının Dilbilimi", *Felsefe Dergisi*, çev. Orhan Gülkaya, sy. 32-33, İstanbul, 1990, ss. 189-199, s. 189.

³⁰⁹ Tekin, Emrullah, *X Files: Gizli Parapsikolojik Araştırmalar*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006, s. 298.

³¹⁰ ICD - 10 *Ruhsal ve Davranışsal Bozukluklar Sınıflandırması Klinik Tanımlamalar ve Tanı Kılavuzları*, çev. Füsun Çuhadaroğlu v.dğr., Dünya Sağlık Örgütü, Cenevre, 1992, Türkiye Sinir ve Ruh Sağlığı Derneği Yayınları, Ankara, 1993, s. 177.

³¹¹ Demirsar, *a.g.e.*, s. 16.

³¹² Tekin, Cenk, *Ruh ve Doğa Ötesi Bilimleri Sözlüğü*, haz. Savaş Aktur, Paragraf Yayınevi, Ankara, 2005.

³¹³ Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi*, s. 113; "Yüzyılların Çözölemeyen Sırrı: Bilinç", s. 58.

³¹⁴ Tart, Charles T., "Sistemlerin Bilinç Katmanlarına Yaklaşımı", *Ego Ötesi*, ed. Roger N. Walsh and Frances Vaughan, çev. Halil Ekşi, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 147-151, s. 148.

³¹⁵ Sayın, *a.g.m.*, <http://genetikbilimi.com/genbilim/FARKLI-1.HTM>, 06.07.2004.

³¹⁶ Webb, Dominique, *Hipnoz ve PSİ Olguları*, (özgün adı: *l'Hypnose et les phénomènes PSI*), çev. Engin Sunar, Say Yayınları, İstanbul, 1997, s. 52.

³¹⁷ Yaltkaya, Korkut, *Beynin ve Yaşamın Gizemleri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 190.

³¹⁸ Hoffman, Enid, *Psşik Becerilerinizi Geliştiriniz*, (özgün adı: *Develop Your Psychic Skills*), çev. Erol Konyalıoğlu, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1993, s. 48; Salt - Çobanlı, *a.g.e.*, s. 83.

³¹⁹ Pulos, Lee, *İpnoz ve Ötesi*, (özgün adı: *Beyond Hypnosis*), çev. Erol Konyalıoğlu, 2. basım, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1999, s. 15.

³²⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 316.

³²¹ Morgan, *a.g.e.*, s. 235.

³²² Bu terimi bilim dünyasına kazandıran kişi olan Charles T. Tart'ın (bk. Salt - Çobanlı, *a.g.e.*, s. 83) editörlüğünü yaptığı ve 35 makaleden oluşan eser (Tart, Charles T. (ed.), *Altered States of Consciousness*, Anchor Books, New York, 1972), konu hakkında doyurucu bilgiler içermektedir. Ayrıca bk. Ornstein, Robert Evan, *The Evolution of Consciousness: The Origin of the Way We Think*, Prentice Hall, New York, 1991, s. 228; *Lexicon of Psychiatric and Mental Health Terms*, World Health Organization, 2. basım, Geneva, 1994, s. 94; Ludwig, Arnold M., "Altered States of Consciousness", *Altered States of Consciousness*, ed. Charles T. Tart, Anchor Books, New York, 1972, ss. 11-24, s. 11.

(*hemostasis*) ve her zaman yaşanan bilincin haricinde varılabilecek bilinç hâllerini³²³ anlatmak için kullanılan genel bir kavramdır.³²⁴ Bilinci değiştiren nedenlerin genelliği / özelliği esas alındığında değişik bilinç durumlarının³²⁵ iki kısma ayrılması mümkündür:

a) Genel Değişik Bilinç Durumları

Değişik bilinç durumlarının bir kısmı bütün insanlar tarafından yaşanır.³²⁶ Uyku ve rüya bu kısmın en önemli örnekleridir.³²⁷ Bilimsel eserlerdeki uykunun tanımı, evreleri ve bozuklukları bahsi ile rüyanın tanımı konusu fıkıh alanında kullanılabilecek yardımcı malzemelerdir. Ayrıntıların uyku ve rüya ile ilgili özel başlıklar altında işlenmesi daha uygun olacaktır.

b) Özel Değişik Bilinç Durumları

Değişik bilinç durumlarının bir kısmı ise sadece bazı insanlarca yaşanır.³²⁸ Hipnoz, baygınlık, sarhoşluk ve uyuşturucu madde etkisinde olma bu kısmın en önemli örnekleridir. Bu bilinç durumlarının tanımları, çeşitleri ve/veya evreleri fıkıh sahasında kullanılabilecek yardımcı malzemelerdir. Ayrıntıların hipnoz, baygınlık, sarhoşluk ve uyuşturucu madde etkisinde olma ile ilgili özel başlıklar altında işlenmesi daha uygun olacaktır.

B) BAZI BİLİNÇ DURUMLARININ FIKIH SİSTEMATİĞİNDEKİ YERİ

Fıkıhta konular işlenirken zaten ilk etapta olağan durumlar göz önünde bulundurulduğu için normal bilinç durumlarını İslâm hukuku açısından değerlendirmeyi gereksiz görüyoruz. Değişik bilinç durumları ise ârizî hâller olduğu için üzerinde durulması araştırmamız açısından bir ihtiyaçtır. Şunu da ekleyelim ki, değişik bilinç

³²³ Değişik bilinç durumlarının belirtileri ve genel özellikleri hakkında bk. Salt - Çobanlı, *a.g.e.*, s. 84; Ludwig, *a.g.m.*, ss. 15-20.

³²⁴ Sayın, *a.g.m.*, <http://genetikbilimi.com/genbilim/FARKLI~1.HTM>, 06.07.2004. *Değişik bilinç durumları* kavramının benzer tanımları için bk. *ICD - 10*, s. 177; Tekin, *X Files*, s. 298; Salt - Çobanlı, *a.g.e.*, s. 83.

³²⁵ Çoğunluğu fıkıh yakından ilgilendirmeyen 20 adet değişik bilinç durumu için bk. Salt - Çobanlı, *a.g.e.*, s. 83.

³²⁶ Bu konudan "...herkesin yaşadığı bazı bilinç durumları..." şeklinde de bahsedilmektedir. bk. Atkinson v.dğr., *a.g.e.*, s. 191.

³²⁷ İnsanlık var olduğundan beri uyku ve rüyalar vardır. bk. Şenel, Ferda, "Rüyalar", *Bilim ve Teknik*, c. XXXVII, sy. 444, Ankara, Kasım 2004, ss. 40-48, s. 40.

³²⁸ Bu konudan "...özel koşullardan kaynaklanan bilinç durumları..." şeklinde de bahsedilmektedir. bk. Atkinson v.dğr., *a.g.e.*, s. 191.

durumlarının da her birini konu edinmemiz veya konu edindiklerimize her açıdan bakabilmemiz bu araştırmanın sınırlarını aşmak anlamına geleceği için çerçeveyi mümkün olduğunca daraltmaya çalışacağız:

1) Uyku (النوم)

Genel değişik bilinç durumlarından birisi olan *uyku (sleep)*,³²⁹ kapsamlı bir tarifte “periyodik bir ihtiyaç olarak kendini gösteren ve nisbî bilinçsizlik ile istemli kasların devre dışı kalmasıyla tanımlanan, kendisi de belli bir periyodik düzene sahip olan fizyolojik bir durum”³³⁰ olarak ortaya konulmuştur.³³¹ Birçok fıkıh eserinde yapılan tanımlarda uykunun, aklın geçici olarak örtüldüğü ve iradenin devre dışı kaldığı isteğe bağlı olmayan (gayriihtiyârî) tabiî bir süreç olduğuna vurgu yapılır.³³²

Bilimsel olarak uyku çoğunlukla, *uyuklama, hafif uyku, derinleşen uyku ve derin uyku* şeklinde dört evreye ayrılarak incelenir.³³³ Ayrıca uyku, sebebine bağlı olarak

³²⁹ Usûl-ü fıkha ait eserlerin pek çoğunda ehliyet ârizalarıyla ilgili bölümde uyku ile ilgili özel başlık altında uykunun tanımı ve hukukî etkilerine dair geniş değerlendirmeler mevcuttur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Cebûrî, Hüseyin Halef, *Avârizü'l-ehliyye inde'l-usûliyyîn*, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1988, ss. 231-240.

³³⁰ Budak, *a.g.e.*, s. 789.

³³¹ Uykunun çeşitli tanımları için bk. Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk, "Uyku ve Rüyanın Mahiyeti Üzerine", (özgün adı: *Risâle fî mâhiyyeti'n-nevm ve'r-rü'yâ*), *Felsefî Risâleler*, çev. ve nşr. Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, ss. 139-148, s. 140; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 777; Necmeddîn-i Kübrâ, Ebû'l-Cennâb Ahmed, *el-Usûlü'l-aşere (=Akrabü't-turûk)*, *Tasavvufî Hayat*, nşr. Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 33-70, s. 89; Hançerlioğlu, Orhan, *İslâm İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 677; Homme, Ulrich Hans J. v.dğr., *Allah'ın Sırları: Yeni Ruh ve Kainat*, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 63; Upshall, Michael (ed.), *Dictionary of Biology*, Brockhampton Press, London, 1997, s. 195; Kocatürk, Utkan, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü: İngilizce Lâtinçe Grekçe Tıp Terimlerinin Dilimizdeki Açıklamalı Karşılıkları*, 7. basım, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1997, s. 698; Madazlıoğlu, M. Seha, *İnsomnia Vakalarında Klinik ve Polisomnografik Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi (Yayımlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi), İstanbul, 1993, s. 2.

³³² Siğnâkî, *a.g.e.*, c. IV, s. 165; Kâkî, Kıvâmüddîn Muhammed, *Câmi'u'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr*, I-V, nşr. Fazlurrahmân Abdülgafûr el-Afgânî, Mektebetü Nîzâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1418/1997, c. V, s. 1273; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vusûl*, yay.y., Bosnalı el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1296 h., s. 330; İbn Nüceym, Zeynüddîn, *Fethu'l-gaffâr fî şerhi'l-Menâr*, (birlikte: "Menârü'l-envâr", Ebû'l-Berekât en-Nesefî), I-III (1 ciltte 3 cilt), hâşiyeler: Abdurrahman el-Behravî, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1355/1936, c. II, s. 265; Mahmûd Es'ad, *Fıkıh Usulü*, s. 284; Zühaylî, *Usûl*, c. I, s. 172; Kürdî, Ahmed el-Hâcî, *el-Ahvâlü's-şahsiyye: el-ehliyye ve'n-niyâbetü's-şer'iyye ve'l-vasiyye ve'l-vakf ve't-terekât*, 4. basım, Câmi'atü Dimaşk, Dimaşk, 1410/1989 - 1411/1990, s. 27; Ağcakaya, Salih, *İslâm Hukukunda Hakikî Şahsın Fiil Ehliyeti*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1997, s. 16; "Nüâs", *Mv.F*, c. XL, Küveyt, 1424/2003, ss. 373-374, s. 373.

³³³ Coupal, Marie, *Rüyalar ve Semboller*, (özgün adı: *Le rêve et ses symboles*), çev. Volkan Yalçıntoklu, EOS Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 2-5; Çifter, *a.g.e.*, ss. 597-598; *Büyük Larousse*, c. XXIII, s. 11989.

doğal uyku / doğal olmayan uyku vb. şekillerde sınıflandırılmıştır.³³⁴ Bazı fıkıh kaynaklarında ise, uykunun süresinin ve ağırlık derecesinin birlikte hesaba katıldığı tasnif dikkat çekicidir. Buna göre uyku; *uzun süreli ağır uyku, kısa süreli hafif uyku, uzun süreli hafif uyku* ve *kısa süreli ağır uyku* olmak üzere dört çeşittir.³³⁵

*Uyku bozuklukları (sleep disorders)*³³⁶ diğer bir ifadeyle *uyku düzensizlikleri* 80 civarında³³⁷ olduğu için bunlardan sadece araştırmamızı en çok ilgilendiren *uykusuzluk (insomnia)*,³³⁸ *aşırı uyuma (hipersomnia)*,³³⁹ *uyurgezerlik (ing. sleep walking, fr. somnambulism)*,³⁴⁰ *uykuda konuşma (ing. sleep talking, fr. somniloquie)*,³⁴¹ *uyku hâlinde seks (sexomnia)*,³⁴² *uyku apnesi (sleep apnea)*³⁴³ ve *narkolepsi (narcolepsy)*³⁴⁴

³³⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Peygamber Efendimiz'in Maddî - Manevî Sağlık Öğütleri*, (özgün adı: *et-Tıbbü'n-nebevî*), çev. Yusuf Ertuğrul, İstanbul, 1997, Millî Gazete'nin hediyesidir, s. 304; Pazarlı, *a.g.e.*, s. 226; Gökay, Fahreddin Kerim, *Uykunun Fisiyoloji ve Patoloji ve Uyku Hıfzıssıhhası*, yay.y., Kader Matbaası, İstanbul, 1935, s. 4; Salt - Çobanlı, *a.g.e.*, s. 449.

³³⁵ İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed, *el-Kavânînü'l-fıkhiyye (=Kavânînü'l-ahkâmî's-şer'iyye ve mesâilü'l-furûü'l-fıkhiyye)*, nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd, Âlemü'l-Fikr, Kahire, 1405-1406/1985, s. 22.

³³⁶ Crider, v.dğr., *a.g.e.*, ss. 189-190.

³³⁷ Akcan, Abdülkadir, "Uyku Düzensizlikleri", *Sızıntı*, Kasım 2000, <http://www.sizinti.com.tr/arsiv>, 05.04.2005.

³³⁸ *İnsomnia*, kişinin yeterli süre ve kalitede uyuyamamasını ifade eder. bk. Atkinson v.dğr., *a.g.e.*, s. 200. Nâdir de olsa yıllarca uykusuz duran insanlar görülmüştür. bk. Pilavoğlu, Mehmet Kemâl, *İslâmîyet ve Tıp*, Kevser Yayınları, İstanbul, 1973, s. 56.

³³⁹ *Hipersomnia*, kişinin uyku miktarının aşırı derecede artmasını ifade eder. Çifter, *a.g.e.*, s. 609. 24 gün, 48 gün, 2 ay, 6 ay, 3 yıl, 4 yıl ve hattâ daha fazla süren uyuma vak'aları kaydedilmiştir. bk. Homme v.dğr., *a.g.e.*, s. 106. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bahsi geçen [el-Kehf 18/9-26] ve muhtemelen 309 yıl süren uyku hakkında değerlendirmeler için bk. Çelakıl, Ömer, *Kur'ân-ı Kerîm'de Evrenin Yapıtaşları*, Merkez Gazete Dergi Basım Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2003, ss. 189-190; Ersöz, İsmet, "Ashâb-ı Kehf", *DİA*, c. III, İstanbul, 1991, ss. 465-467, s. 466.

³⁴⁰ *Somnambulism*, kişinin uykusu esnasında yataкта oturma, yineleyici hareketler yapma, kalkarak dolaşma, giyinme, kapıları açma ve yemek yeme gibi otomatik nitelikteki davranışlar sergilemesini ifade eder. bk. Öztürk, *Ruh Sağlığı*, ss. 367-368. Bu konuda geniş bilgi için bk. Tuksavul, Esat Râşit, *Uyku ve Bozuklukları*, yay.y., Sinan Matbaası, İstanbul, 1934, ss. 13-14; Dürüşken, Ömer, *Uyku*, yay.y., İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s. 17; Tok, Gökhan, "Baldan Tatlı Baltadan Ağır: Uyku", *Bilim ve Teknik*, c. XXXI, sy. 367, Ankara, Aralık 1998, ss. 78-79, s. 79. Bir yoruma göre uyurgezerlik, rüyadan sadece derece olarak farklıdır ve adetâ gerçek olanın doğrudan rüyada görülmesidir. bk. Dinçmen, Kriton, *Adli Psikiyatri*, Birlik Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 128; Schopenhauer, Arthur, *Ruh Görme ve Onunla Bağlantılı Herşey Üzerine Deneme*, (özgün adı: *Parerga and Paralipomena*), çev. Levent Özşar, Biblos Yayınevi, Bursa, 2007, s. 28.

³⁴¹ *Somniloki*, kişinin uykusu sırasında mırıldanmasını bazen de açık seçik şekilde konuşmasını ifade eder. bk. Budak, *a.g.e.*, s. 189. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ahmed Midhat Efendi, *Nevm ve Hâlât-ı Nevm*, yay.y., Kırkambar Basımevi, İstanbul, 1298 h., s. 172; *Bilgilik*, I-XX, yay.y., Çiftay Matbaacılık, İstanbul, 1981, c. II, s. 7.

³⁴² *Seksomnia*, kişinin uykusu esnasında yanında yatan şahısla cinsel ilişkiye girmesini ifade eder. bk. <http://urbandictionary.com/define.php?term=sexomnia>, 17.08.2008. Bu rahatsızlığa sahip şahsa ise *seksomniyak* denir. bk. <http://urbandictionary.com/define.php?term=sexomniac>, 17.08.2008. Bu konuda yaşanmış olaylar ve tıbbî-hukukî açıklamalar için bk. *Hürriyet*, 31.07.2006, s. 4.

zikretmekle yetineceğiz. Fıkıh kaynaklarında özellikle uyurgezerlik,³⁴⁵ uykuda konuşma³⁴⁶ ve uyku hâlinde seks³⁴⁷ durumlarının yeri geldikçe söz konusu edildiği görülmektedir.

2) Rüya (الرؤيا)

Genel değişik bilinç durumlarından birisi olan *rüya* (*dream*),³⁴⁸ bilimsel bir tanımda “uyku sırasında ortaya çıkan ve düşünce içeriğini simgeleyen görüntülerden oluşan psikolojik olay”³⁴⁹ olarak ifade edilmiştir.³⁵⁰ Klasik fıkıh kaynaklarında rüyanın tanımına rastlamadığımız gibi ayrı bir başlık altında incelendiğini de görmedik. Fakat fıkıh eserlerinde genellikle abdesti bozan uykunun derecesinin tespiti,³⁵¹ cinsel içerikli rüyanın guslü gerektirip gerektirmediği,³⁵² ezanın meşrû kılması,³⁵³ imamın sabah

³⁴³ *Uyku apnesi*, kişinin uykusu sırasında, solunumunun az ya da çok durmasını ifade eder. Anî bebek ölümlerinin önemli sebeplerinden birisi olan uyku apnesine, her cins ve yaşta rastlanmaktadır. bk. Uğur, *Medikal Psikoloji*, s. 268.

³⁴⁴ *Narkolepsi*, kişinin olağan dışı zaman ve durumlarda kontrol edemediği uyuma eğilimini ifade eder. Bu durum pek çok biçimde örneğin, araba kullanırken, görüşme yaparken, ders verirken vs. ortaya çıkabilir. bk. Larson, David E. (ed.), *Mayo Clinic*, I-III, çev. Korhan Çukurçeşme ve Özen Özgün, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1995, c. III, s. 798. Bu konuda geniş bilgi için bk. Wise, Michael G. - Rundall, James R., *The American Psychiatric Publishing Textbook of Consultation - Liaison Psychiatry: Psychiatry in the Medically Ill*, 2. basım, American Psychiatric Publishing, Washington, 2002, s. 509; Williams, Harold L., "Sleep", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. David L. Sills, c. XIV, USA, 1968, ss. 313-319, s. 317; *Temel Britannica: Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi*, I-XX, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992-1993, Hürriyet'in hediyesidir, c. XVIII, s. 233.

³⁴⁵ bk. Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, ss. 590-591.

³⁴⁶ bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IX, s. 62; Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. IV, s. 339.

³⁴⁷ bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IX, s. 62.

³⁴⁸ Rüya hakkında İslâmî açıdan geniş değerlendirmeler için bk. Azam, Umar, *Dreams in Islam*, Dorrance Publishing, Petersburg, 1992.

³⁴⁹ *Medicana*, c. XII, s. 376.

³⁵⁰ Rüyanın çeşitli tanımları için bk. Kindî, *a.g.e.*, s. 142; Sarp, *a.g.e.*, s. 201; Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misâlli Büyük Türkçe Sözlük*, I-III, haz. Kerim Can Bayar, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2005, c. III, s. 2610; Karaman, Hayrettin v.dğr., *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003-2004, c. III, ss. 214-215; Çorlu, Şükrü, Barbara Frischmuth ve Bilge Karasu'nun Eserlerinde Rüya - Kurmaca İlişkisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992, s. 13; Zengin, Ahmet Yaşar, Seyyid Süleyman'ın Tabirnamesi Üzerine Bir Çalışma, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, s. 17.

³⁵¹ Hısnî, Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed, *Kifâyetü'l-ahyâr*, I-II, 2. basım, Mektebetü'l-İlm, Diyarbakır, ts., c. I, s. 23; Süyûtî, Ebû'l-Fazl Calâlüddîn Abdurrahmân, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi kavâ'id ve furûi fıkhi's-Şâfiyye*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, ss. 56-57.

³⁵² Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *el-Vasûl fi'l-fikh*, I-VII, nşr. Ahmed Mahmûd İbrâhîm ve Muhammed Muhammed Tamir, Dârü's-Selâm, Kahire, 1417/1996, c. I, ss. 341-342; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. I, s. 135.

³⁵³ Kâsânî, *a.g.e.*, c. I, s. 147.

namazını kıldırıktan sonra yapması müstehap olan davranışlar,³⁵⁴ istihârenin uygulanışı ve sonuçları³⁵⁵ ile rüyanın ya da tabirinin fikhî değeri³⁵⁶ gibi meseleler anlatılırken rüyadan bahsedilir. Bazı çağdaş araştırmacıların muhtelif bilim dallarına ait eserlerinde rüyanın çok derin olmasa da bazı fikhî yönlerinin derli toplu işlendiği ve özellikle Hz. Peygamber'in (sav) rüyada görülmesiyle ilgili meşhur hadisin³⁵⁷ ayrıntılı bir şekilde tahlil edildiği görülmektedir.³⁵⁸

Meşhur bir hadisin³⁵⁹ bildirdiğine göre *ilâhî*, *şeytânî* ve *nefsânî* olmak üzere üç kaynağı ve buna bağlı olarak da üç çeşidi³⁶⁰ bulunan rüyaların hadis kaynaklarında

³⁵⁴ Kâsânî, *a.g.e.*, c. I, s. 160.

³⁵⁵ İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, c. II, s. 27.

³⁵⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *İ'lâmü'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemîn*, I-IV, nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1973, c. I, ss. 83-84; Şâtübî, *el-Muvâfakât*, c. II, ss. 266-267.

³⁵⁷ "Rüyada beni gören gerçekten beni görmüştür, çünkü şeytan benim sûretime giremez" anlamındaki zikri geçen ve çeşitli rivâyetleri olan hadisin metni şöyledir: (من رأى في المنام فقد رأى فإن الشيطان لا يمثل) bk. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh *el-Müsned* (= *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*), ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-VI, (21, 22 ve 23. ciltlerde 6 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, II/232, 261, 342, 410, 411, 425, 463, 469, 472; V/306; VI/394; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah, *es-Sünen* (= *el-Müsned*), ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-II, (19. ciltte 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, "Rü'yâ", 4; Buhârî, "İlim", 38; "Ta'bîr", 10; Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Hüseyn, *el-Câmi'u's-sahîh* (= *Sahîhu Müslim*), ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-VIII, (4, 5 ve 6. ciltlerde 3 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, "Rü'yâ", 11; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed, *es-Sünen* (= *Sünenü İbn Mâce*), ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-II, (17 ve 18. ciltlerde 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, "Rü'yâ", 2; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as, *es-Sünen*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), (birlikte: "Me'âlimü's-sünen", Hattâbî), I-V, (7, 8, 9, 10 ve 11. ciltlerde 5 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, "Edeb", 88; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed, *el-Câmi'u's-sahîh* (= *Sünenü't-Tirmizî*), ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), (birlikte: Ahmed Muhammed Şâkir'e ait şerh), I-V, (12, 13, 14. ciltlerde 5 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, "Rü'yâ", 4, 7.

³⁵⁸ Pilavoğlu, Mehmet Kemâl (haz.), *Resulullah'ın Müminlere Bal ve Rüya Hakkındaki Nurlu Hitabeleri*, yay.y., y.y., 1975, ss. 26-28; Avadî, Üsâme Muhammed, *Ahkâmü tefsîri'r-rüey ve'l-ahlâm fi'l-Kur'ânî'l-kerîm ve's-Sünneti'l-mutahhara*, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1411/1991, ss. 44-62; İbrâhim, Ebû Meryem Mecdî Fethî es-Seyyid, *Menâmâtü'r-Resûl*, Dârü's-Selâm, Kahire, 1412/1991, ss. 72-75; Ömerî, Abdullâh Muhammed Emîn Yûnus, *er-Rüey ve'l-ahlâm fi's-Sünneti'n-nebeviyye*, Darü'n-Nefâis, Amman, 1425/2005, ss. 50-52; Dülber, Hatice, *Rüyada Hadis Rivayeti: Hazret-i Peygamber'i Rüyada Görmenin Dinî Değeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, ss. 95-105; Çavdar, Mevlüt, *Hadislerde Rüya ve Yorumu*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa, 2001, ss. 63-65; Zerkâ, Mustafa Ahmed, "Fehm cedîd havle'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf 'men raânî fi'l-menâm fekad raânî'", *Mecelletü Külliyyâtî'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye (Journal of College of Islamic and Arabic Studies)*, sy. 9, Dübey / Birleşik Arap Emirlikleri, 1995, ss. 11-23.

³⁵⁹ Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve, *el-Câmi'*, I-II, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, 2. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1403/1983, c. II, s. 211; Buhârî, "Ta'bîr", 67; Müslim, "Rü'yâ", 6; Tirmizî, "Rü'yâ", 1, 7, 10. Ayrıca bk. Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-tilâfû'l-musallîn*, I-II, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1411/1990.

peygamberlikten bir cüz³⁶¹ olarak ifade edildiği görülmektedir. Fıkıh açısından *sâlih rüya* ya da *sâdik rüya* denilen rüyalar hükümlere konu olabilir. Diğer rüyaların fikhî açıdan önemi yoktur.

Kanaatimizce rüyanın fikhî değerlendirmesi şu esaslarla yapılmalıdır: Birinci olarak, rüyaların yanı sıra yapılan tabirleri de zikredilmelidir. İkinci olarak, rüyayı gören esas alınmalıdır. Üçüncü olarak, rüyanın sâlih olup olmadığı ortaya konulmalıdır. Bu esaslardan yola çıkarsak rüyaların ve tabirlerinin şu şekilde incelenmesi uygun olacaktır.³⁶²

a) Hz. Peygamber (sav) dışındaki peygamberlerin (as) rüyaları ve tabirleri

Peygamberlerin (as) rüyaları bir çeşit vahiydir.³⁶³ Dolayısıyla onların rüyalarına şeytanın etki edebilmesi mümkün değildir. Bu nedenle peygamberlerin (as) rüyalarının kendi ümmetleri için bağlayıcı bir delil olduğu söylenebilir. Peygamberler (as) kendilerinin veya başkalarının rüyalarını tabir etmiş de olabilirler. Bu tabirler de bir peygambere (as) ait olduğu için o peygamberin (as) ümmeti hakkında bağlayıcılık hüviyeti kazanırlar.³⁶⁴

Hz. Peygamber'in (sav) dışındaki peygamberlerin (as) gördükleri rüyalar veya kendilerinin ya da başkalarının rüyaları hakkında yaptıkları tabirler *şer'u men kablenâ* kapsamında düşünülmelidir. Dolayısıyla eğer bu rüya ve tabirler Kitap ve Sünnet'te zikredilmemişse müslümanlar için bağlayıcı değildirler. Eğer Kitap veya Sünnet'te zikredilmişse üç durum söz konusudur: 1) Mensûh olduğuna dair bir delil varsa bağlayıcı değildir. 2) Geçerli olduğuna dair bir delil varsa bağlayıcıdır. 3) Geçerli veya mensûh olduğuna ilişkin herhangi bir delil yoksa tercih edilen görüşe göre bağlayıcıdır.

³⁶⁰ Rüyalar, sebeplerine göre *ruhânî rüyalar* – *marazî rüyalar* şeklinde de tasnif edilmiştir. bk. Nisiyen, *Rüyalar, (özgün adı: Night Dreams)*, çev. Nuri Bekir, yay.y., Matbaâ-yı Hayriye, İstanbul, 1326/1910, ss. 12-43.

³⁶¹ Çeşitli hadislerde müslümanın rüyasının peygamberliğin 40, 45, 46 veya 70'de biri olduğu belirtilmiştir. bk. Zağlûl, Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî, *Mevsû'atü etrâfi'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf*, I-XI, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1414/1994, c. V, s. 108.

³⁶² Benzer bir tasnif için bk. Ömerî, *er-Rüey*, ss. 50-52.

³⁶³ Buhârî, "Vudû", 5; "Ezân", 161. Ayrıca bk. Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *el-Üm*, I-VIII, 2. basım, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1973, c. I, s. 163; İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed, *Tarhu't-tesrib fî şerhi't-Takrib*, I-VIII, Dârü'l-Ma'ârif, Halep, ts., c. IV, s. 180, 183.

³⁶⁴ Edhem, İbrâhîm Kemâl, *Tefsîrül-ahlâm beyne'd-dîn ve'l-ilm*, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1420/2000, ss. 183-190.

b) Hz. Peygamber'in (sav) rüyaları ve tabirleri

Hz. Peygamber'in (sav) gördüğü rüyalar³⁶⁵ veya kendisinin ya da başkalarının rüyaları hakkında yaptığı tabirler³⁶⁶ Sünnet kapsamında düşünülmelidir.³⁶⁷ Çünkü Sünnet Hz. Peygamber'den (sav) nakledilen söz, fiil ve takrirlerin tamamını içeren bir kavramdır.³⁶⁸ Dolayısıyla eğer söz konusu rüya ve tabirler gerekli isnad ve sıhhat şartlarını taşıyorsa bağlayıcıdır.

c) Asr-ı saâdet'te yaşayanların rüyaları ve tabirleri

Eğer rüyaları veya tabirleri konusunda Hz. Peygamber'in (sav) onayı varsa bunlar sünnet kapsamında düşünülebilir. Bu konuda ezanın meşrûluğu³⁶⁹ ve kadir gecesinin tespiti³⁷⁰ ile ilgili rivâyetler örnek olarak verilebilir. Eğer böyle bir durum yoksa aşağıda dördüncü şıkta verilecek hükümlere tâbidirler.

d) Asr-ı saâdet'ten sonra yaşayanların rüyaları ve tabirleri

Müslüman olsun veya olmasın peygamberlerin (as) dışındaki bütün insanların rüyaları şeytanın etkisine açık olduğu, yaptıkları tabirler de ilâhî vahyin kontrolünde olmadığı için objektif bağlayıcı nitelik taşımazlar.³⁷¹ Bu nedenle, şer'î hükümlere aykırı olmamak kaydıyla, rüyanın gereğine göre, kişisel planda hareket etmek caizdir.³⁷² Fakat Hz. Peygamber'den (sav) hadis rivayet etmek³⁷³ ya da bunları tashih ettirmek gibi

³⁶⁵ bk. Hâşimî, Abdülmünim, *Rü'yâ'l-enbiyâ ve's-sâlihîn*, Mektebetü İbn Kesîr/Dâru İbn Hazm, Küveyt/Beyrut, 1422/2002, ss. 85-192.

³⁶⁶ bk. Edhem, *a.g.e.*, ss. 184-198; Hâşimî, *a.g.e.*, ss. 227-241.

³⁶⁷ Benzer düşünceler için bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, c. II, s. 263.

³⁶⁸ Devâlibî, Muhammed Ma'rûf, *el-Medhal ilâ ilmi usûli'l-fikh*, 5. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1385/1965, s. 32.

³⁶⁹ *Müsned*, IV/43; Dârimî, "Salât", 3; Ebû Dâvûd, "Salât", 28; Tirmizî, "Salât", 25.

³⁷⁰ Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh, *el-Muvatta'*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-II, (20. ciltte 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, "İ'tikâf", 14; *Müsned*, II/5, 8; Buhârî, "Leyletü'l-kadr", 6; "Müslim, "Sıyâm", 205, 206.

³⁷¹ Benzer düşünceler için bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, c. II, s. 273.

³⁷² Meselâ Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) inzivayı bırakması gördüğü bir rüyanın etkisiyle olmuştur. bk. Sava Paşa, *a.g.e.*, c. I, s. 80. Yine çağdaş İslâm bilginlerinden Yaşar Nuri Öztürk, Mi'rac'ın sadece beden ile olduğuna ilişkin düşüncesini, görmüş olduğu bir rüya nedeniyle değiştirdiğini ve Mi'rac'ın ruh-beden bütünlüğü içerisinde gerçekleştiğine dair genel kanaate yöneldiğini belirtmektedir. bk. Öztürk, *Tasavvuf*, s. 23.

³⁷³ Bu konuda örnek bir rivayet için bk. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed, *İktizâü'l-ilm el-amel*, nşr. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, 4. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1397/1977, s. 112.

objektif nitelikli meselelerin rüya aracılığıyla gerçekleştirilmesi İslâm'ın özüne aykırıdır.³⁷⁴

3) Hipnoz (النوم المغناطيسي)

Özel değişik bilinç durumlarından birisi olan *hipnoz (hypnosis)*,³⁷⁵ bir tanıma göre “sun’î olarak üretilen uykuya benzer hâl ve bu hâldeki kişinin, verilen telkinleri yerine getirmesi ve telkinleri kabul etmesinin uyanıklıktan farklı olması hâli”dir.³⁷⁶ Hipnoz yolu ile kişi telkine açık hâle gelir ve son derece mantıksız hareket etmesi sağlanabilir. Bu süreçte hipnozlunun bilincini kontrol etmesi neredeyse imkânsızdır.³⁷⁷

Hipnoz bir durumu ifade ederken bu kavramla karışabilecek derecede yakın bir anlam taşıyan *hipnotizma (hypnotism)* ise hipnozun elde edilmesine yarayan bütün tekniklerin kullanılması ve benimsenmesi mânasına gelmektedir.³⁷⁸ Bazı çağdaş hukuk³⁷⁹ ve fıkıh³⁸⁰ eserlerinde karşılaştığımız hipnoz ve/veya hipnotizma tanımları yukarıdaki tanımlarla benzerlik arz etmektedir.

Hipnozu yapana *hipnotizör*,³⁸¹ *hipnotizmacı*³⁸² ve *hipnozcu*,³⁸³ hipnotize edilene ise *süje*³⁸⁴ ve *denek*³⁸⁵ denilmektedir. Biz ise, hipnoz olayındaki fâil ve mef’ûl hakkında *hipnozcu / hipnozlu* deyimlerinin kullanılmasını teklif ve tercih ediyoruz.

³⁷⁴ Çünkü Hz. Peygamber'den (sav) hadis alabilmenin yolu (âmâ değilse) onu bizzat görmekten geçmektedir. bk. Yıldırım, Enbiya, "Beyhakî ve Hadis Rivayetinde Rüyaya Verdiği Değer", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy. 1, Sivas, 2001, ss. 169-190, s. 173. Benzer düşünceler için bk. Yıldırım, Ahmet, Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996, s. 40, 45, 49.

³⁷⁵ Hipnoz hakkında bilimsel açıdan geniş bilgi için bk. Doksat, a.g.e.

³⁷⁶ Erkuş, a.g.e., s. 79. Hipnoz hakkında benzer tanımlar için bk. Ferîd Vecdî, *Dâiretü'l-ma'ârifü'l-karnî'l-işrîn*, I-X, 3. basım, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1971, c. X, s. 410; Brown, James Alexander Campbell, *Tıp ve Sağlık Ansiklopedisi Açıklamalı Tıp Kavramları*, haz. Aykut Kazancıgil, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 245; Crider v.dğr., a.g.e., s. 196; Has, Polat, "Yeni Buudlarıyla Hipnotizma", *Sızıntı*, c. VI, sy. 62, Yıl 6, İzmir, Mart 1984, ss. 62-65, s. 63; Ercan, Muhterem, "Hipnoz", *Bilim ve Teknik*, c. XXII, sy. 254, Ankara, Ocak 1989, ss. 30-32, s. 30.

³⁷⁷ Sayın, Ümit, *Derin Devletler Gizli Projeler ve Kirlî Gerçekler*, ed. Sanem Sırer, 4. Basım, Neden Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 71.

³⁷⁸ Doksat, a.g.e., s. 1. Hipnotizma hakkında benzer tanımlar için bk. Adevi, Muhammed Haseneyn Mahlûf, *el-Metâlibü'l-kudsiyye fî ahkâmi'r-rûh ve âsârihâ'l-kevnîyye*, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1963, s. 121; Erkuş, a.g.e., s. 79.

³⁷⁹ Ersoy, Mehmet Âkif - Hancı, İ. Hamit, "Hipnoz ve Adli Hipnoz", <http://www.med.ege.edu.tr/~hanci/hipnoz.html>, 07.07.2004.

³⁸⁰ Abdülkâdir Üdeh, a.g.e., c. I, s. 591; Erdoğan, *Sözlük*, s. 156; Esen, a.g.tz., s. 114.

³⁸¹ Doksat, a.g.e., s. 65.

³⁸² *Büyük Larousse*, c. X, s. 5313.

Hipnozun *manyetizma* adı altında ilk defa bilimsel anlamda keşfi ve incelenişi XVIII. yüzyılın son çeyreğine rastlar.³⁸⁶ Dolayısıyla klasik fıkıh kaynaklarında hipnoz ile ilgili bilgiye tesadüf edilmemesi olağan bir durumdur. Önceleri daha çok tıpçıların ilgilendiği bir alan olan hipnoz, tespit edebildiğimiz kadarıyla 1860 yılından itibaren³⁸⁷ adlî tıbbâ da konu olmuş böylece hukukçuların ilgi sahasına girmiştir.

Hipnoz fenomeninde görülen bir gerçek vardır ki, kişi normal bilincinde hatırlamadığı ve denetimin bir başkasına geçtiği bambaşka, telkine açık bir bilinç hâline girmektedir. Özellikle hipnozdan önce veya sonra verilebilecek bazı kimyasal maddeler hipnozun etkisini arttırabilir.³⁸⁸ Hattâ hipnozluya uyandıktan sonra bir ipucuna tepki olarak belli şeyleri yapması, hissetmesi, söylemesi vs. telkin edilebilir. Buna *hipnoz sonrası telkin (posthypnotic suggestion)* denir.³⁸⁹ Kişinin hipnotik telkinlere uyma eğiliminin derecesi anlamına gelen ve yaşa, mesleğe, zekâ düzeyine vs. bağlı olarak değişen *hipnoza yatkınlık (hypnotic susceptibility)*³⁹⁰ hipnozun doğurduğu hukukî sonuçlara etki edebilmektedir.

Hipnozun hukuku ilgilendiren boyutta kullanımını ifade eden *adlî hipnoz*³⁹¹ özellikle cezaî sorumluluk ve şahitlikteki etkisi hakkında beşerî hukuk³⁹² ve fıkıh³⁹³ sahasında ciddi değerlendirmeler yapılmıştır.

³⁸³ Stanway, *a.g.e.*, s. 139; Arda, *a.g.e.*, 251.

³⁸⁴ Doksat, *a.g.e.*, s. 63.

³⁸⁵ Budak, *a.g.e.*, s. 367; Arda, *a.g.e.*, s. 252; Burger, Jerry M., *Kişilik, (özgün adı: Personality)*, çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 142.

³⁸⁶ Doksat, *a.g.e.*, s. 7.

³⁸⁷ 1860 yılında Charpignon tarafından manyetizma ile kanunî hükümler ve adlî tıp münâsebetlerine dair bir kitap neşredilmiş olduğu bilgisine dair bk. Doksat, *a.g.e.*, s. 289.

³⁸⁸ Sayın, *a.g.e.*, ss. 158-159.

³⁸⁹ Budak, *a.g.e.*, s. 367; Arda, *a.g.e.*, s. 252.

³⁹⁰ Budak, *a.g.e.*, s. 367. İnsanların yaklaşık %10'u çok kolay hipnotize edilebilirken diğer %10'luk kısımda ise hipnoz altına alınabilme yetisi çok zayıftır. Diğerleri ise hipnoz için yeterli olan orta derecede hipnozlanabilirler kategorisine dâhildir. Erkeklerin ve kadınların hipnozlanma yetileri aynıdır. Çocuklar ise hipnoza çok yatkındırlar. bk. Sağlam, Mehmet, "Saklı Benliğin Gücü: Hipnoz", *Bilim ve Teknik*, c. XXVIII, sy. 330, Ankara, Mayıs 1995, ss. 27-30.

³⁹¹ Bu deyim için bk. Atasoy, Sevil, "Hipnozlu Adalet", *Hürriyet*, 24.09.2006, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=5138450&yazarid=145>, 19.07.2008; Ersoy - Hancı, a.g.m., <http://www.med.ege.edu.tr/~hanci/hipnoz.html>, 07.07.2004.

³⁹² Vidal, Georges - Magnol, Josephe, *Ceza Hukuku*, çev. Şinasi Z. Devrin, Adalet Bakanlığı Yayınları, Yeni Cezaevi Basımevi, Ankara, 1949, c. I, s. 230; Dönmezer - Erman, *a.g.e.*, c. II, ss. 187-188; Apaçık, Ramazan, Akıl Hastalığının Kusur Yeteneğine Etkisi, İstanbul Üniversitesi Adlî Tıp Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994, ss. 61-63; Yıldız, Sevil, *Ceza Hukukunda Akıl Hastalığı ve Akıl Hastalarının Yargılanması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1997, ss. 77-79.

4) Baygınlık (الإغماء)

Özel değişik bilinç durumlarından birisi olan *baygınlık (faintness)*,³⁹⁴ bilimsel anlamda beynin geçici olarak kanlanması azalması sonucu, kısa süren, geçici ve anı bilinç kaybı olarak tanımlanabilir.³⁹⁵ Eski ve yeni fıkıh kaynaklarında baygınlığın, akli yok etmeyip sadece kullanılmasını engellediği için akıl hastalığından (cünûn) ayrıldığı vurgulanır.³⁹⁶ Ayrıca doğal olmayan bir süreç olması nedeniyle de uykudan farklı olduğu üzerinde durulur.³⁹⁷

Bilimsel olarak ayrı bir başlık altında incelenen ve dış uyarılara hiçbir cevabın alınamadığı derin bilinçsizlik hâli olarak tanımlanan³⁹⁸ *koma (coma)*, tespit edebildiğimiz kadarıyla fıkıh bilginlerince baygınlık kapsamında değerlendirilmiştir.³⁹⁹

5) Sarhoşluk (السكر)

Özel değişik bilinç durumlarından birisi olan ve fıkıh usulü eserlerinin çoğunda⁴⁰⁰ ehliyet ârizalarından biri olarak; fûrû-ı fıkha ait eserlerde⁴⁰¹ ise had cezasını gerektiren bir suç olarak ele alınan *sarhoşluk (drunkenness / intoxication)*,⁴⁰² pek çok tanımı yapılmış önemli bir kavramdır. Bu tanımları başlıca iki kısma ayırabiliriz: Fıkıh

³⁹³ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 591; Esen, *a.g.tz.*, ss. 113-115.

³⁹⁴ Usûl-ü fıkha ait eserlerin pek çoğunda, ehliyet ârizalarıyla ilgili bölümde baygınlık ile ilgili özel başlık altında baygınlığın tanımı ve hukûkî etkilerine dair geniş değerlendirmeler mevcuttur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Cebûrî, *a.g.e.*, ss. 241-249.

³⁹⁵ Rothenberg, Robert E., *Resimli Sağlık Bilinci Ansiklopedisi*, I-VI, Dölen Neşriyât, İstanbul, 1978-1984, c. VI, s. 1325; Brown, *Tıp ve Sağlık Ansiklopedisi*, s. 82. Ayrıca bk. Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 54; Tehânevî, *a.g.e.*, c. III, s. 404.

³⁹⁶ İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr*, c. III, s. 90; Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. I, s. 171.

³⁹⁷ İbnü'l-Lahhâm, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî, *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'idü'l-usûliyye ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-ahkâmî'l-fer'iyye*, nşr. Muhammed Hamîd el-Fikî, Mektebetü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1375/1956, s. 35; İzmirli, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, s. 66. Ayrıca uykunun, uyuyan kişinin duruşuna vs. bağlı olarak bazı hâllerde abdesti bozmamasına karşın baygınlığın her durumda abdesti bozması da fıkıh kaynaklarında baygınlık-uyku farkı sadedinde sunulan önemli bilgilerdendir. bk. Kâkî, *a.g.e.*, c. V, s. 1279; Hâdimî, Ebû Saîd, *Levâmiu'd-dekâik fî tercemeti Mecâmi'i'l-hakâik*, (özgün adı: *Mecâmi'u'l-Hakâik*), çev. Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi, yay.y., el-Hâc Mustafa Efendi Matbaası, İstanbul, 1293/1876, s. 264.

³⁹⁸ *Rehber Ansiklopedisi*, I-XVIII, Türkiye Gazetesi, İhlâs Matbaacılık, İstanbul, 1985-1986, c. X, s. 196. Benzer tanımlar için bk. Ba'albekî, *a.g.e.*, s. 194; *The New Universal Library*, I-XXII, International Learning Systems Corporation Limited, London, 1969, c. IV, s. 34.

³⁹⁹ bk. Cebûrî, *a.g.e.*, ss. 241-249.

⁴⁰⁰ bk. Zeydân, *el-Vecîz*, ss. 128-134.

⁴⁰¹ bk. Kâsânî, *a.g.e.*, c. VII, ss. 39-40.

⁴⁰² Usûl-ü fıkha ait eserlerin pek çoğunda ehliyet ârizalarıyla ilgili bölümde sarhoşluk ile ilgili özel başlık altında sarhoşluğun tanımı ve hukukî etkilerine dair geniş değerlendirmeler mevcuttur. bk. Cebûrî, *a.g.e.*, ss. 351-369.

bilginlerinin ezici çoğunluğunun tercih ettiği birinci tür tanımlarda sarhoşluk, *geniş anlamıyla* değerlendirilmiş ve kişinin içki veya uyuşturucu madde alması neticesinde ayıldıktan sonra o esnadaki söz ve fiillerini bilemeyecek derecede aklî melekelerinin geçici olarak zaafa uğraması şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁰³ İkinci tür tanımlarda ise sarhoşluk, *dar anlamıyla* ele alınmış ve içki nedeniyle insanın düşünme yeteneğinin geçici olarak devre dışı kalması olarak tarif edilmiştir.⁴⁰⁴

Gerçekten de alkol kullanımı ile uyuşturucu madde kullanımının yol açtığı fizyolojik ve psikik sonuçlar arasında önemli farklar vardır. Bu nedenle uyuşturucu maddeden ve alkolden kaynaklanan bilinç bozukluğu hâllerinde işlenen suçlar hakkındaki rejimin birbirinden farklı esaslara dayandırılması gerekmektedir.⁴⁰⁵ Dolayısıyla bu çalışmada uyuşturucu madde etkisinde olma ayrı bir başlık altında incelenecek ve sarhoşluk kavramı, dar anlamıyla kullanılacaktır.

Fıkıhta genel kabul gören, akıl ve temyiz gücünü dinî ve hukukî yükümlülük ve sorumluluğun ön şartı sayma ilkesi temyiz kudretine sahip bulunmayan sarhoşun edâ ehliyetinden yoksun olduğuna hükmetmeyi gerektirmekle birlikte fakihlerin büyük çoğunluğu, İslâm'da açık biçimde yasaklanmış bir eylemi kendisini mazur kılan şartlar altında olmaksızın işleyerek sarhoş olan müslüman kişiye bu ilkenin mutlak biçimde uygulanmasının yükümlülük ve sorumluluğun önünü kesen bir istismar aracı olarak kullanılabileceğini ve ilkenin temelindeki düşünceyle bağdaşmayan sonuçlara yol açabileceğini dikkate alarak sarhoşun ehliyet durumunu belirlerken *mubah yolla*

⁴⁰³ Dönmez, İbrahim Kâfi, "Sarhoşluk", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 141-145, s. 141. Benzer tanımlar için bk. Abdülazîz el-Buhârî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1472; *Türk Hukuk Lugatı*, s. 292; Şener, Esat, *Açıklamalı - İçtihatlı Türk Medenî Kanunu*, Seçkin Yayınları, Ankara, 1991, s. 85; Malkoç, Dilek, Ehliyetler Bakımından Sakat ve Özürlülerin İbadet Mükellefiyeti (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 30; Döndüren, Hamdi, "Sarhoşluk", *ŞİA*, c. VII, İstanbul, 2000, ss. 133-134, s. 133. Bu doğrultuda çağdaş hukukçuların bir tanımı için bk. Altıparmak, Cüneyd, "Sarhoşluk Kabahati", http://www.turkhukuksitesi.com/makale_758.htm, 02.06.2009.

⁴⁰⁴ Saymen, Ferit Hakkı, *Türk Medenî Hukuku: Şahsın Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, s. 85; Arık, *a.g.e.*, s. 12; Emiroğlu, H. Tahsin, *Esbâb-ı Nüzûl: Kur'an Âyetlerinin İnş Sebepleri ve Tefsirleri*, I-XVI (son 2 cilt tetimmedir), yay.y., Kuzucular Ofset, Konya, 1975-1979, c. III, s. 103; Kal'acî, Ömer b. el-Hattâb, s. 505; *Sağlık Ansiklopedisi*, c. IV, s. 1263. Ayrıca bk. Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü*, s. 510; Zübî, Memdûh, *Mu'cemü's-sûfiyye: a'lâm turuk mustalahât târîh, Dârü'l-cîl*, Beyrut, 1425/2004, s. 211.

⁴⁰⁵ Alacakaptan, Uğur, *Sarhoşluk Hâlinde İşlenen Suçlarda Cezaî Mesuliyet*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s. 7, 22-23, 34-35, 175-177.

*sarhoşluk / mubah olmayan yolla sarhoşluk*⁴⁰⁶ ya da *helâl yolla oluşan sarhoşluk / haram yolla oluşan sarhoşluk*⁴⁰⁷ arasında ayırım yapma noktasında birleşmiştir.

Çağdaş hukuk eserlerinde ise sarhoşluk, sarhoş edici maddelerin bir defa veya birbirine yakın aralıklarla kullanılması sonucunda meydana gelirse *had (geçici) sarhoşluk*, bunları kullanmanın alışkanlık ve hastalık meydana getirecek derecede tekrarlanmasından kaynaklanırsa *kronik sarhoşluk* diye anılır. Birinci şekil de sağlıklı bir kimse söz konusu olduğunda *basit sarhoşluk*, fizyolojik-psişik bozukluklar taşıyan bir kimse söz konusu olduğunda *patolojik sarhoşluk* adını alır.⁴⁰⁸

Ceza hukuku incelemelerinde sarhoşun isnat kabiliyetini belirleme amacıyla sarhoşluğu sebebine göre çeşitlere ayırma eğiliminin hâkim olduğu görülür. Sarhoşluğun meydana gelmesinde fâile en hafif bir kusurun dahi izâfe edilemediği durumlar *ârizî sarhoşluk*, bunun dışındaki durumlar *ihtiyarî sarhoşluk* diye anılır ve ikincisi *basit ihtiyarî sarhoşluk*,⁴⁰⁹ *tasarlanmış sarhoşluk*⁴¹⁰ ve *itiyadî sarhoşluk*⁴¹¹ kısımlarına ayrılır.⁴¹² Yine sarhoşluk, şiddeti ve etkisi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişen bir durum olduğu ve isnat kabiliyeti açısından suçun işlendiği an önem taşıdığı için şiddetine göre sarhoşluk *tam sarhoşluk*⁴¹³ ve *tam olmayan sarhoşluk*⁴¹⁴ şeklinde bir ayırımı tâbi tutulur.⁴¹⁵ Sarhoşun, başkalarının huzur ve sükûnunu bozup bozmamasına

⁴⁰⁶ Dönmez, "Sarhoşluk", s. 143.

⁴⁰⁷ Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, yay.y., Mihran Matbaası, İstanbul, 1884, s. 128; Cebûrî, *a.g.e.*, ss. 355-356.

⁴⁰⁸ Alacakaptan, *a.g.e.*, ss. 7-8, 27-32, 55-56; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 142.

⁴⁰⁹ Bazı yazarlarca *kasdî* veya *taksirli* diye de adlandırılan *basit ihtiyarî sarhoşluk*, gerek alınan maddenin nitelik ve miktarı gerekse vücut yapısındaki özellikler dolayısıyla alkol kullanımının sarhoşluk sonucuna götüreceğini bilen veya bilmesi gereken kimsenin bu tür maddeleri isteyerek kullanmasıyla oluşan sarhoşluk türüdür. bk. Erem, *Ceza Hukuku*, ss. 623-624; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 142.

⁴¹⁰ *Tasarlanmış sarhoşluk*, kişinin suç işleme kararını pekiştirme veya bu hususta cesaretini arttırma ya da cezayı kaldıran yahut azaltan hükümlerden yararlanma düşüncesiyle sarhoş olması demektir. bk. Erem, *Ceza Hukuku*, ss. 624-625; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 142.

⁴¹¹ *İtiyadî sarhoşluk*, sık sık sarhoş olmayı yerleşik bir alışkanlık hâline getirme ve alkollü içkilere müptelâ olmayı ifade eder. bk. Erem, *Ceza Hukuku*, s. 625; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 142.

⁴¹² Erem, Faruk, "Sarhoşlukta Ceza Sorumluluğu", *Adalet Dergisi*, sy. 6, Yıl 37, Ankara, Haziran 1946, ss. 580-589, ss. 581-583.

⁴¹³ *Tam sarhoşluk*, fâilin anlama ve isteme kabiliyetini tamamıyla yok edecek derecede ileri safhaya ulaşmış olan sarhoşluktur. bk. Alacakaptan, *a.g.e.*, ss. 35-61; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 142.

⁴¹⁴ *Tam olmayan sarhoşluk*, fâilin anlama ve isteme kabiliyetini tamamıyla yok etmeyip önemli surette azaltan sarhoşluk olup *kısmî* ve *yarım* gibi isimlerle de anılmaktadır. bk. Alacakaptan, *a.g.e.*, ss. 35-61; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 142.

⁴¹⁵ Alacakaptan, *a.g.e.*, ss. 55-56; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 142.

göre de sarhoşluğun *saldırgan sarhoşluk / olağan sarhoşluk*⁴¹⁶ şeklinde iki kısımda incelendiği de görülmektedir.⁴¹⁷

Bu bağlamda fukahânın yaklaşımının sarhoşluğun sebebini ön plana çıkardığı için daha pratik; beşerî hukuk bilginlerinin bakış açısının ise meseleyi ayrıntılı olarak ele aldığı için daha teknik olduğunu söyleyebiliriz.

Bu arada 2004 tarihli TCK'nın 34 ve 179. maddelerinde geçen *alkol etkisinde olma* deyiminin sarhoşluk anlamında kullanıldığını hatırlatmakta yarar görüyoruz.

6) Uyuşturucu Madde Etkisinde Olma (الخدَر)

Özel değişik bilinç durumlarından birisi olan *uyuşturucu madde etkisinde olma*⁴¹⁸ ilk bakışta sarhoşluk kapsamında görünmektedir. Fakat alkol kullanımı ile uyuşturucu madde kullanımının yol açtığı fizyolojik ve psişik sonuçlar arasında önemli farklar bulunduğu için söz konusu durumun sarhoşluktan ayrı bir başlık altında incelenmesi daha uygun görünmektedir. Ayrıca söz konusu iki durumun oluşmasına sebep olan içkinin ve uyuşturucu maddenin bazı farklı fikhî hükümlere tâbi olması;⁴¹⁹ çağımızda uyuşturucu maddelerin çeşitliliğinin⁴²⁰ ve bunlara ilişkin verilerin büyük bir yekûn teşkil etmesi ve uyuşturucunun dünyada her zamankinden çok daha büyük

⁴¹⁶ Erol, *a.g.e.*, s. 1567.

⁴¹⁷ Tasavvufta ise sarhoşluk bazen *sekr-i tabîi* ve *sekr-i ilâhî* (bk. Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 626) bazen de nimeti vereni görmekle meydana gelen *muhabbet sekri*, nimeti görmek suretiyle meydana gelen *meveddet sekri* (bk. Kartal, Abdullah, "Sekr", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 334-335, s. 334) olmak üzere iki çeşit olarak değerlendirilmiştir.

⁴¹⁸ Bazı eserlerde bu bağlamda "uyuşturucu madde sarhoşluğu" deyimini kullanılmışsa da (örneğin bk. Baykal, Ali, "Uyuşturucu Madde Suçları ve Ceza Uygulaması", *Adalet Dergisi*, sy. 6, Yıl 77, Ankara, Kasım-Aralık 1986, ss. 39-70, s. 47) sarhoşluğu dar anlamıyla özel bir başlık altında incelediğimiz için 2004 tarihli TCK'nın 34. maddesinden esinlenerek "uyuşturucu madde etkisinde olma" ifadesinin kullanımını tercih ediyoruz. Uyuşturucu maddeler ve etkileri hakkında geniş bilgi için bk. Saka, Reşat, *Uyuşturucu Maddeler (Afyon - Morfin - Eroin - Esrar - Kokain) Hakkında Millî ve Milletlerarası Hukukî ve Sosyal Durum*, yay.y., Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1948.

⁴¹⁹ Meselâ zimmîlerin içki içmeleri yasak değildir; ancak kanaatimizce uyuşturucu madde kullanmalarının serbest olması düşünülemez. Yine sarhoşluk veren içkiler necis sayılırken; uyuşturucu maddeler böyle bir hükme tâbi değildir. bk. Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref, *Dekâiku'l-Minhâc*, nşr. İyâz Ahmed el-Gavc, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Mekke, 1996, s. 36; Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn, *Menhecû't-tullâb*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., s. 5; Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâli'u'l-Câmi'a's-sagîr*, (birlikte: el-Câmi'u's-sagîr), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1406/1986, s. 486.

⁴²⁰ Bayraktar, Köksal, "Uyuşturucu Maddeler ve Suç Siyaseti", *İÜHFD*, c. LI, sy. 1-4, İstanbul, 1985, ss. 45-64, s. 47; Özdebakoğlu, E. Hakan, "Türk Ceza Hukukunda Uyuşturucu Madde Kullanma ve Kullanmak Amacıyla Bulundurma Suçları", *Adalet Dergisi*, sy. 12, Yıl 93, Ankara, Temmuz 2002, ss. 128-153, s. 128.

toplumsal, psikolojik, tıbbî ve hukukî sorunlara yol açması⁴²¹ da uyuşturucu madde etkisinde olmayı sarhoşluktan bağımsız bir olgu olarak ele almamızda etkili olmuştur.

Uyuşturucu (narcotic) denilince⁴²² genelde vücuda alındığında merkezî sinir sisteminde dikkatin dağılması, düşünsel etkinliğin azalması, bilinç bulanıklığı ve uyku ile kendini belli eden, işlevsel bir değişikliğe, duyarlılığın azalmasına, kasların gevşemesine yol açan, çoğunlukla alışkanlık yapan maddeler anlaşılar.⁴²³

Uyuşturucu maddeler, afyon,⁴²⁴ morfin,⁴²⁵ eroin,⁴²⁶ kodein,⁴²⁷ esrar⁴²⁸ ve kokain⁴²⁹ gibi *doğal uyuşturucular (narkotikler)* ile yatıştırıcılar, sakinleştiriciler, uyarıcılar ve hayâl gösterenler gibi *sentetik uyuşturucular (psikotropikler)* olmak üzere iki kısımda incelenmektedir.⁴³⁰

Klasik fıkıh kaynaklarında uyuşturucu maddeler ile ilgili bilgiye rastlanmaz. Çünkü müslümanlar ancak milâdî XIII. yüzyıldan itibaren uyuşturucu maddelerden

⁴²¹ Bu bağlamda uyuşturucu maddelerin zararlı etkilerinin “İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu ki Allah (cc) yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın...” (er-Rûm 30/419) anlamındaki âyetin kapsamında düşünülebileceğine dair bk. Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, c. IV, s. 297-298.

⁴²² Bazı yazarlar, uyuşturucu maddelerin belli ölçüler içinde tanımlanmasının mümkün olmadığını, bu nedenle tanım yerine liste hâlinde sayma yönteminin uygulanması gerektiğini savunmuşlardır. bk. Gürelli, Nevzat, "Hukuk Açısından İlaç Alışkanlıkları", *İÜHFD*, c. XLI, sy. 1-2, İstanbul, 1975, ss. 1-14, s. 2; Bakıcı, Sedat, "Uyuşturucu Madde Suçları", *Adalet Dergisi*, sy. 6, Yıl 75, Ankara, Kasım-Aralık, 1984, ss. 1567-1591, s. 1568-1569.

⁴²³ Uyuşturucu hakkında çeşitli tanımlar için bk. Günal, H. Yılmaz, *Uyuşturucu Madde Suçları*, Kazancı Yayınları, Ankara, 1976, ss. 9-10; Döndüren, Hamdi, "Uyuşturucu Maddeler", *ŞİA*, c. VIII, İstanbul, 2000, ss. 133-134, s. 133; *Büyük Larousse*, c. XXIII, s. 11996.

⁴²⁴ Bazı özel işlemlerle haşhaş bitkisinin kapsülünden elde edilen (bk. Baytop, Turhan, "Haşhaş", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, s. 403) *afyonun* tarihi, milattan önce 5000 yıllarına kadar uzanır. bk. Baktır, Mustafa, "Afyon", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 442-443, s. 442.

⁴²⁵ *Morfin*, afyonun en aktif türevidir. bk. Uçkan, Mustafa Ülkü (haz.), *Medikal Sözlük*, Arty Yayıncılık, Ankara, 1994, s. 309.

⁴²⁶ *Eroin*, morfinin bir türevi olup daha etkindir. bk. Morgan, *a.g.e.*, s. 237.

⁴²⁷ *Kodein*, afyonun bir türevidir. bk. *Büyük Larousse*, c. XIII, s. 6865.

⁴²⁸ *Esrar*, kenevir (kendir) bitkisinden elde edilen uyuşturucu bir madde olup Türkiye'de *esrar*; İran'da *beng / benc*; Hindistan'da *banga / ganja*; Irak, Suriye ve Mısır'da *haşîş*; Kuzey Afrika'da *kif*; Amerika ve Meksika'da *marijuana (marihuana)* adlarıyla tanınmaktadır. bk. Baytop, Turhan, "Esrar", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, ss. 431-432, s. 431. Marihuana'nın esrardan farklı olduğuna dair bk. Ziyalar, Adnan, *Sosyal Psikiyatri*, Ar Basım Yayın, İstanbul, 1982, s. 387.

⁴²⁹ *Kokain*, koka ağacının yapraklarından elde edilen bir uyarıcıdır. bk. *Büyük Larousse*, c. XIII, s. 6870.

⁴³⁰ Günal, *a.g.e.*, ss. 18-29; Akbulut, İlhan, "Ülkemizde Uyuşturucu Maddeler Sorunu", *İÜHFD*, c. LL, sy. 1-2, İstanbul, 1995-1996, ss. 111-142, ss. 118-139.

haberdar olmaya başlamışlardır. Sonraki dönemlerde ve özellikle çağımızda, uyuşturucu maddelerin hukukî etkileri üzerinde geniş değerlendirmeler yapılmıştır.⁴³¹

⁴³¹ Şerbâsî, Ebû Hâzim Ahmed, *Yes'elûneke fî'd-dîn ve'l-hayât*, I-VII, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1980, c. II, ss. 286-287; Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, ss. 375-407.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM HUKUKUNDA HAK KAVRAMI VE BİLİNCİN HAKLARA ETKİSİ

I. İSLÂM HUKUKUNDA HAK KAVRAMI

Bilincin haklara etkisini incelemeye geçmeden önce hak kavramının ana hatlarıyla da olsa ele alınması uygun olacaktır. Çünkü hak kavramı, hukuksal ilişkinin özünü, çekirdeğini oluşturmaktadır.¹ Bu nedenle aşağıda hak kavramının sözlük anlamı, terim anlamı, özgürlük ile ilişkisi, çeşitleri ve unsurları hakkında genel bilgiler sunulacaktır.

A) HAKKIN SÖZLÜK ANLAMI

Arapça kökenli bir kelime olan **hak** (الحق) [çoğulu **hukûk** (حقوق) ve **hıkâk** (حقاق)],² sözlükte “gerçek,³ sâbit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek; bir şeyi tam mânasıyla bilmek” anlamlarında mastar ve “gerçek, sâbit, doğru, inkârı mümkün olmayacak derecede varlığı kesin olan şey”⁴ anlamlarında isim olup genelde **bâtılın** (الباطل) zıddı⁵ olarak gösterilir.

¹ Emini, Mehmet Emin, "Hak Kavramı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 12, Konya, Aralık 2004, ss. 203-216, s. 205.

² İbn Manzûr, *a.g.e.*, “hkk” mad.

³ Hak kelimesinin en yakın karşılığının “gerçek olan” veya “gerçeklik” olduğuna dair bir iddia için bk. Macdonald, Duncan Black, "Hakk", (özgün adı: Hakk), *İA*, c. V/I, İstanbul, 1997, ss. 105-106, s. 106.

⁴ Hak kelimesinin çeşitli anlamları için bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. II, s. 136; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, “hak” mad.; Tehânevî, *a.g.e.*, c. I, s. 451; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991, s. 200; Gihamy, Gerard, *Mevsûatü mustalahâtü'l-felsefe inde'l-Arab*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1998, s. 286; Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 109; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. VII, ss. 204-205. Hak kelimesinin 33 anlamı ve ilgili örnek kullanımlara dair bk. Ünalın, Abdülkerim, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması (Mukayeseli Olarak)*, yay.y., Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1997, ss. 11-13.

⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “hkk” mad. Ayrıca bk. İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed, *İbtâlû'l-hiyel*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş, 2. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1403/1983, s. 32; İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 21; Karadâvî, Yusuf, *İnsan ve Hak Mefhumu*, çev. Mustafa Ateş, İrfan Yayınları, İstanbul, 1968, s. 6; Acem, *Mevsû'atü mustalahâtü usûli'l-fıkh*, c. I, s. 576.

Hak kelimesi ezdâddandır.⁶ Dolayısıyla birbirinin zıddı iki anlam ihtiva etmektedir. Şöyle ki, **alâ** (على) harf-i cerriyle (**hak aleyh**) (حق عليه) görev, yükümlülük ya da borca;⁷ **lâm** (ل) harf-i cerriyle (**hak leh**) (حق له) ise yetki ve hakka⁸ işaret etmekle birlikte yalın hâliyle her ikisine de delâlet eder.

Türkçe’de *kazanım*, *pay* vb. kelimeler hak sözcüğü karşılığı olarak gösterilmektedir.⁹ İngilizce’de ise hak anlamında *right* kelimesi kullanılmaktadır.¹⁰

Arapça,¹¹ Türkçe¹² ve İngilizce’nin¹³ aksine Lâtince’de ve birçok Avrupa dilinde hak ve hukuk kavramlarına karşılık sadece bir tek kelime kullanılmaktadır. Almanca’da *Recht*,¹⁴ Fransızca’da *droit*,¹⁵ İtalyanca’da *dritto*¹⁶ ve İspanyolca’da *derecho*¹⁷ sözcükleri hem hakkı hem de hukuku ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Böyle olunca, bu iki kavramı birbirinden ayırabilmek için, terimin başına *subjektif* sıfatı getirilerek

⁶ **Ezdâd** (الأضداد), Arapça’da zıt anlam taşıyan kelimeler demektir. Arap dilcilerinin birçoğuna göre ezdâd, müşterek (eş sesli) kelimelerin ayrı bir sınıfını teşkil eder. Şu farkla ki, eş sesli kelimeler fonetik bakımdan birbirinin aynı oldukları hâlde iki veya daha çok mânaya eşit biçimde delâlet ederler. Hâlbuki ezdâdın birbirinin aksi olmak üzere doğrudan doğruya iki anlamı vardır. bk. Çelebi, Muharrem, "Ezdâd", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 47-48, s. 47.

⁷ Örnek ifadeler için bk. Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl, *Usûlü'l-fıkıh (Usûlü's-Serahsî)*, I-II, nşr. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1372/1952, c. II, s. 3; İbn Duveyyân, İbrâhîm, *Menârü's-sebîl fî şerhi'd-Delîl*, I-II, nşr. İsmâ el-Kal'acî, 2. basım, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad, 1405/1985, c. II, s. 168.

⁸ Örnek ifadeler için bk. Kudûrî, *a.g.e.*, s. 417; Câvî, *a.g.e.*, s. 353.

⁹ *Hak* kelimesinin Türkçe’deki çeşitli anlamları için bk. Püsküllüoğlu, *Öz Türkçe Sözlük*, s. 541; Yalım, *a.g.e.*, s. 113; *Ansiklopedik Sözlük: Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-III, 2. basım, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1967, c. II, s. 836; *Büyük Larousse*, c. X, ss. 4939-4940.

¹⁰ Özdemir - Karakullukçu, *a.g.e.*, s. 132; Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 410.

¹¹ Arapça’da hukuk anlamında kısmen **hukûk** (الحقوق), genelde **fıkah** (الفقه), **şerî’at** (الشريعة), **kânûn** (القانون), **teşrî’** (التشريع) (bk. Bardakoğlu, Ali, "Hak", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 139-151, s. 139) ve **şer’** (الشرع) (bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. IX, s. 80; karş. Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl, *Mebsût: 1000 Yılın İslâm Fıkıhı Temel Eseri Deliller ve Hükümler*, (özgün adı: *el-Mebsût*), I-XXXI (son cilt fihristtir), ed. Mustafa Cevat Akşit, çev. Heyet, Gümüşev Yayınları, İstanbul, 2008, c. IX, s. 134; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. III, s. 9) gibi kelimeler kullanılmaktadır.

¹² Türkçe’de *hukuk* anlamında *tüze* kelimesi kullanılmaktadır. bk. *Büyük Larousse*, c. XXIII, s. 11890.

¹³ İngilizce’de *hukuk* anlamında *law* kelimesi kullanılmaktadır. bk. Akdikmen - Uzbay - Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 178.

¹⁴ Steuerwald, Karl, *Almanca - Türkçe Sözlük: Deutsches - Türkisch Wörterbuch*, ABC Kitabevi A.Ş., İstanbul, 1997, s. 439, 440.

¹⁵ Mehmed Ekrem Bey, *Fransızca’dan Türkçe’ye İstîlâhât-ı Hukûkiye ve Siyâsiye Lugatı*, yay.y., Risto Matbaası, İstanbul, 1927, s. 60; Saraç, *a.g.e.*, s. 465.

¹⁶ Tanış, Asım, *İtalyanca - Türkçe Büyük Öğretici Sözlük (Grande Dizionario Didattico Italiano - Turco)*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1986, c. I, s. 376.

¹⁷ Schwarz, Andreas B., *Medenî Hukuka Giriş*, çev. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Üniversite Kitabevi, İstanbul, 1942, s. 94.

hak, *objektif* sıfatı getirilerek de hukuk ifade edilmiş olur.¹⁸ Bu durumun kökeni Lâtince'deki *ius* kelimesinin “hak” ve “hukuk” şeklinde iki anlamı olmasına kadar dayanır.¹⁹ Nitekim Romalılar hakka da hukuka da *ius* demekle, binâenaleyh bir tek kelime ile biri subjektif, diğeri objektif iki cephesi olan bir mefhumu ifade etmekte idiler.²⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de 247 yerde geçen hak kelimesi âyetlerin çoğunda bâtilin zıddı olarak kullanılmıştır. Öteki anlamları arasında “gerçeğe uygun söz”, “doğru haber”, “doğru yol”, “aslına uygun bilgi, inanç, yakîn”, “delil”, “bir olayın iç yüzü”, “adalet”, “görev, ödev, hüküm”, en çok dikkati çekenleridir.²¹ Hak kelimesi “varlığı kesin olan, mutlak gerçek, hikmete uygun olarak icad eden” anlamlarından dolayı Allah'ın (cc) bir ismi veya sıfatı²² olarak da geçmektedir.²³ Hak kelimesi *Kur'ân-ı Kerîm*'deki anlamlarıyla hadislerde de geniş olarak yer almıştır.²⁴

B) HAKKIN TERİM ANLAMI

Hakkın tanımına geçmeden önce, çeşitli gerekçelerle hakkın hukukî bir kavram olarak gerçekliğini inkâr eden, diğeri bir ifadeyle hak kavramını reddeden görüşlerden bahsetmek faydalı olacaktır.

Hak kavramının bir gerçekliği temsil etmediğini savunan ilk bilgin, İngiliz filozofu ve hukukçusu Jeremy Bentham (1748-1832) olmuştur. Ona göre hak, vazifeden doğan bir varsayımdan ibarettir.²⁵

¹⁸ Zevkliler, *a.g.e.*, s. 93; *Türk Hukuk Lugatı*, s. 110.

¹⁹ Hacak, Hasan, *İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000, s. 15.

²⁰ Umur, Ziya, *Roma Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 341.

²¹ Hak kelimesinin *Kur'ân-ı Kerîm*'de 11 anlamda kullanıldığına dair bk. Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasen, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (özgün adı: *el-Vücûh ve'n-nezâir*), nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, Kahire, 1414/1994, s. 175; Ersöz, Resul, *Hak ve Özgürlükler: Kur'an'a Göre Azınlık Hakları*, İlâhiyât, Ankara, 2003, ss. 25-35.

²² Türkçe'de de “Tanrı vermemiştir, yoktur” anlamında kullanılan “Hak getire” deyimini vardır. bk. Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, s. 770. Hak ile ilgili dilimizdeki 25 deyim ve 9 atasözü için bk. Püsküllüoğlu, Ali, *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, 2. basım, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2004, ss. 420-422; Kimıldar, Enver, *Açıklamalı Türk Atasözleri*, Çözüm Yayınları, İstanbul, 1992, s. 270.

²³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, “hkk” mad.; Çağrıçı, Mustafa, “Hak”, *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 137-139, s. 137.

²⁴ Wensinck, *a.g.e.*, “hkk” mad.; Çağrıçı, “Hak”, s. 137.

²⁵ Öktem, Niyazi, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 1988, s. 266.

Ardından Fransız hukukçusu Léon Duguit (1859-1928), üzerindeki sonu gelmeyen tartışmalardan ötürü hakkın, olsa olsa fizik ötesi bir hayâl olabileceğini öne sürmüştür.²⁶ Duguit, bütün hukuk teorisini hakkın inkârı üzerine kurmuştur.

Ortaya koyduğu *Salt Hukuk Kuramı* ile ünlü Avusturya-ABD vatandaşı Yahudi kökenli hukukçu Hans Kelsen (1881-1973) de, bilimsel anlamda objektif hukuk kuralının yanında ondan ayrı bir subjektif hak (hak) kavramının olamayacağını ifade etmiştir. Hukukî görev veya hak ve yetki, bireysel ve özel olmakla birlikte aynı hukuk kâidesinin iki farklı görünümü ve içeriğidir. Dolayısıyla Kelsen'e göre subjektif hak, bir hukukî şahsa atfedilmekle mâhiyeti değişmeyen objektif haktan (hukuk) başka bir şey değildir.²⁷ Ayrıca hukuk biliminin konusu yalnızca hukuk yani salt hukukî olandır. Hukuk da norm olarak belirlenip tanımlanır.²⁸ Görülüyor ki Kelsen hak kavramını hukuk kavramına indirgeyerek dolaylı olarak reddederken; Duguit'in hakkı inkârı doğrudan ve köktendir.²⁹

Hakkın psikolojik bir fenomen olduğunu, dolayısıyla hakkın varlığının yalnızca insanların zihinlerinde bulunduğunu savunan Polonyalı filozof, sosyolog ve hukuk bilgini Leon Petrazycki'nin (1867-1931) yanı sıra³⁰ hukukun soyut hukuk kurallarından ya da adâlet ve ahlâk gibi fizik ötesi kavramlarla değil maddî dünyadaki gerçek ilişkilerle açıklanması gerektiği noktasından ve hukuk hayatını oluşturan asıl etmenin mahkeme kararları olduğundan yola çıkan *Amerikan Realist Hukuk Akımı*³¹ ve İsveç'li hukukçular Anders Vilhelm Lundstedt (1882-1955) ve Karl Olivecrona (1897-1980) ile Danimarka'lı filozof ve hukukçu Alf Niels Christian Ross'un (1899-1979) başını çektiği *İskandinav Realist Hukuk Akımı* da hak kavramını reddetmektedir.³²

²⁶ bk. Duguit, Léon, *Kamu Hukuku Dersleri*, çev. Suheyp Derbil, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1954, ss. 16-24; Kubalı, Hüseyin Nail, *Anayasa Hukuku: Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler*, yay.y., İstanbul, 1964, s. 296; Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, 4. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1996, ss. 138-141.

²⁷ Kelsen, Hans, *General Theory of Law and State*, çev. Anders Wedberg, Harvard University Press, Cambridge, 1945, ss. 82-83.

²⁸ Aral, Vecdi, *Kelsen'in Saf Hukuk Teorisinin Metodu ve Değeri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 21.

²⁹ Hacak, a.g.tz., s. 28.

³⁰ Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 20.

³¹ Bu akım hakkında geniş bilgi için bk. Gürkan, Ülker, *Hukukî Realizm Akımı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, ss. 27-31.

³² Güriz, *Hukuk Felsefesi*, ss. 140-145.

Beşerî hukuk³³ bilginlerinin çoğunluğu ve fukahâ³⁴ ise hakkı bir hukuk terimi olarak kabul etmektedir. Fakat fıkıh usulüne dair eserlerde yapılan hak tanımlarının hukukî anlamdaki haktan neredeyse tamamen farklı olduğu ve yapılan tanımların teknik tanım olmayıp lügat ve örf düzeyinde kaldığı söylenebilir.³⁵ Fürû-ı fıkıhta ise hak kavramıyla ilgili hukukî tanım ve doktriner yaklaşımlara, fıkıhın klasik gelişimini tamamlayıp doktriner tartışmaların ve kavram hukukçuluğunun literatüre yansıdığı dönemden sonra³⁶ rastlanabilir. Hattâ bu dönemde de hakkın fıkıhın bütün alanları için geçerli genel bir tanımının verilmediği, yeri geldikçe kavramın sadece konuyla ilgili bir yönüne temas edildiği, kavramın çok iyi bilinmekte ve sık kullanılmakta oluşu sebebiyle çok defa sözlükteki, mantık ve felsefedeki anlamıyla yetinildiği³⁷ görülmektedir.³⁸

Çağdaş fıkıh bilginlerinin yaptıkları hak tanımları ise, hem klasik dönem İslâm hukukçularının hak telâkkisini hem de modern hukuktaki hak kavramını uzlaştıracı bir tavır sergilemektedir.³⁹ Fakat yine de herkesin kabullenebileceği bir hak tanımının ortaya konması mümkün olmamıştır.⁴⁰

Bu bilgiler ışığında beşerî hukuktaki ve fıkıh eserlerindeki hak tanımlarına ait yaklaşımları başka bir ifadeyle hakkın niteliğini açıklayan teorileri⁴¹ birlikte değerlendirip şu şekilde sınıflandırabiliriz:

³³ Modern Batılı haklar anlayışının kökeni, İngiltere'deki Magna Carta'dan (1215) ABD Bağımsızlık Bildirgesi (1776) ve Anayasası (1789) ile Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ne (1789) dayanmaktadır. bk. Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (özgün adı: *A Dictionary of Sociology*), çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 291.

³⁴ Batı hukukunda olduğu gibi metafizik bir kavram olduğu düşüncesinden hareketle hakkın inkârına dayalı bir tartışma İslâm hukuk doktrininde yer almamıştır. Çünkü bu hukuk sistemi vahye dayalıdır ve bunun tabii sonucu olarak da metafizik kavramlar onun konusunu oluşturmaktadır. bk. Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 26.

³⁵ bk. Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *Kamerü'l-akmâr alâ Nûri'l-envâr*, I-II, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995, c. II, s. 216.

³⁶ Fıkıh bilginlerinin hak mefhumunu tarif etme ihtiyacı duymaya başlamaları hicrî VII. yüzyıldan daha geriye gitmemektedir. bk. Maşalı, Münteha, İslâm Hukukunda Hakkın Suistimali, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995, s. 68.

³⁷ bk. İbn Nüceym, Zeynüddîn, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, I-VIII, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., c. VI, s. 148.

³⁸ Bardakoğlu, "Hak", s. 140.

³⁹ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

⁴⁰ Kurucan, Ahmet, "İslâm Hukukunda Hak Kavramı", *Zaman*, 14.05.2009.

⁴¹ Özsunay, Ergun, *Medenî Hukuka Giriş*, 3. basım, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 237.

Birincisi, *İrade Teorisi*⁴² olarak bilinen görüşe göre hak, hukuk düzenince kişilere tanınan irade gücü (kudreti / kuvveti) ya da irade egemenliği (üstünlüğü / hâkimiyeti) olarak tanımlanır.⁴³ Birinci mânada hak, irade sahibinin fiillerine karşı gelen veya engel olan herkesten belirli bir şekilde davranış talep edebilmesi konusunda hukuk düzenince kendisine tanınmış olan irade gücüdür. İkinci mânada ise irade sahibinin haklarına konu olan şeyler üzerindeki tasarruf selâhiyetine işaret edilir.⁴⁴ Bu görüşün en önemli temsilcileri Alman hukukçuları Friedrich Carl von Savigny⁴⁵ (1779-1861), Bernhard Windscheid⁴⁶ (1817-1892) ve Otto von Gierke'dir⁴⁷ (1841-1921).

İkincisi, *Menfaat Teorisi*⁴⁸ ya da *Çıkar Kuramı*⁴⁹ olarak bilinen ve fikhî bir deyimle söyleyecek olursak *maslahat* olgusuna ağırlık veren⁵⁰ görüşe göre hak, hukuk düzeninin kişiler için tanıdığı ve koruduğu menfaattir.⁵¹ Bu görüşün en önemli temsilcisi sosyal faydacı ve pozitivist ekole mensup Alman hukukçusu Rudolf von Jhering'dir⁵² (1818-1892). XX. yüzyıl Arap-İslâm hukukçularının en önemli ismi Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî'nin⁵³ (1895-1971) yanı sıra Ali el-Hafîf⁵⁴ (1891-1978),

⁴² Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 131.

⁴³ Zevkliler, *a.g.e.*, s. 94. Benzer tanımlar için bk. Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Medenî Hukukun Umumî Esasları*, 2. basım, yay.y., Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1945, s. 178; Özyörük, Mukbil, *Hukuka Giriş*, yay.y., Ege Matbaası, Ankara, 1959, s. 32; Umur, *a.g.e.*, s. 341; Köprülü, *a.g.e.*, s. 13; Bilge, *a.g.e.*, s. 202, Kızılçelik, Sezgin - Erjem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, yay.y., Göksu Matbaası, Konya, 1992, s. 200.

⁴⁴ Duguît, *a.g.e.*, ss. 22-23.

⁴⁵ Ayiter, Mehmet Ferit, "Sübjektif Hak", *Adliye Ceridesi*, sy. 1, Yıl 29, Ankara, 1938, ss. 33-53, s. 49.

⁴⁶ Yörük, Abdülhak Kemâl, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1961, s. 234.

⁴⁷ Zevkliler, *a.g.e.*, s. 94.

⁴⁸ Del Vecchio, Giorgio, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, çev. Sahir Erman, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951, s. 357.

⁴⁹ Zevkliler, *a.g.e.*, s. 94.

⁵⁰ Hacak, *a.g.tz.*, s. 71.

⁵¹ Zevkliler, *a.g.e.*, s. 94. Benzer tanımlar için bk. Saymen, *Umumî Prensipler*, s. 183; Ataay, *a.g.e.*, s. 363; Şafak, *Hukuk Sözlüğü*, s. 166.

⁵² Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 132.

⁵³ Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed, *Mesâdirü'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, I-VI, Dârü'l-İstikâme, Beyrut, 1953-1954, c. I, s. 5, 9.

⁵⁴ Ali el-Hafîf, *el-Mülkiyye fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1990, s. 9; Ali el-Hafîf, *Ahkâmü'l-mu'âmelât*, s. 28.

Subhî el-Mahmesânî⁵⁵ (1906-1986), Muhammed Yûsuf Mûsâ,⁵⁶ Saîd Emced ez-Zehâvî⁵⁷ ve Îsevî Ahmed Îsevî⁵⁸ de hakkı aynı doğrultuda tanımlamışlardır.

Üçüncüsü, *Karma Teori*⁵⁹ veya *Muhtelit Nazariye*⁶⁰ olarak bilinen ve en önemli temsilcisi Alman hukukçusu Georg Jellinek⁶¹ (1851-1911) olan görüşte hak, hem menfaat hem de irade olguları göz önünde bulundurularak tanımlanmaya çalışılmıştır. Bunlardan Jellinek'in menfaat mefhumuna ağırlık vererek yaptığı tanıma göre hak, hukuk düzeninin kişilere tanıdığı irade egemenliği ile gerçekleşen ve hukuken korunan menfaattir. Fransız hukukçuları Michoud ve Saleilles'in yanı sıra İtalyan hukukçusu Ferrara'nın irade kavramını ön plana çıkararak ortaya koydukları tanıma göre ise hak, kişilerin hukukça korunan menfaatlerinin sağlanması için, hukuk düzeninin kendilerine tanıdığı irade egemenliği ve yetkidir.⁶²

Dördüncüsü, *ihtisas*⁶³ olgusuna ağırlık veren⁶⁴ görüşe göre hak, Mustafa Ahmed ez-Zerkâ'nın ifadesiyle, din ve hukukun (şer') kişilere bir yetki ve yükümlülük olmak üzere tanıdığı ihtisas, yani âidiyettir.⁶⁵ Belçikalı hukukçu Jean Dabin'in⁶⁶ (1889-1971)

⁵⁵ Mahmesânî, Subhî b. Muhammed, *en-Nazariyyetü'l-âmme li'l-mûcebât ve'l-ukûd fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, I-II (1 ciltte 2 cilt), 2. basım, Beyrut, 1972, c. I, s. 35.

⁵⁶ Muhammed Yûsuf Mûsâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî*, Kahire, ts., s. 211.

⁵⁷ Köse, *Hakkın Kötiye Kullanılması*, s. 31.

⁵⁸ Îsevî, Ahmed Îsevî, "Nazariyyetü't-te'assüf fi'sti'mâli'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî", *Mecelletü'l-ulûmi'l-kânûniyye ve'l-iktisâdiyye*, c. I, sy. 5, Kahire, 1963, ss. 1-120, s. 8.

⁵⁹ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 134.

⁶⁰ Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin, *İslâm'da Şahsiyet Hakları*, 2. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 17.

⁶¹ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 134.

⁶² Zevkliler, *a.g.e.*, s. 95. Benzer tanımlar için bk. Tekinay, Selahattin Sulhi, *Medenî Hukuka Giriş Dersleri (Gerçek Kişiler Dâhildir)*, 3. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 128; Özsunay, *Medenî Hukuk*, s. 238; Ataay, *a.g.e.*, s. 363; Bakkal, Ali, "İslâm Hukukuna Göre Hakkın Menşei", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 21-31, s. 23.

⁶³ *İhtisas*, kelime olarak diğerleriyle ortak olmanın zıddı olup, bir şeyin bir kimsenin özel yetki alanında olmasını ifade eder. bk. Hacak, *a.g.tz.*, s. 74. Zerkâ ise *ihtisas* kavramını, bir ilişki, alâka ve bağ olarak yorumlar. Ona göre bu alâkanın hak olabilmesi için belirli bir şahsa ya da şahıslara ait olması gerekir. Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Fıkhü'l-İslâmî fi sevbihî'l-cedîd (=el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âm)*, I-III, 9. basım, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1967-1968, c. III, s. 11. Burada *ihtisas* teriminden *münhasır yetki* mânasının kastedildiğine dair mütercimim açıklaması için bk. Zerkâ, Mustafa Ahmed, *Çağdaş Yaklaşımla İslâm Hukuku*, (özgün adı: *el-Fıkhü'l-İslâmî fi sevbihî'l-cedîd =el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âm*), I-III, çev. Servet Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul, 1993, c. III, s. 777.

⁶⁴ Hacak, *a.g.tz.*, s. 74.

⁶⁵ Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. III, s. 10. Benzer tanımlar için bk. Bilmen, *Kâmûs*, c. I, s. 13; Levy-Bruhl, Henri, *Hukuk Sosyolojisi*, (özgün adı: *Sociologie du droit*), çev. Hüsnü Dilli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 7; Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmi*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1414/1993, Altınoluk Dergisi'nin hediyesidir, s. 31; Karaman, Hayrettin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, I-III, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985-1987, c. I, s. 139; Erdoğan, *Sözlük*, s. 132.

yanı sıra çağdaş fıkıh bilginlerinden Abdüsselâm Dâvûd el-Abbâdî⁶⁷ ve Muhammed Fethî ed-Dîrînî⁶⁸ de aynı doğrultuda hak tanımları yapmışlardır.

Beşincisi, *sübût* kavramına vurgu yapan ve Hindistanlı muhaddis ve Hanefî fakihi Abdülhay el-Leknevî⁶⁹ (1848-1886) ile son devir din âlimlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi'nin⁷⁰ (1878-1942) yanı sıra çağdaş fıkıh bilginlerinden Ahmed Fehmî Ebû Sünne⁷¹ ve Belhâc el-Arabî⁷² tarafından da savunulan görüşe göre hak, şeriatta insan veya Allah (cc) için diğer varlıklar hakkında sâbit olan şeydir.

Yukarıdaki temel teoriler kadar şöhrat bulmasa da hukuk felsefesi eserlerinin bazılarında bahsi geçen ve hakkın mahiyeti ve özellikleri hakkında farklı bir takım görüşler ortaya koyan üç nazariye daha vardır: 1) *Analitik Görüş*: İngiliz hukukçusu John Austin (1790-1859) tarafından ortaya konulmuştur. Hak mefhumunun açıklanmasında “hukukî ödev” kavramına başvurmuştur. Hukukî ödev, egemen gücün bir kişiye yönelen emri demektir. Hak ise, egemen gücün belirlediği hukukî ödevin yerine getirilmesi durumunda oluşur. 2) *Beyan Teorisi*: Alman hukukçusu Ernst Zitelmann (1852-1923) tarafından kurulup yine bir Alman hukukçusu olan Andreas von Tuhr'ca (1864-1925) da benimsenen bu nazariyeye göre, hakların doğması, devredilmesi ve sona ermesi kanun koyucunun iradesi tarafından tayin edilmelidir. Normlar emir değil, haklar ve ödevler arasındaki ilişkileri belirleyen öneriler, diğer bir deyişle beyanlardır. 3) *Tasarım Teorisi*: Hak ve ödev kavramlarının fizik ötesi sayılarak reddedilmesi eğilimi, sonradan Zitelmann'ı yeni bir nazariye savunmaya yöneltmiştir. Bu nazariyeye göre hukuk, insanlar tarafından oluşturulan psikolojik bir fenomendir. Dolayısıyla hak ve ödev kavramları objektif gerçekliği ifade etmemektedir. Bu

⁶⁶ Hacak, a.g.tz., s. 25.

⁶⁷ Abbâdî, Abdüsselâm Dâvûd, *el-Mülkiyye fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye: tabî'atuhâ ve vazîfetuhâ*, I-III, Mektebetü'l-Aksâ, Ammân, 1974, c. I, s. 103.

⁶⁸ Dîrînî, Muhammed Fethî, *el-Hak ve medâ sultânü'd-devle fi takyîdih*, 3. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1404/1984, s. 193.

⁶⁹ Leknevî, *Kamerü'l-akmâr*, c. II, s. 216.

⁷⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 280.

⁷¹ Ebû Sünne, Ahmed Fehmî, *en-Nazariyyetü'l-âmme li'l-mu'âmelât fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye*, yay.y., Kahire, 1967, s. 50.

⁷² Belhac el-Arabî, "Me'âlimü nazariyyeti'l-hak ledâ fukahâi's-şerî'ati'l-İslâmiyye", *Mecelletü'l-buhûsi'l-fikhiyye'l-mu'âsıra*, c. VII, sy. 25, Riyad, 1415/1995, ss. 49-119, s. 56.

kavramları ancak insanın düşünme faaliyeti ile ilgili zorunlu simgeler olarak kabul etmek uygun olacaktır.⁷³

Buraya kadar özetle sunduğumuz teorileri karşılaştırdığımızda en uygun hak tanımının⁷⁴ *iẖtis̱as* vurgusu yapılan tanım olduğunu şu gerekçelerle söyleyebiliriz: Birincisi, kişiler irade sahibi olmaksızın da hak sahibi olabilirler. Ayrıca haklardan istifade etmek için de her zaman irade şart değildir. Meselâ iradeden mahrum olan küçük bir çocuk ya da bir akıl hastası pek çok hakka sahiptir.⁷⁵ İkincisi, *menfaat* veya *maslahat* hakkın kendisi değil konusu veya amacıdır. Hak da menfaati elde etmek için bir araçtır.⁷⁶ Ayrıca menfaat, bir düşünce, bir telâkki, bir kıymet hükmü, zihnî veya derunî bir tutumdur. Kişiden kişiye mevzudan mevzuya değişebilir. O hâlde hak, mutlaka bir menfaat değildir.⁷⁷ Diğer teoriler de hakkın tüm unsurlarını içermemeleri nedeniyle bazı hak çeşitlerini kapsam dışında bırakmaktadır. *İhtis̱as* vurgusu yapılan tanım ise bütün medenî hakları ihtivâ ettiği gibi, namaz, oruç, anne-babaya itaat gibi dinî ve ahlâkî haklarla âmme velâyetinden kaynaklanan devlet başkanına ve onun adına görev yapan yetkililere itaat gibi hakları da içine almaktadır.⁷⁸

C) HAKKIN ÖZGÜRLÜK İLE İLİŞKİSİ

Farsça'da **serbestî** (سربستی),⁷⁹ Arapça'da **hürriyet** (الحرية),⁸⁰ İngilizce'de *freedom*⁸¹ ve Fransızca'da *liberté*⁸² kelimeleriyle ifade edilen özgürlük, bir kimsenin

⁷³ Bu teoriler ve ilgili tanımlar için bk. Güriz, *Hukuk Felsefesi*, ss. 135-137; Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁴ *Beyan Teorisi*'ni tercih eden (bk. Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 21) veya hak kavramının özünün *maslahat* olduğunu savunan (bk. Hacak, *a.g.tz.*, s. 64) günümüz fıkıh araştırmacıları da vardır.

⁷⁵ bk. Yörük, *a.g.e.*, ss. 235-238.

⁷⁶ Kamali, Mohammad Hashim, "Fundamental Rights of the Individual: an Analysis of Haqq (Right) in Islamic Law", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, c. X, sy. 3, Herndon, 1993, ss. 340-366, s. 344.

⁷⁷ Güriz, *Hukuk Felsefesi*, s. 134.

⁷⁸ Benzer düşüncelerle aynı doğrultuda yapılan tercihler için bk. Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 9; Demir, Fahri, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 69; Ünal, *a.g.e.*, s. 20; Kaya, Ali, "Ruh ve Beden Bütünlüğüne Dokunulmazlık Kuramı Bakımından Ölme Hakkı", *Marife: Bilimsel Birikim*, sy. 2, Yıl 4, Konya, Güz 2004, ss. 197-218, s. 200; Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

⁷⁹ XVIII. yüzyıl Osmanlı resmî ve siyasî dilinde özgürlük anlamında ilk kullanılan kelime Farsça *serbestî* olmuştur. bk. Çağrı, Mustafa, "Hürriyet", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 502-504, s. 504.

⁸⁰ XIX. yüzyıldan itibaren ülkemizde *serbestî* yerine *hürriyet* kelimesi kullanılmaya başlamıştır. bk. Çağrı, "Hürriyet", s. 504.

⁸¹ Fârûkî, *el-Mu'cemü'l-kânûnî: Arabî – İnkilzî*, s. 137.

başkasının hakkını ve hukuk düzenince belirlenen yasaklamaları ihlâl etmeksizin dilediğini yapabilmesi olarak tanımlanabilir.⁸³

Hiçbir kısıtlama ile kayıtlı olmama, her istediğini elde etme ve her şeye güç yetirebilmeye *mutlak özgürlük*; belirli sınırlar içerisinde istenen şeyin yapılabilmesine de *görelî özgürlük* denir.⁸⁴ İslâm'a göre özgürlükler, sadece "başkalarına" değil, kişinin "kendisine" de zarar vermemesi kaydıyla sınırlıdır.⁸⁵

Hak ve özgürlük kavramları, eş anlamlı olmasalar bile birbirlerinin yerine kullanılabilecek tarzda bir iç içelik taşırlar.⁸⁶ Bununla birlikte hak, özgürlüğün temeli ve konusu, özgürlük de hakkın gerçekleşme aracı olduğundan hakkın özgürlüğe göre onu da içine alacak şekilde daha kapsamlı olduğu söylenebilir.⁸⁷ Başka bir ifadeyle her özgürlük haktır, fakat bütün haklar özgürlük değildir.⁸⁸

Daha açık bir anlatımla özgürlük, bir imkândan serbestçe istifâde etme ve onu kullanma hâlidir. Seyahat özgürlüğü, yerleşme özgürlüğü, düşünceleri açıklama özgürlüğü ve basın özgürlüğü gibi. Hak ise, bir konuda talepte bulunabilme, bir hizmet isteyebilme ve bir iddiâ ileri sürme imkânı demektir. Düzeltme ve cevap hakkı, süreli ve süresiz yayın hakkı, toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı gibi. Ama mâna

⁸² Hansoy, Ferit Namık (der.), *Büyük Fransızca - Türkçe Sözlük: Grand dictionnaire Français - Turc*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1984, s. 459; *Türkçe - Fransızca Sözlük: Dictionnaire Turc - Français*, yay.y., İstanbul, 1990, Milliyet'in hediyesidir, s. 384.

⁸³ Benzer tanımlar için bk. Altay, Şakir, *Açıklamalı Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1983, s. 160; Ozankaya, Özer, *Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 107; Armağan, Servet, *Anayasa Hukukunda Temel Haklar ve Hürriyetler (Din ve Vicdan Hürriyeti - Teori ve Pratik)*, Harran Üniversitesi Yayınları, Şanlıurfa, 1996, s. 24; Bağdatlı, Selahattin, *Hukuk Sözlüğü*, Der Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 355; Bastiat, Frédéric, *Hukuk*, çev. Yıldırım Arsan, Liberte Yayınları, Ankara, 2003, s. 44; Ardoğan, Recep, "İslâm'a Göre İnsan Haklarının Kavramsal Temellerinden Hürriyet", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 75-90, s. 76; Çağrı, "Hürriyet", s. 504.

⁸⁴ Demir - Acar, a.g.e., s. 223.

⁸⁵ bk. Armağan, Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, 5. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s. 80.

⁸⁶ Bu nedenle "insan hakları" dendiğinde ilk akla gelen onun özgürlükleridir. bk. Yılmaz, Musa Kâzım, "İnsan Hakları Konusunda Batı'nın Sınavı", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 145-156, s. 145.

⁸⁷ Çağrı, "Hürriyet", s. 504. Hak-özgürlük ilişkisi konusunda, hakkın özgürlükten daha geniş bir alanı kapladığı yönündeki görüş yanında her iki kavramın özdeşliğini savunan anlayışa da işaret edilmektedir. bk. Kaboğlu, İbrahim Özden, *Kolektif Özgürlükler*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1989, ss. 15-17.

⁸⁸ Kaboğlu, İbrahim Özden, *Özgürlükler Hukuku: İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı*, 6. basım, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 15; Şenoğlu, Fuat, "Temel Hak ve Özgürlükler ve Özgürlüklerin Sınırlanması ve Bunlarla İlgili Kavramların Açıklamaları", http://www.turkhukusitesi.com/makale_493.htm, 22.02.2009.

bakımından iki mefhum arasında büyük bir fark yoktur ve biri diğeri yerine kullanılabilir.⁸⁹

Diğer yandan hak ve özgürlük kavramlarının bir tek hukukî gerçeğin iki yönü olduğunu da söyleyebiliriz. Bu nedenle özgürlük aslında bir haktır ve hak ancak özgürlükle gerçekleşebilir. Dolayısıyla bu ikisinden biri mevcut değilse diğeri de yoktur. Gerçekleştirilecek bir hak bulunmazsa özgürlüğün anlamı kalmayacağı gibi, özgürlük yoksa hakkın da bir anlam ve değeri olmayacaktır. Hak, hukuk düzenince tanınmış, sınırı, konusu, kullanma biçimi ve koşulları gösterilmiş, yararlanılması toplumca sağlanmış özgürlüktür. Diğer bir ifadeyle haklar, özgürlükleri kullanma imkânlarını belirgin kılmaktadır.⁹⁰ Son tahlilde hak, özgürlüğün somutlaştırılmış biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹¹

Ayrıca hak kavramı sahibine onu kullanıp kullanmama yetkisi yani belli bir özgürlük verir. Bu açıdan bakarsak, sahibinin takdir yetkisi bulunmadığında haktan değil ödevden bahsedilebileceğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte bir davranışın - örneğin, Allah'a (cc) imanın - hukuken hak, ahlâken veya dinen bir vecîbe olması da mümkündür.⁹²

Bu konuda son olarak, İslâm hukuku çerçevesinde hak ve özgürlüklerin belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesi⁹³ noktasında etkin kavramlardan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır: **1) Helâl (الحلال)**: Yapılması dinen serbest olan fiillerdir.⁹⁴ **2) Câiz (الجائز)**: Dinen veya hukuken yapılmasına izin verilen veya serbest olan fiillerdir.⁹⁵ **3) Mubâh (المباح)**: Mükellefin yapıp yapmamakta şer'an serbest bırakıldığı fiillerdir.⁹⁶ **4) Mendûb (المنذوب)**: Şâri'in, yapılmasını bağlayıcı olmaksızın istediği ve yapılmamasını

⁸⁹ Armağan, *Anayasa Hukukunda Temel Haklar ve Hürriyetler*, ss. 24-25.

⁹⁰ Mercier, André, "İnsan Haklarının Temelleri", *İnsan Haklarının Felsefî Temelleri Uluslararası Semineri*, haz. İoanna Kuçuradi, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 1982, ss. 15-23, s. 17.

⁹¹ Şenoğlu, Fuat, a.g.m., http://www.turkhukuk sitesi.com/makale_493.htm, 22.02.2009.

⁹² Ardoğan, a.g.m., ss. 76-77.

⁹³ Fıkıh usulünde hükümler bahsinde incelenen vâcip (farz), mendup, haram, mekruh ve mubah şeklindeki meşhur beş kategorinin kişinin hak, özgürlük ve ödev yelpazesini oluşturduğuna dair bk. Aybakan, Bilal - Dönmez, İbrahim Kâfi, "Meşrû", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 378-383, s. 381.

⁹⁴ bk. Demirci, Kürşat, "Helâl", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 173-175, s. 173. *Helâl* kavramının *câiz* mefhumundan daha geniş bir anlam taşıdığına dair bk. Koca, Ferhat, "Helâl", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 175-178, s. 176.

⁹⁵ bk. Bardakoğlu, Ali, "Câiz", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 27-28, s. 27.

⁹⁶ bk. Dönmez, İbrahim Kâfi, "Mubah", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2005, ss. 341-345, s. 341.

kötülemediği fiillerdir.⁹⁷ **5) Farz** (الفرض): Şâri'in, yapılmasını bağlayıcı ve kesin bir tarzda istediği fiillerdir.⁹⁸ **6) Vâcib** (الواجب): Şâri'in, yapılmasını bağlayıcı ancak kesin olmayan bir tarzda istediği fiillerdir.⁹⁹ **7) Tenzîhen mekrûh** (المكروه تنزيها): Şâri'in, yapılmamasını kesin, fakat bağlayıcı olmayan bir biçimde istediği fiillerdir.¹⁰⁰ Örneğin, beş vakit namazın kılınması mükellef açısından farzdır ve bu yönüyle sorumluluk [aleyhte hak : حق عليه] yükler. Fakat meseleyi *ibadet özgürlüğü* açısından değerlendirdiğimizde bu kişi için beş vakit namaz kılmak aynı zamanda bir hak [lehte hak : حق له] olarak karşımıza çıkmaktadır.

D) HAKKIN ÇEŞİTLERİ

Batı hukuku hak kavramı ekseninde şekillenmişken; İslâm hukukunun dili ve sistematigi, temelde insanın fiillerini ve tasarruflarını esas alan, davranışa yönelik bir perspektiften hareketle yapılanmıştır. Bundan dolayı, fıkıh literatüründe, hukukun temel yapısını ve sistematigini belirleyecek tarzda ön plana çıkmış bir hak sınıflamasının olduğunu söylemek zordur. Hak kavramının mahiyeti gibi, haklar ile ilgili temel sınıflamalar da pratik hukukun sıradan meseleleri gibi ele alınmış, fikhın yapısını belirlemesi gereken şablonlar olarak değerlendirilmemiştir.¹⁰¹

Başka bir ifadeyle İslâm hukuku başlangıçta, münferit fikhî meselelere getirilen çözümler şeklinde geliştiği ve klasik dönem fıkıh literatürünün tedvîninde de bu üslûp hâkim olduğu için, kaynaklarda hak kavramıyla ilgili doktriner bilgilere ve ayrımlara derli toplu bir şekilde ve bir başlık altında değil, fikhın çeşitli alt konu ve meseleleri ele alınırken değişik açılardan gündeme gelebilen nazarî tartışmalar arasına serpiştirilmiş olarak rastlanır. Modern dönem İslâm hukuk literatüründe ise, hak kavramıyla ilgili olarak yer alan genel hüküm ve ayrımlar da çok defa klasik kaynaklardaki bu bilgilerin taranıp doktriner görüşlerin tespiti,¹⁰² bazen de Batı hukuku sistematigiyle yeniden tasnif edilmesi şeklindeki çabalar olarak¹⁰³ karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁴

⁹⁷ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 213.

⁹⁸ Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 120.

⁹⁹ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 31.

¹⁰⁰ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 219.

¹⁰¹ Hacak, a.g.tz., ss. 93-94.

¹⁰² Örneğin, bk. Atar, *Fıkıh Usulü*, ss. 165-166; Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. IV, ss. 13-15.

¹⁰³ Örneğin, bk. Ebû Sünne, a.g.e., ss. 57-63.

¹⁰⁴ Bardakoğlu, "Hak", s. 142.

Öteden beri hukuk bilginleri ve fukahâ, meseleye bakış açılarının veya esas aldıkları unsurun farklı olmasına bağlı olarak çok sayıda hak tasnifi yapmışlardır. Bu nedenle, derli toplu bir liste ortaya çıkması düşüncesiyle, “beşerî hukuk / İslâm hukuku” ya da “eski kaynaklar / yeni kaynaklar” gibi ayırımlara gitmeden, hakkın çeşitlerine ilişkin önemli gördüğümüz bazı sınıflandırmaları aşağıda özetlemeye çalışacağız:

1) Allah (cc) Hakları – Kul Hakları – Müşterek Haklar

Benzer sınıflandırmalara¹⁰⁵ rastlansa da hakkın hem usul hem de fûrû literatüründe benimsenen en yaygın ayırım ve adlandırmasıdır. Hakların bu şekilde ayırımı, ilk bakışta hakkın sahibine göre yapılmış gibi görünse de;¹⁰⁶ gerçekte, hakkın mahiyeti ve sağladığı yararın özel veya genel oluşu ölçü alınarak yapılmış bir tasniftir.¹⁰⁷

a) Allah (cc) hakları (حقوق الله)

Allah (cc) hakları,¹⁰⁸ iman ve ibadet gibi yalnızca Allah’a (cc) yöneltilebilen, sadece onun lâıyk olduğu haklar ile belirli kişi veya zümreyi değil kamu yarar ve düzenini ilgilendiren hakları ifade eder. *Sırf Allah (cc) hakları, hâlis Allah (cc) hakları*

¹⁰⁵ Örneğin, Şâfiî fakihî İzzeddin İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262) hakları, *Allah (cc) hakları – Hz. Peygamber’in (sav) hakları* (حقوق رسول الله) – *Kul Hakları* şeklinde sınıflandırmıştır. bk. İbn Abdüsselâm, İzzeddin, *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihî'l-enâm (=el-Kavâ'idü'l-kübrâ)*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 129.

¹⁰⁶ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 13.

¹⁰⁷ Bardakoğlu, “Hak”, s. 142.

¹⁰⁸ Burada *Allah (cc) hakları - el-hukûku'l-âmme* ifadeleri arasındaki anlam ilişkisine değinmek faydalı olacaktır: 1) *el-Hukûku'l-âmme* terimi, *Allah (cc) hakları*nda bulunan üç temel anlamdan (ibâdet, ukûbet ve meûne) hiçbirini taşımadığından *Allah (cc) hakkı* kapsamında olmayıp toplumun ortak ihtiyaçlarını ifade eder. Meselâ, umumî yollar, mescitler, kabirler vb. “el-merâfiku'l-âmme” denilen alt yapı kurumları gibi kamu malları üzerindeki haklar tüm topluma ait olup hiçbir kimsenin bunlar üzerindeki hakkını bir başkasının engelleme yetkisi yoktur. Bunlar engellendiğinde dava yoluyla hakkın korunması mümkündür. Görüldüğü üzere burada *Allah (cc) hakkını* çağrıştıran bir anlam olmadığı hâlde haklar tüm topluma ait kamusal özellik taşırlar. 2) *Allah (cc) hakkı* terimi Hanefîlerin ifadesiyle tüm insanlığın faydasına olan hükümlerdir. Bu fayda, yükümlülüklerle uymak yoluyla toplum düzeninin devamlılığı sağlandığı için dolaylı olarak gerçekleşir. *el-Hukûku'l-âmme* terimi ise tüm âlem ve insanlık yerine belirli bir toplumun ya da bölgenin haklarını ifade eder ve burada hak ve fayda dolaylı olmayıp doğrudandır. Yükümlülüğe uyma yoluyla kazanılmış değildir. 3) *el-Hukûku'l-âmme* teriminin *Allah (cc) haklarına* benzer yönü her iki terimin de belirli bir kişinin ihtisas ve inhisârında olmayan hakları ifade etmesidir. Bu iki hak türünde de hiç kimsenin toplum adına bu hak üzerinde tasarrufta bulunması söz konusu değildir. Çünkü bu, tüm toplumun hakkıdır ve belirli bir kimsenin bunun üzerinde özel bir menfaatinin oluşması kabul edilemez. bk. Hacak, a.g.tz., ss. 115-116.

ve *hukûku's-şer'* (حقوق الشرع)¹⁰⁹ isimleriyle de anılan bu haklar, Allah'ı (cc) yüceltme amacı taşıması, önemi, faydasının genelliği, şahısların herhangi bir şekilde bu hakları kendilerine ait görmelerinin engellenmesi ve keyfî tasarruflara mâni olunması gibi nedenlerle¹¹⁰ Allah'a (cc) nisbet edilmiştir. Bu haklar, ictimâ hâlinde tedâhül kabul eder; fakat düşürülemez, affedilemez, değiştirilemez ve miras yoluyla intikâl etmez. Allah (cc) haklarında hâkim davaya re'sen bakar.

Allah (cc) hakları genelde sekiz kısım olarak ele alınmaktadır:¹¹¹

- (1) Sırf ibadetler: İman, namaz, oruç, zekât (Hanefilere göre), hac, cihad vb.
- (2) Vergi (meûne) niteliği de taşıyan ibadetler: Fitre, zekât (cumhura göre) vb.
- (3) İbedet niteliği de taşıyan vergi: Öşür.
- (4) Ceza (ukûbet) niteliği de taşıyan vergiler: Haraç (Hanefilere göre) ve cizye.
- (5) Tam (kâmil) cezalar: Hırsızlık haddi, zina haddi, şarap içme haddi vb.
- (6) Sınırlı (kâsır) cezalar: Mûrisini öldürenin mirastan mahrûmiyeti vb.
- (7) İbadet niteliği de taşıyan cezalar: Yemin kefâreti, oruç kefâreti vb.
- (8) Kendiliğinden haklar:¹¹² Ganimet ve madenlerden alınan 1/5'lik vergi.

b) Kul hakları (حقوق العباد)

Kul hakları,¹¹³ sonuçta kamu yararını ilgilendirse bile ilk planda ferde ait bir menfaatin korunmasını hedef alan ve ferdin söz hakkının bulunduğu haklardır. *Sırf kul*

¹⁰⁹ Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavât'u'l-edille fi'l-usûl*, I-II, nşr. Muhammed Hasan Heyto, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996, c. II, s. 270, İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, c. V, s. 39.

¹¹⁰ Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 37.

¹¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr*, c. III, ss. 60-62; "Hak", *Mv.F*, c. XVIII, Küveyt, 1409/1989, ss. 7-47.

¹¹² Bu tür haklara *kendi başına kâim olan haklar* (الحقوق قائمة بنفسها), *doğrudan haklar*, *zimmette sâbit olmayan haklar* ve *mükellefi bulunmayan haklar* da denilmektedir. bk. İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr*, c. III, s. 62; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 166; Bardakoğlu, "Hak", s. 143.

¹¹³ Bir tasnife göre *kul hakları*, *hukûku'n-nâs* / *hukûku'n-nefs* şeklinde iki kısımdır. Tasnif sahibi yazara göre, *hukûku'n-nefs*, İslâm dışı öğretilerde karşılığı olmayan bir hak türü olup insanın kendi üzerindeki haklarını kapsamına alır. bk. Yıldız, Mustafa, *Alternatif İnsan Hakları Kuramı: İnsan Haklarına İlâhî Referans*, Anka Yayınları, İstanbul, 2002, s. 93.

hakları, hâlis kul hakları, hukûku'l-âdemiyyîn (حقوق الأدميين),¹¹⁴ *hukûku'l-eşhâs* (حقوق),¹¹⁵ *hukûku'l-efrâd* (حقوق الأفراد),¹¹⁶ *hukûku'n-nâs* (حقوق الناس),¹¹⁷ ve *hukuku'l-insân* (حقوق الإنسان)¹¹⁸ isimleriyle de anılan bu haklar *genel kul hakları* (örneğin, kamu hizmetlerinden yararlanma hakkı) ve *özel kul hakları* (örneğin, kocanın talâk hakkı) şeklinde iki grupta incelenebilir.¹¹⁹ Bu haklar, ictimâ hâlinde tedâhül kabul etmez; fakat düşürülebilir, affedilebilir, miras yoluyla intikâl edebilir. Kul hakları alanında davaya bakılması ve şahitlerin dinlenmesi için hak sahibinin şikâyeti ve talebi şarttır.

c) Müşterek haklar (الحقوق المشتركة)

Müşterek haklar,¹²⁰ bir yönüyle Allah (cc) hakkı, bir yönüyle de kul hakkı özelliği taşıyan haklar olup fakihler tarafından *Allah (cc) hakkının galip olduğu haklar* (=Allah (cc) hakkı ağır basan haklar) (örneğin, kazf haddi, mehir, iddet, vakıf) ve *kul hakkının galip olduğu haklar* (=kul hakkı ağır basan haklar) (örneğin, kısas hakkı) şeklinde ikili bir ayırım içinde ele alınmıştır. *Karma haklar*¹²¹ adıyla da anılan bu hakların birinci kısmı Allah (cc) haklarına; ikinci kısmı ise kul haklarına ait hükümlere tabidir.

Esasında, “Allah (cc) hakları / kul hakları / müşterek haklar” şeklindeki bu ayırım, hak kavramının niteliğini, kapsamını ve değişik çeşitlerini tanıtmaktan ziyade, fıkhıdaki hükümleri sınıflandırma gayesi taşımakta ve bu sınıflandırma esnasında hak kavramından istifade edilmektedir.¹²²

¹¹⁴ İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn, *Umdetü'l-fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed* (=el-Umde fi'l-fıkhı'l-Hanbeli), nşr. Abdullâh Sefer el-Abdelî ve Muhammed Dügaylib el-Atîbî, Mektebetü't-Tarafeyn, Taif, ts., s. 166; Burhâneddin İbn Müflih, *el-Mübdi'*, c. X, s. 50.

¹¹⁵ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. VIII, s. 553.

¹¹⁶ Abdülkâdir Üdeh, a.g.e., c. I, 86; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. VI, s. 619.

¹¹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, c. XVI, s. 106.

¹¹⁸ Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl), *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh*, I-VI, nşr. Tâhâ Câbir Feyyaz el-Ulvânî, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, Riyad, 1400/1981, c. V, s. 265.

¹¹⁹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, s. 289.

¹²⁰ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Dâru İbn Kuteybe, Küveyt, 1409/1989, ss. 315-339; Serahsî, *Usûl*, c. II, ss. 289-300; Atar, *Fıkh Usulü*, ss. 165-166; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, ss. 13-15; Hacak, a.g.tz., ss. 94-114; Bardakoğlu, “Hak”, ss. 142-144, Çağrıçı, Mustafa, “Kul Hakkı”, *DİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, ss. 350-351.

¹²¹ Döndüren, *Ticaret ve İktisat İlmihâli*, s. 33.

¹²² Hacak, Hasan, “Hak”, *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1997, ss. 136-142, s. 138.

2) Diyânî Haklar – Kazâî Haklar

Bazı fakihler hakları, yargı gücünün kapsamında olup olmamalarına göre *diyânî haklar/ kazâî haklar* şeklinde iki kısma ayırmışlardır.¹²³ Buna göre *diyânî haklar* (الحقوق الديانية), dinin hükümlerine göre esasen mevcut olduğu hâlde, mahkemede ispat edilemeyen haklardır. Örneğin, zaman aşımına uğradığı veya şahit bulunamadığı için mahkemede ileri sürülemeyen veya ispatlanamayan bir alacak hakkı vs. *Kazâî haklar* (الحقوق القضائية) ise dinin hükümlerine göre mevcut olsun veya olmasın, mahkemede ispatı mümkün olan haklardır. Örneğin, mahkemede borçlu tarafından ikrar edilen alacak hakkı vs.

3) Ayna İlişkin Haklar – Zimmete İlişkin Haklar

İslâm hukuk literatüründe yer alan ve malî olmayan birçok hakkı da içermesi nedeniyle Batı hukukundaki *aynî hak – şahsî hak* ayırımından daha kapsamlı olan bu tasnife göre haklar kullanılışı sırasında kendini gösteren belirgin ilgi ve özellikleri dikkate alınarak *ayna*¹²⁴ *ilişkin haklar / zimmete*¹²⁵ *ilişkin haklar* diye iki kısma ayrılmıştır.¹²⁶

Buna göre, *ayna ilişkin haklar (rights in rem)* (الحقوق التي تتعلق بشيئ), varlığı herhangi bir borçlu şahsın varlığına bağlı olmayan ve bütün insanların ihlâl etmeme yükümlülüğü bulunan haklardır. Ayna ilişkin haklar, *şahıslar üzerinde sabit olan haklar* (örneğin, velâyet hakkı, hidâne hakkı) ve *mal*¹²⁷ *üzerinde sabit olan haklar* (örneğin, kiracının me’cûru kullanım hakkı) şeklinde iki kısımdır. *Zimmete ilişkin haklar (rights*

¹²³ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Zühaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî*, c. IV, s. 22; Bardakoğlu, “Hak”, s. 144.

¹²⁴ **Ayn** (العین), fıkıhta üç mânada kullanılmaktadır. a) Mevcut, hazır ve belirlenmiş mal. b) Deyn mukâbili olan şey. Fıkıhta deyn de bir maldır; ancak hakikî değil hükmi maldır. c) Faydası bir yana malın kendisi, başka bir deyişle çıplak olarak mal. Bu anlamda daha çok *rakabe* terimi kullanılmakla beraber ayn da bazı fıkıhçılar tarafından bu mânada ele alınmıştır. bk. Karaman, Hayrettin, “Ayn”, *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, ss. 257-258. **Rakabe** (الرقبة), mülkiyete konu olan eşyanın sadece maddî varlığı anlamında bir fıkıh terimidir. bk. Çalış, Halit, “Rakabe”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 427-428, s. 427.

¹²⁵ **Zimmet** (الذمة), her insanın doğumdan itibaren sahip olduğu var sayılan itibarî bir vasıf, vücûb ehliyetinin de dayandırıldığı mahaldir. Bir bakıma kişinin borçlanma ve borçlandırma kapasitesidir. Çağdaş pozitif hukukta buna “hukukî kişilik” adı verilir. bk. Bardakoğlu, “Ehliyet”, s. 534.

¹²⁶ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Hacak, a.g.tz., ss. 132-134; Bardakoğlu, “Hak”, s. 144.

¹²⁷ **Mal** (المال), aynî haklara ve hukukî işleme konu olabilen nesne anlamında hukuk terimidir. Bir nesnenin mal olmasının en temel üç sonucu, aynî haklara ve hukukî işlemlere konu olabilmesiyle bunlar üzerindeki hakların hukuken koruma altında olması, yani itlâfı hâlinde tazmin yükümlülüğünün doğmasıdır. bk. Hacak, Hasan, “Mal”, *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 461-465, s. 461, 462. *Eşya* kelimesi mal ile eş anlamlıdır. bk. “Eşya”, *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 488.

in personam) (الحقوق التي تتعلق بشخص) ise belli bir malı değil şahsı bağlayan haklardır. *Zimmette sabit olan haklar* adıyla da anılan bu haklara, bir malı imal etme, bir işte çalışma, çocuğun nesep hakkı ve bir borcun ödenmesi örnek olarak sunulabilir.

4) Müteekkid Haklar – Mücerred Haklar

Müteekkid haklar (الحقوق المتأكدة), bir bedel karşılığında devri, itlâf edildiğinde tazmini ve miras yoluyla intikâli mümkün olan haklardır. *Müstekar haklar* ve *mütekarrir haklar* adlarıyla da anılan bu haklara rehin hakkı, mülkiyet¹²⁸ hakkı ve ayıp sebebiyle malı geri verme hakkı örnek olarak gösterilebilir.¹²⁹ *Mücerred haklar* (الحقوق المجردة) ise bir bedel karşılığında devri, itlâf edildiğinde tazmini ve miras yoluyla intikâli mümkün olmayan haklardır. *Gayrimüstekar haklar*, *müfred haklar* ve *zayıf haklar* adlarıyla da anılan bu haklara kabul hakkı, şart muhayyerliği, görme muhayyerliği, hibeden rücû hakkı ve kazf haddinde mağdurun hakkı örnek olarak verilebilir.¹³⁰

5) Fitrî Haklar – Müktesep Haklar

Haklar elde edilmelerinin şekli açısından da *fitrî haklar* / *müktesep haklar* olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.¹³¹ Buna göre *fitrî haklar* (*natural rights*) (الحقوق الطبيعية), insanın doğuştan ve insan olması nedeniyle sahip olduğu temel haklardır. *Doğuştan haklar*, *doğal haklar*, *tabii haklar*, *statü hakları*¹³² ve *insan hakları* isimleriyle de anılan bu haklar beş kısımdır: (1) *Yaşam hakkı*: Kişinin can güvenliğini koruma altına alır. (2) *Mülkiyet hakkı*: Kişinin mal güvenliğini koruma altına alır (3) *Düşünme hakkı*: Kişinin akıl güvenliğini koruma altına alır. (4) *İnanma hakkı*: Kişinin din güvenliğini koruma altına alır. (5) *Nesil hakkı*: Kişinin nesil güvenliğini koruma altına alır.

*Görev ve liyâkat hakları*¹³³ adıyla da anılmakta olan *müktesep haklar* (*acquired rights*) (الحقوق المكتسبة) ise kişilerin irade ve çabalarıyla belli vasıfları kazandıkları için

¹²⁸ **Mülkiyet** (الملكية), mâlike eşya üzerinde düşünülebilecek en kapsamlı yetkileri sağlayan haktır. bk. Hacak, Hasan, "Mülkiyet", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2006, ss. 543-548, s. 543. Benzer bir tanım için bk. Diderot, Denis - D'Alembert, Jean Le Rond, *Ansiklopedi ya da Bilimler Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, (özgün adı: *Encyclopedia ou dictionnaire raisonne des sciences des arts et des metiers*), çev. Selahattin Hilav, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 243.

¹²⁹ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Hacak, a.g.tz., ss. 125-132; Bardakoğlu, "Hak", ss. 145-146.

¹³⁰ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Hacak, a.g.tz., ss. 125-132; Bardakoğlu, "Hak", ss. 145-146.

¹³¹ Yıldız, *Alternatif İnsan Hakları Kuramı*, ss. 103-126.

¹³² Karaman, Hayrettin, <http://www.hayrettinkaraman.net/sc/00242.htm>, 02.08.2008.

¹³³ Karaman, <http://www.hayrettinkaraman.net/sc/00242.htm>, 02.08.2008.

elde ettikleri haklardır. Bu haklar dört kısımdır: (1) *Siyasî haklar*: Örneğin, bey'at vs. (2) *Medenî haklar*: Örneğin, nikâh vs. (3) *Vatandaşlık hakları*: Örneğin, muâhede vs. (4) *Ticarî haklar*: Örneğin, akit vs.

6) Zorunlu Olan Haklar – İhtiyaç Olan Haklar – Güzelleştirici Haklar

Genelde dinin, özelde ibadetler ve hukuk alanındaki dinî hükümlerin gayeleri anlamında bir tabir olan ¹³⁴ **makâsıdü's-şerî'a** ¹³⁵ (مقاصد الشريعة) ¹³⁶ esas alınarak yapılmış olan *zorunlu olan haklar / ihtiyaç olan haklar / güzelleştirici haklar* şeklindeki sınıflandırma ¹³⁷ şu şekilde özetlenebilir:

Zorunlu olan haklar (الضروريات), toplumun varlığını koruyabilmesi için kaçınılmaz olan değerleri ifade etmekte olup devletin sorumluluğundadır. Modern hukuktaki insan haklarına benzetmekte olan bu haklara neslin korunması için evliliğin meşrû kılınmış olması ve malın korunması esasına yönelik olarak çalışmanın emredilmesi örnek olarak verilebilir.

İhtiyaç olan haklar (الحاجيات), insanların yaşantılarını kolaylık içinde ve sıkıntıya düşmeden sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları düzenlemeleri ifade eder. Devlet bu hakları destekler; fakat bunlardan sorumlu değildir. Modern hukuktaki ekonomik, siyasî

¹³⁴ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Makâsıdü's-şerî'ati'l-İslâmiyye*, eş-Şeriketü't-Tunûsiyye, Tunus, 1985, s. 51, 146; Boynukalın, "Makâsıdü's-Şerî'a", s. 423.

¹³⁵ Bu konu **makâsıdü's-Şârî'** (مقاصد الشارع) başlığı altında da incelenmektedir bk. Atar, *Fıkıh Usulü*, ss. 291-302.

¹³⁶ Makâsıd konusuna ilişkin ilk değerlendirmeleri yapan ve bu konuyu sistematik olarak eserlerinde ilk defa işleyen bilgin, bilindiği kadarıyla Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'dir (ö. 478/1085). bk. Pekcan, Ali, "Makâsıd Literatürüne Dâir", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, Konya, Nisan 2008, ss. 417-438, s. 418, 420. karş. Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî, *el-Gıyâsî (=Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem)*, nşr. Abdülazim ed-Dîb, el-Mektebetü'l-Kübrâ, Katar, 1401/1980, s. 72, 90, 181, 183, 478-479. Cüveynî'nin öğrencisi, Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) daha açık ve geniş bir şekilde işlediği makâsıd konusu (bk. Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *Şifâü'l-galîl fî beyâni mesâilî't-ta'lîl (=Şifâü'l-alîl fî'l-kıyâs ve't-ta'lîl)*, nşr. Hamdî el-Kebîsî, Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, Bağdat, 1390/1970, s. 162 vd., 211 vd.; Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *el-Menhûl fî'l-usûl (=el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl)*, nşr. Muhammed Hasan Heyto, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1400/1980, s. 341, 364-367) Mâlikî fakihî Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) çalışmasıyla müstakil bir teori hâline getirilmiş (bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, c. I, ss. 8-17) ve bu hususta ilk müstakil kitap Tunus müftüsü ve Zeytûniyye Üniversitesi Rektörü Muhammed Tâhir İbn Âşûr (1879-1973) tarafından *Makâsıdü's-şerî'ati'l-İslâmiyye* adıyla kaleme alınmıştır. bk. Boynukalın, "Makâsıdü's-Şerî'a", s. 424.

¹³⁷ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, ss. 350-355; Yıldız, *Alternatif İnsan Hakları Kuramı*, ss. 134-137; Şentürk, Recep, "İsmet Âdemoğulları: İnsan Haklarına Fıkıhî Bakışlar", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 50-51; Boynukalın, Ertuğrul, "Makâsıdü's-Şerî'a", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 423-427, s. 425.

ve kültürel haklara benzemekte olan bu haklara avlanmanın meşrû kılınması ve hatâ ile adam öldüren kişinin diyet borcunun âkileye yüklenmesi örnek olarak gösterilebilir.

Güzelleştirici haklar (التحسينيات) ise üstün ahlâk ve güzel davranış niteliklerine uygun düşen durumları ifade etmekte olup devletin sorumluluğu ve yaptırım alanı dışındadır. *Kemâliyyât (الكَماليّات)*¹³⁸ adıyla da anılan ve *ahlâkî haklar* olarak da ifade edebileceğimiz bu haklara yeme-içme âdâbı ile pis ve zararlı şeylerin hukukî muamelelere konu edilmesinin yasaklanması örnek olarak sunulabilir.

7) Kamu Hakları – Özel Haklar

Beşerî hukuk doktrinde çoğunlukla kabul edilen ve bazı çağdaş fıkıh bilginlerince de kullanılan¹³⁹ bir tasnife¹⁴⁰ göre haklar iki kısımda incelenmektedir:

a) Kamu hakları (public / common rights) (الحقوق العامة)

Kamu hakları, kişilerin toplumla olan ilişkilerini düzenleyen kurallardan doğan haklardır. *Kamusal haklar, kamu hukukundan türeyen haklar, âmmе hakları ve temel hak*¹⁴¹ ve *özgürlükler* adıyla da anılan bu haklar üç kısma¹⁴² ayrılır:

Bu tasnife göre kamu haklarının birinci kısmını oluşturan *koruyucu haklar*, kişinin maddî ve manevî bütün varlığı ile ilgili olan ve bu varlığın serbestçe geliştirilmesi amacını güden hak ve özgürlüklerdir. *Önleyici haklar* ve *kişisel kamu hakları* adlarıyla da anılan bu haklara şu örnekler verilebilir: Özel hayatın gizliliği, miras hakkı, dava hakkı, savunma hakkı vs.

¹³⁸ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 352.

¹³⁹ Örneğin, bk. Ebû Sünne, *a.g.e.*, ss. 57-63.

¹⁴⁰ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, ss. 181-199; Özsunay, *Medenî Hukuk*, ss. 238-284; Ataay, *a.g.e.*, ss. 365-400; Gözübüyük, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, S Yayınları, Ankara, 1985, ss. 156-158; Zevkliler, *a.g.e.*, ss. 97-102; Shukri, Muhammed Aziz, *An Introduction to the Science of Law*, Al-Jadidah Printing Press, Damascus, 1407/1987-1408/1988, ss. 140-163; Bilge, *a.g.e.*, ss. 204-217; *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Kanun Numarası: 2709, Kabul Tarihi: 07.11.1982, mad. 17-74.

¹⁴¹ Temel haklar, her kişinin insanlığın geri kalanına yönelttiği akla yatar istemlerin en azıdır. Temel hakların temel olmasının nedeni, tüm öteki haklardan yararlanabilmek için bunların korunmasının gerekli oluşudur. Bu bakımdan bir hak eğer temel bir haksı, onu korumak için gerekirse öteki temel olmayan haklardan vazgeçilebilir. bk. Shue, Henry, "Temel Hakların Evrenselliği", *İnsan Haklarının Felsefî Temelleri Uluslararası Semineri*, haz. İoanna Kuçuradi, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 1982, ss. 25-42, s. 30.

¹⁴² Başka bir tasnife göre kamu hakları *kişilerin topluma karşı hakları – devletin kişilere karşı hakları* şeklinde ikiye ayrılmış, bizim esas aldığımız yukarıdaki üç hak çeşidi birinci kısım içinde yer almıştır. bk. Bilge, *a.g.e.*, ss. 204-206.

Kamu haklarının ikinci kısmını teşkil eden *isteme hakları* ise kişinin toplum hayatı içindeki sosyal ve iktisadî faaliyetleriyle ilgili olan ve devletten bazı hizmetler yapılmasını istemesini gerektiren haklardır. *Sosyal ve iktisadî kamu hakları* adıyla da anılan bu haklara şu örnekler verilebilir: Çalışma hakkı, sözleşme hakkı, sağlıklı yaşam hakkı, öğrenim hakkı vs.

Kamu haklarının üçüncü grubunu oluşturan *katılma hakları* ise kişinin herhangi bir şekil ve derecede devletin siyasal kuruluşuna ve idaresine katılmasını ifade eden haklardır. *Siyasal kamu hakları* adıyla da anılan bu haklara şu örnekler verilebilir: Seçme hakkı, seçilme hakkı vs.

b) Özel haklar (private / exclusive rights) (الحقوق الخاصة)

Özel haklar, özel hukuk ilişkilerini düzenleyen kurallardan doğan haklardır. *Hususî haklar* ve *özel hukuktan doğan haklar* adlarıyla da anılan bu haklar konu, bağlılık, amaç ve nitelikleri açısından aşağıdaki gibi sınıflandırılmaktadır:

(1) *Konularına göre özel haklar*, “mal varlığı hakları”, “şahıs varlığı hakları” ve “karma nitelikli haklar” olmak üzere üç kısımdır.

Mal varlığı hakları, para ile ölçülebilen yani paraya çevrilebilen dolayısıyla maddî bir özelliğe sahip olan özel haklardır. Bunlardan parayla ifadesi mümkün ve hâlen mevcut olan haklar aktif yönü, borçlar da pasif yönü ifade ederler. *Mala bağlı haklar* ve *mâmelek hakları* adlarıyla da anılan bu haklara mülkiyet hakkı, rehin hakkı, aynî haklar, bütün alacak hakları, fikrî hakların malî kısımları örnek olarak sunulabilir. Bu haklar, intifâ hakkı ve süknâ hakkı gibi istisnalar dışında devredilebilir ve miras yoluyla intikâl edebilirler.

Şahıs varlığı hakları, şahıs (kişi) ve onun şahsiyet¹⁴³ (kişilik)¹⁴⁴ alanına ait olan ve ekonomik bir değer taşımayan başka bir deyişle paraya çevrilemeyen, şahsın daha çok manevî ve sosyal yönünü ilgilendiren özel haklardır. *Şahsa bağlı haklar*, *manevî haklar* ve *kişi varlığı hakları* adlarıyla da anılan bu haklara, anne-babanın çocukları üzerindeki velâyet hakkı ile kişinin bedeni, sağlığı, onur ve saygınlığı, sosyal ve ekonomik itibarı örnek olarak sunulabilir. Bu haklar devredilemez ve miras yoluyla da intikâl etmezler. Şahsiyet hakları (kişilik hakları), şahıs varlığı haklarının en önemli kısmını oluşturur.

Karma nitelikli haklar ise hem mal varlığı değeri hem de manevî yönü bulunan özel haklardır. *Fikrî haklar* olarak da anılan bu haklara bilim ve sanat eserleri ile icatlar örnek olarak sunulabilir. Bu haklar herkese karşı ileri sürülebilir. Daha önceki asırlarda üzerinde durulmamış bulunan bu çeşit hakları korumak ve bununla ulaşılmak istenen maksadı gerçekleştirmek için İslâm hukukunda maslahat¹⁴⁵ çerçevesinde geniş imkânlar vardır.¹⁴⁶

(2) *Hak sahibine bağlılıklarına göre özel haklar*, “kişiye bağlı olmayan haklar”, “kişiye bağlı olan haklar” ve “kişiye çok sıkı bağlı olan haklar” şeklinde üç kısımdır.

Kişiye bağlı olmayan haklar, başkalarına devredilebilen ve miras yoluyla intikâl edebilen özel haklardır. *Devredilebilen haklar* ismiyle de anılan bu haklara mülkiyet hakkı, alacak hakkı ve rehin hakkı örnek olarak verilebilir.

Kişiye bağlı olan haklar, başkalarına devredilemeyen ve miras yoluyla da intikâl etmeyen özel haklardır. *Devredilemeyen haklar* ismiyle de anılan bu haklara kişilik

¹⁴³ Hukukta *şahsiyet (kişilik)*, şahsın hukuken sahip olduğu bütün ehliyetleri, hukuken bir değer taşıyan maddî ve manevî varlıklarını ve şahsî hâlleri içine alır. bk. Akipek - Akıntürk, *a.g.e.*, ss. 4-5. Bu konuda geniş bilgi ve çeşitli tanımlar için bk. Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitime Giriş*, 4. basım, yay.y., Yargıcı Matbaası, Ankara, 1996, ss. 14-17; Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din: Dindarlık Düzeyi ile Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 42-50.

¹⁴⁴ *Şahsiyet (personality)* karşılığında dilimizde yaygın olarak kullanılan *kişilik* kelimesinin aslında yanlış bir karşılık olduğu, doğrusunun ise *kişisel* olması gerektiği ile ilgili bilgi için bk. Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, 7. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 404.

¹⁴⁵ **Maslahat** (المصلحة), şer’î hükümlerin içerdiği veya akıl ve tecrübe yoluyla belirlenmekle beraber bunlarla uyum içinde olan faydalar anlamında fıkıh ve usûl-i fıkıh terimidir. bk. Dönmez, İbrahim Kâfi, "Maslahat", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 79-94, s. 79.

¹⁴⁶ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. III, s. 10.

haklarının tümü ile mal varlığı haklarından intifâ hakkı ve süknâ hakkı örnek olarak gösterilebilir.

*Kişiyeye çok sıkı bağlı olan haklar*¹⁴⁷ ise insana kişiliği dolayısıyla tanınan, para ile ölçülebilmeleri söz konusu olmayan, başkalarına devrolunamayan, miras yoluyla geçmeyen ve hak sahibi dışındaki kişilerce kanunî temsil yoluyla dahi kullanılamayan özel haklardır. *Münhasıran şahsa bağlı haklar*, *kişiyeye sıkı biçimde bağlı haklar* gibi isimlerle de anılan bu haklara adın değiştirilmesi istemi, nişanı bozma hakkı, boşanmada af hakkı ve yargısal yoldan erginlik istemi (kazâî rüşd) örnek olarak sunulabilir.

(3) *Başka bir hakla bağlılıklarına göre özel haklar*, “bağımsız haklar” ve “bağımlı haklar olmak” üzere ikiye ayrılır. *Bağımsız haklar*, herhangi bir hakka bağlı bulunmayan özel haklardır. *Asıl haklar* adıyla da anılan bu haklara mülkiyet hakkı ve alacak hakkı örnek olarak verilebilir. *Bağımlı haklar* ise bağımsız bir hakka belirli bir bağlılığı bulunan özel haklardır. *Fer’î haklar*, *yan haklar*, *bağlı haklar* ve *ikincil haklar* adlarıyla da anılan bu haklar iki kısımdır: a) *Eşyaya bağlı haklar*, kişinin bir eşyaya sahip olması dolayısıyla doğan özel haklardır. Bu haklara taşınmaza bağlı irtifaklar örnek olarak gösterilebilir. b) *Alacağa bağlı haklar* ise kişinin belirli bir borç ilişkisinin tarafı olması nedeniyle ortaya çıkan özel haklardır. Bu haklara rehin hakkı örnek olarak sunulabilir.

(4) *Amaçlarına göre özel haklar*, “yenilik doğurmayan haklar” ve “yenilik doğuran haklar” şeklinde iki kategoriye ayrılmaktadır.

Yenilik doğurmayan haklar, kullanılmaları ile hukukî durumda herhangi bir değişiklik yapmak amacı izlemeyen özel haklardır. *Yalın haklar*, *alelâde haklar* ve *hâkimiyet ifade eden haklar* isimleriyle de anılan bu haklara velâyet hakkı örnek olarak verilebilir.

Yenilik doğuran haklar ise tek taraflı irade beyanı ile bir hukukî durumun meydana gelmesine, değişmesine veya ortadan kalkmasına yarayan özel haklardır. *İnşâî*

¹⁴⁷ Aslında bu haklar, *kişiyeye bağlı olan hakların* özel bir türünü oluşturmaktadır; fakat biz, konunun daha net ortaya konulabilmesi düşüncesiyle *kişiyeye çok sıkı bağlı olan hakları* ayrı bir başlık altında göstermeyi tercih ettik.

haklar adıyla da bilinen bu haklar üç kısımdır: a) *Kurucu yenilik doğuran haklar*, tek taraflı irade beyanı ile bir hukukî durumun meydana gelmesine yarayan özel haklardır. Bu haklara öncelikli alım (şuf'a) hakkı, geri satın alma (vefâ) hakkı, satın alma (iştirâ) hakkı örnek olarak verilebilir. b) *Değiştirici yenilik doğuran haklar*, tek taraflı irade beyanı ile bir hukukî durumun değişmesine yarayan özel haklardır. Bu haklara örnek olarak borçlunun ödemede gecikmesi hâlinde, alacaklının ödeme isteminden vazgeçerek, tek taraflı irade beyanı ile tazminat isteme hakkı örnek olarak gösterilebilir. c) *Bozucu yenilik doğuran haklar* ise tek taraflı irade beyanı ile mevcut bir hukukî durumun sona ermesine ya da bozulmasına yarayan özel haklardır. Bu haklara vekilin azli hakkı, âdî bir ortaklık sözleşmesinde veya hizmet sözleşmesinde ilişkiyi bozacağını bildirme (feshi ihbâr) ve takas beyanı örnek olarak sunulabilir.

(5) *Niteliklerine göre özel haklar*, “iktidar hakları” ve “hukukî iktidar hakları” olarak iki grupta değerlendirilmektedir.

(a) *İktidar hakları*: Hak sahibine mallar¹⁴⁸ ve kişiler üzerinde iktidar sağlayan özel haklar olup *mutlak haklar / nisbî haklar*¹⁴⁹ şeklinde iki kısımda incelenmektedirler:

(aa) *Mutlak haklar (absolute rights) (الحقوق المطلقة)*: Kişilere maddesel olsun ya da olmasın bütün mallar üzerinde diğer kişilere karşı en geniş yetki veren yani herkese karşı ileri sürülebilen iktidar haklarıdır. *İnhisarî haklar*, *salt haklar* ve *saltık haklar* isimleriyle de anılan bu haklar iki çeşittir:

¹⁴⁸ Batı kaynaklı hukuk sistemlerinde *mal (eşya)* genellikle üzerinde ferdî hâkimiyet sağlanabilecek, iktisadî bir değer taşıyan, şahıs dışı cismanî varlıklar olarak tanımlanır. bk. Oğuzman, M. Kemâl - Seliçi, Özer, *Eşya Hukuku*, 2. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 5. Bu tarifte yer alan unsurlardan birincisine göre hava, yıldız, güneş gibi hâkimiyet dışı varlıklar mal sayılmaz. İkincisine göre malın, insanlar arasında maddî bir değeri olmalıdır. Dolayısıyla pirinç tanesi veya hayvan leşi gibi maddî varlıklar mal kavramının dışındadır. İslâm hukukuna göre buna “şer’î” kaydını da eklemek gerekmektedir. Çünkü meselâ faizin ve şarabın iktisadî değeri vardır; ancak bunlar şer’î bakımdan değersizdir. Üçüncü unsur da maddî olmayan değerler ile insan vücudu gibi şahsî olanları tarif dışı bırakmaktadır. bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. III, s. 12.

¹⁴⁹ Bu iki hak çeşidi arasında dört temel fark göze çarpmaktadır: 1) Nisbî haklar, ancak belli bir kişiye ya da kişilere karşı yöneltilir. Mutlak haklar ise herkese karşı ileri sürülebilir. 2) Nisbî haklarda, hak sahibinin karşısındaki kişi aktif bir görevi (bir şeyi yapmak, yapmamak ya da vermek gibi) yerine getirmekle yükümlüdür. Dolayısıyla nisbî haklar kural olarak sadece borçlu tarafından ihlâl edilebilir, üçüncü kişiler tarafından ihlâl olunamazlar. 3) Nisbî haklar, borç ilişkilerinden ve bazı aile hukuku münasebetlerinden doğarlar. Mutlak haklarda ise (özellikle aynî haklarda) hangi hakların bu nitelikte oldukları kanun tarafından belli edilmiştir (*numerus clausus*). 4) Nisbî haklar, bir edimin yerine getirilmesine (bir şeyi yapmak, yapmamak ya da vermek gibi) ilişkin istemler olduğu hâlde; mutlak haklar, bireyin bir mal ya da kişi üzerinde doğrudan doğruya sahip olduğu iktidar haklarıdır. bk. Özsunay, *Medenî Hukuk*, ss. 263-265.

(aaa) *Mallar üzerindeki mutlak haklar (الحقوق المالية)*

(aaaa) *Aynî haklar (real rights) (الحقوق العينية)*: Dış dünyada mevcut olup elle tutulabilen, bir cismi olan eşyalar üzerindeki mutlak haklardır. *Maddî mallar üzerindeki mutlak haklar, eşya üzerindeki mutlak haklar, nesnel haklar ve nesneye ilişkin haklar* adlarıyla da anılan bu haklar iki çeşittir:

(aaaaa) *Aslî aynî haklar*: Bir şey üzerinde başlı başına; yani bir başka hakkın fer'i olmaksızın mevcut olan ve o şeyden az veya çok istifade selâhiyeti veren aynî haklardır. Meselâ mülkiyet bir aslî aynî haktır; çünkü konusu olan mal üzerinde başlı başına mevcuttur, bir başka hakkın fer'i (ona bağlı / onun uzantısı) değildir ve hak sahibine o maldan istifade selâhiyeti verir. Aslî aynî haklar iki kısma ayrılır: (1) *Sınırsız aynî haklar*: Bir malı doğrudan doğruya kullanma (usus), onun tabîî ve medenî semerelerinden faydalanma (fruktus) onu maddî ve hukukî bir şekilde tüketme (abusus) yani onda her bakımdan tasarruf etme yetkisini veren en geniş aynî haklardır. Bunlara *mülkiyet hakkı (right of property) (حق الملكية)*, *tam aynî haklar* ve *aslî aynî haklar* da denilir. Bu hakkın konusu taşınır bir mal ise *menkul mülkiyeti*, taşınmaz bir mal ise *gayrimenkul mülkiyeti* söz konusudur. Ayrıca, mülkiyete konu olan şey, bir kişiye ait olabileceği gibi, birden fazla kişiye ait de olabilir. (2) *Sınırlı aynî haklar*: Çeşitli irtifak hakları ile gayrimenkul mükellefiyetinde olduğu gibi, sahibine, bir mal üzerinde kullanma, faydalanma ve tüketme yetkilerinin – tamamını değil – bir kısmını kullanma imkânı sunan aynî haklardır. Bunlar *mülkiyetin gayri aynî haklar* ve *mahdut aynî haklar* isimleriyle de anılmaktadır.¹⁵⁰

(bbbbb) *Fer'i aynî haklar*: Rehin ve hapis hakkında¹⁵¹ görüldüğü üzere, bir şey üzerinde, bir alacağın fer'i olmak üzere kurulan ve bu alacağı güvence altına alan haklardır.¹⁵² Meselâ rehin alanın aslî hakkı, rehin almaya sebep teşkil eden alacağıdır; rehin bu alacağı teminat altına almakta; ona bağlı, ondan doğmuş bulunmaktadır. Bu hak, aslî ve müstakil olmadığı içindir ki rehin alan bu mal üzerinde kullanma ve

¹⁵⁰ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. III, ss. 23-24.

¹⁵¹ *Hapis hakkı*, ayn borçlusunun deyn niteliğindeki alacağını elde edinceye kadar ifadan kaçınması anlamında İslâm hukuku terimidir. bk. Aybakan, Bilal, "Hapis Hakkı", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 65-67, s. 65.

¹⁵² Ebü'lulâ Mardin, *Aynî Haklar*, yay.y., İstanbul, 1934, s. 23

faaydalanma selâhiyetine sahip değildir. Yalnızca bu malın bedelinden – diğer adı alacaklara nisbetle – alacağını öncelikle tahsil etme hakkına sahiptir.¹⁵³

(bbbb) *Fikrî haklar* (حقوق الإبتكار): Kişinin üretici uğraşları sonucunda meydana getirdiğı zekâ ve düşünce ürünleri üzerindeki mutlak haklardır. *Maddî olmayan mallar üzerindeki mutlak haklar* ve *gayrimaddî haklar* olarak da bilinirler. Maddesel olmayan mallar, insan aklının ve iradesinin ortaya çıkardığı şeylerdir ki bunlara *eser* (yapıt) adı da verilir. Bunlar, salt fikir eserleri (örneğin, bilim, sanat ve edebiyat ürünleri) olabileceğı gibi ihtira ve icatlar (örneğin, TV, radyo, atom reaktörü) da olabilir. Bir eser üzerinde onun sahibinin mutlak bir karakter taşıyan ve bu nedenle herkese karşı ileri sürülebilen iki türlü hakkı vardır: 1) Malî (parasal) hak: Bunların para ile değerlendirilebilmesidir. Bu bağlamda çeşitli hukukî muamelelere konu olabilirler. Örneğin, bir yazar, bir romanı üzerindeki *telif hakkını* (copyright) (حق التألیف) neşir mukavelesi ile belli bir ücret karşılığında yayımevine devredebilir. 2) Manevî (tinsel) hak: Eseri ile üreticisi arasındaki manevî bağılıktır. Bunlar, kişilik haklarına girdiğı için başkalarına devredilemezler ve vazgeçilemezler. Örneğin, romanı üzerinde neşir mukavelesi olsa bile yazar, eseri hakkında değişiklik yapılmasını önleme hakkına sahiptir.

(bbb) *Kişiler üzerindeki mutlak haklar* (الحقوق غير المالية)

(aaaa) *Kişinin kendi üzerindeki hakları*:¹⁵⁴ Her insanın, bedeni, hayat ve sağığı, namus, şeref, şöret ve onuru, adı ve resmi, sosyal ve ekonomik saygınlığı gibi fizik, biyolojik ve manevî varlıkları yani kişiliğı¹⁵⁵ üzerinde sahip olduğı mutlak haklardır.¹⁵⁶ *Kişilik hakları* ve *şahsiyet hakları* (personality rights)¹⁵⁷ (حقوق الشخصية) adlarıyla da anılan bu hakların dört temel özelliğı vardır:¹⁵⁸ 1) Genellik: Bütün insanlar bu haklara

¹⁵³ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. III, ss. 23-24.

¹⁵⁴ Bu haklar anlatılırken bazen yanlış bir isimlendirmeye “bireysel haklar” (personal rights) denilmektedir. bk. “Bireysel Haklar”, <http://tr.wikipedia.org>, 25.07.2008. Hâlbuki bu ifade “kişilik hakları” (personality rights) için değıl “kişisel haklar” için bir adlandırma olabilir.

¹⁵⁵ Özsunay, *Gerçek Kişiler*, s. 148.

¹⁵⁶ *Kişilik hakkı* “kişinin toplum içindeki saygınlığını ve kişiliğini serbestçe geliştirmesini temin eden öğelerin tümü üzerindeki hakları” şeklinde de tanımlanabilir. bk. İlkiz, Fikret - Günaydın, Barış, “Kişilik Hakları - Medyada Etik ve Yargı Kararları”, *Küresel İletişim Dergisi* (Global Media Journal), sy. 2, Güz 2006, ss. 1-15, s. 2.

¹⁵⁷ “Personality Rights”, http://en.wikipedia.org/wiki/Personality_rights, 11.06.2009.

¹⁵⁸ bk. Akipek - Akıntürk, *a.g.e.*, ss. 113-114.

sahiptirler. Kişilik hakları bulunmayan bir kimse düşünülemez. 2) İnhisarîlik: Mutlak hak oldukarı için herkese karşı ileri sürülebilirler. Dolayısıyla herkes kişilik haklarına yapılan saldırıların önlenmesini talep edebilir. 3) Şahsa bağıllık: Bu hakların başkalarına devri veya miras yoluyla intikâli mümkün değildir. 4) Vazgeçilmezlik: Hiç kimsenin kişilik haklarından kısmen veya tamamen vazgeçmesi (ferâgat) söz konusu olamaz.

(bbbb) *Kişinin başkaları üzerindeki hakları*: Aile hukuku alanında bir kimseye başkasının kişiliği üzerinde mutlak iktidar sağlayan haklardır. *Mutlak aile hakları* olarak da bilinen bu haklar üç çeşittir: (1) *Velâyet hakkı*: Reşit olmayan küçükler, ana-babalarının velâyeti altında bulunurlar. (2) *Vesâyet hakkı*: Velâyet altında bulunmayan her küçüğe bir vasî atanacağı gibi, belirli durumlarda kısıtlanan ergin kişiler de vesâyet altına konulabilir. (3) *Ev reisliği (başkanlığı) hakkı*: Aynı çatı altında oturan kişilerin çıkarlarını koruma, iyiliklerini gerçekleştirme ve ev düzenini sağlama konusunda bazı yetkileri bulunan kişiye “ev reisi” denir.

(aa) *Nisbî haklar (relative rights) (الحقوق النسبية)*: Hak sahibinin sadece belli kişi ya da kişilere yöneltebildiği ve kendisine karşı belirli bir davranışta bulunmalarını isteyebildiği iktidar haklarıdır. *İzafî haklar, görelî haklar, göreceli haklar, kişisel haklar, şahsî haklar (personal rights)*¹⁵⁹ (الحقوق الشخصية) ve *alacak hakları* adlarıyla da anılan bu haklar “salt nisbî haklar” ve “üyelik hakları” olmak üzere iki çeşittir: 1) *Salt nisbî haklar* da iki kısımdır: a) *Borç ilişkilerinden doğan nisbî haklar*, sözleşme, hukuka aykırı fiil ve sebepsiz zenginleşme gibi borç ilişkileri nedeniyle doğan ve bir başkasından belli bir edimi yerine getirmesini isteme yetkisi veren nisbî haklardır. b) *Nisbî aile hakları* ise aile hukukundan doğan ve hak sahibinin şahsına bağlı olup başkalarına devrolunamayan nisbî haklardır. Örneğin, eşlerin birbirlerine sadakat ve destek olma mükellefiyeti vs. 2) *Üyelik hakları*: Üye ile dernek arasındaki hukukî ilişkiden üye yararına türeyen nisbî haklardır.

(b) *Hukukî iktidar hakları* ise bir kimseye, kendisi ya da bir başkası için bir “iktidar hakkı”nı kurma, değiştirme veya kaldırma olanağı veren özel haklardır. *İkinci derece haklar (secondary rights) (الحقوق الثانوية)* adıyla da anılan bu haklar iki kısma ayrılmaktadır: a) *Yenilik doğuran haklar*, tek taraflı irade beyanı ile bir hukukî durumun

¹⁵⁹ "Personal Rights", http://en.wikipedia.org/wiki/Personal_rights, 11.06.2009.

meydana gelmesine, değişmesine veya ortadan kalkmasına yarayan hukukî iktidar haklarıdır. b) *Yönetim hakları* ise bir kimseye, bir başkasının mal varlığını etkileyecek biçimde hukukî muameleler yapabilme yetkisini bahşeden hukukî iktidar haklarıdır. *Kudret yetkileri* adıyla da anılan bu haklara temsil kudreti örnek olarak sunulabilir.

E) HAKKIN UNSURLARI

Hakkın unsurları (أركان الحق) yani hakkı oluşturan temel öğelerin neler olduğu konusunda fıkıh ve hukuk bilginlerinin tümünün benimsediği bir sınıflandırma bulunmamaktadır. Bir görüşe göre hakkın üç unsuru¹⁶⁰ vardır; fakat fukahânın¹⁶¹ ve çağdaş hukuk bilginlerinin çoğunluğunun¹⁶² savunduğu ikinci görüşe göre ise hakkın dört unsuru vardır. Hakkın bütün temel bileşenlerini içermesi yönüyle hukuk mantığına daha uygun görünen ikinci görüşü esas alarak hakkın dört unsurunu şu şekilde açıklayabiliriz:

1) Hakkın Konusu (محل الحق)

Hakkın konusu,¹⁶³ hakkın ilişkin bulunduğu şeyi ifade etmekte olup¹⁶⁴ *hakkın objesi*,¹⁶⁵ *hakkın mevzûu*¹⁶⁶ ve *mahallü'l-hak* (محل الحق)¹⁶⁷ isimleriyle de anılmaktadır. Hakkın konusu genelde beş şekilde ortaya çıkmaktadır: (1) Maddî bir mal: Örneğin, satılan bir malın bedeli, emanet olarak bırakılan eşya vb. (2) Menfaat:¹⁶⁸ Örneğin, kiralanan bir evde oturma vb. (3) Bir şahıs üzerindeki yetki: Örneğin, velâyet ve hidâne

¹⁶⁰ Hakkın üç unsurunun “konusu, sahibi ve borçlusu” şeklinde sınıflandırılışına dair bk. Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 10; Ünalın, *a.g.e.*, s. 23, "Hak", *Mv.F.*, s. 12. Hakkın üç unsurunun “konusu, irade yetkisi ve meşrûluğu” biçiminde tasnif edilişine dair bk. İmre, Zahit, *Medenî Hukuka Giriş: Medenî Hukukun Temel Kavramları ve Medenî Kanunun Başlangıç Hükümleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 266.

¹⁶¹ Ömerî, İsmâîl, *el-Hak ve nazariyyetü't-te'assüf fi'sti'mâli'l-hak*, Matba'atü'l-Zehrâi'l-Hadîse, Musul, 1405/1984, ss. 28-29; Demir, *Mülkiyet Hakkı*, ss. 76-78; Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, ss. 34-35; Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22; İsevî, *a.g.m.*, s. 7; Ebû Sünne, Ahmed Fehmî, "Nazariyyetü'l-hak", *el-Fıkhü'l-İslâmî ve esâsü't-teşrî'*, Kahire, 1971, ss. 174-234, ss. 175-176; Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

¹⁶² Zevkliler, *a.g.e.*, ss. 96-97; Bilge, *a.g.e.*, ss. 202-234.

¹⁶³ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

¹⁶⁴ Bilge, *a.g.e.*, s. 230. Hakkın konusunun “hakkın sahibine sağladığı iktidarın yani kişinin iradesinin yöneldiği çıkarın ilişkin olduğu alan” şeklindeki tanımı için bk. Zevkliler, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁶⁵ Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁶⁶ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 203.

¹⁶⁷ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 10.

¹⁶⁸ **Menfaat** (المنفعة), bir hukuk terimi olarak bir evde oturmak veya ata binmekte olduğu gibi bir malın (ayn) kullanılmasıyla meydana gelen faydayı belirtir. bk. Hacak, Hasan, "Menfaat", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 131-134, s. 132.

gibi şahsî haklarda şahıs üzerindeki yetki vb. (4) İcâbî (aktif) bir fiili konu alan talep ve yetki: Örneğin, satın alınan malın alıcıya teslimi, emanet bırakılan eşyanın sahibine geri verilmesi, suçluya cezanın infazı vb. (5) Selbî (pasif) bir fiili konu alan talep ve yetki: Örneğin, herhangi bir kişiye başkalarının zarar vermemesi, eziyet etmemesi vb.¹⁶⁹

2) Hakkın Sahibi (صاحب الحق)

Hakkın sahibi,¹⁷⁰ hakkın konusu üzerinde kendisine tasarrufta bulunabilme yetkisi tanınan kişi olup¹⁷¹ *hakkın süjesi*,¹⁷² *hakkın aktif süjesi*,¹⁷³ *hakkın alacaklısı*,¹⁷⁴ *şahıs*,¹⁷⁵ *men lehü'l-hak* (من له الحق)¹⁷⁶ ve *sâhibü'l-hak* (صاحب الحق)¹⁷⁷ terimleriyle de adlandırılmaktadır. Hak sahibi, özellikle muâmelât alanında kural olarak insandır. Eşya hak sahibi değil hakkın konusudur. Akâra tâbi olarak kurulan irtifaklarda da hak sahibi olan şahıslardır ve irtifak sahibi bu hakkını hâkim akarın mâliki olma vasfıyla kazanmıştır. Bazı hakların Allah'a (cc) nisbet edilmesi, ya bir fiil veya hükmün kul ile Allah (cc) arasında kalan bir ibadet mahiyetinde oluşunu ya da o hakkın kamu yararı ve düzeni açısından önemini vurgulamayı amaçlar.¹⁷⁸

Hukukî anlamda sadece şahıslar haklara sahip olabilirler. Haklar şahıslar için var olduğu gibi sahibi olmayan bir hak da yoktur. Sahipsiz “şey” olabilir; fakat sahipsiz “hak” olamaz.¹⁷⁹

Şahıs (kişi) (الشخص) hak sahibi olabilen, haklardan faydalanabilen ve borç altına girebilen varlık¹⁸⁰ demek olup iki çeşittir: (1) *Hakikî şahıs*:¹⁸¹ Buna gerçek kişi,¹⁸² fizik kişi,¹⁸³ doğal kişi¹⁸⁴ ve *tabi'î şahıs* (الشخص الطبيعي)¹⁸⁵ da denilmekte olup bütün insanları

¹⁶⁹ Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22; Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

¹⁷⁰ Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 34.

¹⁷¹ Bilge, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁷² Bilge, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁷³ Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁷⁴ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

¹⁷⁵ Ünal, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁷⁶ Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁷⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, c. XVI, s. 106; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 10.

¹⁷⁸ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

¹⁷⁹ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 203; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. I, s. 171.

¹⁸⁰ Gözübüyük, A. Şeref, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 3. basım, S Yayınları, Ankara, 1978, s. 77; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. I, s. 171; Akıntürk, *Hukuka Giriş*, s. 133.

¹⁸¹ 1926 tarihli *TMK*, mad. 8; Akıpek - Akıntürk, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁸² 2001 tarihli *TMK*, mad. 8; Zevkliler, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁸³ Özsunay, *Gerçek Kişiler*, s. 9.

kapsamaktadır.¹⁸⁶ (2) *Hükmî şahıs*:¹⁸⁷ Buna *tüzel kişi*,¹⁸⁸ *manevî kişi*,¹⁸⁹ *hukukî kişi*,¹⁹⁰ *şahs-ı manevî*¹⁹¹ ve *eş-şahsu'l-i'tibârî* (الشخص الاعتباري)¹⁹² de denilmekte olup insanlar gibi biyolojik varlıklar olmayıp, hukuk düzeni tarafından kendilerine kişilik tanınan insan ve mal topluluklarını ifade etmektedir.¹⁹³ Hükmî şahıslar iki çeşittir: a) *Âmme hükmî şahısları* (kamu hukuku tüzel kişileri): Kamu hukukundan türeyen ve kamu otoritesini temsil eden hükmî şahıslardır. Örneğin, devlet, beytülmal¹⁹⁴ vb. b) *Hususî hükmî şahıslar* (özel hukuk tüzel kişileri): Özel hukuktan türeyen ve kamu otoritesine sahip bulunmayan hükmî şahıslardır. Örneğin, şirketler, dernekler vb.¹⁹⁵

3) Hakkın Borçlusu (المدين بالحق)

Hakkın borçlusu,¹⁹⁶ hak sahibi lehine hakkın konusu olan edimi yerine getirmekle yükümlü olan kişi veya kişiler olup *hakkın pasif süjesi*,¹⁹⁷ *ödevli*,¹⁹⁸ *yükümlü*,¹⁹⁹ *mükellef* (المكلف),²⁰⁰ *men aleyhi'l-hak* (من عليه الحق)²⁰¹ ve *el-medîn bi'l-hak* (المدين بالحق)²⁰² isimleriyle de anılmaktadır. Hakkın borçlusu iki kısımda değerlendirilebilir: (1) Muayyen: Alım satım, kiralama, havale vb. borç ilişkilerinde görüldüğü gibi hakkın borçlusu belirli kişi veya kişilerdir. (2) Gayrimuayyen: Yaşam, şeref, haysiyet, ruh-beden bütünlüğü gibi vazgeçilmez insanî değerler söz konusu

¹⁸⁴ Özsunay, *Gerçek Kişiler*, s. 9.

¹⁸⁵ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 10.

¹⁸⁶ Hayvanlar ve eşyalar kişi olmadıkları için hak sahibi de olamazlar. bk. Zevkliler, *a.g.e.*, ss. 97.

¹⁸⁷ 1926 tarihli *TMK*, mad. 46; Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 277. Bu konu hakkında bk. Gray, John Chipman, *The Nature and Sources of the Law*, Beacon Press, Boston, 1963, ss. 27-43.

¹⁸⁸ 2001 tarihli *TMK*, mad. 47; Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 277.

¹⁸⁹ Özsunay, *Gerçek Kişiler*, s. 9.

¹⁹⁰ Özsunay, *Gerçek Kişiler*, s. 9.

¹⁹¹ Erdoğan, *Sözlük*, s. 414.

¹⁹² Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 10.

¹⁹³ Hakikî veya hükmî şahıslardan biri veya birkaçı, aynı hakkın konusu üzerinde yetki sahibi olabilirler. bk. Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁹⁴ *Beytülmal*, devlet hazinesi, devlete ait mal varlığının bütünü ve bununla ilgili idarî-malî kurumdur. bk. Erkal, Mehmet, "Beytülmal", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 90-94, s. 90.

¹⁹⁵ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. I, ss. 201-204; Özsunay, *Gerçek Kişiler*, ss. 10-12.

¹⁹⁶ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

¹⁹⁷ Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁹⁸ Bilge, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁹⁹ Bilge, *a.g.e.*, s. 218.

²⁰⁰ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

²⁰¹ Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

²⁰² Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 10.

olduğunda görüldüğü üzere hakkın borçlusu belirli kişi veya kişiler değil bütün insanlardır.²⁰³

4) Hakkın Meşrûluğu (مشروعية الحق)

Hakkın meşrûluğu,²⁰⁴ dinin ve hukuk düzeninin²⁰⁵ bu hakkı tanımış olması veya yasaklamamış bulunmasını²⁰⁶ ifade etmekte olup *hakkın hukukîliği*²⁰⁷ adıyla da anılmaktadır. Hakların din ve hukuk düzenince tanınması, çeşitli yaptırımlarla korunmalarını da gerektirmektedir.²⁰⁸ İslâm hukuk düşüncesinde hakkın meşrûiyeti İslâm'ın genel meşrûiyet anlayışının bir parçasını teşkil etmekte olup hukukî (kazâî) meşrûiyet bu anlamda genel dinî meşrûiyete dayanır. Diğer bir ifadeyle İslâm'ın açık hükümleri, temel ilke ve amaçları bir hakkın meşrûiyetinin kaynağını ve çerçevesini teşkil ettiği gibi onlarla uyum da böyle bir meşrûiyet için ön şart olarak aranır. Konunun bu yönü İslâm hukukunda diğer hukuk sistemlerine göre özellik arz eder ve ayrı bir önem taşır.²⁰⁹

II. BİLİNCİN HAKLARA ETKİSİ

Hak kavramına ilişkin yukarıda özetini sunduğumuz temel bilgilerin ışığında bilincin haklara nasıl tesir ettiğini açıklamaya çalışacağız. Bunu yaparken de bilinci hem bir olgu olarak hem de tezâhürleri diyebileceğimiz uyku, rüya, hipnoz, baygınlık, sarhoşluk vb. durumlar itibariyle ele alacağız. Konunun daha net bir zemine oturması için kullanacağımız örnekleri bazen güncel hayatın içinden bazen de farazî olaylardan seçeceğiz.

²⁰³ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 10.

²⁰⁴ Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22; Bardakoğlu, "Hak", s. 141. Hak kavramının meşrûiyet ile ilişkisi için bk. Aybakan - Dönmez, "Meşrû", s. 380.

²⁰⁵ İslâm'a göre hakların meşrûiyet kaynağının Allah (cc) olduğuna dair bilgi için bk. Döndüren, Hamdi, "Haklar", *ŞİA*, c. II, İstanbul, 1990, ss. 292-296, s. 293; Şentürk, Recep, "İnsan Hakları", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 327-330, s. 328. İslâm düşüncesinde hakların dayanağının Allah'ın (cc) insana emâneti teklif etmesi ve insanın bunu yüklenmesi (Kâlû Belâ'daki misak / sözleşme) olduğuna dair görüş için bk. Ercan, Mustafa, "İnsan Hakları", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 137-143, s. 139.

²⁰⁶ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

²⁰⁷ Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 35.

²⁰⁸ Gökmenoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

²⁰⁹ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

A) HAKLARA YÖNELİK BİLİNÇ VE ETKİSİ

Bilinç, kişinin kendisinin ve çevresinin gerçekliğini fark etme yetisi olduğu ve dolayısıyla haklar da çevre kapsamında düşünüldüğünde bilincin nesnesi şeklinde kabul edilebilecekleri için *haklara yönelik bilinç* ifadesinin insanın kendisinin veya başkalarının haklarının farkında oluşunu dile getirdiğini söyleyebiliriz. Buradan hareketle haklara yönelik bilincin biri içsel (dâhilî) ve diğeri dışsal (haricî) olmak üzere iki şekilde etkin olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

1) İnsanın Kendi Haklarına Yönelik Bilincinin Etkisi

Kendi haklarına yönelik bilinci olmadan da bir insan pek çok haklara sahip olabilir ve hattâ bunları kullanabilir. Ancak sahibi olduğu ya da kullandığı hakların farkında olmamak çoğu kere insanın birtakım değerlerden yoksun kalmasını sonuç verir. Örneğin, komadaki bir insanın yaşam hakkı vardır ve yaşamaktadır. Dolayısıyla sahibi olduğu en kutsal haklardan birini kullanmaktadır; fakat bu insanın, kendi yaşam hakkına yönelik bilinci yoktur. Başka bir anlatımla sahibi olduğu ve kullandığı yaşam hakkının farkında değildir ve bu hakkın semerelerinden faydalanamamaktadır. Bu nedenle söz konusu kişi, yaşıyor olmanın ve varlıkların kısaca Allah'ın (cc) yaşam aracılığıyla kendisine sunduğu çocuğunu sevmek, hoş kokulu bir çiçeği koklamak, güzel bir manzarayı seyretmek, lezzetli bir yemeği yemek gibi güzelliklerden mahrumdur.

Yukarıdaki açıklamalardan ve örnekten yola çıktığımızda bilincin haklara en önemli etkisinin kişinin kendi haklarına yönelik bilinci vesilesiyle meydana geldiğini söyleyebiliriz. Çünkü bir hak, eğer sahibi onun farkında ise gerçek değerini bulmaktadır.

2) İnsanın Başkalarının Haklarına Yönelik Bilincinin Etkisi

Bir insanın, *başkalarının haklarına yönelik bilincinin* olmaması hâlinde de o kişiler birçok haklara sahip olabilirler ve hattâ bunları kullanabilirler. Fakat özellikle velâyet, vesâyet, memuriyet gibi nedenlerle başkalarını gözetmek, denetlemek, korumak, geçindirmek, idare etmek vb. durumunda olan insanların söz konusu bilince sahip olmamaları kimi zaman istenmeyen sonuçlar doğurabilir. Örneğin, ağır hasta bir küçük çocuk düşünelim. Tedavi olmak şüphesiz bu çocuğun en doğal hakkıdır; fakat

ona bakmak ve tedavi ettirmekle yükümlü babası eğer sarhoş ise çocuğunun bu durumunun farkında olamayacaktır. Dolayısıyla babanın sarhoşluğu sebebiyle çocuğun tedavisi gecikecek ya da imkânsız hâle gelecektir.

Bu başlık altındaki açıklamalardan ve örnekten hareketle bilincin haklara en önemli ikinci etkisinin başkalarının haklarına yönelik bilinç vâsıtasıyla gerçekleştiğini ifade edebiliriz. Çünkü bir hak, eğer sahibi dışındakiler onun farkında ise toplumsal ve insancıl bir nitelik kazanabilmektedir.

B) HAK BİLİNCİ VE ETKİSİ

Hak bilinci ifadesiyle insanın, ne zaman, nerede, nasıl ve kime ait olursa olsun hakkın varlığını / gerçekliğini tanımasını; önemini kavrayıp gerekirse korumasını ve savunmasını sonuç veren ve zihinde apaçık beliren temel düşünceyi belirtmek istiyoruz.²¹⁰ Görülüyor ki hak bilinci, haklara yönelik bilincin aksine “içsel – dışsal” ayırımına kapalı mutlak bir anlam taşımaktadır.

Hak bilinci, haklara yönelik bilinç olmaksızın ortaya çıkamaz. Ancak bu, haklara yönelik bilincin varlığının hak bilincinin varlığını zarurî kıldığı anlamına da gelmez. Dolayısıyla haklara yönelik bilinç psikolojik bir olgu olarak görünürken hak bilinci daha ileri seviyede ve felsefî bir fenomen şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, baygın bir insanın haklara yönelik bilince de hak bilincine de sahip olmadığı açıktır. Fakat söz konusu kişi ayıldığında yani bilinci yeterli hâle geldiğinde ise hak bilincine sahip olabilmesi için haklara yönelik bilince ulaştıktan sonra ilâveten yukarıda ifade edilen ileri seviyedeki temel düşünceyi edinmesi de gerekmektedir.

Hak bilincine sahip olmayan bir kişinin kendisinin ya da başkalarının haklarının korunması ve savunulması noktasında hassasiyet göstermesi ve sorumluluk hissetmesi beklenemez.²¹¹ Fakat aksi durumda kişi bir hak koruyucusu ve savunucusu olarak haksızlık karşısında dimdik duracak; bencillik ve çıkarıcılık peşinde koşmayıp²¹² dâima hakkın ve haklının yanında yer alacaktır. Örneğin, bir sürücü, kırmızı ışıktaki araç

²¹⁰ Bu başlık altında *hak bilinci* kavramını *bilincin*, “tarih bilinci”, “sınıf bilinci” vb. ifadelerde olduğu şekliyle “bir şeyin varlığına, gerçekliğine ilişkin zihinde açık seçik beliren temel düşünce” anlamından (bk. *Büyük Larousse*, c. IV, s. 1643) yola çıkarak tanımladık.

²¹¹ Aktan, Hamza, "Damân", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 450-453, s. 450.

²¹² Uyanık, Mevlüt, "Bireysel Ahlâk", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 228-240, s. 233.

kullanmaya devam ettiği için bir yayaya çarpıp onun ölümüne neden olmuş ve ortamın tenhâ olmasından faydalanıp olay yerinden kaçmıştır. Olayın tek şahidi A'dır. A, hak bilincine sahip bir insan olduğu için, bu haksız durum karşısında ilgisiz ve sessiz kalmamış, aracın plakasını ve niteliklerini polise bildirmiş, dâva sürecinde de şahitlikten kaçınmamıştır. A'nın, hak bilincinden yoksun, "bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın" mantığıyla hareket eden ve haksızlığa göz yuman bir insan olduğunu varsaydığımızda sözünü ettiğimiz bilincin ne denli önemli olduğunu daha iyi kavrarız.

Hak bilinci, toplumların gelişmişliğiyle de yakından ilgili bir kavramdır. Hak bilincinden yoksun bireylerin oluşturduğu geri kalmış toplumlar, her türlü kamusal haklarına uyuşukluk derecesinde bir umursamazlıkla sahip çıkmadığından, doğal olarak toplumsal yönetim herhangi birinin veya bir azınlık grubunun haksız menfaatlerine göre şekillendirilmektedir.²¹³

Hak arama bilinci,²¹⁴ hak bilincinin pratiğe dönük kısmî bir görünümü olarak kabul edilebilir. *Hukuk bilinci*²¹⁵ de hak bilincinin içinde bir mefhum olmakla beraber daha somut ve sınırları daha belirgindir.

Bu konuda yaptığımız açıklamalar ve sunduğumuz örnekler ışığında bilincin haklara en önemli üçüncü etkisinin hak bilinci aracılığıyla ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü bu sayede hak bir evrensel ortak değer olarak hak ettiği yere ulaşmaktadır.

C) BİLİNCE İLİŞKİN HAKLAR VE ETKİLERİ

Bilince ilişkin haklar derken bilincin veya bilinç durumlarının etkin olduğu hakları kastediyoruz. Bilinç insana özgü bir yeti olduğu için bilince ilişkin haklar daha çok insan hakları²¹⁶ kapsamında karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle ilk önce insan haklarından kısaca bahsedip ardından ilgili örneklerle geçmek istiyoruz.

²¹³ Emini, a.g.m., s. 204.

²¹⁴ *Hak arama bilinci (şuuru)* hakkında geniş bilgi için bk. Feriadoğlu, Ali, "Hak Arama Şuuru", *Yeni Asya*, 18.12.2007; Karakoçan, Delil, "Hak Arama Bilinci Gelişti mi?", *Gündem*, 18.08.2008.

²¹⁵ *Hukuk bilinci* hakkında geniş bilgi için bk. Göğçer, Erdoğan, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1979, ss. 118-123; Emini, a.g.m., s. 204; Yağlı, Ahmet - Özyavuz, Senem, "Hukuk Bilinci", <http://ogrenci.hacettepe.edu.tr/~b0122202Inetpub/wwwroot/felsefe/hukukfelsefesi.htm>, 21.03.2007.

²¹⁶ En değerli insan hakkı olarak *zihin özgürlüğü hakkını* kabul eden görüş [bk. Victorian, Armen, *Beyin Kontrolü: İnsan Davranışının Manipülasyonu*, (özgün adı: *The Mind Controllers*), ed. İsmail Demirci,

İngilizce’de *human rights*,²¹⁷ Fransızca’da *droits de l’homme*²¹⁸ ve Arapça’da *hukûku’l-insân* (حقوق الإنسان)²¹⁹ şeklinde ifade edilen *insan hakları*, insanların doğuştan kazandıkları, sırf insan olmaları nedeniyle²²⁰ sahip oldukları dokunulamayan, devredilemeyen ve vazgeçilemeyen haklar²²¹ olarak tanımlanmaktadır. XVII. yüzyılda evrenselleşip yazılı hâle gelen²²² ve çağımızda uluslararası bir boyut kazanmış olan²²³ insan hakları kavramı, Batı’da ortaya çıkmış ve kaynağını yine Batı’da doğup gelişen *tabîi hukuk*²²⁴ düşüncesinden almıştır.²²⁵ 10 Aralık 1948 tarihinde kabul edilen *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (The Universal Declaration of Human Rights)* kapsamında yaşam hakkı, sağlık hakkı, âdil yargılanma hakkı vb. pek çok insan hakkı tarif edilmiş ve uluslararası zeminde tanınmıştır. Çağımız İslâm dünyasının genelinde ise Hz. Peygamber’in (sav) *Veda Hutbesi* (h. 10 / m. 632) bir insan hakları beyannâmesi olarak algılanmış²²⁶ ve insan hakları ile ilgili pek çok monografik çalışma kaleme alınmıştır.²²⁷

çev. Mustafa Mencütekin, 2. basım, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001, s. 74] esas alınacak olursa zihnin işlerlik kazanmasında kilit rol oynayan bilincin ne derece önemli bir hak olduğu ortaya çıkar.

²¹⁷ Akdikmen - Uzbay - Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 195.

²¹⁸ Ceyhan, Ayşe, *Avrupa Topluluğu Terimleri Sözlüğü*, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 318.

²¹⁹ "Hukûku’l-insân", <http://ar.wikipedia.org>, 09.08.2008.

²²⁰ Paine, Thomas, *İnsan Hakları*, (özgün adı: *Rights of Man*), çev. Mehmet Osman Dostel, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 51. *Âdemiyyet* kavramının yani insanlık özelliğinin, klasik İslâm hukukçularının evrensel yaklaşımı sayesinde insan haklarının temeli hâline geldiğine dair bir görüş için bk. Şentürk, "İsmet Âdemiyyetledir", s. 43.

²²¹ Sanioglu, Hilal, *Avrupa Birliği Hukukunda İnsan Hakları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006, ss. 5-6. Benzer tanımlar için bk. Mourgeon, Jacques, *İnsan Hakları*, (özgün adı: *Les droites de l’homme*), çev. Ayşe Ekmekçi ve Alev Türker, 2. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 12; Özden, Yekta Güngör, *Hukukun Üstünlüğüne Saygı*, 2. basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1996, s. 102; Gündüz, Aslan, "İnsan Hakları", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 323-327, s. 323; "İnsan Hakları", <http://tr.wikipedia.org>, 02.08.2008.

²²² Ceyhan, *a.g.e.*, s. 318. İnsan Hakları düşüncesi asıl olarak XVII. ve XVIII. yüzyılda gelişmiş olmakla beraber felsefî kökleri çok daha eskilere gitmektedir. bk. Kapani, Münici, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 17.

²²³ Sabuncu, Yavuz, *Anayasaya Giriş*, 10. basım, İmaj Yayınevi, Ankara, 2004, s. 42.

²²⁴ Tabîi hukuk doktrinine göre insan bazı temel haklarla birlikte dünyaya gelir. Bunlar şahsa bağlı, devredilmez, vazgeçilmez haklardır. İnsan, tabiatı gereği bunlara kendiliğinden sahiptir. Temel haklar, insanların siyasî toplumu kurmalarından önce de vardı. Bunlar tabîi haklardır ve devlete tekaddüm eder. Gündüz, *a.g.md.*, s. 324. Ayrıca bk. "Doğal Haklar", <http://tr.wikipedia.org>, 02.08.2008; "Natural Rights", *The New Dictionary of Cultural Literacy*, <http://www.bartleby.com/59/13/naturalright.html>, 02.08.2008; "Hukûku’l-insân", <http://ar.wikipedia.org>, 09.08.2008.

²²⁵ Gündüz, *a.g.md.*, s. 324.

²²⁶ Köse, Ali, "İnsan Hakları", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 9-20, s. 13.

²²⁷ Örnek olarak şu eserleri zikredebiliriz: Hüseyin Kâzım Kadri, *İnsan Hakları Beyannâmesinin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, nşr. Osman Ergin, yay.y., Sinan Matbaası, İstanbul, 1949; Vâfi, Ali Abdülvâhid, *Hukûku’l-insân fi’l-İslâm*, 5. basım, Dâru Nehdati Mısır, Kahire, 1398/1979; Amâre, Muhammed, *el-İslâm ve hukûku’l-insân*, el-Meclisü’l-Vatanî li’s-Sekâfe ve’l-Fünûn ve’l-Edeb, Küveyt, 1405/1985; Musaylihî, Muhammed el-Hüseynî, *Hukûku’l-insân beyne’ş-şer’i’ati’l-İslâmiyye*

1) Bilincin “Sağlık Hakkı” Çerçevesinde Etkisi

Sağlık hakkı (the right to health) (الحق في الصحة),²²⁸ kişinin bedensel ve ruhsal sağlığının korunmasını²²⁹ ve gerektiğinde tıbbî imkânlardan faydalanmasını ifade eder.²³⁰ Bu açıdan bakıldığında sağlık hakkı bir yönüyle *yaşam hakkı* içerisinde yer almakta diğer yandan da *hasta haklarını* kapsamaktadır.

Doğumlarından ölümlerine kadar insanların sağlıklı bir yaşam sürmelerini ve gerektiğinde tedavi olmalarını emreden,²³¹ kişinin kendisini tehlikeye atmasını yasaklayan,²³² sıhhati zenginlikten de önemli²³³ büyük bir nimet olarak gören²³⁴ İslâm’ın, sağlık hakkını başından beri tanıdığını rahatlıkla ifade edebiliriz.

Kanaatimizce bilince ilişkin sağlık ile ilgili haklara şu örnekler sunulabilir:

a) Uyuma: Çünkü insanın özellikle ruhsal sağlığının korunması²³⁵ açısından uykuya zarûret derecesinde ihtiyacı vardır.²³⁶

ve'l-kânûni'd-devlî, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1988; Abdülal, Ahmed Cemâl, Hukûku'l-insân fi'l-İslâm, Dârü't-Tevzî, Kahire, 1991; Muhammed, Yüsri Seyyid, Hukûku'l-insân fi dav'i'l-Kitâb ve's-Sünne, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1427/2006.

²²⁸ <http://www.eipr.org/press/07/0110.htm>, 11.08.2008.

²²⁹ Sevindik, Ebru Atıcı, Hekimlerin Meslekî Hatalarından Kaynaklı Hukuksal ve Cezaî Sorumlulukları, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2006, s. 4. *Sağlık hakkı* ülkemizde ilk defa 1961 Anayasası ile (bk. *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Kanun Numarası: 334, Kabul Tarihi: 27.05.1961, mad. 49) ardından 1982 Anayasası ile (bk. mad. 56) güvence altına alınmış ve sosyal bir hak olarak tanınmıştır.

²³⁰ *The Universal Declaration of Human Rights (UDHR)*, 10.12.1948, mad. 25. Bu maddenin ilgili fıkrasının çevirisi şöyledir: “Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbî bakım hakkı vardır. Herkes işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi iradesi dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir.”

²³¹ Kaya, Ali, “İslâm Hukukuna Göre Tıbbî Müdahaleden Doğan Sorumluluk”, *UÜİFD*, c. VI, sy. 6, Bursa, 1994, ss. 147-166, s. 148-149.

²³² el-Bakara 2/185. Ayrıca bk. Bozkurt, Nebi, “Hıfzıssıhha”, *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 316-319, s. 317; Şentürk, “İnsan Hakları”, s. 328.

²³³ İbn Mâce, “Ticârât”, 1; *Müsned*, V/272, 281.

²³⁴ Buhârî, “Rikâk”, 1; Tirmizî, “Zühd”, 1; İbn Mâce, “Zühd”, 15; *Müsned*, I/258, 344; Dârimî, “Rikâk”, 2.

²³⁵ Bazı akıl hastalığı olgularının başlangıç dönemlerinde uykusuzluğun önemli bir rol oynadığına dair bilgi için bk. Adler, Alfred, *Psikolojik Aktivite Üstünlük Duygusu ve Toplumsal İlgi*, (özgün adı: *Superiority and Social Interest*), çev. Belkıs Çorakçı, 5. basım, Say Yayınları, İstanbul, 2001, s. 283.

²³⁶ Uzun süreli uykusuzlukta algılama ve muhakeme sistemleri bozulmaktadır. İnsanın hiç uyumadan yaşaması ise araştırmacıların çoğuna göre mümkün değildir. bk. Çelebi, Arif, “Uyku Ritmi ve Uyku Gereksinimi”, *Bilim ve Teknik*, c. XVI, sy. 187, Ankara, Haziran 1983, ss. 21-23, s. 23. Uykunun insan için bir ihtiyaç olduğuna dair bk. Kant, Immanuel, *Ruhun Gücü Hakkında*, (özgün adı: *Der streit der fakultätenin drey abschnitten*), haz. Hulusi Yazıcıoğlu, yay.y., Anıl Matbaası ve Ciltevi, Ankara, 1998., s. 15; Özakkaş, Tahir, *Gerçeğin Dirilişine Kapı Hipnoz "Üst Ultrastabilite"*, I-II, Se-da Yayınları, Kayseri, 1985 (c. I) ve Özak Yayınları, Kayseri, 1995 (c. II), c. II, s. 89; Mayda, Aslan, “Ne Zaman Uyuyalım”, *Sızıntı*, Ekim 2002, <http://www.sizinti.com.tr/arsiv>, 05.04.2005; Uykuyu düzenindeki en küçük bir aksamanın genel sağlık ve günlük yaşam üzerinde doğrudan etki yaptığını dair bk. Çetin, F.,

b) Rüya görme: Çünkü rüya da insanın ruhsal sağlığında önemli rol oynamakta ve rüyadan yoksun bırakılan deneklerde önemli psikolojik sorunlar ortaya çıkmaktadır.²³⁷ Bir farazî örnekle konuyu açıklamaya çalışalım. X, bir hastaneye ait uyku lâboratuvarında çok uyuma şikâyeti nedeniyle beş gün tedavi görmüştür. Fakat doktor A, hastanın haberi olmaksızın tedavi sürecine de aykırı olarak sırf kendi özel araştırmalarında kullanmak üzere X'i beş gün boyunca uykusunun REM evrelerinde²³⁸ uyandırıp rüya görmesini engellemiştir. Hastanın önceki şikâyetinin ağırlaştığını ve ilâveten psikolojisinin de bozulduğunu fark eden hastanenin başhekimisi B konuyu araştırır ve durumu öğrenir. Söz konusu olay kendisine açıklanan hasta derhâl doktor A hakkında dâva açar. Dâva dilekçesine rüya görme hakkının beş gün süresince engellendiğini ve bu nedenle psikolojisinde bozulmalar meydana geldiğini ispatlayan EEG (elektroansefalogram) kayıtlarını da ekler. Kanaatimizce rüya görme olgusu başlı başına bir hak olduğu için, hasta X eğer psikolojisinde bir bozulma olmasaydı da doktor A hakkında dâva açabilirdi.²³⁹

c) Hipnozla tedavi (hipnoterapi): Hasta râzî²⁴⁰ ve doktor da bu konuda yeterli ve yetkili ise²⁴¹ tıbbî alanda hipnoz kullanılabilir.²⁴²

"Uyku Bozuklukları", *Aile Sağlığı El Kitabı*, Muallâ Aykut v.dğr., ed. Yusuf Öztürk ve Osman Güney, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995, ss. 192-194, s. 192; *Stres ve İnsan*, yay.y., y.y., ts., Sabah'ın hediyesidir, s. 18.

²³⁷ Rüyanın bir ihtiyaç olduğuna dair bk. Freud, Sigmund - Türek, İbrahim, *Rüyalar Üzerine İki Deneme*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1965, ss. 67-70; Özbaydar, Sabri, *Rüyaların Fonksiyonu Üzerine Bir Deneme*, yay.y., Baha Matbaası, İstanbul, 1971, ss. 71-108; Çelebi, İlyas, "Rüya", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 306-309, s. 306. Rüya görmenin bir zorunluluk olduğuna ve rüya görmeksizin birkaç günden fazla dayanmanın mümkün olmadığına dair bk. Hoffman, a.g.e., s. 50.

²³⁸ REM, "hızlı göz hareketleri" anlamına gelen "rapid eye movements" ifadesinin kısaltılmış şeklidir. 1957 yılında Şikago Üniversitesi uyku lâboratuvarında başlayan ve günümüze kadar çeşitli ortamlarda devam ettirilen rüya araştırmaları sonucunda, uyuyanın gözlerinin sağa sola hızlı hareket etmesiyle ayırt edilen ve normal insanda uykunun %20-25'ini oluşturan REM uykusunun, rüya görme olgusunun ortaya çıktığı uyku safhası olduğu ispatlanmıştır. Günümüzde REM uykusunun beyin onarımıyla ilgili olduğu ileri sürülmektedir. bk. Hinsic, Leland Earl - Campbell, Robert J., *Psychiatric Dictionary*, 4. basım, Oxford University Press, New York, 1970, ss. 227-228; Arkonaç, *Psikoloji*, s. 115.

²³⁹ Bu meselede hastanın, doktor A'nın haksız fiili nedeniyle zarara uğradığını; can ve beden dokunulmazlığının ihlâl edilmesi neticesinde mağdur olduğunu ifade edebiliriz. Dolayısıyla hasta, uğradığı maddî ve manevî zararın telâfisi için tazminat davası açabilir. bk. Kaya, Ali, "İslâm Hukukuna Göre Hekimin Tıbbî Müdahaleden Doğan Hukukî ve Cezaî Sorumluluğu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XVII, sy. 4, Ankara, 2004, ss. 295-306, s. 304.

²⁴⁰ Bir tıbbî girişimin hukuka uygunluğunun şartları, tedavi amacına yönelik olması ve hastanın aydınlatılmış onayıdır. Hipnozda tedavi amacı var kabul edilmektedir. Bu yüzden hipnotik telkinin hukuka aykırı olmadığı anlaşılır. Ancak hastanın aydınlatılması ve rızasının alınmasında yüksek özen beklenir. bk. Ersoy - Hancı, a.g.m., <http://www.med.ege.edu.tr/~hanci/hipnoz.html>, 07.07.2004.

d) Bilincin kapatılması: Özellikle ciddî ameliyatlara alınacak hastaların narkoz²⁴³ aracılığıyla bilinçlerinin geçici olarak kapatılması gerekmektedir.

e) Bilinci kapalı veya yetersiz olan hastanın hakları: Hastanın avret mahallinin gereken miktardan fazla açılmaması, bir söz söylerse gizli tutulması vs.²⁴⁴

2) Bilincin “Dinlenme Hakkı” Çerçevesinde Etkisi

Dinlenme hakkı (the right to rest) (الحق في الراحة),²⁴⁵ kişinin ruhsal ya da bedensel yorgunluğunu gidermesini ifade eder.²⁴⁶ Bu bağlamda dinlenme hakkının sağlık hakkıyla yakından ilişkili olduğu görülmektedir.

Uykunun Allah (cc) tarafından insanlara lutfedilmiş bir dinlenme²⁴⁷ aracı olduğunu²⁴⁸ ve bilginlerin uykularının ibadet hükmünü aldığını²⁴⁹ ifade eden naslar,

²⁴¹ Hipnoz ile tedaviyi yasal olarak “teşhis ve tedavi” konusunda eğitim görmüş olan doktorlar, psikiyatrlar, psikologlar ve diş doktorları uygulamalıdır. Hipnozu doktorlar bile ancak “kendi uzmanlık alanlarının içinde” uygulamalıdır. bk. Teymur Artır, Farika, "Hipnoza Giren Kişiler Kontrolünü Kaybetmez", <http://www.zaman.com.tr/2002/08/08/kadin/h1.htm>, 08.08.2002. Kimlerin hipnoz yapabileceği ve hipnozu tedavi amaçlı uygulayabileceği ile ilgili yasal zemin, dünyada ilk defa 1950’li yıllarda ABD ve İngiltere’de tespit edilmiştir. bk. Özakkaş, Tahir (soruları cevaplayan), "Türkiye’de Hipnoz", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 409, Ankara, Aralık 2001, ss. 70-71, s. 70.

²⁴² Çağımızda anksiyete, histeri, astım, uykusuzluk ve birçok fobinin yanı sıra sigara, alkol ve uyuşturucu madde alışkanlıklarının hipnoz yoluyla tedavi edildiğine dair bk. Stanway, *a.g.e.*, s. 143-144. Allerji ve deri hastalıklarının tedavisinde hipnozun uygulanışına dair bk. Özakkaş, *Hipnoterapi*, ss. 159-191. Kanseri hastalarının ağrıların dindirilmesinde ve sigillerin tedavi edilmesinde hipnoterapinin etkin olduğuna dair bk. Doksat, *a.g.e.*, s. 270.

²⁴³ *Narkoz*, hipnotik ya da barbitürik gibi ilaçlarla yapay olarak meydana getirilen uykudur. Narkoz, sesle ya da dürtüklemeyle hemen ortadan kaldırılamaması ile doğal uykudan ayrılır. bk. *Büyük Larousse*, c. XVI, s. 8542.

²⁴⁴ Ken’ân, *a.g.e.*, s. 191.

²⁴⁵ “Hukûku’l-insân”, <http://ar.wikipedia.org>, 09.08.2008.

²⁴⁶ *UDHR*, mad. 24. Bu maddenin çevirisi şöyledir: “Her şahsın dinlenmeye, eğlenmeye, bilhassa çalışma müddetinin makul surette sınırlandırılmasına ve muayyen devrelerde ücretli tatillere hakkı vardır.” Ülkemizde bu hak anayasal güvence altındadır. bk. *1982 Anayasası*, mad. 50.

²⁴⁷ Hattâ uykunun, sinir sisteminin ve bedenin istirahat hâli olduğu belirtilmiştir. bk. Nurbaki, Halûk, *İnsan Bilinmezi*, Hilâl Yayınları, İstanbul, ts., s. 85; Özgen, Fulya, *Pandora Venüsü: Özün Sözü*, Kozmik Kitaplar, İstanbul, 2006, s. 48.

²⁴⁸ el-Furkân 25/47; en-Nebe’ 78/9.

²⁴⁹ Bahsi geçen “âlimin uykusu ibadettir” anlamındaki hadis (نوم العالم عبادة) farklı lâfızlarla da rivâyet edilmiştir ve zayıftır. bk. Gazzâlî, Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâü ulûmi’d-dîn*, I-VI, 2. basım, Dârü’l-Hayr, Beyrut, 1413/1993, c. II, s. 22; Aclûnî, Ebû’l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed, *Keşfü’l-hafâ ve müzîlû’l-ilbâs amme’s-tehere mine’l-ehâdis alâ elsineti’n-nâs*, 2. basım, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1352 h., c. II, s. 329; Başaran, Selman, *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 1994, s. 32.

İslâm'ın, başlangıcından itibaren dinlenmeyi bir hak olarak tanıdığını ortaya koymaktadır.²⁵⁰

Kanaatimizce bilince ilişkin dinlenme ile ilgili haklara uyuma ve rüya görme örnek olarak sunulabilir.

3) Bilincin “Âdil Yargılanma Hakkı” Çerçevesinde Etkisi

*Âdil yargılanma hakkı*²⁵¹ (*the right to a fair trial*) (الحق في المحاكمة العادلة),²⁵² kişinin mâsumiyetinin esas kabul edilmesini, dâvalarının bağımsız ve tarafsız mahkemelerce hakkâniyete²⁵³ uygun, eşitlik esasına dayalı ve açık olarak görülmesini ifade eder.²⁵⁴ Dolayısıyla âdil yargılanma hakkı, insanların hukuk dışı ya da hakkâniyete aykırı sorgulama ve yargılama süreçlerinden korunmasını²⁵⁵ ve *hukukun doğru yürütümünü* (*due process of law*) hedefleyen haklar bütünü²⁵⁶ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Adâleti emreden,²⁵⁷ zulmü²⁵⁸ ve işkenceyi yasaklayan²⁵⁹ naslar ile muhakemenin aleniyeti prensibi²⁶⁰ ve “berâet-i zimmet asıldır”²⁶¹ (الأصل براءة الذمة) küllî kâidesi,

²⁵⁰ İslâm bilginleri, dinlenmeyi insanın can güvenliğinin korunması (hıfz-ı nefis) kapsamında bir hak ve görev olarak değerlendirmişlerdir. bk. Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Ali, *Dünya ve Din Edebi, (özgün adı: Edebü'd-dünya ve'd-dîn)*, çev. Selahattin Kip ve Abidin Sönmez, Bahar Yayınları, İstanbul, 1978, s. 545; Uludağ, *Emir ve Yasaklar*, s. 128.

²⁵¹ Bu hakka nâdir de olsa *âdil yargılama hakkı* ve *dürüst yargılama hakkı* da denilmektedir. bk. Canak, Erkan, "Hukuka Aykırı Şekilde Elde Edilen Deliller", *Adalet Dergisi*, sy. 12, Yıl 93, Ankara, Temmuz 2002, ss. 64-75, s. 64.

²⁵² <http://www.cdhrp.net/text/bohoth/81.htm>, 11.08.2008.

²⁵³ *Kur'ân-ı Kerîm*'e göre adâletin ölçüsü yahut dayanağı hakkâniyettir. Hidâyete hak sayesinde ulaşılabilceği gibi adâlet de hakka uymakla sağlanır. bk. el-A'râf 7/159, 181; Çağrııcı, Mustafa, "Adâlet", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 341-343, s. 342.

²⁵⁴ *UDHR*, mad. 24. Bu maddenin çevirisi şöyledir: “Herkes, haklarının, vecibelerinin veya kendisine karşı cezaî mahiyette herhangi bir isnâdın tespitinde, tam bir eşitlikle, dâvasının bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından âdil bir şekilde ve açık olarak görülmesi hakkına sahiptir.” Benzer ifadeler için bk. *European Convention on Human Rights (ECHR)*, 04.11.1950, mad. 6; *International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR)*, Kabul Tarihi: 16.12.1966, Yürürlük Tarihi: 23.03.1976, mad. 14; 1982 *Anayasası*, mad. 36.

²⁵⁵ Zabel, William v.dğr., *What is a Fair Trial?: A Basic Guide to Legal Standarts and Practice*, yay.y., New York, 2000, s. 1; "Right to a Fair Trial", <http://en.wikipedia.org>, 30.07.2008.

²⁵⁶ Başaran, Başar, *Adil Yargılanma Hakkı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 2.

²⁵⁷ el-A'râf 7/29; en-Nahl 16/90; er-Rahmân 55/7; el-Hadîd 57/25; Müslim, “İmâre”, 18; Buhârî, “Hibe”, 12.

²⁵⁸ et-Tevbe 9/36; en-Nahl 16/90.

²⁵⁹ Müslim, “Birr”, 117-119; Ebû Dâvûd, “İmâre”, 32; *Müsned*, IV/172-173.

²⁶⁰ *Mecelle*, mad. 1815. Bu konu hakkında bk. Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilâtı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, 3. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, ss. 215-216.

²⁶¹ *Mecelle*, mad. 8.

İslâm'ın, âdil yargılanma hakkını başlangıcından beri tanımış olduğunu ifade etmektedir.

Âdil yargılanma hakkına dair bilinci ilgilendiren meseleler genelde sorgulama ya da yargılamanın hukuka aykırı usullerle yapılması veya hukuka aykırı delillerin elde edilmesi durumlarında ortaya çıkmaktadır. Örneğin, sinir sistemini etkileyen bazı maddeler kullanılarak ya da hipnotizma aracılığıyla bilinci kontrol altına alınmış bir sanığın suç işlediğini söylediğini düşünelim. Bu durumda cevaplanması gereken iki soru vardır: Birincisi, söz konusu yöntemlerin kullanılması meşrû mudur? İkincisi, bu yöntemler meşrû kabul edilsin ya da edilmesin neticede elde edilen deliller geçerli midir?

Çağdaş hukuk doktrinde bu tür yöntemlerin kullanılamayacağı noktasında hâkim bir kanaat mevcuttur.²⁶² Fakat bahsedilen yöntemlerle elde edilen delillerin geçerliliği bağlamında aşağıdaki üç görüş²⁶³ ortaya konulmuştur:

(1) Kesin red yaklaşımı (salt bireyci görüş): Bu düşünceye göre hukuka aykırı yöntemlerle elde edilen deliller mutlak sûrette geçersiz kabul edilmelidir. Çünkü bu deliller güvenilir olmadıkları için yanlış mahkûmiyet kararlarına yol açabilirler. Ayrıca bireysel özgürlüklerin kamu gücünün haksız kullanımı sonucu yok edilmemesi için bu şekilde elde edilen bulgulara geçerli delil değeri verilmemelidir.

(2) Kesin kabul yaklaşımı (toplumcu görüş): Bu teoriye göre önemli olan toplumun savunulmasıdır. Bu sebeple bir şekilde ortaya çıkmış maddî gerçeği görmezden gelmek, toplumu savunmasız bırakacağından, bu bulgulara geçerli delil değeri vermeli ancak hukuka aykırı yola başvuran görevlilerin cezaî sorumluluğu ayrıca işletilmelidir.

²⁶² Tosun, Öztekin, *Türk Suç Muhakemesi Hukuku Dersleri*, 3. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, ss. 606-609; Tosun, Öztekin, *Suç Muhakemesi Hukuku El Kitabı*, Ar Basım Yayın ve Dağıtım, İstanbul, 1983, s. 222; Armağan, *Anayasa Hukukunda Temel Haklar ve Hürriyetler*, s. 101; Cihan, Erol, "50. Yılda Ceza Muhakemesi Süjesi Olarak Sanığın Durumu ve Sorgusu", *İÜHFD*, c. L, sy. 1-4, İstanbul, 1984, ss. 133-151, ss. 144-145; Yerli, Fahrettin Kemâl, "Ceza Muhakemesinde Hukuka Aykırı (Yasak) Deliller", *Adalet Dergisi*, sy. 11, Yıl 93, Ankara, Nisan 2002, ss. 219-228, ss. 221-222.

²⁶³ Özetini sunduğumuz bu üç görüşün ayrıntıları için bk. Bıçak, Vahit, "Usulsüz Ulaşılan Delillerin Akibeti: Katı ve Esnek Yaklaşımların Değerlendirilmesi", <http://www.bilkent.edu.tr/~vahit/ar5.htm>, 07.07.2004; Darende, M. İhsan, "Hukuka Aykırı Deliller", <http://www.ucnokta.com/modules.php?name, 02.08.2008>.

(3) Esnek yaklaşım (akılcı bakış açısı): Bu kurama göre usulsüz ulaşılan delillerin hükme esas alınacağı veya alınmayacağı gibi kesin bir kural koymak yerine somut olayın özelliklerini dikkate alarak her dâvada usulsüz ulaşılan delilin hükme esas alınıp alınmamasına karar verilmelidir. Bu yaklaşım açıkça mahkemelere takdir hakkı vermektedir.

Günümüz Türk ceza muhakemesi sisteminde şüphelinin ve sanığın kendisi râzı olsa bile²⁶⁴ yasak usullerin kullanılamayacağı²⁶⁵ ve kanuna aykırı olarak elde edilen delillerin reddolunacağı²⁶⁶ kabul edilmiştir.

İslâm hukukunda da ikrar²⁶⁷ ve ikrarın bir çeşidi sayılabilecek olan itiraf²⁶⁸ durumlarında kişide akıl (ve buna bağlı olarak yeterli bilinç) şartının mutlak surette aranıyor olması²⁶⁹ hukuka aykırı yöntemlerin kişi râzı olsa dahi kullanılamayacağını, bu yöntemlerle elde edilmiş delil varsa geçersiz olacağını göstermektedir.

4) Bilincin “Çalışma Hakkı” Çerçevesinde Etkisi

*Çalışma hakkı (the right to work) (الحق في العمل)*²⁷⁰ herkesin kendi mesleğini ya da işverenini serbestçe seçebilmesini, adaletli ve elverişli koşullarda çalışabilmesini, işsizliğe karşı korunmasını ve her işverenin de istediği kişiyi istihdam edebilmesini ifade eder.²⁷¹

İnsanın çalışmasının karşılığının tam olarak ve mutlaka verileceğini,²⁷² cinsiyet farkı gözetilmeksizin herkesin kendi kazandıklarında pay sahibi olduğunu,²⁷³

²⁶⁴ 2004 tarihli *Ceza Muhakemesi Kanunu*, mad. 148, 3. fıkra.

²⁶⁵ 2004 tarihli *Ceza Muhakemesi Kanunu*, mad. 148, 1. fıkra.

²⁶⁶ 2004 tarihli *Ceza Muhakemesi Kanunu*, mad. 206, 2. fıkra.

²⁶⁷ **İkrar** (الإقرار), kişinin kendi aleyhine başkasına ait bir hakkı haber vermesidir. bk. Koca, Ferhat, "İkrar", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 38-40, s. 38.

²⁶⁸ **İtiraf** (الإعتراف), kişinin kendi aleyhine başkasına ait bir hakkı haber vermesi, suçu kabul etmesidir. Bu kavram daha çok ceza hukuku alanında “sanığın, kendisine yapılan isnadı kabul etmesi” ya da “suçun, işleyen tarafından açıklanması” şeklinde tarif edilir. bk. Koca, "İtiraf", s. 461.

²⁶⁹ *Kâsânî, a.g.e., c. VII, s. 22; Mecelle*, mad. 1573.

²⁷⁰ *Düstûru devleti'l-Küveyt*, 11.11.1962, mad. 41; “Hukûku'l-insân”, <http://ar.wikipedia.org>, 09.08.2008.

²⁷¹ *UDHR*, mad. 23. Bu maddenin birinci fıkrasının çevirisi şöyledir: “Herkesin çalışma, işini serbestçe seçme, adaletli ve elverişli koşullarda çalışma ve işsizliğe karşı korunma hakkı vardır.” Ayrıca bk. Demir - Acar, *a.g.e., s. 57*.

²⁷² en-Necm 53/39-42.

²⁷³ en-Nisâ 4/32. Ayrıca bk. Yavuz, Yunus Vehbi, *Kur'an'da Kadın Hak ve Özgürlüğü*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 159.

insanların çalışmalarının çeşitliliğini,²⁷⁴ âhiretin yanı sıra dünya için de çalışmanın gerekliliğini²⁷⁵ ifade eden âyetler ve işçiye ücretinin bir an önce verilmesini²⁷⁶ emreden hadis, İslâm dininde çalışmanın bir hak olarak tanındığına delâlet etmektedir.²⁷⁷

Fakat bu herkesin istediği işte ve dilediği şekilde çalışması anlamında, sınırları belli olmayan bir hak değildir.²⁷⁸ Meselâ sara hastalarının²⁷⁹ ne zaman ve nerede bilinçlerini yitirecekleri belli olmadığı için kriz sırasında yaralanmalarının mümkün olduğu işlerde çalıştırılmamaları bazı çağdaş tıp kaynaklarında öngörülmüştür.²⁸⁰ Kanaatimizce söz konusu durumdaki şahısların ağır vâsıta kullanımı, zehirli madde üretimi gibi ciddî tehlike arz eden işlerde çalışmalarına izin verilmemesi, hem kendilerinin hem de aynı ortamı paylaşan diğer insanların can ve mal güvenliklerinin korunması açısından İslâm hukukunun temel ilkelerine uygun görünmektedir.

D) BİLİNCİN HAKKIN UNSURLARI AÇISINDAN ETKİSİ

Bilinç ve bilinç durumları hakkın tüm unsurları üzerinde bazı açılardan etkili olabilmektedir. Şimdi bu konuya ilişkin açıklamaları ve örnekleri kısaca sunalım:

1) Bilincin “Hakkın Konusu” Bağlamında Etkisi

Hakkın konusunun bazen bir bilinç durumu olduğu görülür. Bu bağlamda fikrî haklara nâdir de olsa rüyaların bir unsur (fikrî hakkın konusu) olarak etki ettiğini söyleyebiliriz. Örneğin, *modern atom teorisinin* Danimarka’lı fizikçi Niels Bohr (1885-1962) tarafından keşfi, *Tristan ile Isolde* isimli operanın Alman bestecisi Richard Wagner (1813-1883) tarafından bestelenişi, *Kubla Khan (Kubilay Han)* adlı şiirin İngiliz şairi ve filozofu Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) tarafından kaleme alınışı, İsviçre’li ressam Paul Klee’nin (1879-1940) pek çok tablosunu resmedişi, Amerika’lı

²⁷⁴ el-Leyl 92/4.

²⁷⁵ el-Kasas 28/77; el-Cum’a 62/10.

²⁷⁶ “İşçiye ücretini teri kurumadan önce veriniz” anlamındaki söz konusu hadisin metni şöyledir: (أعطوا الأجير أجره قبل أن يجف عرقه) İbn Mâce, “Rühûn”, 4.

²⁷⁷ Çalışıp kazanma yani **kesb** (الكسب) ile ilgili İslâm hukukuna ilişkin geniş değerlendirmeler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. XXX, ss. 244-287.

²⁷⁸ Nitekim 1982 *Anayasası*’nın 50. maddesinde kimsenin yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmayacağı; küçükler ve kadınlar ile bedenî ve ruhî yetersizliği olanların çalışma şartları bakımından özel olarak korunacakları hükme bağlanmıştır.

²⁷⁹ Sara hastalarının, kuracakları ailelerin düzensiz olacağı gerekçesiyle evlenmelerine engel olunmasını yararlı bulan bir görüş için bk. Erem, Faruk, “Akıl Malûliyeti”, *Adalet Dergisi*, sy. 12, Yıl 36, Ankara, Aralık 1945, ss. 1263-1287, s. 1278.

²⁸⁰ Brown, *Tıp ve Sağlık Ansiklopedisi*, s. 468; Öztürel, *Adli Tıp*, s. 369.

makine mühendisi Elias Howe'un (1819-1867) dikiş iğnesini ve makinesini icat etmesi vb.²⁸¹ pek çok fikir ya da sanat eseri, rüya yoluyla ortaya konulmuştur.

2) Bilincin “Hakkın Sahibi” Bağlamında Etkisi

Hakkın sahibi eğer hükmî şahıs ise bilinç sahibi olmadığı ve olamayacağı açıktır; fakat hakkın sahibi hakikî şahıs ise bilinçli de olabilir bilinçsiz de. Edâ ehliyeti kısıtlı (kâsır)²⁸² kişilerin kimilerinde görüldüğü gibi bilincin olmaması kişinin bazı haklarını kullanmasını engeller. Örneğin, yeterli bilince sahip olmayan sarhoş, alım satım yapamaz²⁸³ ya da kefil olamaz.²⁸⁴ Fakat bu durum kimi haklara, özellikle *kişiye çok sıkı bağlı olan haklara* sahip olmasına mâni değildir. Meselâ sarhoşun veya baygının yaşam hakları ya da malları üzerindeki mülkiyet hakları devam etmektedir ayrıca bilinci yetersiz kişiye kefil olunabilir.²⁸⁵

3) Bilincin “Hakkın Borçlusu” Bağlamında Etkisi

Yukarıda da söylediğimiz gibi, hakkın borçlusu şâyet hükmî şahıs ise bilinç sahibi olması mümkün değildir. Çünkü sadece hakikî şahısların bilinçlerinin olmasından ya da kaybolmasından bahsedilebilir. Bilincinin olmaması, bu durumu ortaya çıkaran sebebin haram ya da helâl oluşuna ve söz konusu hâlin süresine bağlı olarak borçlunun bazı hakları ifasını düşürmektedir. Örneğin, en az bir gün bir gece baygın kalan bir kişiden kılamadığı beş vakit namaz (Allah (cc) hakkı) borcu düşmektedir.²⁸⁶ Fakat bazı durumlarda kişi her ne sebeple olursa olsun ve ne kadar sürerse sürsün borçtan kurtulamamaktadır. Meselâ, helâl bir yolla da olsa sarhoş olup birinin malına zarar

²⁸¹ bk. Hekimoğlu İsmail - Ünal, Nurettin, *İlimde Teknikte Edebiyatta Tarihte Dinde Rüya: Rüya Tabirleri ve Çeşitleri*, Türedav, İstanbul, 1981, ss. 74-86; Şener, Serpil (haz.), *En Güzel Rüya Tabirleri*, Yaylın Yayıncılık, İstanbul, ts., ss. 13-14; Boragazi, Ebru (der.), *Rüyaların Bilimi: Rüyaların Oluşumu ve Anlamı*, A. E. Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 31-37.

²⁸² **Kâsır** (القاصر), edâ ehliyeti kısıtlı kişi anlamında bir fıkıh terimidir. Fıkıhtaki daha teknik anlamıyla kâsır, yaş küçüklüğü, akıl hastalığı ve akıl zayıflığı, bunaklık, uyku, yaşlılık, ölümcül hastalık, sarhoşluk, iflâs, sefeh gibi kişinin aklî melekelerini tam kullanmasını olumsuz yönde etkileyen durumlar sebebiyle edâ ehliyeti kısıtlanan kişi demektir. bk. Erbay, a.g.md., s. 559.

²⁸³ Kâsânî, a.g.e., c. V, s. 135.

²⁸⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, c. XX, s. 8; Kâsânî, a.g.e., c. VI, s. 5; *Mecelle*, mad. 628.

²⁸⁵ *Mecelle*, mad. 629.

²⁸⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, c. I, s. 217.

veren kişi verdiği zararı (kul hakkı) tazmin etmek zorundadır.²⁸⁷ Çünkü zarar izâle olunur.²⁸⁸

4) Bilincin “Hakkın Meşrûluğu” Bağlamında Etkisi

Hakkın meşrûiyetine başka bir ifadeyle menşesine²⁸⁹ dair görüşler, hukukun temeline ilişkin teorilere paralel olarak iki kısımda incelenebilir.²⁹⁰ Bu doğrultuda düşünülünce birinci kurama göre haklar irade dışı nedenlerden kaynaklanmaktadır. İradenin olmayışı yeterli bilincin de olmayışını gerektirir ancak bilinçaltı işleyişe engel değildir. Bu nedenle bu kuramın özellikle toplumsal olgulara ve gerçekliğe vurgu yapan savunucularının ortaya koyduğu *Sosyolojik Pozitivizm*²⁹¹ akımına göre *toplumsal bilinçaltının* (اللا شعور الجمعي) hakların temeli olduğu söylenebilir. İkinci kurama göre ise haklar iradeye dayalı olarak oluşmaktadır. Bu kuram da kendi arasında üç farklı şekilde savunulmuştur. a) Tanrısal irade kuramı: Bu görüşe göre hakların asıl kaynağı Tanrı'nın iradesidir. Bu bağlamda eğer Tanrı'yı bilinçli bir varlık olarak kabul edersek *Tanrısal bilincin*, bu teoriye göre hakkın meşrûluğu noktasında birinci derecede etkin olduğunu görürüz. b) Beşerî irade kuramı: Bu görüşe göre hakların asıl kaynağı siyasal iktidara

²⁸⁷ Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn, *Fethü'l-vehhâb bi-şerhi Menheci't-tullâb*, I-II, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1998, c. I, s. 364.

²⁸⁸ *Mecelle*, mad. 20.

²⁸⁹ Bardakoğlu, "Hak", s. 141.

²⁹⁰ Hukukun temeli konusunda ileri sürülmüş kuramların en önemlilerini üç grupta toplamak mümkündür. a) Hukuku irade dışı sayan kuramlar: Bu gruba giren sistem temsilcilerine göre, hiçbir irade hukuku meydana getiremez. Çünkü hukuk kendi kendisine yeten bir kavramdır ve tabiri câiz ise insan dışında gizli bir hâlde zaten mevcut bulunmaktadır. Onu bir davranış düsturu biçiminde ifade eden insan iradesi, tabiat veya toplumda daha önceden zaten mevcut olanı açıklamaktan başka bir şey yapmış olamaz. *Doğal Hukuk Kuramı* ve *Tarihsel Hukuk Kuramı* bu gruba girmektedir. b) Hukuku irade ürünü sayan kuramlar: Esaslarında büyük ayrılıklar olmakla beraber, bu gruba giren kuramların hareket noktaları aynıdır: Hukuk bilinçli bir irade ürünüdür; fakat bu iradenin izafe edildiği varlık bu gruptaki nazariyelere göre değişmektedir. *Tanrısal İrade Kuramı*, *Kişisel İrade Kuramı* ve *Genel İrade Kuramı* bu gruba girmektedir. c) Pozitivist Kuramlar: Hukuku felsefe açısından değil pozitif bilim açısından ele almak gerektiğini savunan pozitivist müelliflerin temel olarak aldıkları bu gerçeği açıklama hususunda *Hukuksal Pozitivizm*, *Sosyolojik Pozitivizm* ve *Ekonomik Pozitivizm* adlarıyla üç farklı ekole ayrıldıkları görülmektedir. Bu ekollerin ilkinde hukukun temelinde iradenin varlığı kabul edilmekte; diğer iki ekolde ise hukukun ortaya çıkması irade dışı nedenlere bağlanmaktadır. bk. Bilge, *a.g.e.*, ss. 181-187; Gözler, Kemâl, *Hukuka Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998, ss. 187-202.

²⁹¹ Pozitivist kuramlardan birisi olan *Sosyolojik Pozitivizm*'e göre, hukuk sosyal bir olay olduğu için yürürlükteki kurallardan ziyade onları oluşturan toplumsal olaylara bakmak gerekir. Bu nedenle hukuk kurallarının kaynağı akıl değil toplumsal olaylardır; akla düşen görev bu sosyal olayları araştırmak ve incelemektir. Bunun da yolu gözlem ve deneydir. Bu okul mensuplarına göre doğal olaylarda olduğu gibi sosyal olaylarda da bir sosyal zorunluluk, bir determinizm, bir sebep-sonuç ilişkisi vardır. Nasıl doğa olaylarında belli nedenler belli sonuçlar doğuruyorsa, sosyal olaylarda da durum aynıdır. bk. Bilge, *a.g.e.*, ss. 185.

sahip olan kişi ya da kişilerin iradesidir. Buradan hareketle, bu kuramda *topluluk bilincine* (الشعور الجماعي) etkin bir rol verildiğini söyleyebiliriz. c) Genel irade kuramı: Toplumsal sözleşme kuramı adıyla da anılan bu görüşe göre hakların kaynağı insanların birbirleriyle uzlaşan iradeleridir. Dolayısıyla bu görüş de *toplumsal bilinci* (الوعي) veya daha ileri seviyedeki *ortak bilinci* (الوعي المشترك) hakların meşruluğu konusunda etkin kılmaktadır.

E) BİLİNCİN HAKKIN KAZANILMASI AÇISINDAN ETKİSİ

Hakkın kazanılması,²⁹² bir hakkın bir kişiye bağlanması yani bir hak ile bir kişi arasında bir bağlantı kurulması²⁹³ demek olup *hakkın edinilmesi*,²⁹⁴ *hakkın iktisabı*,²⁹⁵ *hakkın doğması*,²⁹⁶ *hakkın elde edilmesi*,²⁹⁷ *istifâü'l-hak* (استيفاء الحق)²⁹⁸ ve *iktisâbü'l-hak* (اكتساب الحق)²⁹⁹ ifadeleri de bu anlamda kullanılmaktadır.

Hakların kazanılması, önceden bir sahibinin olup olmamasına bağlı olarak iki şekilde meydana gelmektedir.³⁰⁰ a) *Hakkın aslen kazanılması*: Önceden başkasına ait olmayan bir şey üzerinde, bir kişinin ilk olarak³⁰¹ hak elde etmesine denir. Bu yoldan hak kazanma ya *ihrâz*³⁰² örneğinde olduğu şekilde maddesel şeyler üzerinde ya da *ev reisliği*³⁰³ örneğinde görüldüğu gibi maddesel olmayan şeyler üzerinde meydana gelmektedir. b) *Hakkın devren kazanılması*: Önceden başkasına ait bulunan bir hakkın diğer bir kişi tarafından hukukî muamele veya hükümle³⁰⁴ elde edilmesi olup fıkıhta

²⁹² Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 207; Bilge, *a.g.e.*, s. 235; Köprülü, *a.g.e.*, s. 68.

²⁹³ Akıntürk, *Hukuka Giriş*, s. 111. Benzer tanımlar için bk. Köprülü, *a.g.e.*, s. 68; Bilge, *a.g.e.*, s. 234.

²⁹⁴ Özsunay, *Medenî Hukuk*, s. 285; Ataay, *a.g.e.*, s. 401.

²⁹⁵ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 207; Özsunay, *Medenî Hukuk*, s. 285; Umur, *a.g.e.*, s. 420; Bilge, *a.g.e.*, s. 235; Bardakoğlu, "Hak", s. 149.

²⁹⁶ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 207.

²⁹⁷ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 207; Zühaylî, Vehbe, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, (özgün adı: *el-Fıkühü'l-İslâmî ve edilletüh*), I-X, çev. Ahmet Efe v.dğr., redaktör: Hamdi Arslan, Feza Yayıncılık, İstanbul, 1994, Zaman'ın hediyesidir, c. V, s. 24.

²⁹⁸ Zühaylî, *el-Fıkühü'l-İslâmî*, c. IV, s. 25.

²⁹⁹ Bardakoğlu, "Hak", s. 149.

³⁰⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Bilge, *a.g.e.*, ss. 235-237.

³⁰¹ Bardakoğlu, "Hak", s. 149.

³⁰² **İhrâz** (الإحراز) kelimesi fıkıhta, başkasının mülkiyetinde bulunmayan sahipsiz (mubah) bir mal üzerinde mâlik olma iradesiyle fiilî hâkimiyet (zilyedlik) kurmayı ifade eder. bk. Aktan, Hamza, "İhrâz", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 542-544, s. 542-543.

³⁰³ Evlenme neticesinde koca evlilik birliğinin başkanlığını doğrudan doğruya elde eder. bk. 1926 tarihli *TMK*, mad. 152; Bilge, *a.g.e.*, s. 236.

³⁰⁴ Bardakoğlu, "Hak", s. 149.

intikal³⁰⁵ olarak adlandırılır. Bu yoldan hak kazanılmasında, hakkın daha önce bir sahibi vardır ve onun hakkı başkasına geçmektedir. Miras örneğinde görüldüğü üzere, bir taraf hak kazanırken, diğeri de hakkını kaybetmektedir.

Hakların kazanılmasında etkin olan olgunun - hukuksal olaylarda³⁰⁶ görüldüğü gibi - iradeye bağlı olmaması durumunda bilincin yeterli olması şartı da aranmaz. Meselâ dünyaya henüz gelmiş bir bebeğin bilinci yoktur ancak doğum nedeniyle yaşam, özgürlük, eşitlik vb. hakları kazanmıştır,³⁰⁷ bulûğa³⁰⁸ ermemiş bir çocuk ihtilâm³⁰⁹ olduğunda rüyada olduğu için bilinci yetersizdir ancak bâliğ olma hakkını elde etmiştir.

Hakların kazanılmasına neden olan olgunun – hukuksal eylem³¹⁰ ve hukuksal işlemlerde³¹¹ görüldüğü gibi – iradeye bağlı olması durumunda ise yeterli bilinç aranır. Örneğin, ihyâ³¹² ve istilâ³¹³ ile bir mevât arazinin ya da mubah bir malın mülkiyetini kazanabilmek için mâlik olma niyetiyle hareket etmek gerekir; fakat bir uyurgezerin bilinci yetersiz olduğu için iradeden mahrumdur. Dolayısıyla iradenin belli seviye ve durumlardaki çeşitli yansımalarından birisi olan *niyet* ile hareket etmesi de mümkün değildir. Bu nedenle söz konusu kişi mevât arazi üzerinde işleme ve imara yönelik eylemler gerçekleştirmiş ya da mubah malı elinde bulundurmuş olsa bile arazinin ve malın mülkiyet hakkını kazanmış sayılmaz.

³⁰⁵ **İntikal** (الإنتقال), bir hakkın belirli kimselere geçmesi anlamında İslâm hukuku terimidir. İslâm miras hukukunda terekenin mirasçılara, borçlar hukukunda ise bir borç veya alacağın bir zimmetten diğerine geçmesini anlatmak için kullanılır. bk. Akgündüz, Ahmet, "İntikal", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 353-356, s. 353.

³⁰⁶ İnsan iradesinin dışında meydana gelmekle beraber, kendisine hukuksal sonuç bağlanan doğal veya sosyal olaylar *hukuksal olay* niteliği kazanır. bk. Bilge, *a.g.e.*, s. 234.

³⁰⁷ Çünkü bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar. bk. *UDHR*, mad. 1; *Haklar ve Özgürlükler Antolojisi*, ed. Coşkun Can Aktan, Hak-İş Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Ankara, 2000, s. 158.

³⁰⁸ **Bulûğ** (البلوغ), kişinin çocukluk devresinden çıkıp fiilen veya hükmen cinsî ergenlik kazanmasıdır. bk. Bardakoğlu, Ali, "Bulûğ", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 413-414, s. 413.

³⁰⁹ **İhtilâm** (الإحتلام), rüyada cinsel haz duyup cünüp olmak anlamında bir fıkıh terimidir. bk. Çeker, Orhan, "İhtilâm", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 569-570, s. 569.

³¹⁰ Sonuca yönelik olmayıp sadece davranışa yönelik olduğu hâlde hukuksal sonuç doğuran iradeye *hukuksal eylem* adı verilir. bk. Bilge, *a.g.e.*, s. 235.

³¹¹ Hem eylem hem de hukuksal sonuca yönelmiş bulunan irade açıklamalarına *hukuksal işlem* denir. bk. Bilge, *a.g.e.*, s. 235.

³¹² **İhyâ** (الإحياء), sahihsiz ve işlenmemiş (mevât) bir arazinin mülkiyet veya kullanım hakkını kazanma amacıyla işlemesi ve imarını ifade eden bir fıkıh terimidir. bk. Aktan, Hamza, "İhyâ", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 7-9, s. 7.

³¹³ **İstilâ** (الإستيلاء), şahıs veya kamu mülkü olmayan bir mala mâlik olmak kastıyla el konulmasını ve bu şekilde mülkiyetinin kazanılması usulünü ifade eden bir fıkıh terimidir. bk. Bardakoğlu, Ali, "İstilâ", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 359-361, s. 359.

Ancak tek taraflı iradeyle tamamlanıp kabul şartı aranmayan hukuksal işlemlerde ise hak kazanan tarafın bilincinin yeterli olup olmamasının bir önemi yoktur. Örneğin, A, kendisinde bulunan bir kitabın baygın olan B'ye ait olduğunu ikrar etse, bu kitap B'nin mülkiyetine geçer. Çünkü kendisi lehine ikrarda bulunulan kişinin (mukarrun leh) âkıl olması şart değildir.³¹⁴

F) BİLİNCİN HAKKIN KULLANILMASI AÇISINDAN ETKİSİ

Hakkın kullanılması,³¹⁵ hak sahibinin kendi hakkına dayanarak kendisine ya da bir başkasına ait hakkın konusu üzerinde hukukî eylemler ya da işlemler ortaya koyması demek olup *isti'mâlü'l-hak* (استعمال الحق)³¹⁶ tabiri de aynı mânâyı ifade etmektedir.

Hukuk düzeninin hükümlerine ve iyi niyet kurallarına³¹⁷ uygunluğu açısından bakıldığında hakların kullanılması olgusunun iki şekilde ortaya çıktığı görülmektedir: *a) Hakkın meşrû bir şekilde kullanılması*: Kişinin hakkını hem hukuk düzeninin hükümlerine hem de iyi niyet esaslarına uygun bir şekilde kullanmasıdır. *b) Hakkın gayrimeşrû bir şekilde kullanılması*: Bu da kişinin hakkını ya hukuk düzeninin hükümlerine aykırı bir şekilde kullanması ya da iyi niyet kâidelerini ihlâl ederek suistimâl³¹⁸ etmesi yani kötüye kullanması³¹⁹ (التعسف)³²⁰ biçiminde iki kısımda

³¹⁴ Mecelle, mad. 1574.

³¹⁵ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 249; Ataay, *a.g.e.*, s. 416; Akıntürk, *Hukuka Giriş*, s. 120; Bardakoğlu, "Hak", s. 146.

³¹⁶ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 29.

³¹⁷ *Özel iyiniyet* (sübjektif hüsnüniyet), insan zihninin belli bir durumunu belirlemekte olup, olumsuz bir içeriğe sahiptir ve bir hakkın kazanılmasına engel olan bir hususu, o hakkı edinmek isteyen kişinin bilmemesi veya bilmesinin gerekmemesi anlamını taşır. *Nesnel iyiniyet* (objektif hüsnüniyet) ise bir şeyi bilmeme biçimindeki zihinsel bir durumu değil, dışa vuran bir davranışı ve doğru hareket etme durumunu ifade etmektedir. Bunun ölçüsü de, orta zekâlı bir kimsenin göstereceği akıllıca davranıştır. Hakların kullanılmasında ve borçların yerine getirilmesinde uyulması gereken nesnel iyiniyet kuralları, doğruluk, ahlâk, karşılıklı güven gibi kavramlar hakkında toplumun benimsediği görüş ve düşüncelere uygun düşecek temel ilkelerdir. bk. Bilge, *a.g.e.*, ss. 241-242.

³¹⁸ Hakkın kötüye kullanılması anlamında *hakkın suistimali* kavramının kullanılmasına dair örnekler için bk. Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 254; Ataay, *a.g.e.*, s. 419.

³¹⁹ *Hakkın kötüye kullanılması*, hakkın verilmiş gayesi dışında veya bir başkasına zarar verme kasdıyla ya da zarar verecek şekilde kullanılmasıdır. bk. Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 56. Bu konuda geniş bilgi için bk. Özsunay, *Medenî Hukuk*, ss. 321-338; Ünal, *a.g.e.*, ss. 308-327.

³²⁰ Günümüz İslâm hukukçularının *te'assüf* kelimesiyle ifade ettikleri (örneğin bk. Zerkâ, Mustafa Ahmed, *Siyâğa kânûniyye li-nazariyyeti't-te'assüf bi'sti'mâli'l-hak fî kânûni islâmiyyîn*, 2. basım, Dârü'l-Beşîr, Amman, 1408/1987, ss. 54-55) hakkın kötüye kullanılması mânasını önceki fukahâ *te'annüt* (التعننت) sözcüğüyle (örneğin bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. VI, s. 5; Kâsânî, *a.g.e.*, c. VI, s. 264) karşılamışlardır. bk. Köse, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, s. 51.

incelenebilir. Hakların meşrû olmayan bir şekilde kullanılması çeşitli biçimlerde sınırlandırılmalarını³²¹ gerektirmektedir.

Normal şartlarda bir şeyin mülkiyetini elinde bulundurmak veya alım satımını yapmak bir haktır. Fakat elde bulundurulmuş ya da alım satımı yapılan şey meselâ sarhoşluk verici veya uyuşturucu bir madde ise mülkiyet hakkı sâbit olmayacağı gibi alım satım da geçersiz sayılacaktır.³²² Çünkü insanın bilinç sağlığına dolayısıyla aklına zarar veren bu maddelerin mülkiyeti ve alım satımı aklın korunması (حفظ العقل) ilkesine aykırıdır.³²³

Bir müslüman erkeğin İslâm ülkesi vatandaşı gayrimüslime (zimmiye) eşinin içki içmesi suç değildir³²⁴ ve bu nedenle ona bu konuda engel olamaz. Ancak rahatsızlık verici bir durum olduğu için onun sarhoş olmasına mâni olma hakkı vardır.³²⁵

Uyumanın insan için ne kadar zorunlu bir ihtiyaç ve hak olduğu herkesçe bilinmektedir. Fakat bu hak da belli durumlarda sınırlandırılmaktadır. Meselâ insanları rahatsız edeceği için metro istasyonu sınırları içerisinde uyumanın yasaklanması,³²⁶ kişi eğer ölürse farkına varılması zor olacağı vb. gerekçelerle evde tek başına uyumanın,³²⁷ güneş ile gölge arasında uyumanın³²⁸ ve düşme tehlikesi nedeniyle korkuluğu

³²¹ Hakların kullanılmasının fert ya da kamu yararına ilişkin nedenlerle sınırlandırılabileceğine dair açıklamalar için bk. Çalış, Halit, İslâm Hukukunda Özel Mülkiyete Getirilen Sınırlamalar, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2001, ss. 163-401.

³²² İbn Cüzey, *el-Kavânî'nü'l-fıkhiyye*, s. 170.

³²³ Bedrân, *Usûlü'l-fikh*, s. 338; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 296; Bardakoğlu, Ali, "Had", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996, ss. 547-551, s. 549.

³²⁴ Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâluddîn, *et-Tefsîr fî usûli'l-fikh*, nşr. Muhammed Hasan Heyto, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1403/1983, s. 84; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn, *el-Muknî' fî fikhî İmâmî's-sünne Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, (birlikte: "el-Mübdî fî şerhi'l-Muknî", İbn Müflih), I-VIII, nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfiî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, s. 301. Hattâ bir görüşe göre zimminin şarabını itlâf eden zimmî ya da müslüman bunu tazmin eder. bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffar Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu, *İsârü'l-insâf fî âsâri'l-hilâf*, nşr. Nâsır el-Alî en-Nâsır el-Halîfî, Dârü's-Selâm, Kahire, 1408/1988, s. 261.

³²⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, I-III, nşr. Yûsuf Ahmed el-Bekrî ve Şâkir Tevfik el-Arûrî, Ramâdî li'n-Neşr/Dâru İbn Hazm, Demam/Beyrut, 1418/1997, c. II, s. 439.

³²⁶ "Yolculuk Kuralları", <http://www.bursaray.com.tr>, 20.07.2005.

³²⁷ Kal'acî, *Ömer b. el-Hattâb*, s. 852.

³²⁸ Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. I, s. 316.

bulunmayan dam üzerinde uyumanın³²⁹ hoş karşılanmaması; özellikle vakti daraldığında namaz kılması için uyuyan uyandırılabilmesi³³⁰ gibi.

G) BİLİNCİN HAKKIN KORUNMASI AÇISINDAN ETKİSİ

Hakkın korunması,³³¹ ihlâl edilmesi veya tehlikeye düşmesi hâlinde hakkın çeşitli davranışlar, yaptırımlar ve hükümler devreye sokularak savunulması demek olup *himâyetü 'l-hak* (حماية الحق)³³² ifadesi de bu anlamda kullanılmaktadır.

Hakların korunması, hakkı koruyanın kim olduğuna bağlı olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır: a) *Hakkın bizzat sahibi eliyle korunması*: Meşrû müdafaa,³³³ zarûret hâli³³⁴ ve ihkâk-ı hak³³⁵ durumlarında olduğu gibi hakkın hak sahibinin kendi gücü ve davranışlarıyla korunmasıdır. b) *Hakkın devlet eliyle korunması*: Dâva³³⁶ ve talep³³⁷ örneklerinde görüldüğü gibi hakkın devlet gücü aracılığıyla korunmasıdır. Hakların ihlâli hâlinde hak sahibine tanınan bu hakların yanı sıra ihlâl eden tarafa uygulanan cezaî ve hukukî müeyyideler, meselâ bedenî ve malî cezalar, iade, tazmin, ifa gibi yükümlülükler, iptal, fesih, cebrî icrâ, tefrik gibi kazâî hükümler de hakların korunmasını sağlayıcı tedbirlerdir.³³⁸

³²⁹ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. I, s. 315.

³³⁰ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. I, s. 566.

³³¹ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 262; Özsunay, *Medenî Hukuk*, s. 341; Ataay, *a.g.e.*, s. 425; Bilge, *a.g.e.*, s. 255; Akıntürk, *Hukuka Giriş*, s. 123.

³³² Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 28; Bardakoğlu, "Hak", s. 149.

³³³ **Meşrû müdafaa** (دفع الصائل / الدفاع الشرعى), bir kimsenin haksız bir saldırıyı kendisinden veya başkasından uzaklaştırmak amacıyla zorunlu tepki göstermesi ve bunu uzaklaştıracak ölçü ve oranda kuvvet kullanarak başka şekilde korunamayacak bir hakkı bizzat koruması demektir. bk. Dönmez, İbrahim Kâfî, "Meşrû Müdafaa", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 383-387, s. 383.

³³⁴ Zarûret hâli yani **ıztırâr** (الإضطراب), bir kimsenin kendisini ya da bir başkasını, bilerek sebebiyet vermediği bir zarardan yahut derhâl vukû bulacak bir tehlikeden korumak için aslında yapmaması gereken bir işi yapmaya mecbur kalması durumudur. bk. Erdoğan, *Sözlük*, s. 170.

³³⁵ *İhkâk-ı hak*, kişinin kendi hakkını bizzat kendi kuvvetiyle elde etmesi ve korumasıdır. bk. Bardakoğlu, "Hak", s. 149. Bu kavramın hukuk literatüründe *bizzat ihkâk-ı hak*, *kendi hakkını cebren vikâye* ve *hakkın istifası* şeklinde de adlandırıldığı görülmektedir. İslâm hukuku kaynaklarında ise mahkeme kararı olmadan şahısların bizzat haklarını alması mânâsında *ez-zufr bi'l-hak* veya sadece *zifr* terimleri kullanılmaktadır. bk. Kaya, Ali, "İslâm Hukukuna Göre İhkâk-ı Hak", *UÜİFD*, c. VI, sy. 6, Bursa, 1994, ss. 117-132, s. 118.

³³⁶ **Dâva** (الدعوى), bir hakkın mahkeme yoluyla talep edilmesidir. bk. Yavuz, Cevdet, "Dâva", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, ss. 12-16, s. 12.

³³⁷ **Talep** (الطلب), bir şahsın sahibi bulunduğu hakka dayanarak başkasından belli bir ifayı veya kaçınmayı istemesidir. bk. Bardakoğlu, "Hak", s. 149.

³³⁸ Bardakoğlu, "Hak", s. 149.

Dâvacının âkıl olması şart³³⁹ olduğuna göre bilinci yetersiz olan bir kişinin dâva açması veya dâvaya devam etmesi mümkün değildir. Eğer bu durumdaki kişinin yerine bir başkasının dâva açması veya dâvaya bakması mümkünse aynı şart onun için de geçerlidir.

Bir şahsın sahibi bulunduğu hakka dayanarak başkasından belli bir ifayı veya kaçınmayı istemesi (talep) iradî bir davranış olduğuna göre bilinç yetersizliğinin hakkın bu yöntemle korunmasına engel olduğu söylenebilir.

Uyurgezer ve hipnozlu gibi isnat yeteneği bulunmayan bir insanın saldırısına uğrayan kimse meşrû müdafaa şartları içinde onu öldürebilir veya zarara uğratabilir.³⁴⁰ Dolayısıyla yaşam vb. vazgeçilmez temel hakların korunmasının meşrûluğu noktasında saldırganın ya da tehlike arz eden şahsın bilinç durumunun bir etkisi yoktur. Ancak saldırganın bilincinin helâl yolla yetersizleşmesi, bu şahsın gûnahtan ve eğer meşrû müdafaa neticesinde ölmemişse cezaî müeyyideden kurtulmasına sebep olmaktadır.

Meşrû müdafaa şartlarında tecavüz olunan hak, mal varlığına ilişkin olabileceği gibi, hayat, sağlık, hürriyet, şeref ve namus gibi şahıs varlıklarıyla alâkalı da olabileceğine³⁴¹ ve temel hakların korunması sıralamasında akıl, maldan önce³⁴² olduğuna göre saldırgan tarafından hem malına hem de bilinç sağlığına karşı bir tehdit oluşan kişi ancak birisini savuşturmak imkânına sahipse kanaatimizce bilinç sağlığını korumayı tercih etmelidir.

H) BİLİNCİN HAKKIN SONA ERMESİ AÇISINDAN ETKİSİ

Hakkın sona ermesi,³⁴³ bir hakkın edâ, devir, ıskat, takas, zimmetlerin birleşmesi, hakkı doğuran sebebin sona ermesi, hak sahibinin ölümü gibi iradî veya gayriiradî sebeplerle³⁴⁴ sahibinden tamamen³⁴⁵ ayrılıp elinden çıkması³⁴⁶ yani hak ile

³³⁹ *Mecelle*, mad. 1616.

³⁴⁰ Dönmez, "Meşrû Müdafaa", s. 385, 387. Elmas, Ömer, "Hukuka Uygunluk Sebeplerinden Meşrû Müdafaa ve İztırar Hâli", http://www.turkhukuk sitesi.com/makale_172.htm, 02.06.2009; Ateşoğulları, Emrah, "Meşrû Savunma Tartışmaları", http://turkhukuk sitesi.com/makale_949.htm, 02.06.2009.

³⁴¹ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 278.

³⁴² Yıldız, *Alternatif İnsan Hakları Kuramı*, s. 134.

³⁴³ Bilge, *a.g.e.*, s. 236; Bardakoğlu, "Hak", s. 150.

³⁴⁴ Bardakoğlu, "Hak", s. 150.

³⁴⁵ Özsunay, *Medenî Hukuk*, s. 289.

³⁴⁶ Akıntürk, *Hukuka Giriş*, s. 119.

sahibi arasındaki bağı ortadan kalkması³⁴⁷ demek olup *hakkın yitirilmesi*,³⁴⁸ *hakkın elden çıkması*,³⁴⁹ *hakkın sonu*,³⁵⁰ *hakkın son bulması*,³⁵¹ *hakkın kaybedilmesi*,³⁵² *hakkın kaybolması*,³⁵³ *hakkın izâası*,³⁵⁴ *hakkın ziyâı*,³⁵⁵ *inkızâü'l-hak* (انتقضاء الحق)³⁵⁶ ve *intihâü'l-hak* (انتهاء الحق)³⁵⁷ tabirleri de aynı mânâyı ifade etmektedir.

Hakların sona ermesi, sonuç itibarıyla söz konusu hakların başka bir kişiye bağlanıp bağlanmamalarına göre iki kısımda incelenebilir: a) *Hakkın başka bir kişiye bağlanması*: Aslında bu durum hakkın devren kazanılmasının ters açıdan bir görünümüdür. Şöyle ki bir evin mülkiyet hakkının alım satım akdi nedeniyle A'dan B'ye geçtiğini düşünelim. B, söz konusu hakkı devren kazanmış, A ise aynı hakkı kaybetmiştir. Neticede mülkiyet hakkı yok olmamış ancak başka bir süjeye bağlanmıştır. b) *Hakkın tamamen yok olması*: Hakkın, sahibi ile olan bağına tamamen kopması ve bu hakkın başka bir kişiye de bağlanmaması durumunda ortaya çıkar. Meselâ X'in yaşam hakkı vardır; fakat X öldüğünde bu hak tamamen ortadan kalkar ve başka bir süjeye bağlanmaz. Çünkü ölüm, ölenin kişi olarak taşıdığı ve kişiliğine sıkı surette bağlı haklarını sona erdiren bir hukukî olaydır.³⁵⁸ Yine A, yakaladığı ve mülkiyet hakkını ihraz yoluyla³⁵⁹ elde ettiği bir avı sözgelimi bir kuşu, bir süre sonra acıyıp ormana tekrar salıverse o hayvan üzerindeki mülkiyet hakkı başka bir kişiye bağlanmaksızın tamamen sona erer. Çünkü terk, mal üzerindeki mülkiyet hakkını sona erdiren bir hukukî fiildir.³⁶⁰

³⁴⁷ Bilge, *a.g.e.*, s. 234.

³⁴⁸ Özsunay, *Medenî Hukuk*, s. 289; Bilge, *a.g.e.*, s. 234.

³⁴⁹ Özsunay, *Medenî Hukuk*, s. 285.

³⁵⁰ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 207.

³⁵¹ Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî (çevirisi)*, c. V, s. 36.

³⁵² Ataay, *a.g.e.*, s. 401; Bilge, *a.g.e.*, s. 234; Akıntürk, *Hukuka Giriş*, s. 119.

³⁵³ Köprülü, *a.g.e.*, s. 74.

³⁵⁴ Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 211; Özsunay, *Medenî Hukuk*, s. 285; Umur, *a.g.e.*, s. 420.

³⁵⁵ Bilge, *a.g.e.*, s. 237.

³⁵⁶ Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 39.

³⁵⁷ Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 39.

³⁵⁸ Köprülü, *a.g.e.*, ss. 78-79.

³⁵⁹ Şener, Mehmet, "Av", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, ss. 104-105, s. 104.

³⁶⁰ Köprülü, *a.g.e.*, s. 79.

Kural olarak ıskat³⁶¹ ıskatta bulunan için sırf zarar, karşı taraf için de sırf fayda içeren bir işlem olduğundan ıskatta bulunanın teberrû ehliyetine, yani tam edâ ehliyetine sahip olması, ıskat beyanının da iradeyi sakatlayan ayıp ve arizî durumlardan birine maruz kalmaması gerekir.³⁶² Dolayısıyla bir kimseyi bir alacağından ibrâ³⁶³ edenin, bir şeyi hibe edenin (الواهب) ve birisi lehine ikrarda bulunanın (المقر) âkıl olması şart olduğuna göre bilinci yetersiz insanların ibrâları, hibeleri³⁶⁴ ve ikrarları³⁶⁵ geçersizdir.

Bütün İslâm müctehidleri zaman geçmesi hâdisesinin (zamanaşımı / mürûr-u zaman / tekâdüm-ü zaman)³⁶⁶ hakkı düşürmeyeceği³⁶⁷ yani hakkın özüne dokunmayacağı³⁶⁸ hususunda ittifak etmişlerdir. Ancak Hanefî ve Mâlikîler muayyen bir müddetin geçmesini yalnızca alacak ve hak dâvasının kabul edilmemesine sebep olarak görmüşlerdir,³⁶⁹ fakat yaş küçüklüğü, akıl hastalığı ve bunama gibi şer’î özürler (a’zâr-ı şer’iyye) bu müddetlerin işlemlerini durdurur.³⁷⁰ Kanaatimizce bilinç yetersizliği süresinin hayli uzayabildiği koma, bitkisel hayat vb. durumlar da (eğer haram bir yolla meydana gelmemişlerse) söz konusu özürler kapsamında değerlendirilmelidir. Bu şekilde kabul edersek, bilincin uzun süreli yetersizliğinin de mürûr-u zamanı durdurup alacak ve hak dâvasının düşmesini geciktiren bir şer’î özür olduğunu söyleyebiliriz.

³⁶¹ **Iskat** (الإسقاط), bir hak veya mükellefiyeti düşürme anlamında fıkıh terimidir. bk. Bardakoğlu, Ali, "Iskat", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 137-143, s. 137.

³⁶² Bardakoğlu, "Iskat", s. 138.

³⁶³ **İbrâ** (الإبراء), bir kimsenin diğer bir kimsede olan alacak hakkından feragat etmesi anlamında fıkıh terimidir. İbrâ temelde bağışlama mahiyetinde olduğundan ibrâda bulunanın tam edâ ehliyetine (teberrû ehliyeti) sahip olması gerekir. bk. Apaydın, Hacı Yunus, "İbrâ", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 263-266, s. 263, 264.

³⁶⁴ "Vâhib'in âkıl ve bâliğ olması şarttır." *Mecelle*, mad. 859.

³⁶⁵ "Mukirrin âkıl bâliğ olması şarttır." *Mecelle*, mad. 1573.

³⁶⁶ Hukuk terminolojisinde *zamanaşımı*, "bir hakkın elde edilmesi veya yitirilmesi için kanunda öngörülen sürenin geçmiş olması" anlamına gelmektedir. bk. Ergüney, Hilmi, *Türk Hukukunda Lügat ve İstilahlar*, yay.y., Yenilik Basımevi, İstanbul, 1973, s. 341; Yiğit, Yaşar, "İslâm Ceza Hukuku Hükümlerine Etkisi Açısından Zamanaşımı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, Konya, 2004, ss. 155-166, s. 155.

³⁶⁷ "Tekadüm-i zeman ile hak sâkıt olmaz." *Mecelle*, mad. 1674.

³⁶⁸ Yavuz, "Dâva", s. 14.

³⁶⁹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. II, s. 563.

³⁷⁰ *Mecelle*, mad. 1663.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM HUKUKUNDA SORUMLULUK KAVRAMI VE BİLİNCİN SORUMLULUKLARA ETKİSİ

I. İSLÂM HUKUKUNDA SORUMLULUK KAVRAMI

Bilincin sorumluluklara etkisini incelemeye geçmeden önce sorumluluk kavramının ana hatlarıyla da olsa ele alınması uygun olacaktır. Çünkü dinin esasını teşkil eden¹ sorumluluk kavramı, insanı diğer varlıklardan ayıran temel özelliklerden birisi² olmasının yanı sıra toplumsal birlik ve düzenin korunmasında da önemli bir unsurdur.³ Bu nedenle aşağıda sorumluluk kavramının sözlük anlamı, terim anlamı, teklîf ve müeyyide ile ilişkisi, çeşitleri ve unsurları hakkında genel bilgiler sunulacaktır.

A) SORUMLULUĞUN SÖZLÜK ANLAMI

Sorumluluk kelimesi Türkçe’de “bir bilgi edinmek ya da bilgileri denetlemek amacıyla bir kimseye yöneltilen ve karşılık gerektiren söz ya da yazı” anlamına gelen⁴ ve Arapça’da **suâl** (السؤال)⁵ kelimesiyle karşılanan *soru* kökünden türetilmiştir.⁶ Bu kökün zıttı “bir kimsenin, kendisine söz yönelten, soru soran, bir istekte bulunan ya da görüş bildiren kişiyi yanıtlamak için söylediği, yazdığı şey ya da yaptığı hareket”⁷ mânasına gelen ve Arapça’da **cevâb** (الجواب)⁸ ifadesiyle karşılanan *yanıt* kelimesidir.

¹ Sülün, Murat, “Kur'an'da Mesuliyetin Kavramsal Çerçevesi”, *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 19-41, s. 23.

² Erdem, Hüsamettin, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk: Tanzimattan Cumhuriyete Kadar*, yay.y., Sebat Ofset, Konya, 1996, s. 106; Demir, Fahri, *İslâm Ahlâkı*, 2. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 115.

³ Buladı, a.g.m., s. 46.

⁴ *Büyük Larousse*, c. XX, s. 10687.

⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “seele” mad. Arapça’da bu kelime aynı zamanda “daha düşük seviyedeki kişinin daha üstün seviyedeki kişiden istemi” (طلب الأدنى من الأعلى) anlamına da gelmektedir. bk. Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, “suâl” mad. Bu kapsamda bir tabir olarak suâl kelimesi “duâ” (bk. Tehânevî, *a.g.e.*, c. II, s. 402) ve “dilenme” (bk. Mustafâ v.dğr., *a.g.e.*, c. I, s. 411) anlamında da kullanılmaktadır.

⁶ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. VI, s. 133.

⁷ *Büyük Larousse*, c. XXIV, s. 12395.

⁸ Tehânevî, *a.g.e.*, c. II, s. 403; Mustafâ v.dğr., *a.g.e.*, c. I, s. 145. Bu iki kelimenin birbirinin zıttı anlamda kullanımlarına dair fıkıh eserlerindeki örnekler için bk. İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn, *el-Kâfî fî fikhi'l-imâmî'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, I-IV, nşr. Zühre eş-Şâvîş, 5. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1408/1988, c. III, s. 147; Burhâneddin İbn Müflih, *el-*

Aynı kökten türemiş olan *sorumlu* kelimesi de “bir otoriteye karşı kendisine bağlı olan ya da yükümlülüğünü üstlendiği kimselerin davranışları için hesap vermek zorunda olan kimse”⁹ anlamında olup Arapça’da **mes’ûl** (المسؤول)¹⁰ kelimesiyle karşılanır.

Bu bağlamda *sorum* ile eş anlamı olan¹¹ *sorumluluk* kelimesi de “sorulabilirlik”¹² ve “bir görevden, bir işten sorumlu olma durumu; bu yükümlülüğün kendisi”¹³ mânasını ifade etmektedir. Sorumluluk¹⁴ anlamında Arapça’da **mes’ûliyet** (المسؤولية),¹⁵ İngilizce’de *responsibility*¹⁶ ve *liability*,¹⁷ Fransızca’da *responsabilité*,¹⁸ İtalyanca’da *responsabilità*¹⁹ ve İspanyolca’da *responsabilidad*²⁰ kelimeleri kullanılmaktadır. Dikkat edilirse sorumluluk kelimesi Türkçe ve Arapça’da “soru”, Batı dillerinde ise “cevap”²¹ kökünden türemiştir. Birinci durumda “bir kişiye bir şeyin sorulması”, ikinci durumda

Mübdî, c. I, s. 61; Merdâvî, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmâmî'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, I-XII, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, 2. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1406/1986, c. VIII, s. 482.

⁹ *Büyük Larousse*, c. XX, s. 10687.

¹⁰ Mustafâ v.dğr., *a.g.e.*, c. I, s. 411; Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 405. Bu kelimenin kullanımına dair fıkıh eserlerindeki örnekler için bk. Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, I-IV, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1399/1979, c. III, s. 309; Serahsî, *el-Mebsût*, c. XVI, s. 106; Buhûtî, Mansûr b. Yûnus, *Keşşâfü'l-kınâ an (metn)i'l-İknâ'*, (Haccâvî'nin "el-İknâ' li tâlibi'l-intifâ" adlı eserinin şerhidir), I-VI, nşr. Hilâl Musaylihî Mustafa, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1402/1982, c. IV, s. 447; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed, *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed Saîd el-Bedrî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1412/1992, s. 232; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, 88; II, 47, 669.

¹¹ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. VI, s. 133; Ayverdi, *a.g.e.*, c. III, s. 2830; *Türk Hukuk Lugatı*, s. 230; Yalın, *a.g.e.*, s. 220; Doğan, D. Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 15. basım, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, s. 1195; *Büyük Larousse*, c. XV, s. 10687.

¹² Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. VI, s. 133.

¹³ *Büyük Larousse*, c. XX, s. 10687.

¹⁴ 1926 tarihli TCK'da, bazı maddelerde *sorumluluk* (mad. 202, 211), bazılarında ise *mesuliyet* (mad. 39, 162) kelimelerinin kullanılması ilgi çekicidir.

¹⁵ Mustafâ v.dğr., *a.g.e.*, c. I, s. 411; Sarı, *Türkçe - Arapça Lugat*, s. 414; Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 405.

¹⁶ Akdikmen - Uzbay - Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 335.

¹⁷ Ovacık, Mustafa, *İngilizce - Türkçe Hukuk Sözlüğü: English - Turkish Law Dictionary*, 2. basım, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1986, s. 204.

¹⁸ Mehmed Ekrem Bey, *a.g.e.*, s. 131; Saraç, *a.g.e.*, s. 1221.

¹⁹ Deschenaux, Henri - Tercier, Pierre, *Sorumluluk Hukuku*, çev. Salim Özdemir, yay.y., Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1983, s. 1; Tanış, *a.g.e.*, c. II, s. 1252.

²⁰ Çankaya, Birsan - Gonzales, José Ramón, *İspanyolca - Türkçe Türkçe - İspanyolca Modern Sözlük*, Fono Yayınları, İstanbul, 2002, s. 749.

²¹ Batı dillerindeki sorumluluk anlamına gelen kelimelerin Lâtince'deki “yanıtlama yükümlülüğü” anlamındaki *responsum* deyiminden türediğine dair bk. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. VI, s. 133; Kabağağaç - Alovera, *a.g.e.*, s. 523.

ise “bir kişinin bir şeyi cevaplaması” vurgusu yapılırsa da son tahlilde ikisi de aynı anlamı yani “bir kişinin bir şeyin hesabını verme durumunu” yansıtmaktadır.²²

Kur’ân-ı Kerîm’de²³ ve sahih hadis kaynaklarında mesuliyet kelimesine rastlanmamakla birlikte aynı kökten türemiş olan **suâl** (السؤال)²⁴ ve **mes’ûl** (المسؤول)²⁵ kelimelerinin sözlük anlamları çerçevesinde kullanıldığı görülmektedir.

B) SORUMLULUĞUN TERİM ANLAMI

Günümüzde yaygın olarak kullanılan mesuliyet sözcüğü, klasik İslâm hukuku eserlerinde, bugünkü terim anlamıyla hemen hiç kullanılmamıştır.²⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla klasik dönem fıkıh bilginleri ortaya koydukları eserlerinde sorumluluk kavramını belirtmek için genelde **uhde** (العهد)²⁷ kelimesine ve **alâ** (على)²⁸ harf-i cerriyle yapılan bazı terkiplere yer vermişlerdir. Mesuliyet kelimesinin bir hukuk terimi olarak fıkıh sahasında Batılı hukuk sistemlerinin tesiriyle XIX. yüzyılın

²² Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. VI, s. 133.

²³ *Kur’ân-ı Kerîm*’de sorumluluk mânasına gelen veya anlamca yakın olan **kellefe** (كلف), **ehaze** (أخذ), **hamele** (حمل), **hakka** (حق), **harace** (حرج), **hasibe** (حسب), **kesebe** (كسب), **vezera** (وزر), **ceneha** (جنح), **faraza** (فرض), **ketebe** (كتب) fiillerinin ve çeşitli türevlerinin kullanımına ait örnekler için bk. Tali, Ahmet, *Kur’an’da Mesuliyet Kavramı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2002, ss. 91-100. İlâveten, bazı müelliflerce **tâir** (الطائر) kelimesinin yanı sıra (bk. Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu*, c. III, s. 410) cer harflerinden **lâm** (ل) (bk. Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu*, c. III, s. 118) ve **alâ** (على) ile kullanılan bazı sözcüklere (bk. Özek, Ali v.dğr., *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli*, Kral Fehd Mushaf Basım Kurumu, Medine, 1412/1992, s. 356, 584) de sorumluluk mânası verilmiştir.

²⁴ Sâd 38/24. Ayrıca bu konuda pek çok hadis için bk. Wensinck, *a.g.e.*, “seele” mad.

²⁵ el-İsrâ 17/34, 36; el-Furkân 25/16; el-Ahzâb 33/15; es-Saffât 37/24. Ayrıca bu konuda pek çok hadis ve özellikle meşhûr “Her çoban, sürüsünden sorumludur” anlamındaki rivâyet (كل راع مسؤول عن رعيته) için bk. Wensinck, *a.g.e.*, “seele” mad.

²⁶ Zühaylî, Vehbe, *Nazariyyetü'd-damân ev ahkâmü'l-mes'ûliyyeti'l-medeniyye fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1982, s. 6; Cündî, Muhammed eş-Şehhât, *Damânü'l-akd evi'l-mes'ûliyyeti'l-akdiyye fi's-şeri'ati'l-İslâmiyye mukârenen bi'l-kânûni'l-medenî*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1990, s. 11.

²⁷ Bu bağlamda “Bu konuda hâkimin sorumluluğu yoktur.” (فلا عهدة على القاضي) (bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. XVI, s. 106) ve “İkrah durumunda sorumluluk” (العهد في الإكراه) (bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. XXIV, s. 128) ifadelerinin yanı sıra başka örnekler için bk. Şâfiî, *el-Üm*, c. VII, s. 109; Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî, *el-Varakât fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdülatîf Muhammed el-Abd, yay.y., Kahire, 1396/1977, s. 13; İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm, *el-Kevkebü'd-Dürri fî mâ yeteharrecü ale'l-usûli'n-nahviyye mine'l-fürû'l-fikhiyye*, nşr. Muhammed Hasan İvâd, Dâru Ammâr, Amman, 1405/1985, s. 274.

²⁸ Bu konuda “(Cizyeyi) kabul ederlerse müslümanların sahip oldukları haklara sahip olurlar ve bize düşen sorumluluklar onlara da düşer” (فإن بذلوا فلهم ما للمسلمين وعليهم ما علينا) (bk. Kudûrî, *a.g.e.*, s. 415) ifadesine ilâveten başka örnekler için bk. İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf, *el-Kâfi fi furû'i'l-mâlikiyye (=Kitâbü'l-Kâfi fi fikhi ehli'l-Medîne el-Mâlikî)*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987, c. III, s. 75; Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, I-II, nşr. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, 4. basım, Dârü'l-Vefâ, Mansûra/Mısır, 1418/1997, c. II, s. 559, 631.

ortalarından²⁹ itibaren kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz. Bu dönemde yapılan hukuk alanındaki tercüme ve kanunlaştırma faaliyetlerinin etkisiyle, özellikle mukayeseli ve bilimsel çalışmalarda “mesuliyet” kelimesinin bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir.³⁰

Bu nedenle sorumluluğun tanımını klasik fıkıh kaynaklarında bulmak mümkün görünmemektedir. Ayrıca sorumluluk kavramı sadece fikhî ya da hukuku değil ahlâkı da ilgilendiren geniş bir anlama sahiptir. Bu nedenle çeşitli alanlarda kaleme alınmış çağdaş kaynaklarda yapılmış olan tarifleri gözden geçirmek sûretiyle genel bir sorumluluk tanımına ulaşmaya çalışacağız.

Bazı kaynaklarda sorumluluk, “suç işleyen bir kişinin kanunlar karşısındaki durumu”³¹ örneğinde görüldüğü gibi sadece ceza hukuku açısından ele alınmış ve dar bir çerçeveye oturtulmuştur. Kimi eserlerde ise sorumluluğun “kişinin kendi istek ve iradesi ile yaptığı ve yüklendiği işlerin hesabını vermesi, bundan dolayı hesaba çekilmesi”³² örneğindeki benzer şekilde sadece öznel açıdan ele alındığı, sorumluluğun nesnel yönünün kapsam dışı bırakıldığı görülmektedir. Hâlbuki kişilerin kendi fiillerinden doğan sorumlulukları (*doğrudan sorumluluk*) olduğu gibi, emirlerinde ve yanlarında çalıştırdıkları, bulundurdıkları kimselerin fiilleri ile sahibi oldukları mal ve eşyanın meydana getirdiği zararlardan da sorumlu (*dolaylı sorumluluk*) olabilirler.³³

Yukarıda belirttiğimiz eksikliklerden uzak; fıkıh, hukuk ve ahlâk alanında kabul edilebilecek “kişinin kendisinin veya başkalarının davranışları için bir kişiye veya bir kuruma hesap vermesi ve bu davranışların doğuracağı sonuçlara katlanmayı kabul

²⁹ Bu konuda ulaşabildiğimiz en eski kaynak 1256/1840 tarihli *Ceza Kanunnâme-i Hümayûnu* olup ilgili maddesi şöyledir: “Bu mesuliyet maddesi (sorumluluk konusu) yalnız makbuzât ve medfuâtâ münhasır olmayıp...” (mad. 4).

³⁰ Esen, a.g.tz., s. 10. Bu kelimenin kullanımına dair fıkıh eserlerindeki örnekler için bk. Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. II, 669; Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. IV, s. 319. Ayrıca bk. *el-Kânûnü'l-medenî*, Mısır, 1948, Kanun Numarası: 131, nşr. Muhammed Fehîm Emîn, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, mad. 163-178.

³¹ Demirhan Erdemir, Ayşegül, *Tıbbî Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, Güneş ve Nobel Tıp Kitapevleri, Bursa, 1996, s. 32. Benzer tanımlar için bk. Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 208, 271.

³² Öcal, Mustafa, "Sorumluluk", *ŞİA*, c. V, İstanbul, 1990, ss. 430-432, s. 430. Benzer tanımlar için bk. Hançerlioğlu, Orhan, *Ticaret Sözlüğü*, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 372; Foulquié, *a.g.e.*, s. 456; Aydar, Hidayet, "Kur'an'da Mesuliyete Riâyet ve Riâyetsizliğin Dünyevî ve Uhrevî Sonuçları", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 247-314, s. 252.

³³ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. II, s. 470; "Mesuliyet", *ŞİA*, c. V, İstanbul, 2000, ss. 214-215.

etmesi³⁴ şeklindeki tarifi genel bir sorumluluk tanımı olarak tercih etmemiz mümkün görünmektedir.

C) SORUMLULUĞUN TEKLİF İLE İLİŞKİSİ

Arapça kökenli bir kelime olan **teklîf** (التكليف) sözlükte “bir kimseye zahmet, sıkıntı³⁵ ve zorluk verecek bir şeyi emretmek”³⁶ anlamındaki **klf** (كلف) kökünden türetilmiş olup³⁷ Türkçe’de *yükümlülük*,³⁸ Lâtince’de *onus*,³⁹ İngilizce⁴⁰ ve Fransızca’da⁴¹ *charge* kelimeleriyle karşılanmaktadır.

En geniş mânasıyla düşünüldüğünde şeriat ile birebir örtüşen⁴² ve fıkıh usulünün yanı sıra kelâm ilminin⁴³ de temel kavramlarından birisi olan teklîf genellikle iki şekilde tanımlanmaktadır. Sözlükteki mânasıyla paralellik gösteren dar anlamıyla teklîf, Şâri’in yeterli güce sahip⁴⁴ âkıl ve bâliğ insanlara bir takım şeyleri yapmalarını (الوجوب) veya yapmamalarını (الحرمة) bağlayıcı bir şekilde (الإلزام)⁴⁵ emretmesidir.⁴⁶ Bu tanıma göre teklîfin kapsamında sadece namaz kılmak, oruç tutmak gibi yapılması dinen emredilmiş görevler ile içki içmek, zina etmek gibi yapılması dinen yasaklanmış fiiller vardır. Birinci tanımı da içeren geniş anlamıyla ise teklîf, Şâri’in yeterli güce sahip âkıl ve

³⁴ Akben, Ali, "Sorumluluğa Riâyetsizliğin Doğurduğu Problemlere Genel Bir Bakış (Tıbbî Açıdan)", *Kur'ân-ı Kerim'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 373-385, s. 374. Benzer tanımlar için bk. *Türk Hukuk Lugatı*, s. 230; Bilmen, *Kâmûs*, c. III, s. 19; Altay, *a.g.e.*, s. 293; Erdoğan, *Sözlük*, s. 294; *Büyük Larousse*, c. XX, s. 10687.

³⁵ Mes'ûd, Muhammed Hâlid, *İslâm Hukuk Teorisi*, (özgün adı: *Islamic Legal Philosophy*), çev. Muharrem Kılıç, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 219.

³⁶ Bazı kelâm ve fıkıh usulü bilginlerinin teklîf tanımları sözlükteki anlamıyla neredeyse aynıdır. Örneğin bk. İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed, *el-Hudûd fi'l-usûl*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2000, s. 116; Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî, *et-Telhis* (= *Telhisu't-Takrib*), I-III, nşr. Abdullah Cevlem en-Nibâlî ve Şübeyr Ahmed el-Ömerî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1996, c. I, s. 134.

³⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “klf” mad.; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 94; Tehânevî, *a.g.e.*, c. IV, s. 21.

³⁸ Hançerlioğlu, *Ticaret Sözlüğü*, s. 506; Doğan, *a.g.e.*, s. 1431; Ayverdi, *a.g.e.*, c. III, s. 3454.

³⁹ Kabağaç - Alova, *a.g.e.*, s. 409.

⁴⁰ Akdikmen - Uzbay - Özgüven, *a.g.e.*, c. I, s.78.

⁴¹ Saraç, *a.g.e.*, s. 241.

⁴² Kozalı, Abdürrahim, *İslâm Hukuk Usulü Eserlerinde Yükümlülük (Teklif)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1998, s. 8.

⁴³ Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman, *Kelâm*, 4. basım, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya, 1998, s. 246.

⁴⁴ İslâm hukukuna göre bir insanın bir şey ile yükümlü olabilmesi için gereken şartlardan birisi de o şeye gücünün yetmesidir. bk. Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, ss. 235-236. Aksi durum, kişinin güç yetiremeyeceği bir şeyle yükümlü kılınması anlamına gelen **teklîf-i mâ lâ yutâk** (تكليف ما لا يطاق) kavramıyla ifade edilir. bk. Acem, *Mevsû'atü mustalahâti usûli'l-fikh*, c. I, s. 492.

⁴⁵ Abdülkâdir Bedrân, *Nüzhetü'l-hâtır*, c. I, s. 113.

⁴⁶ İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fi usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, (birlikte: "Nüzhetü'l-hâtiri'l-âtır", Abdülkâdir Bedrân), I-II, Dârü'l-Hadîs, Beyrut, 1991, c. I, s. 113.

bâliğ insanlara bir takım şeyleri yapmalarını (الوجوب) veya yapmamalarını (الحرمة) bağlayıcı bir şekilde (الإلزام) emretmesi ya da onları belli konularda serbest bırakmasıdır (التخيير).⁴⁷ Bu tarife göre teklîfin yukarıda sayılan emredilmiş görevler ve yasaklanmış fiillerin yanı sıra hakları ve özgürlükleri de içerdiği söylenebilir.

Teklîf ile birlikte “Şâri’in teklîfinin muhâtabı”⁴⁸ âkıl⁴⁹ ve bâliğ insan”⁵⁰ olarak tanımlanan **mükellef** (المكلف)⁵¹ yani **yükümlü**⁵² ile ilgili geniş açıklamalar çoğunlukla fıkıh usulüne dair eserlerin **el-mahkûm aleyh** (المحكوم عليه) başlığı altında sunulmaktadır.⁵³

⁴⁷ İbn Emîru Hâc, *a.g.e.*, c. II, s. 77; Şevkânî, *İrşâdül-Fuhûl*, s. 23; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 117.

⁴⁸ Âmidî, Seyfeddin, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-IV, nşr. Seyyid el-Cümeylî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1404/1984, c. I, s. 138.

⁴⁹ İslâm hukukuna göre bir insanın bir şey ile yükümlü olabilmesi için gereken şartlardan birisi de akıl sahibi olması ve teklîfi anlayacak bir durumda bulunmasıdır. bk. İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm, *et-Temhîd fî tahrîci (istihrâci)'l-furû' ale'l-usûl*, nşr. Muhammed Hasan Heyto, 4. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1407/1987, ss. 112-114. Aksi durum, Şâri'in hitabını anlamayan kişinin (bk. Apaydın, Hacı Yunus, "Gaflet", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 284-285, s. 285) yükümlü kılınması anlamına gelen **teklîfü'l-gâfil** (تكليف الغافل) mefhumuyla belirtilir. bk. Urmevî, Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed, *el-Hâsıl mine'l-mahsûl fî usûli'l-fikh*, I-II, nşr. Abdüsselâm Mahmud Ebû Nâcî, Camia'tu Karyunus, Bingazi, 1994, c. I, s. 481; Cezerî, Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf, *Mî'râci'l-minhâc şerhu Minhâci'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, I-II, (birlikte: "Minhâci'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl", Nasîrüddîn el-Beyzâvî, nşr. Şaban Muhammed İsmail, Matba'atü'l-Hüseyin el-İslâmiyye, Kahire, 1993, c. I, s. 129; Emîr Abdülazîz, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, I-II, Dârü's-Selâm, Beyrut, 1418/1997, c. I, s. 133. Bu bağlamda *gâfil* kavramının “dalgınlıkla yanlış iş yapma” ve “unutma” anlamlarını da içermesi yönüyle *bilinçsiz* teriminden daha kapsamlı olduğunu söyleyebiliriz. bk. Yûsî, Ebû Alî Nûrüddîn, *el-Büdûrî'l-levâmî' fî şerhi Cem'i'l-cevâmî' fî usûli'l-fikh*, I-IV, nşr. Hâmid Hamânî el-Yûsî, Darü'l-Beyzâ, y.y., 1423/2002, c. I, s. 221; Züheyr, Muhammed Ebû'n-Nûr, *Usûlü'l-Fikh*, I-IV (2 ciltte 4 cilt), el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire, 1992, c. I, s. 163.

⁵⁰ Cinlerin de mükellef olduğu pek çok müellif tarafından belirtilmekle beraber (örneğin bk. Şiblî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed, *Ahkâmü'l-cân*, nşr. Seyyid Cemîlî, Dâru İbn Zeydün, Beyrut, ts., s. 53; Nemle, Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed, *el-Mühezzeb fî ilmi usûli'l-fikhi'l-mukâren: tahrîr li-mesâlihi ve dirâsetihâ dirâse nazariyye tatbikiyye*, I-V, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1420/1999, c. 324; Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, c. II, s. 494) konuyu fıkıh ilmi çerçevesi dışında gördüğümüz için kelâm bilginlerine havâle edip mükellef tanımı içerisine sadece insanları almayı uygun gördük. Aynı düşüncüyü ifade eden bir mükellef tanımı için bk. *İlmihâl*, I-II, 6. basım, Divantaş, İstanbul, 1999, c. I, s. 157.

⁵¹ *Mükellef* teriminin çeşitli tanımları için bk. Bilmen, *Kâmûs*, c. I, s. 31; Ergüney, Hilmi, *Mecelle Külli Kaideleri: İzahlı ve Mukayeseli*, yay.y., Yenilik Basımevi, İstanbul, 1965, s. 8; Useymîn, Muhammed Sâlih, *el-Usûl min ilmi'l-usûl*, 4. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987, s. 36; Erdoğan, *Sözlük*, s. 329; Görgün, Tahsin, "Nübüvvet: İnsanlığa Rahmet", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 156-165, s. 158; Döndüren, Hamdi, "Mükellef", *ŞİA*, c. VI, İstanbul, 2000, ss. 44-45, s. 44.

⁵² *Büyük Larousse*, c. XVI, s. 8444.

⁵³ Örneğin bk. İbn Emîru Hâc, *a.g.e.*, c. III, ss. 157 vd.; İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih, *Usûlü'l-fikh*, I-II, nşr. Fehd b. Muhammed es-Sedhân, Mektebetü Abîkân, Riyad, 1420/1999, c. I, s. 277 vd.; Şirvanlı Ahmed Hamdi, *a.g.e.*, s. 122 vd.; Eşkar, Muhammed Süleyman Abdullah, *el-Vâzih fî usûli'l-fikh li'l-Mübtediîn...*, 4. basım, Dârü'n-Nefâis, Amman, 1412/1992, s. 57 vd.; İmâm, *Usûlü'l-fikh*, s. 96 vd.; Zeydân, *el-Vecîz*, s. 87 vd.

Yukarıda genel hatlarıyla incelediğimiz teklîfin sorumluluk ile ilişkisi noktasında göze çarpan ilk husus, söz konusu iki kavramın bazı yazarlarca aynı anlamda kullanılması eğilimidir.⁵⁴ Dolayısıyla bu eğilime göre sorumluluk ile teklîf eş anlamlıdır. Kanaatimizce her iki kavramın da ilâhî kaynakla meşrûluk kazanmaları⁵⁵ ve kişilerin aynı şeyleri yapmalarını ya da yapmamalarını sağlamaya yönelik olmaları gibi konularda benzeştikleri göze çarpmakta ise de örtüştüklerini söylemek mümkün değildir. Çünkü teklîf, sorumluluğun âdetâ zeminini oluşturmakta⁵⁶ ve sorumluluğun ortaya çıkabilmesi için gerekli olan Allah (cc) ile insan arasındaki bağlantıyı kurmaktadır.⁵⁷ Dolayısıyla sorumluluk ancak ve ancak teklîften sonra var olabilir ve teklîfin gereğine bir aykırılık söz konusu ise ortaya çıkabilir. Meselâ Allah (cc) “Zinaya yaklaşmayın...”⁵⁸ âyetiyle zinayı haram kılmıştır. Bu nedenle bütün mükellefler zina etmemekle yükümlüdür; fakat mükelleflerden sadece zina edenler bu hüküm bağlamında sorumlu olmaktadır.

Sorumluluk ile teklîf arasındaki önemli bir ilişki de şartlarının benzerliği noktasında ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki bir insanın teklîfe muhâtap olabilmesi için âkıl ve bâliğ olması gerekir. Bu nedenle gayrimümeyyiz çocuk, akıl hastası, uyuyan, baygın ve âkıl-bâliğ olması mümkün olmayan hükmî şahıslar vs. mükellef değildir. Teklîf, sorumluluğun temeli olduğuna göre mükellef olmayanın sorumlu da olmaması gerekir. Hâlbuki akıl hastası, uyuyan, baygın, hükmî şahıs gibi mükellef olmayan kişiler malî açıdan sorumlu oldukları için itlâf⁵⁹ nedeniyle verdikleri zararlar varsa mal varlıklarından karşılanmaktadır.⁶⁰ Sorumluluğun teklîfe bağlı olmasına ilişkin temel

⁵⁴ Canan, İbrahim (haz.), *Hadis Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte*, I-XVIII, Akçağ Yayınları, Ankara, ts., Zaman'ın hediyesidir., c. V, s. 257; Koca, "İbadet", s. 243; Çeker, "İhtilâm", s. 569; Özen, Şükrü, "Meşakkat", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 357-360, s. 358.

⁵⁵ “Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklîf ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler...” (el-Ahzâb, 33/72) âyetinde geçen **emânet** (الأمانة) kelimesiyle bir görüşe göre sorumluluk (bk. Kutluer, "İslâm'da Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", s. 45; Şentürk, "İnsan Hakları", s. 327) diğer bir görüşe göre ise yükümlülük (bk. Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, c. IV, s. 365) kavramına işaret edilmektedir.

⁵⁶ Benzer ifadeler için bk. Muhammed Abdullah Dirâz, *Düstûrî'l-ahlâk fi'l-Kur'ân*, nşr. Abdüssabûr Şâhîn, 6. basım, Dârü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Küveyt, 1405/1985, s. 136; Harman, Ömer Faruk, "Mesuliyetin Şahsiliği Açısından İlk Günah Problemi", *Kur'ân-ı Kerim'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 417-428, s. 417.

⁵⁷ Gölcük - Toprak, *a.g.e.*, s. 251.

⁵⁸ Bu âyetin ilgili metni şöyledir: (... لا تقربوا الزنى) (el-İsrâ 17/32).

⁵⁹ **İtlâf** (الإتلاف), bir malın hukuka aykırı olarak kısmen veya tamamen yok edilmesi anlamında hukuk terimidir. bk. Aydın, "İtlâf", s. 466.

⁶⁰ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, c. I, s. 437; Nemle, *a.g.e.*, c. I, s. 327.

kurala aykırı gibi görünen bu durum şu şekilde izah edilebilir: Âkıl ve bâliğ olma şartı *teklîfî hükümlere* (الأحكام التكليفية)⁶¹ ilişkindir. *Vaz'î hükümlerde* (الأحكام الوضعية)⁶² ise âkıl ve bâliğ olmak gerekmez. Meselâ hukuka aykırı bir şekilde birisinin malına mübâşeretle zarar verilmesi hakkâniyet gereği zararın karşılanması için bir *sebeptir*. Zararı veren kişi mükellef olmasa bile *sebepe* mevcut olduğu için sebebe bağlı şey yani zararın giderilmesi⁶³ gerekli olur.⁶⁴ Bu bağlamda şu fark ortaya çıkmaktadır: Zararı veren kişi eğer mükellef ise mâlen sorumlu olmasının yanı sıra günaha da girmiş olur; fakat bu durumda mükellef olmayan kişi sadece mâlen sorumludur.⁶⁵

D) SORUMLULUĞUN MÜEYYİDE İLE İLİŞKİSİ

Arapça kökenli bir kelime olan **müeyyide** (المؤيدة) sözlükte “kuvvetli ve dayanaklı olmak; güç, kuvvet, kudret” anlamlarındaki **eyd** (أيد) kökünden türetilmiş olup “güçlendiren, kuvvetlendiren, pekiştiren” mânasına gelir⁶⁶ ve Türkçe’de *yaptırım*,⁶⁷ Lâtince’de *sanctio*,⁶⁸ Almanca’da *Sanktion*,⁶⁹ İngilizce⁷⁰ ve Fransızca’da⁷¹ ise *sanction* kelimeleriyle karşılanır.

⁶¹ Fıkıh usulünde *teklîfî hüküm*, Şâri’in mükelleften bir fiili yapmasını veya yapmamasını istemesi yahut onu yapıp yapmama arasında serbest bırakmasıdır. Fürû-ı fıkıhta ise bu kavram, mükelleflerden sâdır olan fiillere, Şâri’in yapılmasını veya yapılmamasını istemiş yahut yapıp yapmamada serbest bırakmış olmasına göre bağlanan şer’î vasıf olarak tanımlanmaktadır. bk. Şa’bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 200, 202.

⁶² Fıkıh usulünde *vaz’î hüküm*, Şâri’in, bir şeyi başka bir şey için sebep, şart veya mâni kılmasıdır. Fürû-ı fıkıhta ise bu kavram, Şâri’in iradesine binâen bir şeyin başka bir şey için sebep, şart veya mâni teşkil etmesidir. bk. Şa’bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 200, 202.

⁶³ Bu görüşü destekleyen başlıca *Mecelle* kâideleri şunlardır: “Zarar izâle olunur” (mad. 20), “Zarar bi-kaderi’l-îmkân def’olunur” (mad. 31), “İztırar gayrin hakkını ibtâl etmez” (mad. 33), “Mübâşir müteammid olmasa da zâmin olur” (mad. 92).

⁶⁴ Tûfî, Ebû’r-Rebî’ Necmüddîn Süleymân, *el-Bülbül fî usûli’l-fıkh* (İbn Kudâme’nin Ravzatü’n-Nâzır’ının muhtasarıdır), nşr. Muhammed Lehâm, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1420/1999, ss. 12-13; Sübkî, Ebû’l-Hasen Takıyyüddîn Alî - Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb, *el-İbhâc fî Şerhi’l-minhâc* (=Şerh alâ Minhâci’l-vusûl ilâ ilmi’l-usûl li’l-Kâdî el-Beyzâvî), (birlikte: “Minhâcü’l-vusûl ilâ ilmi’l-Usûl”, Beyzâvî), I-III, nşr. Şa’bân Muhammed İsmâîl, Mektebetü’l-Külliyâtü’l-Ezheriyye, Kahire, 1401/1981, c. I, s. 159.

⁶⁵ Âtîf Mehmed Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye’den Kavâid-i Külliyye-i Fıkhiyye’nin İzahı*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, 1318 h., s. 100.

⁶⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “eyd” mad.

⁶⁷ Hançerlioğlu, *Ticaret Sözlüğü*, s. 457; Doğan, *a.g.e.*, s. 1393; Ayverdi, *a.g.e.*, c. III, s. 3370.

⁶⁸ Kabaagaç - Alover, *a.g.e.*, s. 536.

⁶⁹ Heuser, Fritz, *Türkçe - Almanca Lugat: Türkisch - Deutsches Wörterbuch*, 4. basım, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958, s. 364.

⁷⁰ Akdikmen - Uzbay - Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 273.

⁷¹ Saraç, *a.g.e.*, s. 1266; Kocabay, Yalçın, *Türkçe - Fransızca Büyük Sözlük: Grand dictionnaire Turc - Français*, 6. basım, yay.y., Ankara, ts., s. 1124.

Müeyyide, genel olarak “kişinin belli bir biçimde davranması hâlinde karşılaşıcağı sonuç ve bunu bilmenin sağladığı zorlayıcı yahut itici güç” demektir. Sosyal düzen kuralları bakımından müeyyide bir normun içerdiği talebin ihlâli durumunda karşılaşılabilecek sonucu ifade eder. Hukuk terimi olarak müeyyide hukuk normuna göre olması gerekenin ihlâline tertip edilen sonucu belirtir. Bir başka anlatımla hukuktaki müeyyideler, buyurucu nitelikteki aslî hukuk kurallarına itaate zorlayan veya itaati sağlamada pekiştirme rolü üstlenen tedbir hükümleridir.⁷²

Fıkıh, hukukî ilişkiler yanında kişinin Allah’a (cc) karşı vecibelerine dair amelî meseleleri de kapsamına alan bir disiplin olduğu için fıkıh kurallarının müeyyideleri hukuktaki müeyyide anlayışını aşan bir çerçeveye sahiptir. Bu sebeple fıkıh terminolojisinde yaptırım anlamını karşılamak üzere **ecr** (الأجر), **cezâ** (الجزاء), **ikâb** (العقاب), **sevâb** (الثواب), **zevâcîr** (الزواجر), **davâmin** (الضمان) ve **hükûm** (الحكم) gibi farklı kavramlar kullanılır.⁷³

Müeyyideler farklı açılardan çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır.⁷⁴ Meselâ hukukun yanı sıra din ve ahlâk alanlarını da kapsayan geniş bir açıdan bakılarak müeyyideler şu dört kısma ayrılmıştır.⁷⁵

1) Tabiî müeyyideler: İçki içme yasağına uymayanın sağlığının bozulması vb.

2) Vicdanî müeyyideler:⁷⁶ Yapılan bir haksızlık sonucunda insanın vicdanının kendisini rahatsız etmesi vb.

⁷² Dönmez, İbrahim Kâfi, "Müeyyide", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 486-489, ss. 486-487. Çeşitli müeyyide tanımları için bk. *Türk Hukuk Lugatı*, s. 253; Uslu, T. Azmi, *Yeni Hukuk Lugatı ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Site Yayınları, İstanbul, 1964, s. 230; Umar, Bilge, *Temel Hukuk Bilgisi*, 2. basım, yay.y., İstiklâl Matbaası, İzmir, 1976, s. 3; Altay, a.g.e., s. 317; Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, s. 43; Bilge, a.g.e., s. 39; Adal, a.g.e., s. 65; Öztan, a.g.e., s. 23; Edis, Seyfullah, *Medenî Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997, s. 6; Akıntürk, *Hukuka Giriş*, s. 19; Atasoy, Ömer Adil, *Temel Hukuk (Hukukun Temel Kavramları)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2007, s. 15.

⁷³ Dönmez, "Müeyyide", s. 488.

⁷⁴ Müeyyidelerin farklı tasniflerine dair bk. Gökalp, Ziya, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 139, 148; Gözübüyük, *Hukuka Giriş*, ss. 9-10; Önen, Mesut, *Hukukun Temel Kavramları*, Der Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 20-25; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. II, ss. 251-252; Bilge, a.g.e., ss. 39-40; Gözler, *Hukuka Giriş*, ss. 299-307; Aslan, İ. Yılmaz, *Hukuka Giriş*, 2. basım, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2001, ss. 56-60; Kalabalık, Halil, *Sorularla Açıklanmış Temel Hukuk Bilgisi*, 4. basım, Değişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 16-20.

⁷⁵ Çağrıçı, Mustafa, "Müeyyide", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 1997, ss. 366-368, ss. 367-368.

3) Toplumsal müeyyideler: Bunlar da iki çeşittir: a) Yaygın toplumsal tepkiler:⁷⁷ Toplumu rahatsız edecek ölçüde büyük bir siyasî yanlışlık nedeniyle kamuoyunun tavır ortaya koyması vb. b) Hukukî yaptırımlar:⁷⁸ Bunlar da iki kısma ayrılır: aa) Cezaî (te'dibî) müeyyideler: Kişinin hukuk kurallarına aykırı davranışı nedeniyle suçlu duruma düşmesi sonucunda hayatına, bedenine, mal varlığına, hürriyeti başta olmak üzere temel haklarına veya manevî şahsiyetine yönelik yaptırımlardır. Örneğin, ölüm cezası,⁷⁹ uzuvda kısas, el kesme, celde,⁸⁰ hapis,⁸¹ sürgün,⁸² kefaret,⁸³ malî ceza ve tazmin, mirastan mahrumiyet, şahitliğin kabul edilmemesi, azar, tehdit, teşhir vb.⁸⁴ bb) Medenî (hukukî) müeyyideler: Kişinin özel hukuk kurallarına aykırı davranışları

⁷⁶ Devletin egemenliği, zorlayıcı güç ve yetkisi, ancak eylemin dış bölümüne inhisar etmekte, eylemi gerçekleştiren iradeye, zihniyete ve duygulara etki edemediği bir alan yine kalmaktadır. bk. Kılıçoğlu, İsmail, *Ahlâk ve Hukuk İlişkisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 337. Bu nedenle hukukî müeyyidelerin vicdanî (ahlâkî) yaptırımlarla desteklenmesi büyük bir öneme sahiptir.

⁷⁷ Bazen kamuoyundan gelen tepkiler hukukî müeyyidelere kıyasla daha şekilsiz olsa bile etkinliği ve çeşitliliği daha fazla birer yaptırım işlevi görür. bk. Topçuoğlu, Hâmid, *Hukuk Sosyolojisi Dersleri: Sosyoloji Açısından Hukuk*, Işın Yayıncılık, Ankara, 1984, s. 61; Dönmez, "Müeyyide", s. 487.

⁷⁸ Müeyyidesiz hukuk kurallarının olabilirliği konusunda hukuk bilginleri geniş tartışmalar yapmışlarsa da genel eğilim hukuk kurallarının müeyyidesiz olamayacağı yönündedir. bk. Gözler, Kemâl, *Hukukun Genel Teorisine Giriş: Hukuk Normlarının Geçerliliği ve Yorumu Sorunu*, U S-A Yayıncılık, Ankara, 1998, ss. 47-52; Gözler, *Hukuka Giriş*, ss. 287-291.

⁷⁹ Arapça'da **ukûbetü'l-katl** (عقوبة القتل) ve **ukûbetü'l-i'dâm** (عقوبة الإعدام) terkipleriyle karşılanan ölüm cezasını belirtmek üzere klasik fıkıh literatüründe genellikle özel infaz şekilleri dikkate alınarak **recm** (الرجم), **salb** (الصلب) veya **kısâs** (القصاص); infaz usulünün söz konusu olmadığı durumlarda ise **katl** (القتل) yahut **izhâku'r-rûh** (إزهاق الروح) (canı bedenden ayırma) terimleri kullanılmıştır. bk. Maşalı, Münteha, "Ölüm Cezası", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 40-43, s. 40.

⁸⁰ **Celde** (الجلدة), haddi gerektiren suçlardan bekâr olanın zinası ile zina iftirası ve şarap içme suçlarında sabit sayıda (100-80) ta'zîr suçlarında da hâkimin takdirine bağlı olarak suçlunun muayyen uzuvlarına belirli bir şekil üzere değnek veya kamçı ile vurmak suretiyle uygulanan cezadır. bk. Erdoğan, *Sözlük*, s. 52; Bardakoğlu, Ali, "Ceza", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 470-478, s. 474.

⁸¹ **Hapis**, sanık veya suçlunun yargı kararıyla bir yere kapatılarak hürriyetinin kısıtlanması anlamında bir hukuk terimidir. bk. Bardakoğlu, Ali, "Hapis", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 54-64, s. 54.

⁸² "Suçluları bulundukları yerlerden bir müddet için başka yerlere uzaklaştırmak, mecburî ikâmete tâbi tutmak" anlamına gelen (bk. Erdoğan, *Sözlük*, s. 365) **sürgün**, İslâm ceza hukukunda **nefy** (النفي), **tağrîb** (التغريب) ve **ib'âd** (الإبعاد) (bk. Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 639, 659, 699) kelimeleriyle ifade edilmektedir.

⁸³ **Kefâret** (الكفارة), genel anlamıyla dinin belirli yasaklarının ihlâli durumunda yapılması istenen malî veya bedenî ibadet demektir. bk. Katar, H. Mehmet, "Kefâret", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 177-179, s. 177. Kefâret bir fıkıh terimi olarak ise, dinin belirli yasaklarını ihlâl eden kimsenin hem ceza hem de Allah'tan (cc) mağfiret dilemek maksadıyla yükümlü tutulduğu köle âzat etme, oruç tutma, fakiri doyurma ve giydirme gibi malî veya bedenî nitelikli ibadetlerin genel adıdır. bk. Yaran, Rahmi, "Kefâret", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 179-182, s. 179.

⁸⁴ Bardakoğlu, "Ceza", s. 474.

sonucunda uygulanan veya ortaya çıkan yaptırımlardır. Örneğin, butlân,⁸⁵ fesad,⁸⁶ muhayyerlik,⁸⁷ fesih,⁸⁸ infisah,⁸⁹ haciz,⁹⁰ cebrî icra,⁹¹ iflâs,⁹² tefrik vb.

4) Dinî ve uhrevî müeyyideler: Kişinin bu dünyadaki davranışlarından âhirette mutlaka hesaba çekileceği fikri vb.

Hukuk kurallarına ait *maddî müeyyideler* (*material sanctions*) ile din, ahlâk ve görgü kurallarına ilişkin *manevî müeyyideler* (*spiritual sanctions*)⁹³ birlikte ele alındığında beşerî hukuk sistemlerine ait cezaî ve medenî müeyyidelerin etkisinin dünya hayatı ile sınırlı kaldığı (*dünyevî müeyyideler*), fıkıhtaki müeyyidelerin ise ebedî hayata da taşındığı (*uhrevî müeyyideler*) görülmektedir.⁹⁴

Yukarıda ana hatlarıyla ele aldığımız müeyyidelerin dünyevî olanları ile sorumluluk arasında “teklîf – sorumluluk” ilişkisine benzer bir alâka vardır. Şöyle ki sorumluluk âdetâ müeyyidenin hayatiyet kazanmasına yönelik zemin hazırlamakta⁹⁵ ve onun uygulanabilmesi için gerekçe oluşturmaktadır. Dolayısıyla müeyyideler, kişilerin

⁸⁵ **Butlân** (البطلان), bir ibadetin veya hukukî işlemin temeldeki bir eksiklik veya bozukluk sebebiyle hükümsüz olması mânâsında bir fıkıh terimidir. bk. Bardakoğlu, Ali, "Butlân", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 476-478, s. 476.

⁸⁶ **Fesad** (الفساد), bir ibadetin veya hukukî işlemin, vasıf ve şartlarındaki eksiklik ve bozukluk sebebiyle hükümsüz olması anlamında bir fıkıh terimidir. bk. Apaydın, Hacı Yunus, "Fesad", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 417-421, s. 417.

⁸⁷ **Muhayyerlik**, özellikle satım sözleşmesinde taraflardan birinin veya her ikisinin akdi onama yahut feshetme hakkına sahip olması, dolayısıyla ilgili taraf açısından akdin bağlayıcı olmaktan çıkması anlamında bir fıkıh terimidir. bk. Apaydın, Hacı Yunus, "Muhayyerlik", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 25-30, s. 25.

⁸⁸ **Fesih** (الفسخ), bir akdin veya hukukî bağın ortadan kaldırılması anlamında bir fıkıh terimidir. bk. Bardakoğlu, Ali, "Fesih", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 427-436, s. 427.

⁸⁹ **İnfisâh** (الإفصاح), akidden doğan borç ilişkisinin ifa edilmeden, hukukî bir olay veya işlem sebebiyle sona ermesi anlamında bir fıkıh terimidir. bk. Aybakan, Bilal, "İnfisâh", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 292-293, s. 292.

⁹⁰ **Haciz** (الحجز), borçlunun para borcunun ödenmesi amacıyla ve alacaklısı lehine malına hukuken el konulması anlamında bir terimdir. bk. Atar, Fahrettin, "Haciz", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996, ss. 518-520, s. 518.

⁹¹ **Cebrî icra**, özel hukuk ilişkilerinden doğan borçların, devlet yardımı ile ve onun kudreti ile, zorla yerine getirilmesi ve ifa edilmesi demektir. bk. Dikici, M. Fatih, *İcra ve İflâs Hukuku*, 4. basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 19.

⁹² **İflâs** (الإفلاس), bir İslâm hukuku terimi olarak bir şahsın borca batık olması, borçlarının mal varlığından, hak ve alacakları toplamından fazla olması, yani kişinin mal varlığına nisbetle ağır bir borç yükü altında bulunması hâlini ifade eder. bk. Atar, Fahrettin, "İflâs", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 509-512, s. 512.

⁹³ Muhammed Hamîdullah, *Introduction to Islam*, 5. basım, Centre Culturel Islamique, Paris, 1400/1980, s. 151; Akıntürk, *Hukuka Giriş*, s. 19.

⁹⁴ Karaman, Hayrettin, "Fıkıh", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 1-14. Benzer ifadeler için bk. Dönmez, "Müeyyide", s. 488.

⁹⁵ Benzer ifadeler için bk. Muhammed Abdullah Dirâz, *a.g.e.*, s. 136; Harman, *a.g.m.*, s. 417.

sorumluluk gerektiren davranışları ortaya çıkmadan tabiri câiz ise *Demokles'in kılıcı*⁹⁶ gibi asılı kalmakta, ancak söz konusu davranışların akabinde sorumlu kişileri doğrudan etkilemektedirler. Örneğin, “Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah’tan (cc) bir ibret olmak üzere ellerini kesin...”⁹⁷ âyeti ve Hz. Peygamber (sav) dönemindeki uygulamalar⁹⁸ nedeniyle bütün mükellefler hırsızlık suçunu (السرقه) işlememekle yükümlüdür. Söz konusu yükümlülüğe aykırı davranılması durumunda, ilgili suçun bu dünyadaki cezaî müeyyidesi⁹⁹ uygulanır. Fakat hırsızlık suçunun işlenmediği yani cezaî sorumluluğun ortaya çıkmadığı durumlarda bu müeyyide sadece potansiyel olarak vardır; daha doğrusu askıdadır. Eğer bu suç işlenir ve ilgili cezaî sorumluluk ortaya çıkarsa ancak o zaman el kesme müeyyidesi somutlaşacak ve uygulanacaktır.

Uhrevî müeyyideler ise ancak öteki dünyada gerçekleşebilecekleri için insanların ilgili yükümlülüklerini ihlâl edip etmemeleri yani sorumlu olup olmamaları bu dünya hayatında bir şey değiştirmeyecek ve potansiyel olarak varlığını devam ettirip askıda kalmaya devam edeceklerdir. Hemen belirtelim ki bir uhrevî müeyyide hak edecek şekilde sorumlu hâle gelen kişi ile böyle bir durumda olmayan şahıs arasında söz konusu müeyyideden psikolojik olarak etkileniş noktasında önemli bir fark vardır. Meselâ “Kim bir mümini kasden öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı

⁹⁶ Demokles, milattan önce IV. yüzyılda Siracüsa tiranı Yaşlı Dionysios’un sohbetçisiydi. Kral olmaya imrenirmiş. Bunu anlayan Dionysios, bir günlüğüne yerini ona bırakmış; fakat kral olmanın tehlikesini temsil etmek üzere Demokles’in başının üstüne yalnızca bir at yelesi kılının tuttuğu ha düştü ha düşecek bir kılıç astırmış. İşte bu hikâyeden kaynaklandığı söylenen *Demokles'in kılıcı* deyimini çoğu kez, kişiyi her an korku ve baskı altında tutan büyük ceza tehdidi veya tehlikenin varlığını anlatmakta kullanılır. bk. Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, s. 648; *Büyük Larousse*, c. VI, s. 3006.

⁹⁷ Bu âyetin ilgili metni şöyledir: (و السارق و السارقة فاقطعوا أيديهما جزاء بما كسبا نكالا من الله...) (el-Mâide 5/38).

⁹⁸ Buhârî, “Enbiyâ”, 54; “Hudûd”, 12; Müslim, “Hudûd”, 8-9; İbn Mâce, “Hudûd”, 24; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 4.

⁹⁹ Hırsızlık suçunun cezası el kesme yani **kat’u’l-yed** (قطع اليد) (bk. Kâsânî, *a.g.e.*, c. VII, s. 85; Desûkî, *a.g.e.*, c. IV, s. 333) olarak belirlenmiş ve bu konuda icmâ oluşmuştur (bk. Kâsânî, *a.g.e.*, c. VII, s. 84). Dolayısıyla büyük Hanefî fakihi Şemsüleimme es-Serahsî’nin (ö. 483/1090 [?]) deyimiyile (bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. IX, s. 133) **fukahâü’l-emsâra** (فقهاء الأمصار) [*fukahâü’l-emsâr* (şehir fakihleri), Kûfe, Basra, Mekke, Medîne, Suriye ve Mısır şehirlerinde yaşamış olan büyük fıkıh bilginleridir. Kûfe’de Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İbn Ebû Leylâ (ö. 148/765) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814); Mekke’de İbn Cüreyc (ö. 150/767); Medîne’de Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İbnü’l-Mâcişûn (ö. 212/827); Basra’da Osman el-Bettî (ö. 143/760); Suriye’de Evzâî (ö. 157/774) ve Mısır’da Leys b. Sa’d (ö. 175/791) şehir fakihleri olarak bilinirler. bk. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 247] göre hırsızın sağ eli bilekten kesilir. Hâricîler’e göre ise “el”, “kol” anlamında yorumlandığı için, omuzdan kesilmelidir. Elin dirsekten itibaren kesilmesi gerektiğine, hattâ sadece parmakların kesilmesinin yeterli olacağına dair düşünceler de vardır. bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. IX, s. 133.

cehennemdir...” âyetinin¹⁰⁰ de işaret ettiği gibi bilerek ve isteyerek haksız yere bir insanı öldürmenin öteki dünyadaki cezaî müeyyidesi sonsuz cehennem azabıdır. Bu müeyyide, söz konusu suçu işlememiş olanlar için sadece caydırıcı bir durum arz etmektedir. Fakat kasden ve haksız yere bir insanı öldüren kişi için ise zikredilen müeyyide, kesinleşmiş bir ceza hükmü gibi tehdit içermesinin yanı sıra aynı suçu tekrar işlemesini engellemeye yönelik caydırıcılık da ihtiva etmektedir.

Sorumluluk – müeyyide ilişkisinde vurgulanması gereken önemli bir konu da *güvenlik tedbirleri*¹⁰¹ meselesidir. Genelde “toplumu suçlulara karşı korumak maksadıyla suçlularla yapılan mücadelede tazyik vâsıtalarını ve cezaları kuvvetlendiren şahsî ve menedici bir takım önlemler”¹⁰² olarak tanımlanan güvenlik tedbirleri özel bir yaptırım türü olup¹⁰³ tıpkı cezalar gibi yasaya dayanır¹⁰⁴ ve bir mahkeme kararıyla saptanırlar.¹⁰⁵ Ancak cezalardan farklı olarak,¹⁰⁶ suçun ağırlığına göre değil toplum için oluşturduğu tehlikeye göre uygulanırlar. Ayrıca cezaların suçluya acı vermek, işlediği suçu ödetmek ve korkutuculuk özelliği vardır. Buna karşılık güvenlik tedbirleri, yalnızca suçluyu tehlikeli olmaktan çıkarma ve onu uslandırma amacını taşır. Üçüncü fark da cezaların sadece gerçek kişilere uygulanabilmesine karşın, güvenlik tedbirlerinin gerçek veya tüzel bütün şahıslara uygulanabilmesidir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Bu âyetin ilgili metni şöyledir: (...من يقتل مؤمناً متعمداً فجزاؤه جهنم خالداً فيها) (el-Nisâ 4/93).

¹⁰¹ *Güvenlik tedbirleri* ifadesi daha yaygın olmakla beraber (örneğin, 1982 Anayasası, mad. 38; 2004 tarihli TCK, mad. 20, 60, 189-191; 2004 tarihli *Ceza Muhakemesi Kanunu*, mad. 100, 170, 223; 2004 tarihli *Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfâzı Hakkında Kanun*, mad. 1; *Askerî Ceza Kanunu*, Kanun Numarası: 1632, Kabul Tarihi: 22.05.1930, ek mad. 8) çeşitli kaynaklarda aynı mânâyı belirten *emniyet tedbirleri* (örneğin, *Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu*, Kanun Numarası: 1412, Kabul Tarihi: 04.04.1929, mad. 104; *Büyük Larousse*, c. VII, s. 3681) ya da sadece *tedbirler* (örneğin, *Çocuk Mahkemelerinin Kuruluşu Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 2253, Kabul Tarihi: 07.11.1979, mad. 10-17; Gözübüyük, A. Şeref, "Cezaî Mesuliyeti Olmayan Suçlular Hakkında Uygulanan Tedbirlere Dair Yabancı Mevzuat", *Adalet Dergisi*, sy. 2, Yıl 53, Ankara, Şubat 1962, ss. 140-145, s. 140; Dönmez, İbrahim Kâfî, "Cünûn", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 125-129, s. 129) tabirleri de kullanılmıştır.

¹⁰² Erdoğan, *Sözlük*, ss. 92-93. Benzer tanımlar için bk. Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 87; Karataş, Yalçın, "Türk Hukukunda On Bir Yaşını Bitirmemiş Olan Çocuklara Uygulanan Emniyet Tedbirleri", *Adalet Dergisi*, sy. 17, Yıl 95, Ankara, Ekim 2003, ss. 176-198, s. 176.

¹⁰³ Şenyüz, Doğan - Taş, Metin, *Hukuka Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2006, s. 32.

¹⁰⁴ 1982 Anayasası, mad. 38; 2004 tarihli TCK, mad. 2.

¹⁰⁵ 2004 tarihli TCK, mad. 2; 2004 tarihli *Ceza Muhakemesi Kanunu*, mad. 223.

¹⁰⁶ Ceza ile güvenlik tedbirleri arasındaki farklar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Erem, Faruk, "Türk Ceza Kanununda Emniyet Tedbirleri", *AÜHFD*, c. I, sy. 1, Ankara, 1943, ss. 351-378, ss. 352-255; Karataş, a.g.m., s. 178-179.

¹⁰⁷ 2004 tarihli TCK, mad. 20, 60, 189-191; 2004 tarihli *Ceza Muhakemesi Kanunu*, mad. 170.

Güvenlik tedbirlerine örnek olarak akıl hastası suçluların yüksek güvenli sağlık kurumlarında koruma ve tedavi altına alınmaları;¹⁰⁸ suç işleyen alkol, uyuşturucu veya uyarıcı madde bağımlılarının tedavi altına alınmasına hükmedilmesi¹⁰⁹ ve suçlu duruma düşmüş küçük çocukların bakıp gözetmeyi üzerine alan güvenilir bir aile yanına yerleştirilmesi¹¹⁰ gösterilebilir.

Kanaatimizce klasik fıkıh literatüründe ifadesini bulan *ihtiyatî hapis*¹¹¹ ve *hisbe*¹¹² kurumlarına dayanarak, özellikle cezaî sorumluluk¹¹³ ehliyetine sahip olmayan suçlulara yönelik yaptırım sadesinde uygun güvenlik tedbirlerinin uygulanmasının İslâm hukukunun bilhassa kamu düzeninin korunmasına yönelik amacının gerçekleşmesi açısından gerekli olduğu söylenebilir.¹¹⁴ Meselâ biri uyurgezer durumdayken diğeri de bilinci açık iken adam öldürme suçu işleyen iki akıl hastasını düşünelim. İkisi de akıl hastalığı nedeniyle temyiz gücünden yoksundur. Dolayısıyla ceza ehliyetleri yoktur. Bu nedenle ikisine de cezaî müeyyide (kisas) uygulanmaz.¹¹⁵ Hâlbuki birinci akıl hastasının fiili akıl sağlığı yerinde olanların da başına gelebilecek talihsiz bir olay olarak algılanırken, ikinci akıl hastasının eylemi toplumu rahatsız edici, tedirginlik verici ve korkutucu bir durum olarak karşılanmaktadır. Bu nedenle aynı suçun tekrarına meydan verilmemesi için güvenlik tedbiri alınmalı meselâ bilirkşi görüşü de değerlendirilmek suretiyle uygun bir süre söz konusu akıl hastası tedavi veya rehabilite edilmelidir.

¹⁰⁸ 2004 tarihli TCK, mad. 57; Gözübüyük, a.g.m., ss. 140-145; Yücel, Mustafa Tören, "Cezaî Sorumluluk ve Akıl Hastası Suçlular", *Adalet Dergisi*, sy. 4, Yıl 78, Ankara, Temmuz-Ağustos 1987, ss. 25-36, ss. 30-32.

¹⁰⁹ 2004 tarihli TCK, mad. 57.

¹¹⁰ 1979 tarihli *Çocuk Mahkemelerinin Kuruluşu Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun*, mad. 10.

¹¹¹ Örneğin, bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. IX, s. 38; Kâsânî, a.g.e., c. VII, s. 173. *İhtiyatî hapis*, suçlu olup olmadığı sâbit oluncaya kadar sanığın, cezası infaz edilinceye kadar suçlunun, borcunu ödeyinceye kadar borçlunun veya dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korunması amacıyla bir şahsın geçici bir süre için tutuklanması veya alıkonması mahiyetinde olduğundan bunda cezalandırmadan çok koruma tedbiri ve tâlî bir müeyyide olma özelliği ağır basar. bk. Bardakoğlu, "Hapis", s. 55.

¹¹² **Hisbe** (الحسبة), İslâm devletlerinde genel ahlâkı, kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli teşkilattır. Hisbe, kişi, toplum ve devlet hakları ihlallerini oluşturan fiillere yöneliktir. Sarhoşluk verici içki kullanımının engellenmesi vb. bk. Kallek, Cengiz, "Hisbe", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 133-143, s. 133, 134.

¹¹³ Akıl hastası ve küçük çocuk gibi şahısların, suç işlemleri hâlinde, cezaî sorumluluklarının olmamasına karşın, *tedbir sorumluluklarının* bulunduğu dair bk. Dönmezer - Erman, a.g.e., c. II, s. 177, 226.

¹¹⁴ Benzer bir düşünce için bk. Dönmez, "Cünûn", s. 129.

¹¹⁵ Şâfiî, *el-Üm*, c. VII, s. 311; İbn Kudâme, *Umdetü'l-fikh*, s. 133; Abdülkâdir Üdeh, a.g.e., c. I, s. 468.

E) SORUMLULUĞUN ÇEŞİTLERİ

Kendisine lutfedilen akıl ve özgür irade sayesinde diğer canlılardan ayrıcalıklı ve üstün¹¹⁶ var edilmiş olan insanoğlu, yaratıcısı tarafından başıboş bırakılmamış,¹¹⁷ kendisine verilen sayısız nimetlere¹¹⁸ paralel olarak¹¹⁹ pek çok görevle yükümlü kılınmıştır. Bu yükümlülüklerini ihlâl etmesi durumunda sorumlu tutulacağı¹²⁰ ve maddî-manevî müeyyidelerle karşılaşacağı da kendisine bildirilmiştir. İşte en geniş mânasıyla düşündüğümüzde tek bir sorumluluk kaynağına ulaşıyoruz. O kaynak, aslında insanları yükümlü kılmaya yetkili tek varlık olan yüce Allah'tır (cc). Dolayısıyla aşağıda inceleyeceğimiz bütün sorumluluk çeşitlerini bir başlık altında toplayıp geniş anlamıyla *dinî sorumluluk*¹²¹ çerçevesinde düşünmek mümkün görünmektedir.¹²²

Sorumluluk farklı açılardan ele alınarak çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Sözgelimi sorumlu olan açısından *ferdî (şahsî) sorumluluk – müşterek (sosyal) sorumluluk*;¹²³ müeyyidesinin dünyada veya âhirette oluşuna göre *dünyevî sorumluluk – uhrevî sorumluluk (mesuliyet-i dünyeviye – mesuliyet-i uhreviye)*¹²⁴ şeklinde iki kısma ayrılan sorumluluk; kaynağı ve sebebi göz önünde bulundurularak da *mânevî sorumluluk – toplumsal sorumluluk – fizyolojik (tıbbî) sorumluluk*¹²⁵ biçiminde üç çeşit olarak ele alınmıştır.

Biz ise daha kapsamlı bir tasnif olması nedeniyle, insanın sorumluluklarını, kendisine karşı sorumlu olunan, hesap sorucu ve davranışlar üzerinde hüküm veren

¹¹⁶ el-İsrâ 17/70.

¹¹⁷ el-Mü'minûn 23/115; el-Ankebût 29/2; el-Kıyâme 75/36.

¹¹⁸ İbrâhîm 14/34; en-Nahl 16/18.

¹¹⁹ Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, c. III, s. 437.

¹²⁰ el-A'râf 7/6; el-Hicr 15/92.

¹²¹ Bu bağlamda "Ey iman edenler! Allah'a (cc) ve Peygamber'e (sav) hainlik etmeyin; bile bile kendi emanetlerinize hainlik etmiş olursunuz" meâlindeki âyetin (يا ايها الذين آمنوا لا تخونوا الله و الرسول وتخونوا أماناتكم) (el-Enfâl 8/27) dinî, ahlâkî ve toplumsal sorumluluk çeşitlerinin tümüne yani geniş anlamıyla dinî sorumluluğa işaret ettiğine dair bir yorum için bk. Muhammed Abdullah Dirâz, *a.g.e.*, s. 141.

¹²² Benzer bir düşünce için bk. Esen, a.g.tz., s. 9.

¹²³ Uludağ, *Emir ve Yasaklar*, s. 134.

¹²⁴ Bilmen, *Kâmûs*, c. III, s. 19.

¹²⁵ (Grasset'ten naklen) Dönmezer, Sulhi, "Cezaî Sorumluluğun Esası Olarak Failin Normallîği Telâkkisi", *İÜHFD*, c. XII, sy. 1-4, İstanbul, 1946, ss. 119-129, s. 123.

otorite ve bu otoriteden kaynaklanan müeyyideleri dikkate alarak üç kısım hâlinde inceleyeceğiz.¹²⁶

1) Dinî sorumluluk (المسؤولية الدينية),¹²⁷ insanın kendisini aşan en büyük güç sahibi ilâhî otoriteye yani yüce yaratıcıya karşı sorumluluğudur. Dar anlamıyla ele alındığında doğrudan insan-Allah (cc) ilişkilerinden kaynaklanan (iman ve) ibadet sorumluluğu ile örtüşen dinî sorumluluğun müeyyideleri bazen dünyevî ancak çoğunlukla uhrevîdir.

2) Ahlâkî sorumluluk (المسؤولية الأخلاقية),¹²⁸ insanın kendi ferdî ve ruhî yapısındaki vicdanına karşı sorumluluğudur. *Vicdanî sorumluluk* adıyla da anılan ahlâkî sorumluluğun müeyyidesi dünyevî ve manevîdir.

3) Toplumsal sorumluluk (المسؤولية الاجتماعية),¹²⁹ insanın kendisini kuşatan yakın ve uzak çevreye yani toplum otoritesine karşı sorumluluğudur. *İctimaî sorumluluk* ismiyle de bilinen toplumsal sorumluluğun müeyyideleri bazen uhrevî ancak çoğunlukla

¹²⁶ Muhammed Abdullah Dirâz, *a.g.e.*, s. 141; Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 107; Çağrı, *a.g.e.*, s. 139-143; Esen, *a.g.tz.*, s. 9; Akdağ, Rahmi, Dinî Sorumluluğun Kaynağı ve Kapsamı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000, s. 5; Çağrı, Mustafa, "Mesuliyet", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 1997, ss. 224-227, s. 226.

¹²⁷ "...Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Evet, şahit olduk, dediler" meâlindeki âyette (ألمست بربكم قالوا بلى... شهدنا...) (el-A'râf 7/172) bahsi geçen *Bezm-i elest*'in dinî sorumluluğun kaynağı olan bir süreç olduğuna dair bir görüş için bk. Tatar, Burhanettin, "İman - Ahlâk ilişkisi", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 211-227, s. 214.

¹²⁸ "İyilik, nefsin ve kalbin kendisi ile hoşnut olduğu şey; kötülük ise, nefsin rahatsız eden ve içine sıkıntı veren tutumdur..." anlamındaki hadiste (البر ما طمأننت إليه النفس واطمأن إليه القلب والإثم ما حاك في النفس وتردد في الصدر...) (Dârimî, "Büyü", 2; *Müsned*, IV/228; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 33) bahsi geçen **nefs** (و لا أقسم بالنفس اللوامة) meâlindeki âyette (العنف بالنفس) kelimesi ile "Kendini kınayan nefse yemin ederim" meâlindeki âyette (العنف بالنفس) kelimesi ile "Ancak Allah'a (cc) kalb-i selîm ile gelenler" anlamındaki âyette (إلا من أتى الله بقلب سليم) (eş-Şuarâ 26/89) ifade edilen **kalb-i selîm** (القلب السليم) terkiplerinin ahlâkî sorumluluğun kaynağı olan vicdana işaret ettiğine dair düşünce için bk. Çağrı, *a.g.e.*, s. 168. *Nefs-i levvâme* kavramının yukarıdaki âyette vicdana değil, kıyamet günü dünya hayatındayken kurtuluşu için daha çok sevap biriktirmemekle kendisini kınayan nefse işaret ettiğine dair bir yorum için bk. Blachère, Régis, "Nefs Kelimesinin Kur'an'da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar", *Benliğin İnşası*, ed. Sadık Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 85-94, s. 88. Vicdanı "Tanrı'nın sesi" olarak açıklayan bir görüş (bk. Owen, H. P., *The Moral Argument for Christian Theism*, Allen and Unwin, London, 1965, s. 65) ve bu görüşün eleştirisi için bk. Aydın, Mehmet S., *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı - Ahlâk ilişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ts., ss. 192-193.

¹²⁹ "Allah (cc) size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlara arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..." meâlindeki âyette (إن الله يأمركم أن تؤدوا الأمانات إلى أهلها وإذا حكمتم بين الناس أن تحكموا بالعدل...) (en-Nisâ 4/58) kelimesinin *toplumsal sorumluluklar* şeklinde açıklanmasına dair bk. Güler, İlhami, "Kamusal Ahlâk", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 241-253, s. 248.

dünyevîdir. İnsanın diğer insanlarla ilişkilerinden kaynaklanan ve örf, âdet, kanun vb. toplumsal kuralların ihlâlî durumunda ortaya çıkan toplumsal sorumluluk kapsamında geniş anlamıyla *hukukî sorumluluk* da bulunmaktadır.

Yukarıda kısaca açıklanan dinî ve ahlâkî sorumluluğun her ikisinin de insanların benimsedikleri manevî değerlere ilişkin müeyyideler içermesi nedeniyle birlikte ele alınıp *manevî sorumluluk* üst kavramı kapsamında da incelendiği görülmektedir.¹³⁰

Söz konusu sorumluluk çeşitlerinden konumuzu yakından ilgilendirmesi nedeniyle ibadet sorumluluğunun yanı sıra hukukî sorumluluğu¹³¹ da ayrıntılı bir şekilde ele alacağız. Hukukî sorumluluğu ise yaygın¹³² olan sınıflandırmaya uyarak ayrı iki başlık hâlinde *medenî sorumluluk – cezaî sorumluluk*¹³³ biçiminde inceleyeceğiz.¹³⁴ Bu yaklaşımla sorumluluk çeşitlerini fûrû-i fıkhn ana bölümlerinin¹³⁵ *ibâdât – muâmelât – ukûbât*¹³⁶ şeklindeki meşhur üçlü zihni¹³⁷ ayırımına¹³⁸ paralel bir zeminde klasik fıkıh sistemiyle uyum içerisinde ortaya koymayı amaçlamaktayız.

1) İbadet Sorumluluğu

Arapça kökenli bir kelime olan **ibâdet** (العبادة), sözlükte “boyun eğme”, “alçak gönüllülük”, “itaat”, “kulluk”, “tapma” ve “tapınma”¹³⁹ anlamlarına gelmektedir. Aynı

¹³⁰ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. II, s. 468.

¹³¹ Fıkıh kavramının aslında İslâm hukukunun yanı sıra ibadetleri de kapsadığı düşünüldüğünde ibadet sorumluluğuna ilâveten medenî ve cezaî sorumluluğun her üçünü de içine alacak bir üst kavram olarak *fikhî sorumluluk* deyiminin kullanılması uygun olacağı ortaya çıkmaktadır.

¹³² Aktan, "Damân", s. 450.

¹³³ Bu şekilde ayırıma örnek olarak bk. Deschenaux - Tercier, *a.g.e.*, s. 3; Hasenî, Hâşim Ma'rûf, *el-Mes'ûliyyetü'l-cezâ'iyye fi'l-fikhi'l-Ca'ferî*, 2. basım, Dârü't-Taâruf, Beyrut, 1987, s. 42; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. II, s. 469; Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâ'iyye*, c. II, s. 62; Dönmez, "Meşrû Müdafaa", s. 385; Karaduman, "Hukuksal Sorumluluk", <http://www.forensic.freeservers.com/HUKUK.HTM>, 07.07.2004.

¹³⁴ Bazı hukuk eserlerinde hukukî sorumluluğun “parlementonun itimadını kaybeden bir bakanın veya bakanlar kurulunun iktidar mevkiini terk etmeleri mecburiyeti” anlamındaki *siyasî sorumluluk* da ilâve edilerek üç kısımda incelendiği görülmektedir. bk. *Türk Hukuk Lugatı*, ss. 230-231; Gözübüyük, *Hukuka Giriş*, ss. 186-193; Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, ss. 194-203.

¹³⁵ Koca, "İbadet", s. 242.

¹³⁶ Fıkıh konularının tümünün belirli kitap ve baplara bölünerek işlenmiş olduğu söz konusu klasik üçlü ayırım İslâm hukukuna özgüdür, onun bir hususiyetini teşkil eder, başka hiçbir hukuk sisteminden alınmış değildir. bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. I, s. 25, 29.

¹³⁷ Esen, *a.g.tz.*, s. 12.

¹³⁸ Bardakoğlu, "Ceza", s. 477.

¹³⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “abd” mad.; Zebîdî, *a.g.e.*, “abd” mad.

kökten türemiş olan **abd** (العبد),¹⁴⁰ **âbid** (العابد),¹⁴¹ **müte'abbid** (المتعبد),¹⁴² **ma'bûd** (المعبود),¹⁴³ **ma'bed** (المعبد),¹⁴⁴ **ubûdiyyet** (العبودية),¹⁴⁵ **ubûdet** (العبودة)¹⁴⁶ ve **ta'abbüdî** (التعبدى)¹⁴⁷ terimleri de çeşitli İslâmî ilimlere ait kaynaklarda sıkça kullanılmaktadır.

Türkçe'de *tapım*,¹⁴⁸ *tapınım*, *tapınış*, *tapınma*,¹⁴⁹ Lâtince'de *religio*,¹⁵⁰ İngilizce'de *worship*¹⁵¹ ve Fransızca'da *culte*¹⁵² kelimeleriyle karşılanan ibadetin İslâmî literatürde biri genel, diğeri özel olmak üzere iki anlamı vardır. Genel anlamda ibadet, mükellefin Allah'a (cc) karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak O'nun rızasına uygun davranma çabasını ve bu şekilde yapılan iradî davranışları ifade eder. Özel

¹⁴⁰ *Abd*, Allah'a (cc) kulluk ve itaat ediliyorsa "hür insan"; kula itaat ediliyorsa "köle" mânasına gelir. Birinci anlamdaki "abd"ın çoğulu **ibâd** (العباد), insan hizmetindeki "abd"ın çoğulu ise **âbid** (العبيد) şeklindedir. bk. Muhammed Hamîdullah, "Abd", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 57. *Abd* teriminin fıkıh eserlerinde kullanılışına dair örnekler için bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. VI, s. 314; Burhâneddin İbn Müflih, *el-Mübdi'*, c. V, s. 3.

¹⁴¹ *Âbid*, âhîret saadetinin ibadetle kazanılacağına inanarak kendisini ibadete veren samimî dindar anlamına gelir. bk. Uludağ, Süleyman, "Âbid", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 307. Sûfilere göre "abd" "âbid"den üstündür. bk. Uludağ, Süleyman, "Abd", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 57-58, s. 57.

¹⁴² *Müteabbid*, tasavvufta samimî olarak âbidlere özenen kişi anlamındadır. bk. Uludağ, "Âbid", s. 307.

¹⁴³ *Mâbud*, kendisine ibadet edilen yüce varlık anlamına gelir. bk. Erdoğan, *Sözlük*, s. 263. *Mâbud* teriminin fıkıh eserlerinde kullanılışına dair örnekler için bk. Buhûtî, Mansûr b. Yûnus, *er-Ravzü'l-mürbi' şerhü Zâdi'l-müstekni'*, I-III, nşr. Muhammed Abdurrahman Avâd, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, c. I, s. 180; Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâki'l-felâh şerhi Nûri'l-îzâh*, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1318/1900, s. 5.

¹⁴⁴ *Mâbed*, "ibadet edilen yer, ibadethâne, ibadete mahsus bina" anlamına gelmekte olup bir dine bağlı olanların belli zamanlarda toplu olarak veya tek başlarına ibadet etmeleri için yapılmış özel mekânı ifade etmektedir. bk. Güç, Ahmet, "Mâbed", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 276-280, s. 276. *Mâbed* teriminin fıkıh eserlerinde kullanılışına dair örnekler için bk. İbnü'l-Lahhâm, *a.g.e.*, s. 189; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, c. III, s. 133.

¹⁴⁵ *Ubûdiyyet*, kulun Allah'ın (cc) yaptıklarından memnun olmasıdır. bk. İbn Manzûr, *a.g.e.*, "abd" mad.; Zebîdî, *a.g.e.*, "abd" mad. İbadette belirli davranış şekilleri öne çıkarken ubûdiyyette ahlâkî ve mânevî öz ağır basmaktadır. bk. Sinanoğlu, Mustafa, "İbadet", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 232-235, s. 232. *Ubûdiyyet* teriminin fıkıh eserlerinde kullanılışına dair örnekler için bk. Şâfiî, *el-Üm*, c. IV, s. 125; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, c. I, s. 300.

¹⁴⁶ *Ubûdet*, bir görüşe göre *ubûdiyyet* ile eş anlamlı kabul edilmekle beraber (bk. Ba'li, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Matla'*, nşr. Muhammed Beşîr el-Edlebî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1401/1981, s. 250) tasavvuftaki genel eğilim bu kavramın ibadetten düşük, fakat ubûdiyetten yüksek seviyede bir mefhum olduğu yönündedir. bk. Tehânevî, *a.g.e.*, c. III, s. 200.

¹⁴⁷ *Taabbüdî*, gerekçesi (ileti, hikmeti) akılla kavranamayan hükümler için kullanılan bir fıkıh terimidir. bk. Erdoğan, *Sözlük*, s. 425. *Taabbüdî* teriminin fıkıh eserlerinde kullanılışına dair örnekler için bk. Ebû'l-Mehâsin, Yûsuf b. Mûsâ, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar min Müşkili'l-âsar*, I-II, Âlemü'l-Kütüb/Mektebetü'l-Mütenebbî, Beyrut/Kahire, ts., c. II, s. 5; Sâlih Abdüssemi' el-Âbî el-Ezherî, *es-Semerü'd-dânî şerhu Risâleti'l-Kayrevânî*, el-Mektebetü's-Sekafiyye, Beyrut, ts., s. 266.

¹⁴⁸ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. III, s. 5; Hançerlioğlu, Orhan, *Dünya İnançları Sözlüğü*, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 208.

¹⁴⁹ Püsküllüoğlu, *Öz Türkçe Sözlük*, s. 547.

¹⁵⁰ Kabağağaç - Alovera, *a.g.e.*, s. 515.

¹⁵¹ Fârûkî, *el-Mu'cemü'l-kânûnî: Arabî - İnkilîzî*, s. 230.

¹⁵² Saraç, *a.g.e.*, s. 355.

anlamda ibadet ise mükellefin yaratana karşı saygı ve boyun eğmesini simgeleyen, Allah (cc) ve Resulü (sav) tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimleridir. Fıkıh literatüründe ibadetin yaygın kullanımı da bu ikinci anlamdadır. İslâm'ın temel şartlarını teşkil eden namaz, oruç, zekât ve haccın yanında kurban kesme, itikâf, dua, *Kur'an* okuma, nikâh,¹⁵³ hayır ve infakta bulunma gibi davranışlar terim anlamıyla ibadetin en meşhur örneklerini oluşturur.¹⁵⁴

İbadet farklı açılardan çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Meselâ, ibadet, ibadeti yapan varlığa göre iki kısma ayrılmıştır: a) **el-İbâde bi't-teshîr** (العبادة بالتسخير), yıldızlar, dağlar, ağaçlar, kuşlar vb. şuursuz varlıkların herhangi bir tercihe sahip olmaksızın yaptıkları ve *kâinatın ibadeti*¹⁵⁵ ifadesiyle de adlandırılan ibadetlerdir. b) **el-İbâde bi'l-ihitiyâr** (العبادة بالاختيار), insan ve cin gibi şuurlu varlıkların kendi tercihleriyle yaptıkları ibadetlerdir.¹⁵⁶

Şâri tarafından yapılması istenen ibadetler, bu isteğin kuvvet derecesine göre de bazı ayırım ve adlandırmalara tâbi tutulmuştur. Bu bağlamda ibadetler beş temel teklifi hüküm bakımından vâcibin Hanefî mezhebindeki ikili ayırımı da dikkate alındığında şu üç kısma ayrılmıştır: a) Farz olan ibadetler: Beş vakit namaz, hac vb. b) Vâcib olan ibadetler: Vitir namazı, kurban vb. c) Nâfile olan ibadetler: Teheccüd namazı, ramazan ayı dışında tutulan oruçlar vb.¹⁵⁷

¹⁵³ **Nikâh** (النكاح) fıkıh literatüründe hukukî bir muamele olarak ele alınıp hükümleri buna göre belirlenmekle birlikte evlenmenin ibadet yönünün bulunup bulunmadığı tartışılmıştır. Bir grup Şâfiî fakihî ibadetin Allah (cc) için yapılan bir amel olduğunu, cinsel isteklerin teskinini sağlayan evlenmenin ise alım satım gibi dünyaya ait bir iş olup ibadet yönünün bulunmadığını ileri sürmüştür. Buna karşılık içlerinde bazı Şâfiîler'in de bulunduğu fukahâ çoğunluğuna göre evlenip yuva kurmak, aile sorumluluğunu üstlenip topluma yararlı çocuklar yetiştirmek Allah'ın (cc) hoşnut olduğu işlerden olduğu için geniş anlamıyla ibadet kapsamındadır; hattâ evlenmenin sevabı nâfile ibadetlerle meşgul olmak için bekâr durmanın sevabına nisbetle daha üstündür. bk. Atar, Fahrettin, "Nikâh", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 112-117, s. 113.

¹⁵⁴ Koca, "İbadet", ss. 240-241. Çeşitli ibadet tanımları için bk. Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin, *Tafsîlü'n-neş'eteyn ve tahsîlü's-sa'âdeteyn*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1983, s. 85; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, c. XIV, s. 158; Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 95, 96; Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü*, s. 175; Seni, Safvet, *İbadetin Getirdikleri*, Nil Yayınları, İstanbul, 1997, s. 8; Heffening, W., "İbâdât", (özgün adı: Ibâdât), *İA*, c. V/2, İstanbul, 1997, s. 687.

¹⁵⁵ Koca, "İbadet", ss. 242.

¹⁵⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 479; Koca, "İbadet", ss. 240-241.

¹⁵⁷ Koca, "İbadet", ss. 240-241.

İbadetler eda edilmeleri için belirli bir vaktin tayin edilip edilmemesine göre de iki çeşittir: a) Mutlak vakitli ibadetler (العبادات المطلقة), eda edilmeleri için belirli bir vakit tayin edilmemiş olan ve istendiği zaman ifa edilebilen yemin kefâreti vb. ibadetlerdir. b) Mukayyed vakitli ibadetler (العبادات المؤقتة), eda vaktinin başlangıç ve bitiş sınırları belirlenmiş olan beş vakit namaz vb. ibadetlerdir.¹⁵⁸

Sorumluluk veya ifanın kişinin şahsı ya da malıyla ilgili olması bakımından da ibadetler şu üç kısımda değerlendirilmiştir: a) Bedenî ibadetler (العبادات البدنية): Namaz, oruç, *Kur'an* okuma vb. b) Malî ibadetler (العبادات المالية): Zekât, vakıf, sadaka vb. c) Hem bedenî hem malî ibadetler: Hac, cihad vb.¹⁵⁹

İbadetin anlamına ve çeşitlerine yönelik yukarıda sunulan genel bilgiler ışığında asıl konumuzu yani ibadet sorumluluğunu incelemeye başlayabiliriz. İbadet sorumluluğundan bahsedebilmek için, öncelikle Şâri'in âkıl, bâliğ, hür iradeye ve yeterli güce sahip bir kişiyi yani mükellefi bir ibadeti ifa etmek ile yükümlü kılması gerekir. İkinci olarak da kişinin, söz konusu yükümlülüğü kısmen veya tamamen ihlâl etmesi lazımdır. İşte bu durumda ibadet sorumluluğu ortaya çıkar ve şartlara göre sorumlu kişi dünyevî olsun uhrevî olsun bazı müeyyideleri hak etmiş olur.

Örneğin, Yüce Allah (cc) "...namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır"¹⁶⁰ âyetiyle günde beş vakit namaz kılmayı emretmiştir. Dolayısıyla söz konusu ibadeti yapmakla bütün mükellefler yükümlüdür. Bu yükümlülüğün kısmen veya tamamen, özürlü ya da özürsüz ihlâl edilip edilmemesine bağlı olarak namaz ibadetiyle ilgili sorumluluğun ortaya çıkışını ve kişileri ne tür müeyyidelerin beklediğini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

a) Farz namazın hiçbir geçerli mazeret olmaksızın bilerek kılınmamasının (ترك (من أعظم الذنوب و أكبر الكبائر)¹⁶¹ (الصلاة المفروضة عمدا

¹⁵⁸ İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed, *Şerhu'l-Umde fi'l-fikh*, I-IV, nşr. Suûd Sâlih el-Atîşân, Mektebetü'l-Abikân, Riyad, 1413/1992, c. II, s. 285; Koca, "İbadet", ss. 240-241.

¹⁵⁹ Şirbînî, Şemsüddîn el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*, (birlikte: "Minhâcü't-tâlibîn", Nevevî), I-IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts., c. I, s. 219; Koca, "İbadet", ss. 240-241.

¹⁶⁰ Bu âyetin ilgili metni şöyledir: (...فأقيموا الصلوة إن الصلوة كانت على المؤمنين كتابا موقوتا) (el-Nisâ 4/103).

¹⁶¹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Kitâbü'l-Kebâir*, Temel Neşriyat, İstanbul, 1985, ss. 18-34.

noktasında icmâ vardır.¹⁶² Bu bağlamda namazı terk eden şahıs, Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), Zührî (ö. 124/742), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Müzenî (ö. 264/878) ve Dâvûd ez-Zâhirî'ye (ö. 270/884) göre öldürülmez; fakat tövbe edinceye ya da ölünceye kadar hapsedilir.¹⁶³ Hanbelî ve Zeydiyye mezhebinin yanı sıra Saîd b. el-Cübeyr (ö. 94/713), Nehâî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 103/712), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812), İbn Râhûye (ö. 238/853) ve İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/853) gibi fakihlere göre ise durum imanî bir boyut da kazanır ve söz konusu kişi kâfir kabul edilerek (كفرا) hakkında ridde ahkâmı¹⁶⁴ uygulanıp mürted olarak öldürülür.¹⁶⁵ Mâlikî ve Şâfiî mezhebi ile Hanbelî fakihlerinden İbn Batta'ya (ö. 387/997) göre ise ridde nedeniyle değil ceza olarak (حدا) öldürülür.¹⁶⁶ Farz namazını amden kılmayan kişinin günahkâr olduğunda ittifak olmakla beraber bu nedenle kazanın gerekip gerekmediği tartışılmıştır. Zahirî mezhebine göre kaza¹⁶⁷ gerekmez, cumhura göre ise gerekir.¹⁶⁸

¹⁶² İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Hükmü târiki's-salât*, nşr. Besâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dârü İbn Hazm, Beyrut, 1416/1996, s. 29.

¹⁶³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hükmü târiki's-salât*, s. 31.

¹⁶⁴ **Ridde** (الردة), **irtidâd** (الإرتداد) ile eş anlamlı olup, bir fıkıh terimi olarak müslüman bir kişinin kendi iradesiyle İslâm dininden çıkmasını ifade eder. İrtidâd eden erkeğe **mürtedd** (المرتد), kadına **mürtedde** (المرتدة) denilir. Mürted, hukukun koruması altında kabul edilmediğinden canı ve vücut bütünlüğü aleyhine işlenen suçlarda kısas veya diyet / tazminat hükümleri işletilmez. Ayrıca irtidâd edenin nikâh bağı irtidâd anından itibaren sona erer. Mürtedin kimseye mirasçı olamayacağı genel kural olmakla beraber mürtedin bu hâl üzere ölmesi durumunda irtidâd anına kadar sahip olduğu mallara kimlerin mirasçı olabileceği noktasında görüş ayrılığı vardır. Bu durumda söz konusu tereke Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre sadece müslüman vârislere; Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (ö. 189/805) göre din ayrımı yapılmaksızın bütün vârislere; cumhura göre ise sadece devlet hazinesine intikâl eder. bk. İnce, İrfan, "Ridde", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 88-91, s. 88, 90.

¹⁶⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hükmü târiki's-salât*, ss. 29-30.

¹⁶⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hükmü târiki's-salât*, ss. 29-31, 48-49. Ayrıca bk. Şâfiî, *el-Üm*, c. I, s. 255; Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr, *Ta'zîmü kadri's-salât*, I-II, nşr. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Füreyvâî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1406/1986, c. II, s. 873; İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî, *el-Muhallâ*, I-XIII (11 ciltte 13 cilt), Mektebetü'l-Cumhûriyye el-Arabiyye, Kahire, 1387/1967-1392/1972, c. XI, s. 376; İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, I-XXIV, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vezâretü Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Muğrib, 1387/1967, c. IV, ss. 225-226; İbn Rüşd el-Hafîd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, I-II (1 ciltte 2 cilt), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985, c. I, ss. 71-72; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. II, s. 126; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, c. I, s. 327; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed, *es-Seylül-cerrâri'l-mütedaffik alâ hadâiki'l-ezhâr*, I-IV, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985, c. I, s. 292.

¹⁶⁷ **Kazâ** (القضاء), ibadetler alanında vakit içinde yerine getirilmeyen ibadetin vakti dışında ve gerektiği şekilde yerinde getirilmesini ifade eder. bk. Yaşaroğlu, Kâmil, "Kazâ", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 110-113, s. 110.

b) Farz namazın unutma, uyuya kalma¹⁶⁹ vb. geçerli bir özre binâen eda¹⁷⁰ edilememesi konusunda kanaatimizce iki durum vardır: aa) Eğer saati kurmak, birisine uyandırması için ricada bulunmak vs. tedbirler alınabilecek iken alınmamış ise ihmâli nedeniyle kişi günah kazanır ve namazı kaza etmesi gerekir. bb) Fakat elinden geldiğince önlem aldığı hâlde kılamamışsa günah kazanmaz ancak namazı kaza etmesi gerekir.¹⁷¹

c) Mükellef eğer namazını kılmış ancak bazı noksanlıklar meydana gelmişse üç ihtimal vardır: aa) Bu noksanlık secde yapmamış olmak vb. namazı bozacak cinsten ise namazın vakit varsa tekrar kılınması, vakit çıkmışsa kaza edilmesi gerekir. bb) Söz konusu noksanlık namazı bozmamakla beraber tahiyâtın okunmamış olması vb. çok önemli ise namazın vakit varsa iade¹⁷² edilmesi gerekir; vakit çıkmışsa kaza gerekmez. cc) Eğer noksanlık yukarıdaki iki grubun dışında kalanlardan ise namazın tekrarı, iadesi veya kazası gerekli değildir. Fakat açıkladığımız her üç ihtimalde de eğer noksanlıklar bilerek ve isteyerek yapılmışsa kişi birinci durumda büyük günah,¹⁷³ ikinci durumda ise günah kazanır. Üçüncü durumda da ilk iki durumdaki kadar büyük olmasa da uhrevî müeyyide mevcuttur.¹⁷⁴

¹⁶⁸ İbn Rüşd el-Hafîd, *a.g.e.*, c. I, s. 143.

¹⁶⁹ Bu iki mazeretin dinen geçerli kabul edilmesi gerektiğine dair “Kim unutarak ya da uyuyakalarak namazını geçirirse hatırladığında hemen kılsın; zira o vakit, kaçırdığı namazın vaktidir” (Buhârî, “Mevâkit”, 37; Müslim, “Mesâcid” 314-316) anlamındaki hadis delil olarak gösterilmektedir.

¹⁷⁰ **Edâ** (الأداء), ibadetler alanında bir ibadetin gerektiği şekilde ve zamanında yerine getirilmesini ifade eder. bk. Bardakoğlu, Ali, “Edâ”, *DİA*, c. X, İstanbul, 1994, ss. 389-392, s. 389.

¹⁷¹ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. II, ss. 130-131.

¹⁷² **İâde** (الإعادة), eda edilen bir ibadetin taşıdığı bir eksiklik sebebiyle vakti içinde tam ve doğru olarak yeniden ifasını belirten bir terimdir. Hanefî fakihleri iadenin tanımında tahrîmen mekruhun işlenmesi, vâcibin terki gibi orta çaptaki eksiklikleri ifade edebilmek için genelde “fesad dışında kalan bir eksiklikten dolayı” kaydını, bazen de “fâhiş noksan” nitelendirmesini önemle vurgularlar. Diğer bir anlatımla Hanefî fakihlerinin terminolojisinde iade, mükellefin uhdesinden sâkıt olmakla birlikte ifasında eksiklik bulunan ibadetlerin yeniden ifası anlamındadır. Hâlbuki fakihlerin önemli bir kısmı mükellefin uhdesinden düşürücü ifaları da iade olarak görür. İade ihtiyacını doğuran sebeplerin büyük, orta ve küçük çaplı eksiklik veya gerekçeler, literatürdeki adlandırmasıyla fesad, hâlel ve özür (mazeret) şeklinde üç grupta toplanması mümkündür. bk. Bardakoğlu, Ali, “İâde”, *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 227-228, s. 227.

¹⁷³ Çünkü Yüce Allah (cc) “...amellerinizi boşa çıkarmayın” (ولا تبطلوا أعمالكم) (Muhammed 47/33) âyetiyle, başlanılmış olan bir ibadetin mazeretsiz bozulmasını yasaklamıştır. Ayrıca bk. Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-V, nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, c. V, s. 272; Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî, *ed-Dürri'l-muhtâr fî şerhi tenvîri'l-ebâr*, I-VI, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1386/1966, c. II, s. 30; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Fethü'l-kadîr: el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, I-V, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1964, c. V, s. 41.

¹⁷⁴ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. II, ss. 130-131, 135.

2) Medenî Sorumluluk

Arapça’da “şehir” anlamına gelen ve **mdn** (مدن) köküne dayanan **medîne** (المدينة) isminden türemiş olan **medenî** (المدنى) kelimesi **medînî** (المدينى) ile eş anlamlı olup “şehirli” ve “şehre mensup olan” anlamına gelmektedir.¹⁷⁵ Hz. Peygamber’in (sav) Medine’ye hicretinden sonraki dönemde veya Medine’de nâzil olan sûre ve âyetler için de “medenî” terimi kullanılmaktadır.¹⁷⁶ “Şehirli veya medenî hayat yaşamak” anlamındaki **temeddün** (التمدن) mastarının yanı sıra Osmanlı Türkçe’sinde türetilen ve “şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim ve gelişmişlik düzeyi”¹⁷⁷ mânasındaki **medeniyet** (مدنية) kelimesi de aynı kökten gelmektedir.¹⁷⁸

“Medenî” mânasında Türkçe’de *uygar*;¹⁷⁹ Lâtince,¹⁸⁰ İngilizce¹⁸¹ ve Fransızca’da¹⁸² ise “şehirli” mânasının yanında “yurttaş” anlamını da içeren *civil*¹⁸³ sözcüğü kullanılmaktadır. Türkçe eserlerde *hukukî sorumluluk*,¹⁸⁴ *hukuksal sorumluluk*,¹⁸⁵ *hukukî mesuliyet*,¹⁸⁶ *medenî mesuliyet*,¹⁸⁷ *tazminat hukuku*,¹⁸⁸ *malî sorumluluk*¹⁸⁹ ve *ödeme sorumluluğu*¹⁹⁰ gibi ifadelerle de belirtilen “medenî

¹⁷⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, “mdn” mad.

¹⁷⁶ “Medenî”, *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, s. 294.

¹⁷⁷ Bu tanımın yanı sıra medeniyet kavramının daha dar ve daha geniş iki tarifi için bk. Görgün, Tahsin, “Medeniyet”, *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 297-301, s. 298.

¹⁷⁸ Kutluer, İlhan, “Medeniyet”, *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 296-297, s. 296.

¹⁷⁹ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. VII, s. 49; Püsküllüoğlu, *Öz Türkçe Sözlük*, s. 566.

¹⁸⁰ Kabaagaç - Alovera, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁸¹ Fârûkî, *el-Mu'cemü'l-kânûnî: Arabî – İnkilizî*, s. 309.

¹⁸² Saraç, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁸³ Bilindiği üzere *Medenî Hukuk* terimi, kaynak itibarıyla Roma Hukuku kökenlidir. Romalılar, Roma *şehrinden* olanlara uygulanan hukuk kurallarının tümüne *jus civile* derlerdi. bk. Edis, *a.g.e.*, s. 23. Dolayısıyla bu terim *şehir hukuku* ya da *şehirliler hukuku* anlamına gelmekteydi. bk. Ardiç, Oğuzhan, *Medenî Hukuk*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 96.

¹⁸⁴ Biçer, Ümit - Hancı, İ. Hamit, “Adli Psikiyatri”, <http://www.abchukuk.com>, 07.07.2004.

¹⁸⁵ Gözübüyük, *Hukuka Giriş*, s. 186; Karaduman, “Hukuksal Sorumluluk”, <http://www.forensic.freeservers.com/HUKUK.HTM>, 07.07.2004.

¹⁸⁶ İmre, Zahit, “Hukukî Mesuliyetin Esası Üzerinde Bazı Düşünceler”, *İÜHFD*, c. XLV-XLVI-XLVII, sy. 1-4, İstanbul, 1979-1980-1981, ss. 401-420, s. 401, 403.

¹⁸⁷ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. II, s. 469.

¹⁸⁸ İmre, *a.g.m.*, s. 401.

¹⁸⁹ Gözübüyük, A. Şeref, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları: Introduction to Law and Fundamental Concepts of Law*, 15. basım, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 186.

¹⁹⁰ Aktan, “Damân”, s. 452.

sorumluluk” kavramı ise Arapça’da **el-mes’ûliyyetü’l-medeniyye** (المسؤولية المدنية),¹⁹¹ İngilizce’de ise *civil responsibility*¹⁹² ya da *civil liability*¹⁹³ terkipleriyle karşılanmaktadır.

Medenî sorumluluk genelde “bir kişinin, hukuka aykırı davranışı nedeniyle başkalarına verdiği zararı tazmin etme zorunluluğu” olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁴ Medenî hukuk alanında, doğuş nedenlerine göre iki çeşit sorumluluk söz konusudur:

a) Akdî sorumluluk: *Akit sorumluluğu*,¹⁹⁵ *sözleşmeden doğan sorumluluk* ve *hukuksal ilişkiden doğan sorumluluk*¹⁹⁶ adlarıyla da anılan akdî sorumluluk, hukukî işlemler ve özellikle akitlerden doğan borç ilişkilerinin yüklediği davranışa aykırılık yani borcun hiç ya da gereği gibi yerine getirilmemiş olması durumunda borçlunun verdiği zararı ödeme mecburiyetini ifade eder.¹⁹⁷ Meselâ alım satım akdinde satılan malı müşteriye teslim etmek satıcının borcudur. Eğer söz konusu mal müşteriye teslim edilmeden önce telef olursa müşterinin zararının satıcı tarafından karşılanması gerekmektedir.¹⁹⁸

b) Akit dışı sorumluluk: *Hukuksal eylemden doğan sorumluluk*, *haksız eylemden doğan sorumluluk*, *sözleşme dışı sorumluluk*,¹⁹⁹ *haksız fiil sorumluluğu*,²⁰⁰ *gayriakdî*

¹⁹¹ Behnesî, Ahmed Fethî, *el-Mes’ûliyyetü’l-cinâiyye fi’l-fikhi’l-İslâmî*, 2. basım, Müessesetü’l-Halebî ve Şürekâuh, Kahire, 1969, s. 214; Hasenî, a.g.e., s. 42; Abdülkâdir Üdeh, a.g.e., c. I, s. 581; c. II, s. 697; Sertâvî, Mahmûd Alî, *Kadâyâ tıbbiyye mu’âsara fî mîzânî’s-şerî’a*, Dârü’l-Fıkr, Amman, 1428/2007, s. 55.

¹⁹² Fârûkî, *el-Mu’cemü’l-kânûnî: İnkilîzî – Arabî*, s. 126; Gözübüyük, *Hukuka Giriş: Introduction to Law*, s. 186.

¹⁹³ Fârûkî, *el-Mu’cemü’l-kânûnî: İnkilîzî – Arabî*, s. 126; Gözübüyük, *Hukuka Giriş: Introduction to Law*, s. 186.

¹⁹⁴ Deschenaux - Tercier, a.g.e., s. 2; Gözübüyük, *Hukuka Giriş: Introduction to Law*, s. 186.

¹⁹⁵ Eser, Ercan, *İslâm Hukukunda Haksız Fiil ve Haksız Fiilden Doğan Sorumluluk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s. 21.

¹⁹⁶ Gözübüyük, *Hukuka Giriş: Introduction to Law*, s. 186.

¹⁹⁷ İmre, Zahit, *Kusursuz Mesuliyet Hâlleri: Doktrinde ve Türk Hukukunda*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1949, s. 8; Tandoğan, Haluk, *Türk Mesuliyet Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s. 5, 6.

¹⁹⁸ *Mecelle*’nin bu konuyla ilgili 293. maddesi şöyledir: “Mebi’ kable’l-kabz bâyi’in yedinde telef olsa müşteri hakkında bir şey terettüp etmeyip zararı bâyi’e ait olur.”

¹⁹⁹ Gözübüyük, *Hukuka Giriş: Introduction to Law*, s. 187.

²⁰⁰ Önen, Turgut, *Borçlar Hukuku*, Gazi Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1990, s. 122; Ardiç, Oğuzhan - Ersol, Emel, *Borçlar Hukuku*, 3. basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 74; Kahveci, Nuri, *İslâm Borçlar Hukukunda Tazminat*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997, s. 24.

mesuliyet ve *cürmî mesuliyet*²⁰¹ isimleriyle de ifade edilen akit dışı sorumluluk, aralarında önceden akdî bir münâsebet bulunmaksızın veya önceden mevcut akdî münâsebet ihlâl edilmeksizin birisinin başka bir kimseye verdiği zararı tazmin etme zorunluluğu olarak tanımlanabilir.²⁰² Akit dışı sorumluluk da iki kısma ayrılır:

aa) Kusura dayanan sorumluluk: *Kusur sorumluluğu*²⁰³ ve *sübjektif sorumluluk*²⁰⁴ ifadeleriyle de adlandırılan kusura dayanan sorumluluk, hukuka aykırı ve kusurlu bir fiili nedeniyle başkasına zarar veren kişinin söz konusu zararı ödeme mecburiyeti anlamına gelmektedir.²⁰⁵ Örneğin, dolaylı (tesebbüben) itlâf hâllerinde medenî sorumluluktan bahsedilebilmesi için fâilin kusurlu olması gerekir.²⁰⁶ Bu bağlamda avcı A, bir ava ateş ettiğinde tüfeğin sesinden avcı B'nin hayvanı ürküp kaçarken düşüp ölse A'nın bunu tazmin etmesi gerekmez; fakat A, B'nin hayvanını ürkütmek kastıyla ateş etmiş olsaydı zararı ödemesi gerekirdi.²⁰⁷

bb) Kusursuz sorumluluk: *Netice mesuliyeti*,²⁰⁸ *objektif sorumluluk* ve *sebeplere dayanan sorumluluk* adlarıyla da bilinen kusursuz sorumluluk, bir kişinin kusurlu olmamasına rağmen fiili sebebiyle başkasına verdiği zararı tazmin etme zorunluluğunda olmasıdır.²⁰⁹ Örneğin, doğrudan (mübâşeret) itlâf hâllerinde medenî sorumluluğun ortaya çıkabilmesi için fâilin kusurlu olması gerekmez.²¹⁰ Sözgelimi bir kişinin ayağı kayıp düşse ve bu nedenle başkasının vazosunu kırarsa, verdiği zararı tazmin etmesi gerekir.²¹¹

²⁰¹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. II, s. 469.

²⁰² Tandoğan, *a.g.e.*, s. 6, 7.

²⁰³ Önen, *Borçlar Hukuku*, s. 122.

²⁰⁴ Aydın, "İtlâf", s. 466.

²⁰⁵ Tandoğan, *a.g.e.*, s. 1; Tekinay, Selahattin Sulhi - Burcuoğlu, Sermet - Altop, Atilla Haluk, *Tekinay Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, 7. basım, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 492.

²⁰⁶ "Mütesebbib müteammid olmadıkça zâmin olmaz." *Mecelle*, mad. 93. Ayrıca bk. Selîm b. Rüstem el-Bâz, *Şerhu'l-Mecelle*, (birlikte: *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*), 2. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1406/1986, s. 60.

²⁰⁷ bk. *Mecelle*, mad. 923.

²⁰⁸ İmre, *a.g.m.*, s. 405.

²⁰⁹ İmre, *Kusursuz Mesuliyet*, s. 49; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 3, 4; Tekinay - Burcuoğlu - Altop, *a.g.e.*, s. 497.

²¹⁰ "Mübâşir müteammid olmasa da zâmin olur." *Mecelle*, mad. 92. Ayrıca bk. Selîm b. Rüstem el-Bâz, *a.g.e.*, s. 60.

²¹¹ bk. *Mecelle*, mad. 913.

3) Cezâî Sorumluluk

Arapça'da **czy** (جزى) kökünden türemiş olan **ceza** (الجزاء) isim olarak "hüküm",²¹² "bir şeyin bedeli ve karşılığı", mastar olarak da "iyi veya kötü olan bir fiil ve davranışın tam ve yeterli karşılığını vermek" anlamına gelir.²¹³

Lâtince'de *poeino*,²¹⁴ İngilizce'de *punishment*,²¹⁵ Fransızca'da *punition*²¹⁶ kelimeleriyle karşılanan cezanın terim olarak İslâm literatüründe biri genel, diğeri özel olmak üzere başlıca iki mânada kullanıldığı görülmektedir. Sözlük anlamıyla da bağlantılı genel mânada ceza, dünyevî veya uhrevî mahiyette özendirici veya caydırıcı müeyyideden ibarettir. Özel anlamda ise dünyada hukuk düzeni tarafından suçluya uygulanacak maddî ve manevî müeyyideyi ifade eder.²¹⁷ Bu mânadaki cezayı İslâm ceza hukukunda **ukûbet** (العقوبة)²¹⁸ kelimesi karşılamaktadır.²¹⁹

Cezaların çeşitlerini İslâm ceza hukuku açısından ele aldığımızda zengin bir tasnif şemasıyla karşılaşmaktayız.²²⁰

a) Suçun doğrudan karşılığı olup olmaması açısından cezalar:

aa) Aslî ceza (العقوبة الأصلية), suçun doğrudan doğruya karşılığı olan cezadır. Adam öldürme suçu için kısas, zina suçu için recm, hırsızlık suçu için el kesme cezası vb.

bb) Bedel ceza (العقوبة البدلية), aslî cezanın infaz imkânı olmayınca onun yerine geçen cezadır. Kisas cezası düşünce diyet; had veya kısas cezası düştüğünde ta'zîr cezası vb.

²¹² Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân (=Tefsîrû't-Taberî)*, I-XXX, 3. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1968, c. I, s. 266.

²¹³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, "czy" mad.; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 240.

²¹⁴ Kabağaç - Alova, *a.g.e.*, s. 493.

²¹⁵ Fârûkî, *el-Mu'cemü'l-kânûnî: Arabî – İnkilîzî*, s. 124.

²¹⁶ Saraç, *a.g.e.*, s. 1134.

²¹⁷ Bebek, Adil, "Ceza", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 469-470, s. 469. Çeşitli ceza tanımları için bk. Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 221; Hançerlioğlu, *Ticaret Sözlüğü*, s. 8; Özcan, *Hukuk Sözlüğü*, s. 54; Bağdatlı, *a.g.e.*, s. 69; Erdoğan, *Sözlük*, s. 55.

²¹⁸ Ukûbet terimi hakkında geniş bilgi için bk. İbnü's-Şihne, *a.g.e.*, s. 365; Menûfî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî, *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, I-II, nşr. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bikâî, Dârü'l-Fikr, 1412/1992, c. II, s. 424; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, ss. 609-781; Nedevî, Alî Ahmed, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1407/1986, s. 383.

²¹⁹ Bebek, *a.g.md.*, s. 469.

²²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, ss. 632-634; Bardakoğlu, "Ceza", ss. 473-475.

cc) Ek ceza (العقوبة التبعية), aslî cezaya ilâve olarak ve ayrıca bir hüküm gerektirmeksizin uygulanan cezadır. Kâtilin, mirastan mahrumiyeti, kazf suçunu işleyen kişinin şahitliğinin kabul edilmemesi vb.

dd) Tamamlayıcı ceza (العقوبة التكميلية), aslî cezaya ilâve olarak ancak ayrıca bir hüküm verildiğinde uygulanabilen cezadır. Hırsızın elinin kesildikten sonra boynuna asılması vb.

b) Alt ve üst sınırlarının olup olmaması bakımından cezalar:

aa) Tek dereceli ceza (العقوبة ذات حد واحد), hâkimin eksiltme ya da artırma yetkisinin olmadığı cezadır. İffetli bir kadına zina iftirasında bulunana 80 sopa (celde) vurulması vb.

bb) Alt ve üst sınırları olan ceza (العقوبة ذات حدين), duruma göre hâkimin bu iki sınır dışına çıkmamak üzere tercih yapmaya yetkili olduğu cezadır. Ta'zîr cezası gerektiren suçlara verilen hapis ya da celde cezası vb.

c) Naslarla belirlenmiş olup olmamalarına göre cezalar:

aa) Naslarla belirlenmiş ceza (العقوبة المقررة / العقوبة اللازمة), niteliği ve miktarı Şâri tarafından belirlenmiş olan ve kanun koyucunun veya hâkimin değiştirme yetkisi bulunmayan cezadır. Hadler ve kısas bu gruba girmektedir.

bb) Naslarla belirlenmemiş ceza (العقوبة غير المقررة / العقوبة المخيرة), nitelik ve miktarını tayin etme, gerektiğinde eksiltme, artırma, düşürme ya da değiştirme yetkisi kanun koyucuya ya da hâkime bırakılmış olan cezadır. Ta'zîr cezaları bu grup içerisinde.

d) Konusu (hedef aldığı hak ve menfaat) yönüyle cezalar:

aa) Bedenî ceza (العقوبة البدنية), insanın vücuduna veya canına ilişkin cezadır. Ölüm cezası, celde, hapis cezası vb.

bb) Nefsî ceza (العقوبة النفسية), kişinin şahsiyetine ya da sosyal itibarına yönelik cezadır. Azar, ikaz, kınama, nasihat, tehdit, teşhir, şahitliğin kabul edilmemesi vb.

cc) Malî ceza (العقوبة المالية), şahsın mal varlığıyla alâkalı cezadır. Diyet, mirastan mahrumiyet, belli suçlarda suçlunun malının telef edilmesi, devletçe malına el konulması, suçluya belli bir miktarı ödeme mecburiyeti getirilmesi vb.

e) İlişkin olduğu suçun çeşidi bağlamında cezalar:

aa) Had cezası (عقوبة الحد), Allah (cc) hakkı yani toplumun hakkı olarak had gerektiren suçlara karşılık yerine getirilmesi gerekli, miktarı ve keyfiyeti belirli ve sınırlı cezadır. Hırsızın elinin kesilmesi vb.

bb) Kısas ve diyet cezası (عقوبة القصاص و الدية), kısas ve diyet gerektiren suçlara karşılık verilen cezalardır. Kasten yaralama, sakat bırakma ve öldürme olaylarında suçlunun, işlediği fiile denk ceza ile cezalandırılması kısas;²²¹ kasta benzer (şibh-i amd) veya hatâen adam öldürmede suçlunun belli bir miktar malı (100 deve) ödemesi ise diyet²²² cezasına örnektir.

cc) Kefâret cezası (عقوبة الكفارة), bazı kısas, diyet ya da ta'zîr gerektiren suçlara karşı uygulanan cezadır. Zihâr²²³ yaptıktan sonra hanımına dönebilmesi (rücû) için kişinin bir köleyi özgürlüğüne kavuşturmasının gerekliliği²²⁴ vb.

dd) Ta'zîr cezası (عقوبة التعزير),²²⁵ had ve kısas cezası dışında kalan, yani naslarla belirlenmemiş olup takdir ve tayini kanun koyucuya bırakılmış bulunan cezalardır. Ölüm, hapis, sürgün, nasihat, celde, azar, ikaz, kınama, nasihat, tehtid, teşhir, görevden alma, nafaka hakkının düşürülmesi vb.

²²¹ Bardakoğlu, "Ceza", s. 473.

²²² Bardakoğlu, Ali, "Diyet", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, ss. 473-479, s. 475.

²²³ **Zihâr** (الظهار), kocanın karısını nesep, süt emme veya sıhriyet sebebiyle kendisine evlenmesi ebediyen haram olan bir kadının kendisince bakılması caiz olmayan arkası, karnı, uyluğu gibi bir uzvuna benzetmesidir. Bu benzetmeye zihâr denilmesi, bunun çoğu kez zahre yani arkaya (sırtta) nispetle yapılır olması nedeniyledir. Câhiliye döneminde zihâr bir tür talâk sayılmaktaydı. İslâm bu tür talâkı men etmiş ve sakındırmak için zihâr yapanların kefâret vererek rücû etmelerini istemiştir. bk. Erdoğan, *Sözlük*, s. 494.

²²⁴ Bu konuyla alâkalı âyetin ilgili kısmı şöyledir: “Kadınlardan zihâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir...” (و الذين يظاهرون من نسائهم ثم يعودون لما قالوا فتحرير رقية من قبل أن يتماسا...) (el-Mücâdile 58/3).

²²⁵ Ta'zîr cezalarının had cezalarından dört farkı vardır: a) Had cezaları naslarla belirlenmiştir; fakat ta'zîr cezaları devlet başkanının yetkisine bırakılmıştır. b) Had cezaları şüphe ile düşmektedir ancak ta'zîr cezaları bu durumda da uygulanır. c) Had cezaları çocuklara uygulanmaz; fakat ta'zîr cezaları uygulanır. d) Had cezaları eğer naslarla belirlenmişse zimmîlere de tatbik edilir ancak ta'zîr cezaları zimmîlere uygulanmaz. bk. Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, *Risâle müte'allika bi't-te'âzîr*, haz. Abdullah Özer, İstanbul, 2000, ss. 1-75, ss. 4-5.

Cezanın anlamına ve çeşitlerine ilişkin yukarıda sunduğumuz genel bilgiler ışığında asıl konumuzu yani cezaî sorumluluğu incelemeye başlayabiliriz. Türkçe kaleme alınmış eserlerde *cezaî mesuliyet*,²²⁶ *ceza mesuliyeti*²²⁷ ve *ceza sorumluluğu*,²²⁸ Arapça kaynaklarda *el-mes'ûliyyetü'l-cezâiyye* (المسؤولية الجزائية)²²⁹ ve *el-mes'ûliyyetü'l-cinâiyye* (المسؤولية الجنائية),²³⁰ İngilizce'de ise *criminal responsibility*²³¹ ya da *criminal liability*²³² terkipleriyle ifade edilen *cezaî sorumluluk*²³³ “davranışlarını yönlendirme yeteneği yeterince gelişmiş (البوغ) bir insanın, hukukî anlam ve sonuçlarını algılayarak (الإدراك) ve özgür iradesiyle isteyerek (الإختيار) işlediği yasak fiillerin neticelerine katlanması”²³⁴ olarak tanımlanabilir. Bazı kaynaklarda söz konusu tanıma “işlediği veya

²²⁶ Özen, *Adlî Tıp*, s. 337; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. II, s. 469; Güral, Jale, "Hükmî Şahısların Cezaî Mesuliyeti", *İÜHFD*, c. IV, sy. 1-4, İstanbul, 1947, ss. 74-98, s. 76; Şensoy, Naci, "Cezaî Mesuliyeti Tamamen veya Kısmen Kaldıran Aklî Malûliyet 1", *İÜHFD*, c. XVI, sy. 1-2, İstanbul, 1950, ss. 110-156; s. 110; Kaşdaş, Selim Kaya, "Tatbikat ve Nazariyatta Sarhoşluk Suçu ve Sarhoşluk Hâlinde İşlenen Suçlarda Sarhoşluğun Cezaî Mesuliyete Tesiri", *Adalet Dergisi*, sy. 3, Yıl 42, Ankara, Mart 1951, ss. 370-387, s. 370; Gözübüyük, a.g.m., s. 140; Dağcı, Şâmil, "Kısas", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 488-495, s. 490.

²²⁷ Kamay, Behçet Tahsin, *Adlî Tıp*, I-II, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 1951, c. II, s. 813; Erem, *Ceza Hukuku*, s. 608.

²²⁸ Öztürel, *Adlî Tıp*, s. 341; Erem, *Ceza Hukuku*, s. 620; Özel, Cevat, *İçtihatlı Türk Ceza Kanunu*, Arion Yayınları, İstanbul, 1995, s. 25; Dağcı, Şâmil, "Hükûmet-i Adl", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 463-464; Darende, M. İhsan, "Ceza Sorumluluğunun Esasları", <http://www.bakale.com/forum/viewtopic.php?t=104>, 03.02.2006; 1982 Anayasası, mad. 38; 2004 tarihli TCK, mad. 1, 20, 27, 30, 31, 90.

²²⁹ Hasenî, a.g.e., s. 1.

²³⁰ Behnesî, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye*, s. 1; Zelemî, a.g.e., c. I, s. 61; Necm, Muhammed Subhî, *Şerhu kânûnî'l-ukûbâtî'l-Ürdünî: el-kismü'l-âm en-nazariyyetü'l-âmme li'l-cerîme*, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Amman, 1988, s. 179; Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. IV, s. 293; Zeybânî, a.g.e., s. 75, 92; Abdülkâdir Üdeh, a.g.e., c. I, s. 380, 430; c. II, s. 697; Sertâvî, a.g.e., s. 55.

²³¹ Gözübüyük, *Hukuka Giriş: Introduction to Law*, s. 192.

²³² Gözübüyük, *Hukuka Giriş: Introduction to Law*, s. 193; Masoodi, G. S., "Criminal Liability at Islamic and Western Laws (Parallel and Distinctive Features)", *Islamic and Comparative Law Quarterly*, c. X-XI, New Delhi, 1990-1991, ss. 1-16, s. 1.

²³³ Aykaç, Mehmet, *Adlî Tıp*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 1993, s. 292; Şafak, Ali, *Mezheplerarası Mukayeseli İslâm Ceza Hukuku*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1977, s. 58; Yıldız, Kemâl, *İslâm Sorumluluk Hukuku: Akit Dışı Sorumluluk*, Hâcegân Akademi Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 56, 113; Özen, Muharrem, *Ceza Hukukunda Objektif Sorumluluk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995, s. 13; Esen, a.g.tz., s. 12; Kozalı, a.g.tz., s. 84; Dönmezer, "Cezaî Sorumluluğun Esası Olarak Failin Normalliği Telâkkisi", s. 119; Yücel, Mustafa Tören, "Akıl Hastalığı Suç ve Cezaî Sorumluluk", *Adalet Dergisi*, sy. 2, Yıl 63, Ankara, Şubat 1972, ss. 156-162, s. 156; Keyman, Selahattin, "Hekimin Cezaî Sorumluluğu", *AÜHFD*, c. XXXV, sy. 1-4, Ankara, 1978, ss. 57-90, s. 75; Bardakoğlu, "Ceza", s. 476; 1982 Anayasası, Geçici mad. 15.

²³⁴ Bu tanıma 2004 tarihli TCK'nın 31, 32 ve 34. maddelerinde geçen ifadeler ile bazı çağdaş fıkıh bilginlerinin tariflerini mezcederek ortaya koyduğumuzu belirtmeliyiz. İlgili tanımlar için bk. Hadrâvî, Muhammed, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye fi'l-i'tidâi ale'n-nefs ve mâ-dûnehâ fi'l-fikhi's-Şâfiî*, yay.y., Kahire, 1967, s. 19; Debû, İbrâhim Fâzıl Yûsuf, *Mes'ûliyyetü'l-insân an havâdisi'l-hayevân ve'l-cemâd*, Mektebetü'l-Aksâ, Amman, 1403/1983, s. 9; Ferec, Cum'â Muhammed Beşîr, *el-Esbâbü'l-müskita li'l-mes'ûliyyetü'l-cinâiyye*, yay.y., Trablus, 1986, s. 20; Abdülkâdir Üdeh, a.g.e., c.

ortak olduğu yasak fiil”,²³⁵ bazılarında da “sadece canlı olan insanın”²³⁶ kaydının eklendiği görülmektedir. Birinci kayıtla suçun tek fâili olmanın yanı sıra iştirak hâlinde işlemenin de cezaî sorumluluk gerektirdiği; ikincisiyle de ölü insanların cezaî açıdan sorumlu tutulamayacağı vurgulanmak istenmiştir. Esasen bu iki husus, diğer tanım sahipleri tarafından kabul edilmeyen veya farklı yorumlanan şeyler değildir. Onlar, kullandıkları mutlak ifadelerin bunları da kapsadığını düşünerek tanımlarını ortaya koymuşlar, bazıları da bu hususları yanlış anlamaya meydan vermemek için özellikle zikretmek istemişlerdir.²³⁷

Cezaî sorumluluk ile ilgili yukarıda arz ettiğimiz bilgileri kazf²³⁸ örneğiyle açıklayalım. Bilindiği üzere Yüce Allah (cc), namuslu kadınlara zina isnâdında bulunup, bu iddiayı dört şahitle ispatlayamayan kişilerin cezalandırılmalarını emretmiştir.²³⁹ Dolayısıyla, zina iftirasında bulunan kişinin (القاذف) cezaî sorumluluğundan bahsedebilmek için, isnâdın dört şahitle ispatlanamamış olması gerekir. Ancak bu şart, kazf suçunun oluşumu için özel bir şarttır. Bir de âyette zikredilmemekle beraber, cezaî sorumluluğun tanımında dile getirdiğimiz, işlenen suçların cezalandırılabilmesi için gerekli genel şartlar, yani idrak, bulûğ ve ihtiyar vardır. Öyleyse namuslu bir kadına zina iftirası niteliğinde bir söz sarf eden akıl hastası, idrakinin yetersizliği; küçük bir çocuk, yaşının küçüklüğü ve mükreh ise iradesinin özgür olmayışı nedeniyle cezaî sorumluluk kapsamının dışında kalacaktır. Fakat söz konusu suça ilişkin özel ve genel tüm şartlara sahip yani idraki tam, yaşı yeterli ve iradesi özgür kısaca zina iftirası niteliği taşıyan sözlerin hukukî anlam ve sonuçlarını bilerek ve isteyerek sarf eden şahsın bu noktada cezaî sorumluluğu vardır. Netice olarak sözü geçen şahıs uhrevî

I, s. 392; Rızâ, Hüseyin Tevfik, *Ehliyyetü'l-ukûbe fi'ş-şer'i'ati'l-İslâmiyye ve'l-kânûni'l-mukâren*, 2. basım, Metâbi'u Âmûn, Kahire, 1421/2000, s. 265.

²³⁵ Hadrâvî, *a.g.e.*, s. 19; Debû, *a.g.e.*, s. 9.

²³⁶ Ferec, *a.g.e.*, s. 20.

²³⁷ Esen, *a.g.tz.*, s. 13.

²³⁸ **Kazf** (القذف) fıkıhta haddi gerektiren belirli suçlardan birinin adı olup “muhsan olan bir kimseye zina ithamında bulunmak veya nesebini reddetmek” şeklinde tanımlanır. İthamda bulunan kişiye **kâzif** (القاذف), itham edilene **makzûf** (المقذوف), bu amaçla kullanılan kelime ve cümlelere **makzûfun bih** (المقذوف به) denir. bk. Aktan, Hamza, "Kazf", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 148-149, s. 148.

²³⁹ Bu âyetin meâli ve metni şöyledir: “Namuslu kadınlara zina isnâdında bulunup, sonra (bunu ispat için) dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar.” (وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَ لَا يَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةٌ أَبَدًا وَ أُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (en-Nûr 24/4).

açından günahkâr olmakla beraber dünyevî açıdan da aslî ceza olarak 80 sopa ve ek ceza olarak da şahitliğinin kabul edilmemesi müeyyidesiyle cezalandırılır.²⁴⁰

F) SORUMLULUĞUN UNSURLARI

Yukarıda ele aldığımız üç sorumluluk çeşidini (ibadet – medenî – cezaî) de kapsayacak şekilde genel anlamda sorumluluğa ait unsurların tasnifine fıkıh kitaplarında rastlayabilmiş değiliz. Bu nedenle sorumluluğun unsurlarını “sorumlu – sorumlu kılan – sorumluluk konusu” olmak üzere üç basamakta ele alan ayırımı²⁴¹ ve araştırmamızın ikinci bölümünde hakkın unsurlarına ilişkin verdiğimiz sınıflandırmayı da göz önünde bulundurarak yeni bir tasnif ortaya koymaya çalışacağız.

1) Sorumlu

Her sorumluluk olgusunun bir sorumlusu (المسؤول)²⁴² yani pasif tarafı vardır. Sorumlu denilince en basit anlatımla, yükümlülüğünü ihlâl edip müeyyideyi hak eden varlık anlaşılır. Peki, her varlık sorumlu olabilir mi; ya da sorumluluğun bütün çeşitleri her varlık için geçerli midir?

Her şeyden önce Allah’ın (cc) hiçbir şeyden sorumlu olmayacağını²⁴³ belirtelim. Çünkü O, dilediği kullarını istediği şeyleri yapmak ya da yapmamakla yükümlü kılan mutlak güç sahibi, her şeyi bilen yagâne hâkim en yüce varlıktır. Dolayısıyla Allah’ı

²⁴⁰ Kazf suçu ve cezası hakkında geniş açıklamalar ve mezheplere ait değerlendirmeler için bk. İbn Hazm, *el-Muhalâ*, c. II, ss. 281-297; Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî, *el-Hidâye*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, ts., c. II, ss. 112-113; İbn Teymiyye, Ebü'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm, *el-Muharrer fi'l-fıkh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-II, 2. basım, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad, 1404/1984, c. II, ss. 95-97; Ruaynî, *a.g.e.*, c. VI, ss. 300-302; Şirbînî, Şemsüddîn el-Hatîb, *el-İknâ' fî halli elfâzi Ebî Şücâ'*, I-II, yay.y., Beyrut, 1415/1995, c. II, ss. 526-527; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed, *ed-Derârü'l-muziyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye*, I-II, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987, c. I, ss. 439-440; Güneş, Ali Rıza, İslâm Hukukunda Zina İftirası Suçu ve Cezası, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1996.

²⁴¹ Köse, Saffet, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ferde Mesuliyet Yükleyen ve Bunu Düşüren Faktörler", *Kur'an-ı Kerim'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 79-151, s. 79.

²⁴² Bazı müellifler bu unsuru **sorumluluğun konusu** (محل المسؤولية) başlığı altında incelemeye tâbi tutmuşlardır. bk. Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 393; Esen, a.g.tz., s. 45.

²⁴³ Bu konuda Yüce Allah (cc) şöyle buyurur: “Allah (cc), yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir.” (لا يسئل عما يفعل و هم يسئلون) (el-Enbiyâ 21/23).

(cc) herhangi bir şey ile yükümlü kılabilir bir varlık veya otorite olmadığı için O'na hesap sorulabilmesi ya da bir şeyden sorumlu tutulabilmesi de mümkün değildir.²⁴⁴

Cinlerin sorumlu varlıklar olduğu noktasında bazı Haşviyye²⁴⁵ mensupları hariç İslâm âlimlerinin hemen hepsi ittifak hâlinindedir.²⁴⁶

Hükmî şahısların ibadet sorumluluklarının olmadığı buna karşın medenî sorumluluklarının bulunduğu açık olmakla beraber cezaî sorumluluklarının varlığı konusu tartışmalıdır. Suçludan daha çok suçu göz önünde bulunduran birinci görüşe göre hükmî şahıslar, mümessillerinin iradesinden ayrı bir irade, şahsiyet ve zimmete sahip olmaları gibi nedenlerle cezaî açıdan sorumlu olmalıdırlar. Buna karşılık suçtan ziyade suçluyu ve içinde bulunduğu toplumu ön plana çıkaran ikinci görüşe göre ise hükmî şahısların, idrak ve iradeye sahip olmamaları gibi sebeplerle cezaî sorumlulukları da yoktur.²⁴⁷

Hayvanlar, bitkiler, cansız maddeler ve ölümler İslâm hukuku açısından sorumlu varlıklar değildirler.²⁴⁸ İslâm hukukunun, insanların dışındaki canlıların ve eşyanın sorumlu olmadığı ilkesini getirmiş olması, hukuk tarihinde kaydedilmiş önemli bir merhale olarak değerlendirilmelidir. Zira hayvanların ve eşyanın sorumlu tutulması İslâm öncesi hukuk düzenlerinde mevcut olup bu anlayışa XIX. yüzyıla kadar

²⁴⁴ bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, c. XXII, ss. 155-158; Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IV, s. 3347; Merâgî, Ahmed Mustafa, *Tefsîrü'l-Merâgî*, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), 3. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1394/1974, c. XVII, s. 19; Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, c. III, ss. 571-572; Çelebi, İlyas, "Kur'an-ı Kerîm Perspektifinden İnsan Ötesi Varlıklarda Sorumluluk Bilinci", *Kur'an-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 435-452, s. 436.

²⁴⁵ **Haşviyye** (الحشوية), genellikle birtakım mânasız dinî telakkilere sahip bilgisiz kimseler için kullanılır. Farklı görüşler bulunmakla birlikte haşviyye daha çok "dinî konularda akıl yürütmeyi reddedip sadece nakle itibar eden ve özellikle ulûhiyyet meselelerinde naslar arasında bağlantı kuramayarak teşbih ve teccime kadar varan telakkileri benimseyen kimseler" şeklinde tarif edilmiştir. bk. Yurdagür, Metin, "Haşviyye", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 426-427, s. 426.

²⁴⁶ Kılavuz, a.g.md., s. 9.

²⁴⁷ Zelemî, a.g.e., c. I, s. 65; İmâm, Muhammed Kemâleddîn, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye: esâsuhâ ve tatavvuruhâ*, Dârü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Küveyt, 1403/1983, ss. 400-403; Ferec, a.g.e., ss. 38-40; Cin, Halil - Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1989, c. I, s. 258; Eşheb, Ahmed, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye ve'l-kavânini'l-vaz'iyye*, Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, Bingazi, 1994, s. 24; Erem, Faruk, "Bilinçaltı (Gayrişuur) ve Suçluluk", *Yargutay Dergisi*, c. XIV, sy. 1-2, Ankara, Ocak-Nisan 1988, ss. 65-90, s. 83; Güral, a.g.m., ss. 74-77. Ayrıca uluslararası hukukta devletlerin cezaî sorumluluğu ve bu konunun tarihî gelişimi için bk. Farhad, Malekian, *International Criminal Responsibility of States*, University of Stockholm (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Stockholm, 1985.

²⁴⁸ Abdülkâdir Üdeh, a.g.e., c. I, s. 393; İmâm, *el-Mes'ûliyye*, ss. 398-399; Esen, a.g.tz., s. 45; Öcal, a.g.md., s. 431.

Avrupa’da da rastlanmaktadır.²⁴⁹ Câhiliye döneminde bir kimse kuyuya, madene düşerek ölmüş veya hayvan tarafından öldürülmüşse o kuyu, maden veya hayvan ölenin diyeti sayılabilirdi.²⁵⁰ Hz. Peygamber (sav) **heder** (الهدر)²⁵¹ ve **cübâr** (الجبار)²⁵² kavramlarını kullanarak, hayvanların, kuyu ve madenlerin sorumlu tutulamayacağını²⁵³ söylemiş ve bu uygulamayı kaldırmıştır.²⁵⁴

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılıyor ki diğer varlıklardan farklı olarak²⁵⁵ bütün çeşitleriyle sorumluluk olgusu âdeta insanla özdeşleşmiş gibidir.²⁵⁶ Çünkü kendisine akıl ve irade²⁵⁷ nimeti verilen insan bu sayede yeryüzünün tek sorumlu varlığı olmuştur.²⁵⁸ Sorumluluğun yalnızca insana ait bir nitelik olduğuna *Kur’ân-ı Kerîm*’de²⁵⁹ de işaret edilir.²⁶⁰

²⁴⁹ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, ss. 393-394; Sertâvî, *a.g.e.*, ss. 56-57.

²⁵⁰ Ebû Yûsuf, Ya’kûb b. İbrâhîm, *Kitâbü'l-Harâc*, nşr. Kusay Muhibbuddîn el-Hatîb, 5. basım, el-Matba’atü's-Selefiyye, Kahire, 1396 h., s. 24.

²⁵¹ Örneğin bk. *Müsned*, II/274; V/326; İbn Mâce, “Diyât”, 200. *Heder* kavramı hakkında bk. Serahsî, *el-Mebsût*, c. XI, ss. 14-15; *Mecelle*, mad. 94; Âtîf Mehmed Bey, *a.g.e.*, ss. 101-102; Bilmen, *Kâmûs*, c. I, ss. 287-288; Erdoğan, *Sözlük*, s. 149.

²⁵² *Heder* ve *cübâr* kavramlarının aynı anlama geldiğine dair bk. İbn Manzûr, *a.g.e.*, “cbr” mad.; Erdoğan, *Sözlük*, s. 2, 62.

²⁵³ İlgili hadisin metni şöyledir: (العجماء جبار و البئر جبار و المعدن جبار) (*el-Muvatta'*, “Ukûl”, 12; Buhârî, “Zekât”, 66; “Diyât”, 28, 29; “Müsâkât”, 3; Müslim, “Hudûd”, 45, 46; Dârimî, “Diyât”, 19; “Zekât”, 30; *Müsned*, II/228; V/328; Tirmizî, “Zekât”, 16; “Ahkâm”, 37; Ebû Dâvûd, “Diyât”, 27; İbn Mâce, “Diyât”, 27; Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen* (=el-Müctebâ), (“el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ” içinde), (birlikte: Süyûtî'nin şerhi ve Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin hâşiyesi), I-VIII, (15 ve 16. ciltlerde 8 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, “Zekât”, 28).

²⁵⁴ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, ss. 380-383; Hadrâvî, *a.g.e.*, s. 19; Ferec, *a.g.e.*, ss. 37-38; Zeybânî, *a.g.e.*, ss. 52-55; Eşheb, *a.g.e.*, ss. 21-23; Bardakoğlu, “Ceza”, s. 476. Ayrıca cezaî sorumluluk fikrinin Hristiyan düşüncesindeki felsefî temelleri ve bunun tarihî gelişimi hakkında bk. Crawford, J. M. B. - Quinn, J. F., *The Christian Foundations of Criminal Responsibility: A Philosophical Study of Legal Reasoning*, Edwin Mellen Press, New York, 1991.

²⁵⁵ Görgün, Tahsin, “Kur'an: Vahyin Özü”, *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 54-66, s. 54.

²⁵⁶ Kılıç, Sadık, “Sorumluluk Bilinci ve Kur'an'da Sorumluluk Alanları”, *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 193-209, s. 193; Okumuş, Ejder, “Kur'an'da Kolektif Sorumluluk”, *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 225-246, s. 226.

²⁵⁷ Karaman, Hayrettin, “Hak ve Ödevin Muhatabı İnsan”, *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 33-41, ss. 33-34; Arslantürk, Zeki, “Sorumluluk Şuurunun Sosyo-Kültürel Arka Planı”, *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 327-360, s. 327.

²⁵⁸ Doğruel, Hayri, *Kur'an'da Sorumluluk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1993, s. 17.

²⁵⁹ el-A'râf 7/172; el-Ahzâb 33/72.

²⁶⁰ Kozalı, *a.g.tz.*, s. 74.

2) Sorumlu Kılan

Sorumluluğun ikinci unsuru *sorumluluğun mercîi*,²⁶¹ *sorumluluğun merkezi*²⁶² ve *sorumluluğun kaynağı* (مصادر المسؤولية)²⁶³ ifadeleriyle de anılan *sorumlu kılandır*. Sorumlu kılan esasında sorumluluk olgusunun meşrûiyet kaynağını teşkil eden ve ilgili müeyyideleri belirleyen aktif taraftır.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre sorumlu kılan Yüce Allah'tır (cc). Çünkü yaratmak, emretmek²⁶⁴ ve insana yükümlülük vermek sadece Allah'a (cc) aittir. O hâlde insanın bu yükümlülüklerden sorgulanması ve sorumlu tutulması gerekir. İşte bu sebeple *Kur'an*, insanların Allah (cc) tarafından mutlaka sorgulanacaklarını ve dönüşün sadece O'na olduğunu sürekli olarak vurgulamaktadır.²⁶⁵

3) Sorumluluğun Sebebi

Sorumluluk olgusunun üçüncü unsuru sorumluluğun sebebidir. *Sebeb* (السبب), “varlığı ve yokluğu şer’î hükmün varlığına ve yokluğuna alâmet kılınan durum, nitelik”²⁶⁶ olduğuna göre sebep varsa sorumluluk da vardır; sebep yoksa sorumluluk da yoktur.

İbadet sorumluluğunda sebep, yükümlülüğün yerine hiç ya da gerektiği gibi getirilmemesidir.

Medenî sorumluluğun sebebi başkalarına zarar verilmesidir.

Cezaî sorumluluğun sebebi ise, suç sayılan fiilleri işlemek yani işlenmesi hâlinde karşılığında had veya ta’zîr cezası öngörülen hukuken (şer’an) yasaklanmış sayılan fiilleri yapmaktır.²⁶⁷

II. BİLİNCİN SORUMLULUKLARA ETKİSİ

Sorumluluk kavramına ilişkin yukarıda özetini sunduğumuz temel bilgilerin ışığında bilincin sorumlulukları nasıl etkilediğini açıklamaya çalışacağız. Bunu

²⁶¹ Doğruel, a.g.tz., s. 2.

²⁶² Tali, a.g.tz., s. 87.

²⁶³ Mahmûd, Ali Abdülhalîm, *Fıkhü'l-mes'ûliyye fî'l-İslâm*, Dârü't-Tevzî', Kahire, 1415/1995, s. 18.

²⁶⁴ el-A'râf 7/54.

²⁶⁵ el-Mâide 5/48, 105; el-Enfâl 8/44; el-Ankebût 29/17, 57; Yâsîn 36/22, 83.

²⁶⁶ Dönmez, İbrahim Kâfi, "Sebeb", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 244-248, s. 244.

²⁶⁷ Ferec, a.g.e., s. 35.

yaparken de bilinci hem bir olgu olarak hem de tezâhürleri diyebileceğimiz uyku, rüya, hipnoz, baygınlık, sarhoşluk vb. durumlar açısından ele alacağız. Konunun daha net bir zemine oturması için kullanacağımız örnekleri bazen güncel hayatın içinden bazen de farazî olaylardan seçeceğiz.

A) SORUMLULUKLARA YÖNELİK BİLİNÇ VE ETKİSİ

Bilinç, kişinin kendisinin ve çevresinin gerçekliğini fark etme yetisi olduğu ve dolayısıyla sorumluluklar da çevre kapsamında düşünüldüğünde bilincin nesnesi şeklinde kabul edilebilecekleri için *sorumluluklara yönelik bilinç* ifadesinin insanın kendisinin veya başkalarının sorumluluklarının farkında oluşunu dile getirdiğini söyleyebiliriz. Buradan hareketle sorumluluklara yönelik bilincin biri içsel (dâhilî) ve diğeri dışsal (haricî) olmak üzere iki şekilde etkin olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

1) İnsanın Kendi Sorumluluklarına Yönelik Bilincinin Etkisi

Kendi sorumluluklarına yönelik bilinci olmadan da bir insan pek çok yükümlülüğünü yerine getirebilir. Ancak sorumluluklarının farkında olmamak çoğu kere insanın birtakım olumsuz durumlarla karşılaşmasını sonuç verir. Örneğin, A'nın B'ye özel eşyalarının bulunduğu bavulunu koruması için emanet ettiğini ve bu sebeple belli bir ücret de ödediğini düşünelim. B, kendisine emanet bırakılan bu eşyayı elinden geldiği ölçüde korumakla yükümlüdür. Dolayısıyla kasıt, ihmal ve tedbirsizliği neticesinde söz konusu mal telef ya da zayi olursa tazmin sorumluluğu vardır.²⁶⁸ Sözelimi B, A'nın bavulunu yanında muhafaza ederken uyuklamış ve bu esnada bir hırsız bavulu çalmış olsaydı B, kendisine emanet edilen malı koruma sorumluluğuna yönelik bilinci olmaması sebebiyle zayi olan malı tazmin etmekle sorumlu hâle gelecekti.

Yukarıdaki açıklamalardan ve örnekten yola çıktığımızda bilincin sorumluluklara en önemli etkisinin kişinin kendi sorumluluklarına yönelik bilinci vesilesiyle meydana geldiğini söyleyebiliriz. Çünkü sorumluluk, eğer sahibi onun farkında ise gerçek önemine kavuşmaktadır.

²⁶⁸ bk. *Mecelle*, mad. 777.

2) İnsanın Başkalarının Sorumluluklarına Yönelik Bilincinin Etkisi

Bir insanın, *başkalarının sorumluluklarına yönelik bilincinin* olmaması hâlinde de o kişiler birçok yükümlülüklerini yerine getirebilirler. Fakat özellikle velâyet, vesâyet, memuriyet gibi nedenlerle başkalarını gözetmek, denetlemek, korumak, geçindirmek, idare etmek vb. durumunda olan insanların söz konusu bilince sahip olmamaları kimi zaman istenmeyen sonuçlar doğurabilir. Örneğin, derste öğrencilerine namaz konusunu anlatmak durumunda olan bir öğretmen düşünelim. Kullandığı bir ilaçtan dolayı bilinci bulanıklaşan ve ne dediğini tam olarak bilemez duruma gelmiş olan söz konusu öğretmen namaz ile ilgili sorumlulukları öğrencilere ya hiç anlatamayacak ya da yanlış bilgiler verecektir.

Bu başlık altındaki açıklamalardan ve örnekten hareketle bilincin sorumluluklara en önemli ikinci etkisinin başkalarının sorumluluklarına yönelik bilinç vâsıtasıyla gerçekleştiğini ifade edebiliriz. Çünkü sorumluluk, eğer sahibi dışındakiler onun farkında ise toplumsal ve insancıl bir nitelik kazanabilmektedir.

B) SORUMLULUK BİLİNCİ VE ETKİSİ

Sorumluluk bilinci,²⁶⁹ *sorumluluk şuuru*,²⁷⁰ *mesuliyet duygusu*,²⁷¹ *sorumluluk sahibi olma*²⁷² ve *şuûr bi'l-mes'ûliyye* (الشعور بالمسؤولية)²⁷³ ifadeleriyle eş anlamlı olup insanın, ne zaman, nerede, nasıl ve kime ait olursa olsun sorumluluğun varlığını / gerçekliğini tanımasını, önemini kavrayıp gerekli kıldığı yükümlülükleri yerine getirmesini sonuç veren ve zihinde apaçık beliren temel düşünce olarak

²⁶⁹ Bu ifade için bk. Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, c. I, s. 221; Çelebi, "Kur'ân-ı Kerîm Perspektifinden İnsan Ötesi Varlıklarda Sorumluluk Bilinci", s. 436; Çağrı - Hökelekli, a.g.md., s. 383; 2004 tarihli TCK, mad. 51, 191; 2004 tarihli *Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfâzı Hakkında Kanun*, mad. 107.

²⁷⁰ Çağrı, a.g.e., ss. 138-139; Ahatlı, Erdiç, "Oruç: İrade ve Sabır Eğitimi", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 284-295, s. 287; Kutluer, "İlim", s. 111.

²⁷¹ Çetiner, Bedrettin (ed.), *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 463; Tali, a.g.tz., s. 68.

²⁷² Uyanık, Mevlüt, "Tevhid: Kâinatın Dili", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 141-155, s. 154.

²⁷³ Abdülkâdir Üdeh, a.g.e., c. I, s. 737; Çetiner (ed.), a.g.e., s. 465.

tanımlanabilir.²⁷⁴ Görülüyor ki sorumluluk bilinci, sorumluluklara yönelik bilincin aksine “içsel – dışsal” ayırımına kapalı mutlak bir anlam taşımaktadır.

Sorumluluk bilinci, sorumluluklara yönelik bilinç olmaksızın ortaya çıkamaz.²⁷⁵ Ancak bu, sorumluluklara yönelik bilincin varlığının sorumluluk bilincinin varlığını zarurî kıldığı anlamına da gelmez. Dolayısıyla sorumluluklara yönelik bilinç psikolojik bir olgu olarak görünürken sorumluluk bilinci daha ileri seviyede ve felsefî bir fenomen şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, sarhoş bir insanın sorumluluklara yönelik bilince de sorumluluk bilincine de sahip olmadığı açıktır. Fakat söz konusu kişi ayıldığında yani bilinci yeterli hâle geldiğinde ise sorumluluk bilincine sahip olabilmesi için sorumluluklara yönelik bilince ulaştıktan sonra ilâveten yukarıda ifade edilen ileri seviyedeki temel düşünceyi edinmesi de gerekmektedir.

İslâm’ın sadece hukuk sisteminin değil aynı zamanda inanç ve ahlâka ilişkin alt yapısının da temel taşlarından sayılan ve günümüz insanının karşı karşıya kaldığı problemlerin birçoğunun temelinde yokluğunun etkili olduğu duygulardan birisi olan²⁷⁶ sorumluluk bilincine sahip olmayan bir kişinin kendisinin ya da başkalarının üzerine düşen yükümlülüklerin yerine getirilmesi noktasında duyarlı olması beklenemez. Fakat aksi durumda kişi, varoluşunun anlamını doğru olarak idrak edebilecek,²⁷⁷ bencillik ve çıkarıcılıktan sıyrılmış,²⁷⁸ bütün yaratılmışlara karşı merhamet ve adalet hissiyle dopdolu,²⁷⁹ görevlerini yerine getirmede özenli, başkalarının haklarına saygılı,²⁸⁰ kanun ve kuralların gönüllü koruyucusu ve savunucusu olarak yükümlülüklerini ihlâl edenlerin karşısında dimdik duracak; dâima hukukî düzenin ve toplumsal huzurun yanında yer alacaktır.

²⁷⁴ Bu başlık altında *sorumluluk bilinci* kavramını *bilincin*, “tarih bilinci”, “sınıf bilinci” vb. ifadelerde olduğu şekliyle “bir şeyin varlığına, gerçekliğine ilişkin zihinde açık seçik beliren temel düşünce” anlamından (bk. *Büyük Larousse*, c. IV, s. 1643) yola çıkarak tanımladık.

²⁷⁵ Nitekim “Ruhun şuur sahibi olması, onun kendi faaliyetlerini ve bunun sorumluluğunu üstlenmesi sonucunu doğurur” (bk. Ünsal, a.g.m. , s. 44) ifadesi düşüncemizi desteklemektedir.

²⁷⁶ Çetiner (ed.), *a.g.e.*, s. 463.

²⁷⁷ Atalay, Orhan, *Bilinç ve Put*, Bilge Adam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 59.

²⁷⁸ Uyanık, “Bireysel Ahlâk”, s. 233.

²⁷⁹ *İlmihâl*, c. II, s. 175.

²⁸⁰ Dönmez, “Maslahat”, s. 84.

İslâm hukukunda üzerinde önemle durulan *cihad*,²⁸¹ *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker*²⁸² ve *sedd-i zerâi*²⁸³ ilkelerinin yanı sıra *kasâme*,²⁸⁴ *hisbe*²⁸⁵ ve *âkile*²⁸⁶ gibi müesseselerin âdetâ sorumluluk bilincinin kurallarla çerçeveleşip somutlaşmış ve billurlaşmış birer görünimleri olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Sorumluluk bilincinin ilişkili olduğu en önemli olgulardan birisi de *vicdandır*. Söz konusu bu iki kavram âdetâ et ile tırnak gibidir ve birbirlerinden ayrı düşünülemezler. Dolayısıyla bilinç, vicdanın; vicdan da sorumluluk bilincinin ortaya çıkması için gerekli zemini oluşturmaktadır. Nihayetinde sorumluluk bilinci, vicdan aracılığıyla insanın *duygudaşlık*²⁸⁷ sahibi olmasını yani kendisini başkalarının yerine

²⁸¹ **Cihad** (الجهاد), İslâmî literatürde “dinî emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm’ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek” şeklindeki genel ve kapsamlı anlamı yanında fıkıh terimi olarak daha çok “müslüman olmayanlarla savaş”, tasavvufta ise “nefs-i emmâreyi yenme çabası” için kullanılmıştır. bk. Özel, Ahmet, "Cihad", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 527-531, s. 527.

²⁸² **Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker** (الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر), iyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma yönündeki faaliyetler için kullanılan dinî, ahlâkî ve hukukî bir tabirdir. bk. Çağrı, Mustafa, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, ss. 138-141, s. 138. Bu konudaki meşhur hadis meâlen şöyledir: “Kim bir kötülük görürse eliyle, buna gücü yetmezse diliyle onu önlesin; buna da gücü yetmezse kalbiyle kötülüğe öfke duysun; bu ise imanın en zayıf derecesidir.” Müslim, “İman”, 78; Ebû Dâvûd, “Salât”, 232.

²⁸³ **Sedd-i zerâi** (سد الذرائع) veya **sedd-i zerî'a** (سد الزريعة), şer'an sakıncalı sonuçlara götürmesi kesin veya kuvvetle muhtemel olduğunda mubah fiillerin yasaklanması anlamında bir fıkıh usulü terimi olup özellikle Mâlikî usulünde edille-i şer'iyyeden biridir. bk. Dönmez, İbrahim Kâfi, "Sedd-i Zerâi'", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 277-282, s. 277.

²⁸⁴ **Kasâme**'nin (القسماء), fıkıh literatüründe iki farklı tanımına rastlanır. Hanefî, Zeydiyye ve İbâziyye mezhebine göre kasâme, bir bölgede bir kimse öldürülmüş olarak bulunduğu bölge halkından elli erkeğin o kimseyi öldürmediğine ve öldüreni de bilmediğine dair Allah (cc) adına yemin etmesidir. Buna doktrinde *nefy kasâmesi* adı verilir. Çoğunluğu teşkil eden Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî, Zâhirî ve Ca'ferî mezhebi fakihlerine göre ise kasâme, maktûlün velilerinin cinayeti belli bir şahsın işlediğine dair ettikleri elli yemin olup suçu ispata yarayan yeterli delil bulunmadığında başvurulmak üzere meşrû kılınmıştır. Buna da *ispat kasâmesi* adı verilir. bk. Şen, Cemalettin, İslâm Hukukunda Kasâme, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, s. 15, 30; Bardakoğlu, Ali, "Kasâme", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 528-530, s. 528. Ayrıca bk. Şâfiî, *el-Üm*, c. III, s. 56; İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ, *el-Bahrü'z-zehâr el-câmi' li-mezâhib-i ulemâi'l-emsâr*, I-V, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1947, c. V, s. 295; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. XI, ss. 64-65; Tûsî, Ebû Ca'fer Seyhüttâife Muhammed, *Tehzîbü'l-ahkâm*, I-X, 2. basım, Dârü'l-Advâ, Beyrut, 1992, c. X, ss. 166-167; İbn Abdülber en-Nemerî, *el-Kâfi*, c. I, s. 600; Serahsî, *el-Mebsût*, c. XXVI, s. 106; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. VIII, s. 382; Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu Kitâbi'n-Nîl ve şifâi'l-alîl*, I-XVII, Mektebetü'l-İrşâd, Cidde, 1985, c. XV, ss. 160-161.

²⁸⁵ bk. Kallek, "Hisbe", s. 133, 134.

²⁸⁶ **Âkile** (العاقلة), kasıt unsuru bulunmayan bir öldürme veya yaralama hadisesinde suçlu adına diyet ödemeyi yüklenen şahıslar topluluğudur. bk. Aktan, Hamza, "Âkile", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, ss. 248-249, s. 248.

²⁸⁷ *Duygudaşlık*, benzer ya da eş duyguları paylaşma anlamında olup (bk. *Büyük Larousse*, c. VII, s. 3424) Arapça'da **te'âtuf** (التعاطف), **müşâreke** (المشاركة) ve **hunûv** (الحنو) (bk. Mutçalı, *İngilizce -*

koymasını sağlamaktadır. Böylece kişi, *başkasını anlama*²⁸⁸ aracılığıyla psikolojik bir yansılama ile diğer insanların hissettiği şeyi bilmeye, hattâ kendinde hissetmeye çalışır. Bu, şu demektir: Başkasını anlamak, kendini başkasına yansıtmak ve kendisini başkasıyla özdeşleştirmektir. Sözgelimi A, B'nin kocasıdır. A, eşini başka bir kadınla aldatmak üzeredir. Fakat bu aşamada vicdanı kendisini rahatsız etmiş, kendisini B'nin yerine koyan A yapmak üzere olduğu hatanın sorumluluğunun bilincinde bir kararla zina suçunu işlemekten vazgeçmiştir. Görülüyor ki A'nın vicdanı, bilinci sayesinde işlerlik kazanmış; vicdanı da sorumluluk bilincini harekete geçirmiştir. Dolayısıyla A'nın bilinci sarhoşluk vb. nedenlerle yetersiz olsaydı, bu kişinin vicdanı ve dolayısıyla sorumluluk bilinci de devre dışı kalacaktı.

Dinî sorumluluk bilinci, sorumluluk bilincinin din eksenli kısmî bir görünümü olup takvâ²⁸⁹ kavramıyla güçlü bir anlam yakınlığına sahiptir.²⁹⁰ Dinî sorumluluk bilincinden uzak olma bazen **gaflet** (الغفلة) kelimesiyle ifade edilmektedir.²⁹¹ *Ortak sorumluluk bilinci* ise kasâme uygulamasında görüldüğü gibi, sorumluluk bilincinin içinde bir mefhum olmakla beraber, daha somut ve toplumsal niteliği ön planda bir tabirdir.²⁹²

Bu konuda yaptığımız açıklamalar ve sunduğumuz örnekler ışığında bilincin sorumluluklara en önemli üçüncü etkisinin sorumluluk bilinci aracılığıyla ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü bu sayede sorumluluk, bir evrensel ortak olgu olarak hak ettiği yere ulaşmaktadır.

Türkçe - Arapça Sözlük, s. 482); İngilizce'de ise *empathy* ve *sympathy* (bk. Akdikmen - Uzbay - Özgüven, *a.g.e.*, s. 165, 528) kelimeleriyle karşılanmaktadır.

²⁸⁸ Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Özcan, Zeki, *Teolojik Hermenötik*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 118-121.

²⁸⁹ **Takvâ** (التقوى), Allah'ın (cc) emirlerini yaparak O'nun rızasını kaybetmekten, yasaklarından kaçınarak da O'nun hışmına ve gazabına uğramaktan sakınmak demektir. bk. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân (=Tefsîrû'l-Kurtubî)*, I-XX, nşr. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî, 2. basım, Dârü's-Şa'b, Kahire, 1372/1952, c. I, s. 161; Cürçânî, *et-Ta'rifât*, s. 94; Erdoğan, *Sözlük*, s. 433.

²⁹⁰ Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu*, c. I, s. 221; Ahatlı, "Oruç: İrade ve Sabır Eğitimi", s. 287; Dönmez, "Müeyyide", s. 489.

²⁹¹ Boynukalın, Mehmet, "Sehiv", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 317-318, s. 317.

²⁹² bk. Basît, Muhammed İsmâil, *el-Kasâme fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1401/1981, ss. 18-21; Beyyûmî, Semîre Seyyid Süleymân, *el-Kasâme ve ahkâmühâ fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dârü't-Tibâ'ati'l-Muhammediyye, Kahire, 1411/1990, ss. 13-20; Şen, Kasâme, ss. 28-29; Bardakoğlu, Ali, "Kasâme", s. 528.

C) BİLİNCE İLİŞKİN SORUMLULUKLAR VE ETKİLERİ

Bilince ilişkin sorumluluklar derken bilincin veya bilinç durumlarının etkin olduğu sorumlulukları kastediyoruz. Geniş bir açıdan bakıldığında söz konusu sorumlulukların nihaî anlamda maslahat²⁹³ ve makâsîdû'ş-şerîa²⁹⁴ merkezinde odaklandığı anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle bilincin akıl ile yakın anlam ilişkisi nedeniyle aklın korunması bağlamında daha çok göze çarpmaktaysa da biz elimizden geldiğince aklın yanı sıra İslâm'ın muhafazasını esas aldığı diğer temel değerlerin (din, can, mal, nesil) de konumuzla bağlantısını kurup ilişkili örnekler üzerinde duracağız.

1) Bilincin “Dinin Korunması” Çerçevesinde Etkisi

Dinin korunması (المحافظة على الدين) müslümanların birey olarak ve bazı durumlarda da toplumsal düzeyde yükümlü oldukları konuların başında gelmektedir. Bu bağlamda İslâm'ın iman ve ibadet ile ilişkili emir ve yasaklarını yerine getirmek, gerektiğinde ekonomi, kültür veya silah aracılığıyla²⁹⁵ cihad etmek, halkı inanç yönünden sapıklığa sevk eden, bid'at²⁹⁶ çıkaran, İslâm esaslarına aykırı hareket eden kimseler için müeyyideler uygulamak esas olarak kabul edilmiştir.²⁹⁷

²⁹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân, *Risâle fî ri'âyeti'l-maslaha*, nşr. Ahmed Abdürrahim Sâiyih, ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, Kahire, 1413/1993; Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm, *el-İ'tisâm*, I-II (1 ciltte 2 cilt), el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Kahire, ts., c. II, ss. 111-115, 119-129; Arsebük, Ahmed Esad, *Garb Hukuku Nazariyeleri: Hukukta Gaye*, yay.y., Ebüzziya Matbaası, İstanbul, 1927; Çobanoğlu, Rahmi, *Hukukta Gaye Problemi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964; Hüseyin Hammâd Hassân, *Nazariyyetü'l-maslaha fî'l-fikhi'l-İslâmî*, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire, 1981; Şelebî, Muhammed Mustafa, *Ta'lîlül-ahkâm*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1401/1981, ss. 292-300, 362-379; Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-İstislâh ve'l-mesâlihu'l-mürsele*, Dârü'l-Kalem, Dimaşk, 1988; Atar, *Fıkıh Usulü*, ss. 293-302; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, ss. 86-89; Boynukalın, Ertuğrul, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1998; *Mecelle*, mad. 19, 20, 25-32, 58, 1801.

²⁹⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Şâh Veliyyullâh, Ebû Abdilazîz Ahmed b. Abdirrahîm ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliga*, I-II, nşr. Muhammed Şerîf Sükker, 2. basım, Dârü İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1413/1992, ss. 21-22; Atar, *Fıkıh Usulü*, ss. 291-292; Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, ss. 350-355; Zeydân, *el-Vecîz*, ss. 378-385; Boynukalın, "Makâsîdû'ş-Şerîa", ss. 423-427.

²⁹⁵ Günümüz şartları içinde takip edilmesi gereken cihad yöntemlerini ekonomi, kültür ve son olarak savaşla ilgili olmak üzere üç noktada toplamak mümkündür. bk. Topaloğlu, Bekir, "Cihad", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 531-534, s. 531.

²⁹⁶ **Bid'at** (البدعة), Asr-ı saâdet'ten sonra ortaya çıkan, şer'î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar hakkında kullanılan bir terimdir. Bid'at çıkarmaya **ibtidâ'** (الابتداع), çıkaran veya işleyen kimseye de **mübtedi'** (المبتدع) denir. bk. Yaran, Rahmi, "Bid'at", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 129-131, s. 129.

²⁹⁷ Uludağ, *Emir ve Yasaklar*, ss. 49-113. Ayrıca bk. Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 295.

Bilinci yeterli düzeyde olmayan bir müslümanın imanı makbul olsa bile iman ettiği esaslara odaklanması; ibadetlerini hakkıyla yerine getirmesi; ekonomi, kültür ve silah aracılığıyla cihad etmesi ve bid'at çıkarıcılarla mücadele etmesi imkân dışı görünmektedir. Meselâ düşmanlara karşı silahlı mücadele yoluyla cihad yapıldığı sırada komaya giren bir müslüman askerin, dinin korunması bağlamında faydalı olamaması bir yana bilmeyerek zarar vermesi dahi mümkündür.

2) Bilincin “Canın Korunması” Çerçevesinde Etkisi

Canın korunması (المحافظة على النفس) da müslüman bireylerin ve İslâm toplumunun yükümlü kılındığı görevlerdendir. Bu noktada yeme, içme, giyinme, uyuma,²⁹⁸ mesken sahibi olma, tedâvi olma²⁹⁹ vb. zorunlu ihtiyaçlar meşrû kılınmış; belli şartlar dâhilinde spor yapmak teşvik edilmiş; intihar,³⁰⁰ ötanazi³⁰¹ ve başkasını öldürmek yasaklanmış ve adam öldürme suçu karşılığında kısas ve diyet gibi müeyyideler getirilmiştir.³⁰²

Bilinci yetersiz olan bir kişinin herhangi bir hayatî tehdit ya da tehlike durumunda kendisinin veya bir başkasının canını hakkıyla koruyamayacağı ve yeme,

²⁹⁸ Uyku insanın bedenlen dinlenebilmesi için hayatî öneme sahip bir ihtiyaçtır. Bu nedenle uzun süre uykusuz kalmak insanın beden sağlığını tehlikeye düşürebilmektedir. Bu yönüyle yeterli ölçüde uyumanın canın korunması hususunda önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

²⁹⁹ Hattâ içkinin tedavi ediciliği tıbben kesinlik kazandığı ve alternatif bir ilacın da bulunmadığı hâllerde içilmesi zaruret hükmünü alır; sınırlı olmak üzere ve geçici bir süre için caiz görülebilir. Meselâ kronik içki bağımlılarının tedavisinde böyle bir durum ortaya çıkabilir. bk. Baktır, Mustafa, "İçki", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 458-462, s. 461.

³⁰⁰ **İntihâr** (الإنتحار), sözlükte “kendini öldürmek” demek olup terim olarak “kişinin kendi hür iradesiyle ölümü seçip istemesi ve sonuçlarını bilerek kendisini öldürmesi” anlamına gelmektedir. bk. Hökelekli, Hayati, "İntihar", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 351-353, s. 351. İnsanın kendi canına kıyması büyük günahlardan birisi olarak kabul edilmektedir. bk. Zehebî, *Kebâir*, ss. 134-135.

³⁰¹ *Ötanazi (euthanasia)*, sözlükte “güzel / rahat / kolay / iyi ölüm” anlamında olup tıp literatüründe “kendisinin veya yakınlarının talebi ya da izni üzerine, iyileşmesi mümkün görülmeyen bir hastanın hayatını kısaltmaya veya sonlandırmaya yönelik her türlü faaliyet” şeklinde tanımlanmaktadır. İslâm’ın temel prensiplerine göre insan, yaşamına devam etme veya son verme gibi bir özgürlüğe sahip kılınmamıştır. Dolayısıyla kişilerin hayatlarını kısaltan veya bütünüyle ortadan kaldıran tasarrufları hukuken geçersiz sayılır. bk. Kaya, Ali, "İslâm Hukukuna Göre Ötanazi", *UÜİFD*, c. VI, sy. 6, Bursa, 1994, ss. 133-146, s. 133, 145; Yiğit, Yaşar, "İslâm Ceza Hukuku Açısından Ötanazi ve Hukukî Sonuçlarının Değerlendirilmesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XVI, sy. 3, Ankara, 2003, ss. 337-349, s. 337, 346. Ötanazi hakkında geniş bilgi için bk. İncoğlu, Sibel, *Ölme Hakkı (Ötanazi)*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999; Güven, Kudret, *Kişilik Hakları ve Ötanazi*, Nobel Yayın - Dağıtım, Ankara, 2000; İncoğlu, Sibel, Yaşama Hakkı Karşısında Ötanazi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997; Özkan, Nükhet, Türk Ceza Hukukunda Ötanazi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1997.

³⁰² Uludağ, *Emir ve Yasaklar*, ss. 115-136. Ayrıca bk. Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 296.

içme gibi gereksinimlerini tam anlamıyla karşılayamayacağı açıktır. Örneğin bir uyurgezer yatağından kalkıp pencereden veya balkondan düşmek suretiyle ölebilir.

3) Bilincin “Aklın Korunması” Çerçevesinde Etkisi

Aklın korunması (المحافظة على العقل) da bireysel ve toplumsal düzeyde müslümanları yükümlülük altına sokmaktadır. Bu çerçevede sarhoşluğun yanı sıra sarhoşluk verecek ölçüye ulaşmasa bile içki içilmesi³⁰³ ve uyuşturucu madde kullanılması yasaklanmış; uyku³⁰⁴ vb. yollarla zihnin dinlendirilmesi, düşünce hayatının geliştirilmesi ve ilmî faaliyetlerde bulunulması emredilmiştir.³⁰⁵

Yeterli bilince sahip olmayan birinin sağlıklı düşünebilmesi, aklını hakkıyla kullanabilmesi mümkün değildir. Sözelimi sarhoş bir kişi ne sağlıklı düşünüp aklını gerektiği gibi kullanarak mantıklı kararlar alabilir ne de okumak, dinlemek vb. yollarla düşünce dünyasını ve bilgi dağarcığını zenginleştirebilir.

4) Bilincin “Neslin Korunması” Çerçevesinde Etkisi

Neslin korunması (المحافظة على النسل) da İslâm’ın fert ve toplum bazında mükellefleri yükümlü kıldığı temel ilkelerdendir. Bundan dolayı evlilik meşrû kılınmış; aile hayatının korunmasına, çocuk sahibi olmaya ve çocukların terbiye edilmesine büyük önem verilmiş; zaruret olmadıkça çocuk düşürmek ve aldırtmak, gebeliği önlemek haram kılınmış; zina iftirası, zina ve zinaya götürme riski bulunan fiiller yasaklanmış ve söz konusu yasakları ihlâl edenlere çeşitli yaptırımlar öngörülmüştür.³⁰⁶

³⁰³ Makdisî, Ebû Muhammed Bahâuddîn, *el-Udde şerhu'l-Umde*, (birlikte: "el-Umde fi'l-fikhi'l-Hanbelî", Muvaffakuddin İbn Kudâme), I-II, Dâru Hirâ, Mekke, ts., c. II, s. 300; Haraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah, *Haraşî alâ Muhtasari Sîdî Halîl*, (birlikte: "Hâşiyetü's-şeyh Ali el-Adevî", es-Saîdî el-Adevî ve "el-Muhtasar", Ebû'l-Mevedde Ziyâuddîn Sîdî Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-Cündî), I-VIII (4 ciltte 8 cilt), (Bulak, 1318 baskısından ofsettir), Dâru Sâdır, Beyrut, ts., c. VII, s. 108; Sıddîk Hasan Han, Ebû't-Tayyib Muhammed, *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-düreri'l-behiyye*, (birlikte: "Dürretü'l-behiyye", Şevkânî), I-II (1 ciltte 2 cilt), Dâru't-Türâs, Kahire, ts., c. II, s. 284; Zeydân, Abdülkerîm, *el-Medhal li-dirâsâti's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, ts., s. 339.

³⁰⁴ Uyku insanın zihnen dinlenebilmesi için hayati öneme sahip bir ihtiyaçtır. Bu nedenle uzun süre uykusuz kalmak insanın akıl sağlığını bozabilmektedir. Bu yönüyle yeterli ölçüde uyumanın aklın korunması hususunda önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

³⁰⁵ Uludağ, *Emir ve Yasaklar*, ss. 137-153. Ayrıca bk. Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *Davâbitü'l-maslaha fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, 4. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1982, ss. 59-60; Bedrân, *Usûlü'l-fıkıh*, ss. 336-342; Eşkar, *a.g.e.*, s. 61; Alevî, Ali b. eş-Şerîf, *Ebvâbü'd-dühûl li-fehmi ilmi'l-usûl*, Menşûrâtü Matba'ati'n-Necâhi'l-Cedîde, Dâru'l-Beyzâ, 1418/1997, ss. 343-345; Karakaya, *a.g.e.*, s. 154; Pekcan, *a.g.e.*, ss. 179-237; Bardakoğlu, "Had", s. 549.

³⁰⁶ Uludağ, *Emir ve Yasaklar*, ss. 155-180. Ayrıca bk. Atar, *Fıkıh Usulü*, ss. 295-296.

Yetersiz bilince sahip bir kişinin zina ve zinaya götürebilecek yasak fiilleri işlemesi ya da bu suçların mağduru olması ve bazı durumlarda da aile birliğini bozması uzak bir ihtimâl değildir. Meselâ kötü niyetli bir hipnozcu, hipnozluysa cinsel açıdan istismar edebilir; sarhoş bir koca eşine ve çocuklarına söylediği kötü sözler ya da ortaya koyduğu zararlı fiiller nedeniyle aile birliğini temelinden sarsabilir.

5) Bilincin “Malın Korunması” Çerçevesinde Etkisi

Malın korunması (المحافظة على المال) da İslâm’ın kişisel ve toplumsal alanda müslümanları yükümlü kıldığı temel esaslardandır. Bunun gereği olarak haksız iktisap³⁰⁷ neticesinde zenginleşen kimsenin³⁰⁸ zenginleştiği miktarı iade etmesi hükme bağlanmış; rızık temin etmek üzere çalışmak farz kılınmış; fertlerin mülkiyet ve miras hakları kabul edilmiş; alım satım, kira, hibe, âriyet gibi muameleler meşrû kılınmış; mallarını korumaktan âciz olan akıl hastası, çocuk ve sefih gibi kimselerin hacir altına alınması esası getirilmiş; hırsızlık, gasp, başkasının malına zarar verme, ölçüde ve tartıda hile, rüşvet, faiz alıp verme, tefecilik, ihtikâr, kumar, kalpazanlık, gabn, alınan borcun zamanında ödenmemesi, dilenerek geçinme, malın itlâf ve ziyan edilmesi ve israf yasaklanmış; itlâf edilen malın tazmin ettirilmesi hükmü getirilmiş ve hırsız ile gâsıp için çeşitli müeyyideler ortaya konmuştur.³⁰⁹

Bilinci yetersizleşen bir kişinin kendisine ya da başkasına ait bir malın korunması noktasında pek çok yükümlülüğünü yerine getiremeyeceği muhakkaktır. Örneğin baygın birinin üzerindeki cüzdan, saat vb. özel eşyalarının hırsızlar tarafından çalınması; sarhoş bir kişiye akli başında olsa kabul etmeyeceği sözleşmelerin imzalatılması mümkündür. Ayrıca uyuşturucu madde, sarhoşluk vb. nedenlerle bilinci bozulan bir insanın bu süre içerisinde çalışmaması ya da çalışmasının yeterli verime

³⁰⁷ *Haksız iktisap*, hukukî bir sebebe dayanmadan bir şahsın mal varlığının başkası aleyhine çoğalmasındır. Modern hukuk literatüründe, bir kavram birliği bulunmamakla birlikte genellikle, *haksız iktisap*, *sebepsiz iktisap* ve *sebepsiz zenginleşme* tabirleri kullanılmaktadır. Arapça yazılan çağdaş fıkıh kitaplarında ise modern hukuktaki adlandırmaya uygun olarak **el-isrâ’ bilâ sebep, el-isrâ’ bi’l-bâtıl, el-fi’lü’n-nâfi’, el-kesb gayrû’l-meşrû’** gibi tabirler kullanılmaktadır. bk. Kaya, Ali - Çalış, Halit, "Haksız İktisap", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 211-216, s. 211.

³⁰⁸ Sebepsiz zenginleşme nedeniyle bir borcun doğması için, ne fakirleşenin ne de zenginleşenin fiil ehliyetine sahip olması gerekir. bk. Kaya, Ali, *İslâm Hukukunda Sebepsiz Zenginleşme*, Emin Yayınları, Bursa, 2005, s. 64. Dolayısıyla bir uyurgezer, kendisine ait bir mal ile sözelimi bir akıl hastasına ait malı ayrılmayacak derecede karıştırmış olsa, haksız iktisap hükümlerine göre iade borcu altına girmiş olur.

³⁰⁹ Uludağ, *Emir ve Yasaklar*, ss. 180-203. Ayrıca bk. Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 296.

sahip olmaması; işveren, müşteri ya da çalışma arkadaşlarıyla olan ilişkilerinin bozulması sebebiyle ekonomik kayıplarla karşılaşılması da kuvvetle muhtemeldir.

D) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN UNSURLARI AÇISINDAN ETKİSİ

Bilinç ve bilinç durumlarının sorumluluğun bütün unsurları üzerinde bazı açılardan etkili olduğu görülmektedir. Aşağıda bu etkiye yönelik bazı açıklamalar ve örnekler sunulacaktır.

1) Bilincin “Sorumlu” Bağlamında Etkisi

Sorumlu eğer hükmî şahıs ise bilinç sahibi olmadığı ve olamayacağı açıktır. Fakat sorumlu hakikî şahıs ise bilinçli de olabilir bilinçsiz de. Bilincinin olmaması kimi durumlarda kişinin bazı sorumluluklarını ortadan kaldırır. Örneğin, helâl yolla sarhoş olan kişinin cezaî sorumluluğu yoktur. Fakat bu durum bazı sorumluluklara engel değildir. Meselâ kusur sorumluluğunun aranmadığı durumlarda helâl ya da haram yolla sarhoş olmasına bakılmaksızın kişi, sarhoş iken başkalarının canına ve malına verdiği zararları tazminle yükümlüdür.³¹⁰

2) Bilincin “Sorumlu Kılan” Bağlamında Etkisi

Sorumluluğun mercîi, sorumluluğun merkezi ve sorumluluğun kaynağı ifadeleriyle de anılan *sorumlu kılan*a dair görüşler, hukukun temeline ilişkin nazariyeler çerçevesinde iki kısım hâlinde incelenebilir.³¹¹ Bu açıdan bakıldığında birinci kurama göre sorumluluklar irade dışı nedenlerden kaynaklanmaktadır. İradenin olmayışı yeterli bilincin de olmayışını gerektirir ancak bilinçaltı işleyişe engel değildir. Bu nedenle bu kuramın özellikle toplumsal olgulara ve gerçekliğe vurgu yapan savunucularının ortaya koyduğu *Sosyolojik Pozitivizm*³¹² akımına göre *toplumsal bilinçaltının*. (اللا شعور الجمعي) sorumlulukların temeli olduğu söylenebilir. İkinci kurama göre ise sorumluluklar iradeye dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kuram da kendi içinde üç farklı biçimde savunulmuştur. a) Tanrısal irade kuramı: Bu görüşe göre sorumlulukların asıl kaynağı

³¹⁰ Nevâvî, Abdülhâlik, *et-Teşrî'u'l-cinâi fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye ve'l-kânûni'l-vaz'i*, yay.y., Beyrut, ts., s. 188; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 143.

³¹¹ Hukukun temeline dair kuramlar hakkında çalışmamızın ikinci bölümünde “Bilincin Hakkın Meşrûluğu Bağlamında Etkisi” konusu işlenirken bilgi verilmişti. Ayrıca bk. Bilge, *a.g.e.*, ss. 181-187; Gözler, *Hukuka Giriş*, ss. 187-202.

³¹² Bu ekol hakkında çalışmamızın ikinci bölümünde “Bilincin Hakkın Meşrûluğu Bağlamında Etkisi” konusu işlenirken bilgi verilmişti. Ayrıca bk. Bilge, *a.g.e.*, ss. 185.

Tanrı'nın iradesidir. Bu bağlamda eğer Tanrı'yı bilinçli bir varlık olarak kabul edersek *Tanrısâl bilincin*, bu teoriye göre sorumluluğun merkezi olması noktasında birinci derecede etkin olduğunu görürüz. b) Beşerî irade kuramı: Bu görüşe göre sorumlulukların asıl kaynağı siyasal iktidara sahip olan kişi ya da kişilerin iradesidir. Buradan hareketle, bu kuramda *topluluk bilincine* (الشعور الجماعي) etkin bir rol verildiğini söyleyebiliriz. c) Genel irade kuramı: Toplumsal sözleşme kuramı adıyla da anılan bu görüşe göre, sorumlulukların kaynağı insanların birbirleriyle uzlaşan iradeleridir. Dolayısıyla bu görüş de *toplumsal bilinci* (الوعي الاجتماعي) veya daha ileri seviyedeki *ortak bilinci* (الوعي المشترك) sorumlulukların merkezi olması konusunda etkin kılmaktadır.

3) Bilincin “Sorumluluğun Sebebi” Bağlamında Etkisi

Kimi bilinç durumlarının bazı sorumlulukların ortaya çıkmasında başlı başına bir sebep olduğu görülmektedir. Sözgelimi haram yolla sarhoşluk³¹³ ve uyuşturucu madde etkisinde olma³¹⁴ başlı başına birer suçtur. Dolayısıyla söz konusu suçlar, ilgili cezaî sorumluluğun sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır.

E) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN DOĞMASI AÇISINDAN ETKİSİ

Sorumluluğun doğması başka bir ifadeyle *sorumluluğun ortaya çıkması* için sorumluluğa ait bütün unsurların aynı zamanda var olması gerekir. Bu unsurlardan birisi dahi eksik olduğunda sorumluluktan söz edilemez. Meselâ bir akıl hastasının farz namazı kılmamasının kendisi için ibadet sorumluluğu gerektirmeyişinin birbiriyle bağlantılı iki nedeni vardır. Birincisi, sorumluluğun sebebinin yani ibadet yükümlülüğünün ihlâlinin var olmayışı; ikincisi de söz konusu şahsın yükümlü tutulmayışının gereği olarak sorumlu da olmayacağıdır. Daha açık bir ifadeyle akıl hastası, Allah (cc) tarafından farz namazı kılmakla yükümlü kılınmadığı için

³¹³ İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî, *Kitâbü'l-icmâ'*, s. 30; Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn, *Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*, I-IV, nşr. Muhammed Yûsuf el-Bennûrî, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1357/1938, c. IV, s. 302; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. II, s. 504.

³¹⁴ Şerbâsî, *a.g.e.*, c. II, s. 286; Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, s. 406; Karaman, Hayrettin, *Günlük Hayatımızda Helâller Haramlar*, 7. basım, Nesil Yayınları, İstanbul, 1995, s. 50; Özcan, İsmail, *Bilim ve Din Işığında İçki ve Sigara*, Hisar Yayınları, İstanbul, ts., s. 53.

yükümlülüğünü ihlâl edip müeyyideyi hak etmesi düşünölemeyeceğinden sorumluluk da meydana gelmemektedir.³¹⁵

Bilinç yetersizliği bazı sorumlulukların doğmasına engel olmaktadır. Meselâ rüya, insanın bilincinin yetersizleştiği bir durumdur. Dolayısıyla İslâm'da insanın sorumluluğu açısından kişinin uyanıklık hâli ve aklını kullanabilmesi esas kabul edildiği için rüyanın sorumluluk doğurucu objektif bir delil olarak görülmesi mümkün değildir.³¹⁶ Çünkü rüyaların şeytan kaynaklı olması ya da günlük olayların etkisiyle görülmesi ihtimali güçlü bir şekilde ve her zaman vardır. Ayrıca rüyaların çoğu kere net hatırlanamaması ve rüyayı görenin doğru ya da yalan söylediğini tespit edecek bir ölçütün bulunmayışı da rüyanın sübjektif bir olgu olarak kabul edilmesi gerektiği sonucunu doğurmaktadır.³¹⁷ Bu bilgiler ışığında konuyu birkaç farazî örnekle somutlaştıralım. a) Hâkim A, rüyasında Hz. Peygamber'in (sav) kendisine hâlen yargıladığı sanık B'nin suçlu olduğunu ve cezalandırılması gerektiğini söylemiştir. Bu durumda A, söz konusu rüyaya dayanarak hiçbir objektif delile dayanmaksızın B'yi mahkûm edemez.³¹⁸ b) X şehrindeki bir baba, rüyasında oğlunun da içinde bulunduğu bir uçağın düştüğünü ve tüm yolcuların öldüğünü görmüştür. Ertesi gün baba oğlunu uçakla B şehrine göndermiş malesef uçak düşmüş ve kurtulan yolcu olmamıştır. Bu durumda baba, oğlunun veya diğer yolcuların ölümünden hiçbir şekilde sorumlu tutulamaz.³¹⁹

Bilincin sorumluluğun doğmasına etkisi doğrudan ya da dolaylı olarak meydana gelebilmektedir. *Bilincin sorumluluğun doğmasına doğrudan etkisi*, bir bilinç

³¹⁵ Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed, *Usûlü'l-Pezdevî (=Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl)*, (birlikte: "Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî", Abdülazîz el-Buhârî), I-IV, gözden geçiren: Hasan Hilmi Rizevî, yay.y., Mekteb-i Sanâyi Matbaası, İstanbul, 1307/1890, c. IV, ss. 121-123, 262-275; Abdülazîz el-Buhârî, a.g.e., c. IV, ss. 121-123, 262-276; Zeydân, *el-Vecîz*, ss. 102-103; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 149; Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, ss. 252-253; Dönmez, "Cünûn", s. 127.

³¹⁶ Uludağ, Süleyman, "Rüya", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 309-310, s. 310.

³¹⁷ Köksal, İsmail, "Rüyaların Fıkıh Boyutu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13, Elazığ, 2008, ss. 35-54, s. 49.

³¹⁸ Benzer bir örnek için bk. Hitu, Muhammed Hasan, *el-Vecîz fî usûli't-teşrî'i'l-İslâmî*, 3. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1410/1990, s. 487. Hırsızlık suçunun aydınlatılmasında rüya ve tabirinin İslâm tarihinde kullanılmış olduğuna ilişkin örnekler ve değerlendirmeleri için bk. Schimmel, Annemarie, *Halifenin Rüyalari: İslâm'da Rüya ve Rüya Tabiri*, (özgün adı: *Die Traume des Kalifen: Traume und ihre Deutung in der islamischen Kultur*), haz. Ergun Kocabıyık, çev. Tuba Erkmen, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, ss. 76-77.

³¹⁹ Benzer bir örnek için bk. Açıkalin, Bünyamin, Kur'ân-ı Kerîm'de Rüya Kavramı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, s. 51.

durumunun sorumluluğun unsurlarından birisi olarak kabul edildiği hâllerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Hanefî fıkıh literatürünün bir kısmında sarhoşluk şarap içmeden ayrı bir suç kabul edilip bu suçun cezasından **haddü's-sükr** (حد السكر) şeklinde ayrı bir had cezası olarak söz edilmektedir.³²⁰ Dolayısıyla burada bilinç durumlarından birisi olan sarhoşluk bir suç kabul edilmekte yani ilgili cezaî sorumluluğun doğmasına doğrudan etki eden bir unsur olarak görülmektedir.

Bilincin sorumluluğun doğmasına dolaylı olarak etkisi ise bir bilinç durumunun ya da bilincin yetersiz olup olmayışının sorumluluğun unsurlarından birisi olarak kabul edilmediği hâllerde ortaya çıkmaktadır. Sözgelimi rızası olmaksızın birisini hipnotize edip bu süre içerisinde hipnozluğun işine gidip çalışmasına bilmeyerek bile olsa engel olan hipnozcu, söz konusu kişinin maddî kaybını yani zararını tazmin etmek zorundadır.³²¹ Bu örnekte görülüyor ki bilinç durumlarından birisi olan hipnoz bir sorumluluk unsuru olmamakla beraber tazmin sorumluluğunun doğmasına etki etmiştir.

F) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN AĞIRLAŞMASI AÇISINDAN ETKİSİ

Sorumluluğun ağırlaşması, sorumlu hakkında bazı gerekçelerle aslı müeyyidenin yanı sıra ek ve/veya tamamlayıcı yaptırımların da öngörülmesini ya da daha ağır bir yaptırımın hükme bağlanmasını ifade eder. Meselâ ihsan³²² şartlarını taşımayan bir kişi zina ettiğinde yüz sopa ile cezalandırılırken;³²³ bu şartları taşıyan kimsenin zina suçunun cezası recm³²⁴ olarak belirlenmiştir.³²⁵

³²⁰ Kâsânî, *a.g.e.*, c. VII, s. 33; İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, c. IV, s. 3; Bilmen, *Kâmûs*, c. III, s. 253. Ayrıca bk. Husarî, Ahmed Muhammed, *el-Hudûd ve'l-eşribe fî'l-fikhi'l-İslâmî*, 2. basım, Mektebetü'l-Aksâ, Amman, 1980, ss. 228-249; Bardakoğlu, "Had", s. 548; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 143.

³²¹ "Zarar izâle olunur." *Mecelle*, mad. 20.

³²² **İhsân** (الإحسان) fıkıh literatüründe "bir kimsenin fiilen veya hükmen zinaya karşı tam bir koruma altında olması ve bunu sağlayacak belli bir konuma sahip bulunması" şeklinde bir anlam taşır ve recm cezasının uygulanabilmesi için suçluda, zina iftirasında haddin uygulanabilmesi için ise mağdurda aranan niteliği ifade eder. bk. Dağcı, Şâmil, "İhsân", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 546-548, s. 546. **Muhsan** (المحصن) ise âkıl, bâliğ, hür, müslüman ve iffetli olan erkektir. Bu özelliklere sahip kadına da **muhsane** (المحصنة) denir. Bu şartlar kazf muhsanlığı içindir. Recm uygulaması için gerekli olan ihsan şartında ise, ilâve olarak, hür bir kadınla meşrû bir evlilik içinde fiilen cinsel ilişkide bulunmuş olma şartı da bulunmaktadır. bk. Erdoğan, *Sözlük*, s. 324.

³²³ Bu konuda Yüce Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: "Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun..." (الزانية والزانی فاجلدوا كل واحد منهما مائة جلدة...) (en-Nûr 24/2). Ayrıca bk. Şevkânî, *Neylül-evtâr*, c. VII, ss. 249-252.

³²⁴ **Recm** (الرجم), muhsanlık şartını hâiz bulunan zâni ile zâniyeyi belli bir şekil üzere taşıyarak öldürmektir. bk. Erdoğan, *Sözlük*, s. 381.

³²⁵ Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî, *Bidâyetü'l-mübtedi fî fikhi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, nşr. Hâmid İbrâhîm Kersûn ve Muhammed Abdülvehhâb Buhayrî, Matba'atü Muhammed Ali Sabîh, Kahire,

Tespit edebildiğimiz kadarıyla beşerî ceza hukukunda *cezaî sorumluluğu* *ağırlaştırıcı bilince ilişkin sebepler* “kusur yeteneği olmayanların suçun işlenmesinde araç olarak kullanılması,³²⁶ suçun ruh bakımından kendisini savunamayacak / idare edemeyecek durumda bulunan kişiye karşı işlenmesi,³²⁷ işlenen suç nedeniyle mağdurun bitkisel hayata girmesi,³²⁸ mağdurun herhangi bir araç ile kendini bilemeyecek ve savunamayacak duruma getirilmesi³²⁹ ve suçun hileli vâsıtalar kullanılarak işlenmesi”³³⁰ olarak hükme bağlanmıştır.

Kanaatimizce yukarıda sayılan sebeplerin İslâm hukuku açısından da cezaî sorumluluğun ağırlaşmasına neden olacakları rahatlıkla kabul edilebilir. Bu bağlamda bir uyurgezerin eline bıçak verilerek adam öldürmede araç olarak kullanılması; narkozun etkisindeki bir hastaya tecavüz edilmesi; müessir fiil nedeniyle mağdurun bitkisel hayata girmiş olması ve hipnozcinun hipnozludan kasasının şifresini öğrenip paralarını çalması³³¹ durumlarında işlenen söz konusu suçların karşılığında aslî cezalara ilaveten ta’zîr nevinden tamamlayıcı cezaların da verilmesi uygun olacaktır. Bu şekilde İslâm’ın en önemli beş değer olarak kabul ettiği din, can, akıl, nesil ve malın korunmasıyla beraber kamu düzeninin sağlanması da kolaylaşacaktır.

G) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN HAFİFLEMESİ AÇISINDAN ETKİSİ

Sorumluluğun hafiflemesi, sorumlu hakkında öngörülen müeyyidelerden bazılarının birtakım gerekçelerle³³² uygulanmamasını³³³ ya da müeyyidelerin hafifletilerek hükme bağlanmasını ifade eder. Örneğin Mâlikî mezhebine göre hırsızlık

1355/1936, s. 105; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, I-IX, nşr. Mahmûd Matrahî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996, c. VII, s. 119; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IX, s. 75; Buhâtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, c. VI, s. 91; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, c. VII, ss. 249-252.

³²⁶ 2004 tarihli TCK, mad. 37.

³²⁷ 2004 tarihli TCK, mad. 82, 86, 94, 96, 102, 109, 142, 149, 229.

³²⁸ 2004 tarihli TCK, mad. 87, 89, 95, 102, 104.

³²⁹ 1926 tarihli TCK, mad. 148, 501.

³³⁰ 1926 tarihli TCK, mad. 414, 416, 429, 430, 436.

³³¹ Nitekim 1926 tarihli TCK’nın 501. maddesinde mağdurun herhangi bir vâsıta ile *kendini bilmeyecek veya müdafaa edemeyecek hâle getirilmesi* hırsızlık cürmünde cebir ve şiddet kapsamında sayılmıştır.

³³² İslâm ceza hukukunda hastalık, yaşlılık ve bedensel zayıflık cezaların hafifletilerek uygulanması için bir sebeptir. Meselâ sopa cezası bu durumdaki suçluya adet olarak olmasa da vâsıta ve uygulanış şeklinde hafifletme yapılarak uygulanır. bk. Çolak, Abdullah, İslâm Ceza Hukukunda Hafifletici Sebepler, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1999, s. 245. karş. es-Sâd 38/44; İbn Mâce, “Hudûd”, 18; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 34; 1982 Anayasası, mad. 104.

³³³ Müeyyidelerden bazılarının uygulanmaması bir açıdan bakıldığında kısmen de olsa *sorumluluğun kalkması* anlamına gelmektedir.

suçunun cezasının hafifletilmesi noktasında hırsızın maddî durumu esas alınır. Eğer hırsız fakir ise sadece eli kesilir; ayrıca çaldığı şey ödettirilmez. Görülüyor ki Mâlikî mezhebinde hırsızlık suçunun ek müeyyidesi olarak kabul edilen çalınan malın tazmini, hırsızın fakir olması nedeniyle uygulanmamakta dolayısıyla bu şahsın cezaî sorumluluğu hafifletilmektedir.³³⁴

Bilindiği üzere suçun ağırlığı fâilin bilgi, irade ve niyetiyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğundan adam öldürme suçunun (katil)³³⁵ günah, kısas, diyet, mirastan mahrumiyet ve kefâret şeklinde beş başlık altında toplanabilecek dinî ve hukukî sonuçları başka bir ifadeyle uhrevî ve dünyevî müeyyideleri buna göre belirlenir.³³⁶

Bu bilgiler ışığında katil suçuna ilişkin cezaî sorumluluğun kâtilin bilinç durumuna bağlı olarak nasıl hafiflediğini şu şekilde özetleyebiliriz: Sözgelimi A uyurken B'nin üzerine düşmüş ve ölümüne sebep olmuştur. Kasıt-hata ekseninde, özellikle Hanefî fakihlerince dile getirilen ve “**hata yerine geçen** (ما أجرى مجرى الخطأ)³³⁷ öldürme” diye isimlendirilen bu durumda, kasıt ve hatadan farklı olarak ölüm, fâilin hiç kimseyi öldürme niyeti taşımayan bir fiili neticesinde meydana gelmiştir. Bu nedenle A, günah işlemiş sayılmayacak; kısas edilmeyecek; diyet miktarı hafifletilecek ve akraba çevresine ya da mensup olduğu dayanışma grubuna (âkile) geniş bir zaman dilimine yayılarak ödetilecek; bazı fakihlere göre mirastan mahrum bırakılmayacak; fakat kefâret ödeyecektir. Kısaca A, ittifakla günah ve kısastan; bazı fakihlere göre ise mirastan mahrum olmaktan kurtulacak ve diyet konusunda da kendisine kolaylık sağlanacaktır. Dolayısıyla bir bilinç durumu olan uyku, kefâret dışındaki müeyyidelerin tamamına etki etmek suretiyle katil suçuna ilişkin cezaî sorumluluğun hafiflemesine neden olmaktadır.³³⁸

³³⁴ İbn Rüşd el-Hafîd, *a.g.e.*, c. II, s. 339; İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*, s. 238; Desûkî, *a.g.e.*, c. IV, s. 347.

³³⁵ **Katil** (القَاتِل), İslâm hukukunda bir kimsenin hukuken can dokunulmazlığı bulunan bir şahsın ölümüne yol açacak bir davranışta bulunmasını, teknik tabiriyle adam öldürme cürmünü ifade eder. Bu fiili işleyene **kâtîl** (القَاتِل), öldürülene de **maktûl** (المَقْتُول) denir. bk. Bardakoğlu, Ali, "Katil", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 45-48, s. 45.

³³⁶ Bardakoğlu, "Katil", ss. 47-48.

³³⁷ bk. Mergînânî, *Bidâyetü'l-mübtedi*, s. 239; Kâsım Konevî, Kâsım b. Abdullâh b. Emîr, *Enîsü'l-fukahâ fî ta'rîfâti'l-elfâzi'l-mütedâvile beyne'l-fukahâ*, nşr. Ahmed b. Abdürrezzak el-Kebîsî, Dârü'l-Vefâ, Cidde, 1406/1986, s. 292; *Mi'yârü'l-adâle*, mad. 19. Bu tür katil suçlarının şibh-i amd grubuna dâhil edilmesine dair bk. İbn Kudâme, *Umdetü'l-fikh*, s. 133.

³³⁸ bk. Kâsânî, *a.g.e.*, c. VII, ss. 233-327; Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, (birlikte: "el-Muhtâr li'l-fetvâ", Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî), I-V (1 ciltte 5 cilt), nşr.

H) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN ERTELENMESİ AÇISINDAN ETKİSİ

Sorumluluğun ertelenmesi kavramıyla sorumlu hakkında öngörülen müeyyidenin uygulanmasının birtakım gerekçelerle uygun bir süre geciktirilmesini kast ediyoruz.³³⁹ Meselâ İslâm hukukunda hadlerin infazında adalet ve hakkaniyet esas kabul edildiği için suçlunun cezaya güç yetiremeyecek derecede hasta veya zayıf oluşu gibi durumlarda hadlerin infazı makul bir süre tecil edilebilmektedir.³⁴⁰

Sorumlunun bilinç durumu bazı hâllerde müeyyidenin uygulanmasının bir süre ertelenmesine sebep olabilmektedir. Meselâ kişiye sarhoşluk hâlinde sarhoş olma cezası (haddü's-sükr) uygulanmayıp ayılması beklenir. Söz konusu haddin suçlu ayıldıktan sonra tatbik edilmesinin³⁴¹ bilincin yetersizleşmesiyle eleme³⁴² karşı duyarlılık da azalacağı için uygulanacak cezanın suçlu açısından pek de caydırıcı olamayacağı³⁴³ gibi çok önemli bir gerekçesi vardır.

I) BİLİNCİN SORUMLULUĞUN KALKMASI AÇISINDAN ETKİSİ

Sorumluluğun kalkması sorumluluk sebebi olan fiile ya da bu fiilin fâiline bağlı sebeplerle veya dünyevî müeyyidenin uygulanmasını düşüren nedenlerle meydana gelmekte olup bunlara *sorumluluğu yok eden sebepler* anlamında **el-esbâbü'l-mu'dime li'l-mes'ûliyye** (الأسباب المعدمة للمسؤولية)³⁴⁴ denilmektedir.

Mahmûd Ebû Dakîka, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987, c. V, s. 116; Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, I-VIII, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1386/1967, c. VII, ss. 245-401; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. II, ss. 3-204; Bardakoğlu, "Katil", ss. 47-48.

³³⁹ İslâm ceza hukukunda hamilelik vb. nedenlerle ölüm cezalarının ertelenmesinin hafifletici sebep kabul edilmesinin daha uygun olacağına dair düşünce için bk. Çolak, *a.g.tz.*, s. 245.

³⁴⁰ Bardakoğlu, "Had", s. 550.

³⁴¹ Zeydiyye mezhebine göre haddin uygulanması konusunda sarhoşun ayılmasını beklemek gerekli değildir. bk. Şevkânî, *es-Seylül-cerrâr*, c. IV, s. 349. Zâhirî mezhebinden bazı fakihlerin cumhurun görüşüne muhalif olarak sarhoşa bu hâldeyken had cezasının uygulanabileceği kanaatinde olduğuna dair bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*, c. XII, s. 65. Fakat Zâhirî mezhebi fakihlerinin bu konudaki görüşü dikkatle incelendiğinde, aslında onların hiçbir şeyin hissedilmediği ve anlaşılmadığı tam sarhoşluk seviyesine ulaşmayan tam olmayan sarhoşluk hâlinde haddin uygulanması kanaatinde oldukları anlaşılr. bk. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. XI, s. 371.

³⁴² **Elem** (الآلم) insanın fizikî ve psikolojik yapısının duyduğu acı ve ıstırap (bk. Kutluer, İlhan, "Elem", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, ss. 23-25, s. 23) olduğuna göre söz konusu yapılardaki duyarsızlaşmanın elemin hissedilmesini de zayıflatacağı rahatlıkla söylenebilir.

³⁴³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IX, s. 32; İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*, s. 237; Meydânî, Abdülganî b. Tâlib, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, (birlikte: "el-Muhtasar", Kudûrî), I-IV (1 ciltte 4 cilt), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985, c. III, s. 194.

³⁴⁴ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. I, s. 125.

a) *Sorumluluğun fiile bağlı sebeplerle kalkması: Esbâbü'l-ibâha* (أسباب الإباحة)³⁴⁵ ve *hukuka uygunluk sebepleri*³⁴⁶ adlarıyla da anılan sorumluluğun meşrû müdafaa, mağdurun rızası, te'dîb hakkının kullanılması, tıbbî müdahaleler, sportif etkinlikler, kanı heder sayılanların öldürülmesi ve meşrû yetkinin kullanılması gibi fiile bağlı sebeplerle kalkması durumunda fiil haram / yasak olmaktan çıkıp mubah hâle gelmektedir. Dolayısıyla fâil dinî ya da dünyevî bir müeyyideyle karşılaşmamaktadır.

b) *Sorumluluğun fâile bağlı sebeplerle kalkması: Genel anlamda mevâni'u'l-mes'ûliyye* (موانع المسؤولية),³⁴⁷ *isnad yeteneğini kaldıran hâller*,³⁴⁸ cezaî sorumluluk özelinde ise *esbâbü ref'i'l-ukûbe* (أسباب رفع العقوبة)³⁴⁹ ifadeleriyle de isimlendirilen sorumluluğun akıl hastalığı, bilinçsizlik, yaş küçüklüğü, ikrah ve zarûret gibi fâile bağlı sebeplerle kalkması durumunda fiil haram / yasak olmaktan çıkmamakla birlikte dinî ve dünyevî müeyyideler tamamen ya da kısmen³⁵⁰ düşmektedir.

c) *Sorumluluğun dünyevî müeyyidesinin uygulanmasını düşüren sebepler: Ceza mahallinin yok olması, af, sulh, tövbe, kısasa vâris olmak, zamanaşımı ve şüphe vb.* sebepler bazı durumlarda dünyevî müeyyidenin uygulanmasını imkânsız kılarsa da uhrevî sorumluluk devam etmekte ve hattâ bazen dünyada da alternatif müeyyideler devreye sokulmaktadır.³⁵¹

A, B'yi rızası ve bilgisi olmaksızın sözgelimi özel bir ilaç içirerek hipnotize etmiştir. A yaklaşık iki gün süresince B'yi hipnozda tutmuş ve ona çeşitli yasak fiiller işletmiştir. Meselâ B bu süre içerisinde A'nın yönlendirmeleri neticesinde namaz kılamamakla kalmamış, içki içmiş ve hırsızlık yapmıştır. Bu olayda hipnoz nedeniyle bilinci yetersizleşip iradesi B'nin eline geçen A'nın sorumluluk durumunu şu şekilde açıklayabiliriz: A, kendi kasıt, kusur ya da ihmâli olmaksızın hipnoza girdiği için bilinci helâl yolla yetersizleşmiş sayılır. Bu durumda ne yaptığını bilecek durumda olmadığı için namaz kılmadığı, içki içtiği ve hırsızlık yaptığı için günah kazanmaz. Beş vakit

³⁴⁵ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. I, s. 125; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 467.

³⁴⁶ Cin - Akgündüz, *Türk - İslâm Hukuk Tarihi*, c. I, s. 312.

³⁴⁷ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. IV, s. 319.

³⁴⁸ Cin - Akgündüz, *Türk - İslâm Hukuk Tarihi*, c. I, s. 313.

³⁴⁹ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 468.

³⁵⁰ Müeyyidelerin kısmen düşmesi bir açıdan bakıldığında *sorumluluğun hafiflemesi* anlamına da gelmektedir.

³⁵¹ Çolak, *a.g.tz.*, ss. 135-142.

namaz süresince devam eden akıl hastalığı, baygınlık ve koma hâlinde geçen namazların kazasının gerekmeceği kuralına³⁵² kıyasen namazlarını kaza etmez. İçki içmesi ve hırsızlık yapması nedeniyle kendisine had cezası uygulanmaz.³⁵³

Bilindiği üzere İslâm ceza hukukunda kısas ve ta'zîr cezalarının affi³⁵⁴ genel olarak kabul edilmiştir. Buna karşılık mağdur tarafından dava açılmasına bağlı olmayan had cezalarında af hiçbir şekilde mümkün değildir. Dava açılmasına ihtiyaç gösteren hadlerde – ki bunlar kazf ve hırsızlık suçlarına uygulanan hadlerdir – ise af söz konusu olabilir.³⁵⁵ Bütün fukahâyâ göre affeden kimsenin âkıl olması şart olduğuna³⁵⁶ göre bilinci yetersiz bir kişinin affetmesi geçersizdir. Sözelimi A, kendisine zina iftirası atan B'yi affettiğini söylese, fakat sonradan kendisinin kullandığı bir ilacın etkisiyle bilincinin yetersizleşecek ölçüde bozulmuş olduğu anlaşılrsa söz konusu af geçerliliğini yitirir. Dolayısıyla affin kazf suçunun cezasını düşürebilmesi için affeden kişinin yeterli bir bilince sahip olması gerekmektedir.

³⁵² Yaşaroğlu, "Kazâ", s. 113.

³⁵³ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, ss. 591-592.

³⁵⁴ **Af** (العفو) genel olarak "bağışlama ve sorumluluktan kurtarma" anlamına gelir. bk. Çağrıçı, Mustafa, "Af", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 394-395, s. 394. İslâm hukuku açısından ise af, "sanık hakkındaki hukukî takibattan vazgeçme veya mahkûmun cezasının bir kısmını yahut tamamını bağışlama" anlamında kullanılır. bk. Atar, Fahrettin, "Af", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 395-396, s. 395.

³⁵⁵ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, ss. 191-193; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, ss. 258-259, c. II, ss. 774-777; Akşit, Mustafa Cevat, *İslâm Ceza Hukuku ve İnsânî Esasları*, İstanbul Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, ts., s. 60; Atar, "Af", s. 395.

³⁵⁶ Kâsânî, *a.g.e.*, c. VII, ss. 246-249; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. VI, s. 174; Şafak, *Mukayeseli Hukuk*, ss. 81-83; Atar, "Af", s. 395.

SONUÇ

“İslâm Hukukunda Bilincin Hak ve Sorumluluklara Etkisi” başlığını taşıyan ve giriş, üç bölüm ve ekten oluşan çalışmamızda aşağıdaki sonuçlara ulaşmış bulunmaktayız.

Psikoloji ve felsefe başta olmak üzere pek çok bilim dalında temel kavramlardan birisi olarak kabul edilen bilincin geçmişten günümüze çok çeşitli tanımları yapılmıştır. Söz konusu tanımlarda eksik ve/veya yanlış anlaşılmaya müsait yönler bulunduğu için kanaatimizce *bilinç*, “**insana özgü, öznel ve nesnel gerçekliğin farkında olma yetisidir**” şeklinde tarif edilmelidir.

Bilinç öncelikle *tam bilinç / bozuk bilinç* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bozuk bilinç de *yeterli bozuk bilinç / yetersiz bozuk bilinç* şeklinde iki kısımdır. Her bir bozuk bilinç türü de *helâl yolla oluşan / haram yolla oluşan* biçiminde iki çeşide ayrılmaktadır. Söz konusu dört bozuk bilinç türünün her biri de kendi arasında *çok kısa süreli / kısa süreli / uzun süreli / çok uzun süreli* şeklinde dörtlü tasnife tabidir.

Bilincin *özne, nesne ve farkındalık* olmak üzere üç unsuru vardır. Bu unsurların ancak üçünün birden aynı zamanda var olması hâlinde bilinçten ve dolayısıyla bilinçlilikten söz edilebilir.

Bilincin, etkin olup olmamasına bağlı olarak *bilinçlilik* ve *bilinçsizlik* olmak üzere iki basamağı vardır. Söz konusu basamakların yani insanın bilinçli olup olmadığının tespit edilebilmesi *iç gözlem, dış gözlem* ve *beyin dalgalarının incelenmesi* yöntemleriyle mümkün olmaktadır.

Arapça’da bilince anlam bakımından en yakın iki kavram *şuur* ve *va’y*dir. *Akıl, temyiz gücü, irade* ve *ehliyet* de bilinci kapsayan mânaya sahip önemli mefhumlardır.

Bilinç durumları normal ve değişik olmak üzere iki kısma ayrılır. *Normal bilinç durumları*, uyku, baygınlık, sarhoşluk vb. sebeplerle bozulmamış, uyanıklık ve algı seviyelerinin olağanın alt ve üst sınırlarını aşmadığı psikolojik durumların ifadesidir. *Değişik bilinç durumları* ise gündelik yaşantının ve olağan olarak adlandırılabilir

algı-bilinç akardengesinin ve her zaman yaşanan bilincin haricinde varılabilecek bilinç hâllerini anlatmak için kullanılan genel bir kavram olup genel ve özel olmak üzere iki çeşittir. *Genel değişik bilinç durumları*, bütün insanlar tarafından yaşanan uyku ve rüya gibi değişik bilinç durumlarıdır. *Özel değişik bilinç durumları* ise sadece bazı insanlar tarafından yaşanan hipnoz, baygınlık, sarhoşluk ve uyuşturucu madde etkisinde olma gibi değişik bilinç durumlarıdır.

Haklara yönelik bilinç hakların farkına varılmasına; *hak bilinci* de haklara toplumsal ve insancıl bir nitelik kazandırılmasına ve hakkın bir evrensel ortak değer olarak hak ettiği yere ulaştırılmasına sebep olmaktadır. Sağlık hakkı, dinlenme hakkı, âdil yargılanma hakkı ve çalışma hakkı çerçevesinde ele alınan *bilince ilişkin haklar* ise fikhî açıdan önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bilincin hakkın konusuna, sahibine, borçlusuna ve meşrûluğuna önemli hukukî etkileri vardır. Ayrıca bilinç özellikle uyku, hipnoz, baygınlık ve sarhoşluk gibi çeşitli görünüşleri aracılığıyla hakların kazanılması, kullanılması, korunması ve sona ermesi açısından da etkin bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sorumluluklara yönelik bilinç sorumlulukların fark edilmesine; *sorumluluk bilinci* de sorumluluklara toplumsal ve insancıl bir nitelik kazandırılmasına ve sorumluluğun bir evrensel ortak olgu olarak hak ettiği yere ulaştırılmasına sebep olmaktadır. Dinin korunması, canın korunması, aklın korunması, neslin korunması ve malın korunması çerçevesinde incelenen *bilince ilişkin sorumluluklar* ise fikhî açıdan önemli neticeler doğurmaktadır. Bilincin sorumluluğun unsurları olan sorumlu, sorumlu kılan ve sorumluluğun sebebi olgularına önemli hukukî etkileri vardır. İlâveten bilinç özellikle uyku, hipnoz, baygınlık ve sarhoşluk gibi çeşitli tezâhürleri vesilesiyle sorumluluğun doğması, ağırlaşması, hafiflemesi, ertelenmesi ve kalkması açısından da etkili bir mefhum olarak ortaya çıkmaktadır.

Bilince ilişkin yüzlerce terim ve deyim psikoloji ve felsefe gibi bilim dallarına dair eserlerin yanı sıra fıkıh, kelâm ve tasavvuf başta olmak üzere çeşitli İslâmî ilimlere ait pek çok kaynakta da sıkça kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- "Âfet", *Mv.Fİ*, c. I, Kahire, 1386/1966, ss. 52-56.
- "Âgâhî", <http://fa.wikipedia.org>, 03.10.2009.
- "Akl", *Mv.F*, c. XXX, Küveyt, 1415/1994, ss. 264-266.
- "Bireysel Haklar", <http://tr.wikipedia.org>, 25.07.2008.
- "Bitkiler İlkbaharın Geldiğini Anlıyorlar", *Sızıntı*, Science Digest'ten çev. Cüneyt Bahadıroğlu, c. IX, sy. 103, Yıl 9, İzmir, Ağustos 1987, ss. 250-251.
- "Coscienza", <http://it.wikipedia.org>, 03.10.2009.
- "Divane", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 435.
- "Doğal Haklar", <http://tr.wikipedia.org>, 02.08.2008.
- "Ehliyyet", *Mv.F*, c. VII, Küveyt, 1406/1985, ss. 151-167.
- "Eşya", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 488.
- "Hak", *Mv.F*, c. XVIII, Küveyt, 1409/1989, ss. 7-47.
- "Hişar", <http://ku.wikipedia.org>, 03.10.2009.
- "Hukûku'l-insân", <http://ar.wikipedia.org>, 09.08.2008.
- "İnsan Hakları", <http://tr.wikipedia.org>, 02.08.2008.
- "İstiğrak", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, s. 333.
- "Mahk", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, s. 338.
- "Medenî", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, s. 294.
- "Menâmat", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 116.
- "Mesuliyet", *ŞİA*, c. V, İstanbul, 2000, ss. 214-215.
- "Natural Rights", *The New Dictionary of Cultural Literacy*, <http://www.bartleby.com/59/13/naturalright.html>, 02.08.2008.
- "Nüâs", *Mv.F*, c. XL, Küveyt, 1424/2003, ss. 373-374.
- "Personal Rights", http://en.wikipedia.org/wiki/Personal_rights, 11.06.2009.
- "Personality Rights", http://en.wikipedia.org/wiki/Personality_rights, 11.06.2009.
- "Right to a Fair Trial", <http://en.wikipedia.org>, 30.07.2008.
- "Sahv", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, s. 539.
- "Sefeh", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 294.
- "Sefih", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 302.
- "Sükr", *Mv.F*, c. XXV, Küveyt, 1413/1992, ss. 90-104.
- "Świadomoś", <http://pl.wikipedia.org>, 03.10.2009.
- "Şuuru Araştıranlar", *Ruh ve Madde*, sy. 510, Yıl 43, İstanbul, Temmuz 2002, s. 19.
- "Temyîz", *Mv.F*, c. XIV, Küveyt, 1409/1988, ss. 32-36.
- "Yolculuk Kuralları", <http://www.bursaray.com.tr>, 20.07.2005.
- "Vëdomi", <http://cs.wikipedia.org>, 03.10.2009.
- "Vedomie", <http://sk.wikipedia.org>, 03.10.2009.
- "Yüzyılların Çözölemeyen Sırrı: Bilinç", *Bilim ve Teknik*, kısaltarak çev. Ayşegöl Yılmaz, c. XXXI, sy. 366, Ankara, Mayıs 1998, ss. 54-59.
- "Panpsychism", <http://en.wikipdia.org>, 22.08.2008.
- Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 5256, Kabul Tarihi: 10.11.2004.

- Ansiklopedik Sözlük: Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-III, 2. basım, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1967.
- Askerî Ceza Kanunu*, Kanun Numarası: 1632, Kabul Tarihi: 22.05.1930.
- Baskan Lexikon: Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-IV, Baskan Yayınları, İstanbul, 1984.
- Bilgilik*, I-XX, yay.y., Çiftay Matbaacılık, İstanbul, 1981.
- Borçlar Kanunu*, Kanun Numarası: 818, Kabul Tarihi: 22.04.1926.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, I-XXIV, Milliyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1992.
- Ceza Kanunnâme-i Hümayûnu*, Yürürlük Tarihi: 1256/1840, (Abdülmecid devrine aittir), *Mukayaseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, nşr. Ahmet Akgündüz, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, ss. 809-820.
- Ceza Kanunnâme-i Hümayûnu*, Yürürlük Tarihi: 1274/1858, (Abdülmecid devrine aittir), *Mukayaseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, nşr. Ahmet Akgündüz, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, ss. 834-876.
- Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu*, Kanun Numarası: 1412, Kabul Tarihi: 04.04.1929.
- Ceza Muhakemesi Kanunu*, Kanun Numarası: 5271, Kabul Tarihi: 04.12.2004.
- Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfâzı Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 5275, Kabul Tarihi: 13.12.2004.
- Çocuk Mahkemelerinin Kuruluşu Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 2253, Kabul Tarihi: 07.11.1979.
- Düstûru devleti'l-Küveyt*, 11.11.1962.
- el-Kânûnü'l-medenî*, Mısır, 1948, Kanun Numarası: 131, nşr. Muhammed Fehîm Emîn, Dârü'l-Fikri'l-Arabî.
- Encyclopedia Britannica*, I-XXIII, ed. Warren E. Preece, Chicago, 1972.
- European Convention on Human Rights*, 04.11.1950.
- Fıkıh Usulü: Fıkıh Biliminin Metodu*, Evrensel Yüksek Adalet Kurumu, Ankara, 1992.
- Gelişim Hachette: Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-XII, haz. Süheyla Altınsoy v.dğr., ed. Tanju Gökçöl, İstanbul, 1993, Sabah'ın hediyesidir.
- Haklar ve Özgürlükler Antolojisi*, ed. Coşkun Can Aktan, Hak-İş Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Ankara, 2000.
- <http://urbandictionary.com/define.php?term=sexomnia>, 17.08.2008.
- <http://urbandictionary.com/define.php?term=sexomniac>, 17.08.2008.
- <http://www.cdhrp.net/text/bohoth/81.htm>, 11.08.2008.
- <http://www.eipr.org/press/07/0110.htm>, 11.08.2008.
- Hürriyet*, İstanbul, (1948-).
- ICD - 10 Ruhsal ve Davranışsal Bozukluklar Sınıflandırması Klinik Tanımlamalar ve Tanı Kılavuzları*, çev. Füsün Çuhadaroğlu v.dğr., Dünya Sağlık Örgütü, Cenevre, 1992, Türkiye Sinir ve Ruh Sağlığı Derneği Yayınları, Ankara, 1993.

- International Covenant on Civil and Political Rights*, Kabul Tarihi: 16.12.1966, Yürürlük Tarihi: 23.03.1976.
- İlmihâl*, I-II, 6. basım, Divantaş, İstanbul, 1999.
- İşlevsellik Yetiştirimi ve Sağlığın Uluslararası Sınıflandırması: ICF*, çev. Elif Kabakçı ve Ahmet Göğüş, Dünya Sağlık Örgütü, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, Bilge Matbaacılık, Ankara, 2004.
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 5251, Kabul Tarihi: 27.10.2004.
- Kanûn-u Cedîd*, Yürürlük Tarihi: 1267/1851, (Abdülmecid devrine aittir), *Mukayaseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, nşr. Ahmet Akgündüz, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, ss. 821-831.
- Kanun-u Medenî Şerhi: Türk - İsviçre*, I-II, Adliye Vekâleti, İstanbul, 1930.
- Kânûnü'l-ukûbât*, Mısır, 1990, Kanun Numarası: 8944, Dârü'l-Matbûâtî'l-Câmi'iyye, İskenderiye, 1991.
- Karacan Büyük Sözlük ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-VI, Karacan Yayınları, İstanbul, 1983.
- Lexicon of Psychiatric and Mental Health Terms*, World Health Organization, 2. basım, Geneva, 1994.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*.
- Mecelletü'l-ahkâmî'l-adliyye*, nşr. Necîb Hevâvînî, Kârhâne-i Ticâret-i Kütüb, y.y., ts.
- Medicana: Genel Sağlık Ansiklopedisi*, I-XII, Ana Yayıncılık, İstanbul, ts., Milliyet'in hediyesidir.
- Organ ve Doku Alınması Saklanması Aşılması ve Nakli Hakkında Kanun*, Kanun Numarası: 2238, Kabul Tarihi: 29.05.1979.
- Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1963.
- Rehber Ansiklopedisi*, I-XVIII, Türkiye Gazetesi, İhlâs Matbaacılık, İstanbul, 1985-1986.
- Renkli Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük*, I-III, Arkın Kitabevi, İstanbul, ts.
- Sağlık Ansiklopedisi*, I-V, haz. Ramazan Gökâl Arkın, Arkın Kitabevi, İstanbul, ts.
- Star*, İstanbul, (1999-).
- Stres ve İnsan*, yay.y., y.y., ts., Sabah'ın hediyesidir.
- Temel Britannica: Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi*, I-XX, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992-1993, Hürriyet'in hediyesidir.
- The New Encyclopaedia Britannica*, I-XXXII, Encyclopaedia Britannica, Chicago, 1995.
- The New Universal Library*, I-XXII, International Learning Systems Corporation Limited, London, 1969.
- The Universal Declaration of Human Rights*, 10.12.1948.
- Türk Ceza Kanunu*, Kanun Numarası: 5237, Kabul Tarihi: 26.09.2004.
- Türk Ceza Kanunu*, Kanun Numarası: 765, Kabul Tarihi: 01.03.1926.
- Türk Hukuk Lugatı*, Maârif Vekâleti, Türk Hukuk Kurumu Yayınları, Ankara, 1944.
- Türk Kanunu Medenîsi*, Kanun Numarası: 743, Kabul Tarihi: 17.02.1926.
- Türk Medenî Kanunu*, Kanun Numarası: 4721, Kabul Tarihi: 22.11.2001.

- Türkçe - Fransızca Sözlük: Dictionnaire Turc - Français*, yay.y., İstanbul, 1990, Milliyet'in hediyesidir.
- Türkçe - Rusça Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1977.
- Türkçe Sözlük*, I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Kanun Numarası: 2709, Kabul Tarihi: 07.11.1982.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Kanun Numarası: 334, Kabul Tarihi: 27.05.1961.
- Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*, Gramercy Books, New York, 1989.
- Yeni Hayat Ansiklopedisi*, I-VI, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, ts.
- Yeni Kültür Ansiklopedisi*, I-X, haz. Abdullah Özkan v.dğr., Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- Abbâdî, Abdüsselâm Dâvûd, *el-Mülkiyye fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye: tabî'atuhâ ve vazîfetuhâ*, I-III, Mektebetü'l-Aksâ, Ammân, 1974.
- Abdullâh b. Miftâh, Ebü'l-Hasen, *el-Münteze'u'l-muhtâr mine'l-gaysi'l-midrâr (=Şerhu'l-Ezhâr)*, (birlikte: "Uyûnü'l-ezhâr fî fikhî'l-eimmeti'l-ethâr = el-Ezhâr", İbnü'l-Mürtezâ), I-X, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, San'a, 1424/2003.
- Abdülal, Ahmed Cemâl, *Hukûku'l-insân fi'l-İslâm*, Dârü't-Tevzî', Kahire, 1991.
- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddin (ö. 730/1330), *Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî*, (birlikte: "Usûlü'l-Pezdevî", Pezdevî), I-IV, gözden geçiren: Hasan Hilmi Rizevî, yay.y., Mekteb-i Sanâyi Matbaası, İstanbul, 1307/1890.
- Abdülkâdir Bedrân (1848-1927), *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, 2. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1401/1981.
- , *Nüzhetü'l-hâtiri'l-âtır*, (birlikte: "Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed", Muvaffakuddin İbn Kudâme), I-II, Dârü'l-Hadîs, Beyrut, 1991.
- Abdülkâdir Üdeh (1907-1954), *et-Teşrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî mukârenen bi'l-kânûni'l-vaz'î*, I-II, 13. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1415/1994.
- Abdûlmelik, Cündî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, I-V, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1976.
- Abdülvehhâb Hallâf (1888-1956), *İlmü usûli'l-fikh ve hulâsatü târihi't-teşrî'i'l-İslâmî*, 4. basım, Matba'atü'n-Nâsır, yay.y., Kahire, 1369/1950.
- Abdünnûr, Cebbûr, *el-Mu'cemü'l-edebî*, 2. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984.
- Acar, Faik, *Din İnanç ve Bilinç*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2005.
- Acar, Halil İbrahim, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum, 2000.
- Acem, Refîk, *Mevsû'atü mustalahâti usûli'l-fikh inde'l-müslimîn*, I-II, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1998.
- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed (ö. 1162/1749), *Keşfü'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs amme'stehere mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*, 2. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1352 h.
- Açıkalın, Bünyamin, Kur'ân-ı Kerîm'de Rüya Kavramı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.
- Adal, Erhan, *Hukukun Temel İlkeleri: El Kitabı*, 4. basım, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1993.

- Adasal, Rasim (1902-1982), *Normal ve Anormal Yönleriyle Yeni Medikal Psikoloji*, 3. basım, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 1977.
- Adevî, Muhammed Haseneyn Mahlûf (ö. 1355/1936), *el-Metâlibü'l-kudsiyye fî ahkâmi'r-rûh ve âsârihâ'l-kevnîyye*, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1963.
- Adler, Alfred (1870-1937), *Psikolojik Aktivite Üstünlük Duygusu ve Toplumsal İlgi*, (özgün adı: *Superiority and Social Interest*), çev. Belkıs Çorakçı, 5. basım, Say Yayınları, İstanbul, 2001.
- Adnânî, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-ahtâi's-sâi'a*, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1983.
- Ağcakaya, Salih, İslâm Hukukunda Hakikî Şahsın Fiil Ehliyeti, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1997.
- Ağırakça, Ahmet - Kızılırmak, Said, "Ehliyet", *ŞİA*, c. II, İstanbul, 2000, ss. 236-239.
- Ahatlı, Erdinç, "Oruç: İrade ve Sabır Eğitimi", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 284-295.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh (ö. 241/855), *el-Müsned (=Müsnedü Ahmed b. Hanbel)*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-VI, (21, 22 ve 23. ciltlerde 6 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), *Nevm ve Hâlât-ı Nevm*, yay.y., Kırkambar Basımevi, İstanbul, 1298 h.
- Ahmed Rifat Efendi, Yağlıkçızâde (ö. 1895), *Tasvîr-i Ahlâk (=Ahlâk Sözlüğü)*, haz. Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ts.
- Ahmed, Süleyman Muhammed, *Damânü'l-mütlifât fî'l-fıkhi'l-İslâmî*, Matba'atü's-Sa'âde, y.y., 1985.
- Aiberg, Hans von, *Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi*, I-II, Kit-san Yayınları, İstanbul, 1987.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 6. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987.
- Akben, Ali, "Sorumluluğa Riâyetsizliğin Doğurduğu Problemlere Genel Bir Bakış (Tıbbî Açıdan)", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 373-385.
- Akbulut, İlhan, "Ülkemizde Uyuşturucu Maddeler Sorunu", *İÜHFD*, c. LL, sy. 1-2, İstanbul, 1995-1996, ss. 111-142.
- Akcan, Abdülkadir, "Uyku Düzensizlikleri", *Sızıntı*, Kasım 2000, <http://www.sizinti.com.tr/arsiv>, 05.04.2005.
- Akdağ, Rahmi, Dinî Sorumluluğun Kaynağı ve Kapsamı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000.
- Akdikmen, Resuhi - Uzbay, Ekrem - Özgüven, Necdet, *Langenscheidt Standart Sözlüğü: English - Turkish Turkish - English*, I-II (1 ciltte 2 cilt), 4. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1989.
- Akgün, Nejat, *Adli Psikiyatri*, yay.y., Ankara, 1987.
- Akgündüz, Ahmet, "İntikal", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 353-356.
- Akıntürk, Turgut, *Aile Hukuku*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.
- , *Hukuka Giriş*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2002.
- Akipek, Jale G. - Akıntürk, Turgut, *Şahsın Hukuku*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1996.

- Akkoyun, Füsün, *Gestalt Terapi: Büyüme ve Gelişme Gücümüzün Harekete Geçışı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001.
- Akman, Toygar, "Evrendeki Şuur Yapısı", *Bilim ve Teknik*, c. X, sy. 120, Ankara, Kasım 1977, ss. 8-13.
- Akseki, Ahmet Hamdi (1887-1951), *Ahlâk Dersleri*, 2. basım, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1968.
- Aksoy, Azmi, *Fono Yunanca Standart Sözlük: Yunanca - Türkçe Türkçe - Yunanca*, Fono Yayınları, İstanbul, 2004.
- Aksoy, Ömer Âsım (1898-1993), *Deyimler Sözlüğü*, 6. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.
- , *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*, 3. basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1973.
- Akşit, Mustafa Cevat, *İslâm Ceza Hukuku ve İnsanı Esasları*, İstanbul Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, ts.
- Aktan, Hamza, "Âkile", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, ss. 248-249.
- , "Damân", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 450-453.
- , "İhrâz", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 542-544.
- , "İhyâ", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 7-9.
- , "Kazf", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 148-149.
- Akyüz, Ubeydullah, "Beyin Tüm Zihnî Faaliyetlerin Kaynağı mıdır?", *Sızıntı*, c. XXI, sy. 247, Yıl 21, İzmir, Ağustos 1999, ss. 304-307.
- Alacakaptan, Uğur, *Sarhoşluk Hâlinde İşlenen Suçlarda Cezaî Mesuliyet*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.
- Alderson, Anthony Dolphin - İz, Fâhir (ed.), *Turkish Dictionary: The Concise Oxford*, 6. basım, Tansaş, Ankara, 1980.
- Alemdaroğlu, Aykan S., Augustinus'ta Zaman Bellek Bilinç İlişkisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001.
- Alevî, Ali b. eş-Şerîf, *Ebvâbü'd-dühûl li-fehmi ilmi'l-usûl*, Menşûrâtü Matba'ati'n-Necâhi'l-Cedîde, Dârü'l-Beyzâ, 1418/1997.
- Ali el-Hafîf (1891-1978), *Ahkâmü'l-mu'âmelâti's-şer'iyye*, 3. basım, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, y.y., ts.
- , *el-Mülkiyye fi's-şer'iati'l-İslâmiyye*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1990.
- Ali Haydar Efendi, Büyük (1837-1903), *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, nşr. M. Çevik ve K. Meral, 2. basım, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- Ali Haydar Efendi, Küçük (1853-1935), *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, I-XVI, ta'rîb: Fehmî el-Hüseynî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Alp, Ali Rıza - Alp, Sebahat, *Büyük Osmanlı Lugatı*, I-III, TÜRK-AR, İstanbul, 1958.
- Alpdündar, Remzi (haz.), *İlgili Kanun Maddeleri ve Tevhid-i İçtihat Kararlarıyla Yeni Hukuk Sözlüğü (Kılavuzu)*, Eğitim Yayınları, İstanbul, 1977.
- Alper, Yusuf - Bayraktar, Erhan - Karacam, Özgür, *Herkes İçin Psikiyatri: Sorunlar ve Öneriler*, Era Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Altay, Şakir, *Açıklamalı Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1983.
- Altıntaş, Mücteba, Müslüman Kelâmında İrade Problemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2002.
- Altıntaş, Ramazan, *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003.
- Altıparmak, Cüneyd, "Sarhoşluk Kabahati", http://www.turkhukuk sitesi.com/makale_758.htm, 02.06.2009.

- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddin Mahmûd (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Amâre, Muhammed, *el-İslâm ve hukûku'l-insân*, el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfe ve'l-Fünûn ve'l-Edeb, Küveyt, 1405/1985.
- Âmidî, Seyfeddin (ö. 631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-IV, nşr. Seyyid el-Cümeylî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1404/1984.
- Ansary, Sabri Şâkir (1888-1962), *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, 3. basım, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958.
- Apaçık, Ramazan, Akıl Hastalığının Kusur Yeteneğine Etkisi, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1994.
- Apaydın, Hacı Yunus, "Fesad", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 417-421.
- , "Gaflet", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 284-285.
- , "İbrâ", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 263-266.
- , "İhtiyar", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 575-576.
- , "Muhayyerlik", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 25-30.
- Aral, Vecdi, *Kelsen'in Saf Hukuk Teorisinin Metodu ve Değeri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Arda, Erhan (ed.), *Sosyal Bilimler El Sözlüğü*, haz. Erhan Arda v.dğr., Alfa Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ardıç, Oğuzhan - Ersol, Emel, *Borçlar Hukuku*, 3. basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Ardıç, Oğuzhan, *Medenî Hukuk*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Ardoğan, Recep, "İslâm'a Göre İnsan Haklarının Kavramsal Temellerinden Hürriyet", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 75-90.
- Arı, Abdüsselam, "Rızâ", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 57-59.
- , *İslâm Hukukunda Rıza ile İrade Beyanı Arasında Uyumsuzluk*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1996.
- Arık, Kemâl Fikret (1913-1965), *Türk Hususî Hukuk Sistemi: Şahsın Hukuku Aile Hukuku ve Yargı Sistemi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1964.
- Arıkanlı, Âdem, "Bitkiler Otomat mı?", *Sızıntı*, c. X, sy. 112, Yıl 10, İzmir, Mayıs 1988, ss. 162-163.
- Arkonaç, Oğuz, *Açıklamalı Psikiyatri Sözlüğü: İngilizce - Türkçe (Lâtince)*, Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul, ts.
- Arkonaç, Sibel Ayşen, *Psikoloji: Zihin Süreçleri Bilimi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1993.
- Armağan, Servet, *Anayasa Hukukunda Temel Haklar ve Hürriyetler (Din ve Vicdan Hürriyeti - Teori ve Pratik)*, Harran Üniversitesi Yayınları, Şanlıurfa, 1996.
- , *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, 5. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.
- Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, yay.y., Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1980.
- Arsebük, Ahmed Esad, *Garb Hukuku Nazariyeleri: Hukukta Gaye*, yay.y., Ebüzziya Matbaası, İstanbul, 1927.
- Arslantürk, Zeki, "Sorumluluk Şuurunun Sosyo-Kültürel Arka Planı", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 327-360.

- Arvâsî, Seyyid Ahmed (1932-1988), *İnsan ve İnsan Ötesi*, Burak Yayınları, İstanbul, 1988.
- , *Kendini Arayan İnsan*, 3. basım, Başak Yayınları, Ankara, 1980.
- Aslan, İ. Yılmaz, *Hukuka Giriş*, 2. basım, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2001.
- Assâf, Ahmed Muhammed, *el-Ahkâmü'l-fıkhiyye fî mezâhibi'l-İslâmiyyeti'l-erba'a*, I-II, 3. basım, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1988.
- Aster, Ernst von (1880-1948), *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, 3. basım, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994.
- Ataay, Aytekin, *Medenî Hukukun Genel Teorisi*, 3. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980.
- Atabay, Neşe - Bayaz, Ayla, *Karşılıklar Kılavuzu: Türkçe Sözcüklerin Yabancı Yabancı Sözcüklerin Türkçe Karşılıkları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.
- Atalay, Orhan, *Bilinç ve Put*, Bilge Adam Yayınları, İstanbul, 2007.
- Atar, Fahrettin, "Af", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 395-396.
- , "Haciz", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996, ss. 518-520.
- , "İflâs", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 509-512.
- , "Nikâh", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 112-117.
- , *Fıkıh Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- , *İslâm Adliye Teşkilâtı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, 3. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Atasoy, H. Tuğrul, "Bilinç Nedir?", *Bilim ve Teknik*, c. XXXII, sy. 381, Ankara, Ağustos 1999, ss. 46-48.
- Atasoy, Ömer Adil, *Temel Hukuk (Hukukun Temel Kavramları)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2007.
- Atasoy, Sevil, "Hipnozlu Adalet", *Hürriyet*, 24.09.2006, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=5138450&yazarid=145>, 19.07.2008.
- Atay, Cevdet, *Hukuka Giriş: Bölümler - Kişiler*, Marmara Kitabevi, Bursa, 1997.
- Atay, Hüseyin - Atay, İbrahim - Atay, Mustafa, *Arapça - Türkçe Büyük Lugat*, I-II (1 ciltte 2 cilt), yay.y., Bayrak Matbaası, Ankara, 1964.
- Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsanüstü: Ruh Melek Cin İnsan*, 2. basım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985.
- , *Kur'an Ansiklopedisi*, I-XXVII, KURAM (Kur'an Araştırmaları Müessesesi), İstanbul, ts.
- Ateşoğulları, Emrah, "Meşrû Savunma Tartışmaları", http://turkhukuksitesi.com/makale_949.htm, 02.06.2009.
- Âtîf Mehmed Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliyye-i Fıkhiyye'nin İzahı*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, 1318 h.
- Atkinson, Rita L. v.dğr., *Psikolojiye Giriş*, (özgün adı: *Introduction to Psychology*), çev. Yavuz Alagon, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 1999.
- Avadî, Üsâme Muhammed, *Ahkâmü tefsîri'r-rüey ve'l-ahlâm fi'l-Kur'âni'l-kerîm ve's-Sünneti'l-mutahhara*, Dârü'l-Cıl, Beyrut, 1411/1991.
- Aybakan, Bilal - Dönmez, İbrahim Kâfi, "Meşrû", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 378-383.
- Aybakan, Bilal, "Hapis Hakkı", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 65-67.
- , "İnfisâh", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 292-293.

- Aydar, Hidayet, "Kur'an'da Mesuliyete Riâyet ve Riâyetsizliğin Dünyevî ve Uhrevî Sonuçları", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 247-314.
- Aydın, Mehmet Âkif - Hamîdullah, Muhammed, "Köle", *DİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, ss. 237-246.
- Aydın, Mehmet Âkif, "Avârız", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 108.
- , "İtlâf", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 466-469.
- Aydın, Mehmet S., *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı - Ahlâk İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ts.
- Aydın, Selim, "Benlik - Nefis - Ruh Münasebeti ve Kâmil İnsan Üzerine Bazı Düşünceler", *Sızıntı*, Ekim 2002, <http://www.sizinti.com.tr/arsiv>, 05.04.2005.
- , "Düşünce ve Zihni Kontrol Etmede "Farkında Olmak"", *Sızıntı*, Ekim 2000, <http://www.sizinti.com.tr/arsiv>, 05.04.2005.
- Aydınlı, Nur, Epilepsilerin ve Epileptik Sendromların Sınıflaması, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi (Yayımlanmamış Yan Dal Uzmanlık Tezi), İstanbul, 1993.
- Ayhan, Abdurrahman, *İş Hukuku Dersleri: 1475 Sayılı İş Kanunu ve Uygulaması*, Dumlupınar Üniversitesi Yayınları, Kütahya, 1993.
- Ayhan, İnci, "Bilinç ve Bilinçli Deneyimin Doğası", *Bilim ve Teknik*, sy. 497, Yıl 42, Ankara, Nisan 2009, ss. 28-33.
- Âyid, Ahmed v.dğr., *el-Mu'cemü'l-Arabîyyü'l-esâsî*, nşr. Ahmed Muhtâr Ömer, Munazzametü'l-Arabîyye li't-Tü, Alesco, ts.
- Ayiter, Mehmet Ferit, "Sübjektif Hak", *Adliye Ceridesi*, sy. 1, Yıl 29, Ankara, 1938, ss. 33-53.
- Aykaç, Mehmet (1926-2004), *Adlî Tıp*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 1993.
- Ayvaşık, Halise Belgin v.dğr., *Psikoloji Terimleri Sözlüğü: İngilizce - Türkçe*, Türk Psikologlar Derneği, Ankara, 2000.
- Ayverdi, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misâlli Büyük Türkçe Sözlük*, I-III, haz. Kerim Can Bayar, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2005.
- Azam, Umar, *Dreams in Islam*, Dorrance Publishing, Petersburg, 1992.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed (1857-1911), *Avnü'l-ma'bûd*, I-XIV, 2. basım, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.
- Ba'albekî, Münîr, *el-Mevrid: kâmusü İnkilizî - Arabî [:al-Mawrid: A Modern English - Arabic Dictionary]*, 26. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1992.
- Bağçeci, Muhittin, "Vicdan", *ŞİA*, c. VI, İstanbul, 1990, ss. 348-351.
- Bağdatlı, Selahattin, *Hukuk Sözlüğü*, Der Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Bakıcı, Sedat, "Uyuşturucu Madde Suçları", *Adalet Dergisi*, sy. 6, Yıl 75, Ankara, Kasım-Aralık, 1984, ss. 1567-1591.
- Bakkal, Ali, "İslâm Hukukuna Göre Hakkın Menşei", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 21-31.
- Baktır, Mustafa, "Afyon", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 442-443.
- , "İçki", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 458-462.
- Balaban, Mustafa Rahmi (1888-1953), *Rûhiyyâta Medhal*, Maârif Vekâleti Neşriyatı, Matbaâ-yı Âmire, İstanbul, 1339 h.
- Ba'lî, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 709/1309), *el-Matla'*, nşr. Muhammed Beşîr el-Edlebî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1401/1981.

- Banguoğlu, Hasan Tahsin (1904-1989), *Anahatlarıyla Türk Grameri: Kılavuz Kitap*, 2. basım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1979.
- Bardakoğlu, Ali, "Bulûğ", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 413-414.
- , "Butlân", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 476-478.
- , "Câiz", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 27-28.
- , "Ceza", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 470-478.
- , "Diyet", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, ss. 473-479.
- , "Edâ", *DİA*, c. X, İstanbul, 1994, ss. 389-392.
- , "Ehliyet", *DİA*, c. X, İstanbul, 1994, ss. 533-539.
- , "Fesih", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 427-436.
- , "Had", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996, ss. 547-551.
- , "Hak", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 139-151.
- , "Hapis", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 54-64.
- , "Hırsızlık", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 384-396.
- , "Iskat", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 137-143.
- , "Îâde", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 227-228.
- , "İstîlâ", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 359-361.
- , "Kasâme", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 528-530.
- , "Katil", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 45-48.
- Basîr, Muhammed İsmâil, *el-Kasâme fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1401/1981.
- Bastiat, Frédéric, *Hukuk*, çev. Yıldırım Arsan, Liberte Yayınları, Ankara, 2003.
- Başaran, Başar, Adil Yargılanma Hakkı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitime Giriş*, 4. basım, yay.y., Yargıcı Matbaası, Ankara, 1996.
- Başaran, Selman (1947-1996), *Hadislerin Türk Atasözlerine Tesiri*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 1994.
- Baykal, Ali, "Uyuşturucu Madde Suçları ve Ceza Uygulaması", *Adalet Dergisi*, sy. 6, Yıl 77, Ankara, Kasım-Aralık 1986, ss. 39-70.
- Bayles, Michael D. (1941-1990), *Principles of Law: A Normative Analysis*, D. Reidel Publishing, Dordrecht, 1987.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 4. basım, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1978.
- Bayrakçı, Asuman, *Ahmed Hulûsi'de Kavramlar B 2*, Kitsan, İstanbul, ts.
- Bayraktar, Köksal, "Uyuşturucu Maddeler ve Suç Siyaseti", *İÜHFD*, c. LI, sy. 1-4, İstanbul, 1985, ss. 45-64.
- Baytop, Turhan (1920-2002), "Esrar", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, ss. 431-432.
- , "Haşhaş", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, s. 403.
- Bayzan, Ali Rıza, Çağdaş Psikoterapi Ekolleri Açısından Tasavvufî Bilinç Yapılanmasının Değerlendirilmesi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1998.
- Bebek, Adil, "Ceza", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 469-470.
- Bedevî, Ahmed Zekî, *Mu'cemü mustalahâtî'l-ulûmî'l-ictimâ'îyye: İncilîzî - Feransî - Arabî (A Dictionary of the Social Sciences: English - French - Arabic)*, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1986.
- Bedrân, Ebü'l-ayneyn Bedrân, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, İskenderiye, 1984.

- Behnesî, Ahmed Fethî, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 2. basım, Müessesetü'l-Halebî ve Şürekâuh, Kahire, 1969.
- , *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye fi'l-fikhi'l-İslâmî*, I-IV, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1412/1991.
- Belgesay, Mustafa Reşit (1887-1969), *Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk: Mevzuat İçtihatlar Tatbikat*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1963.
- Belhac el-Arabî, "Me'âlimü nazariyyeti'l-hak ledâ fukahâi's-şerî'ati'l-İslâmiyye", *Mecelletü'l-buhûsi'l-fikhiyye'l-mu'âsıra*, c. VII, sy. 25, Riyad, 1415/1995, ss. 49-119.
- Bellah, Robert Neelly, "New Religious Consciousness and the Crisis in Modernity", *The New Religious Consciousness*, ed. Charles Y. Glock ve Robert N. Bellah, University of California, Berkeley, 1976, ss. 333-352.
- Benekçi, Şerif (haz.), *Rüya Tabirleri*, I-II, tashih: Mehmet Günyüzlü, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2009, Star'ın hediyesidir.
- Berger, Peter Ludwig - Berger, Brigitte - Kellner, Hansfried, *Modernleşme ve Bilinç*, (özgün adı: *Homeless Mind: Modernization and Consciousness*), çev. Cevdet Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985.
- Bergson, Henri (1859-1941), *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*, (özgün adı: *Essais sur les données immédiates de la conscience*), çev. M. Şekip Tunç, 3. basım, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- , *Zihin Kudreti*, (özgün adı: *Energie spirituelle*), çev. Miraç Katırcıoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Berki, Ali Himmet (haz.) (1882-1976), *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1990.
- Bermudez, José Luis, *The Paradox of Self-Consciousness*, The MIT Press, Cambridge, 1998.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066), *es-Sünenü's-suğrâ*, nşr. Muhammed Ziyâurrahmân el-A'zamî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1410/1989.
- Beyyûmî, Semîre Seyyid Süleymân, *el-Kasâme ve ahkâmühâ fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye*, Dârü't-Tibâ'ati'l-Muhammediyye, Kahire, 1411/1990.
- Bıçak, Vahit, "Usulsüz Ulaşılan Delillerin Akibeti: Katı ve Esnek Yaklaşımların Değerlendirilmesi", <http://www.bilkent.edu.tr/~vahit/ar5.htm>, 07.07.2004.
- Bıçer, Ümit - Hancı, İ. Hamit, "Adlî Psikiyatri", <http://www.abchukuk.com>, 07.07.2004.
- Bilen, Osman, *Çağdaş Yorum Bilim Kuramları: Romantik Felsefî Eleştirel Hermeneutik*, Kitâbiyât, Ankara, 2002.
- Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel İlkeleri*, 8. basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992.
- Bilgin, Muhittin, *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Bilgin, Nuri, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar Yaklaşımlar*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1883-1971), *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Birsan, Kemalettin (1900-1969), *Medenî Hukuk Dersleri: Umumî Esaslar Şahsın Hukuku Aile Hukuku Miras Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1963.
- Blachère, Régis (1900-1973), "Nefs Kelimesinin Kur'an'da Kullanılışı Hakkında Bazı Notlar", *Benliğin İnşası*, ed. Sadık Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 85-94.

- Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, ss. 238-242.
- , *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, 6. basım, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.
- Boragazi, Ebru (der.), *Rüyaların Bilimi: Rüyaların Oluşumu ve Anlamı*, A. E. Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Bowman, Catherine, *Kristal Bilinç, (özgün adı: Crystal Awareness)*, haz. Aydın Arıtan, çev. Önder Akdoğan, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Boynukalın, Ertuğrul, "Makâsîdû's-Şerîa", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 423-427.
- , *İslâm Hukukunda Gaye Problemi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1998.
- Boynukalın, Mehmet, "Sehiv", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 317-318.
- Bozkurt, Enver, *İnsan Haklarının Korunmasında Uluslararası Hukukun Rolü*, Nobel Yayın - Dağıtım, İstanbul, 2003.
- Bozkurt, Nebi, "Hıfzıssihha", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 316-319.
- Bradshaw, R. H., "Consciousness in non-Human Animals: Adopting the Precautionary Principle", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. V, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1998, ss. 108-114.
- Bram, Leon L. - Phillips, Roberts S. - Dickey, Norma H. (ed.), *Funk and Wagnalls: New Encyclopedia*, I-XXVII (son 2 cilt indekstir), Funk and Wagnalls, New York, ts.
- Brown, Ian A., *Anahatlarıyla Nöroloji*, çev. Kubilay Varlı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1989.
- Brown, James Alexander Campbell (1911-1964), *Tıp ve Sağlık Ansiklopedisi Açıklamalı Tıp Kavramları*, haz. Aykut Kazancıgil, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Bruno, Frank John (1874-1955), *Psikoloji Tarihine Giriş, (özgün adı: The Story of Psychology)*, çev. Gül Sevdiren, Kıbele Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîh (=Sahîhu'l-Buhârî)*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-VIII, (1, 2 ve 3. ciltlerde 8 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus (ö. 1051/1641), *er-Ravzü'l-mürbi' şerhü Zâdi'l-müstekni'*, I-III, nşr. Muhammed Abdurrahman Avâd, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- , *Keşşâfü'l-kınâ' an (metn)i'l-İknâ'*, (Haccâvî'nin "el-İknâ' li tâlibi'l-intifâ'" adlı eserinin şerhidir), I-VI, nşr. Hilâl Musaylihî Mustafa, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1402/1982.
- Buladı, Kerim, "Toplumsal Bilinç (Şuur)", *Diyanet: Aylık Dergi*, sy. 115, Ankara, 2000, ss. 45-51.
- Bumin, Tülin, *Hegel: Bilinç Problemi Köle - Efendi Diyalektiği Praksis Felsefesi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987.
- Burger, Jerry M., *Kişilik, (özgün adı: Personality)*, çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bustânî, Butrus b. Bûlus (ö. 1883), *Dâiretü'l-ma'ârif: kâmûsü âm li-küllî fen ve matleb*, I-XI, Dârü'l-Ma'ârif, Beyrut, ts.
- , *Muhîtü'l-Muhît*, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1987.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *Davâbitü'l-maslaha fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, 4. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1982.

- Büceyrimî, Süleymân b. Muhammed (ö. 1221/1806), *Büceyrimî ale'l-hatîb (=Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-habîb)*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts.
- Câbir, Câbir Abdülhamîd - Kifâfî, Meliküddîn, *Mu'cemü ilmi'n-nefs ve't-tıbbi'n-nefsî*, I-V, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1989-1992.
- Canak, Erkan, "Hukuka Aykırı Şekilde Elde Edilen Deliller", *Adalet Dergisi*, sy. 12, Yıl 93, Ankara, Temmuz 2002, ss. 64-75.
- Canan, İbrahim (haz.) (1940-2009), *Hadis Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte*, I-XVIII, Akçağ Yayınları, Ankara, ts., Zaman'ın hediyesidir.
- Castaneda, Hector-Neri, "Kendilik-Bilinci Ben Yapıları ve Fizyoloji", *Felsefe ve Psikopatoloji*, ed. Manfred Spitzer ve Brendan A. Maher, çev. Özgür Karacam, Gendaş Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 228-271.
- Catalano, Joseph S., *Thinking Matter: Consciousness from Aristotle to Putnam and Sartre*, Routledge, New York, 2000.
- Câvî, Ebû Abdilmu'tî Muhammed, *Nihâyetü'z-zeyn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'da Şer Problemi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1985.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1997.
- Cebûrî, Hüseyin Halef, *Avârizü'l-ehliyye inde'l-usûliyyîn*, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, 7. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-V, nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce), *Tâcü'l-luga (=Sihâhu'l-luga=es-Sihâh fi'l-luga=es-Sihâh)*, I-VI, 2. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1399/1979.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 2. basım, Ekin Yayınları, Ankara, 1997.
- Ceyhan, Ayşe, *Avrupa Topluluğu Terimleri Sözlüğü*, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Cezerî, Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf, *Mi'râcü'l-minhâc şerhu Minhâci'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, I-II, (birlikte: "Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl", Nasîrüddîn el-Beyzâvî), nşr. Şaban Muhammed İsmail, Matba'atü'l-Hüseyin el-İslâmiyye, Kahire, 1993.
- Charrier, Jean Paul, *Bilinçdışı ve İnsan*, çev. Hüseyin Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Cihan, Erol, "50. Yılda Ceza Muhakemesi Süjesi Olarak Sanığın Durumu ve Sorgusu", *İÜHFD*, c. L, sy. 1-4, İstanbul, 1984, ss. 133-151.
- Cin, Halil - Akgündüz, Ahmet, *Türk - İslâm Hukuk Tarihi: Kamu Hukuku Özel Hukuk*, I-II, Timaş Yayınları, İstanbul, 1990.
- , *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1989.
- Clark, Jane, "Toward a Scientific Basis for Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. I, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1994, ss. 152-154.
- Condillac, Étienne Bonnot de (1715-1780), *İnsan Bilgilerinin Kaynağı Üzerine Deneme*, (özgün adı: *Essai sur l'origine des connaissances humaines*), çev. Miraç Katırcıoğlu, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1989.

- Copleston, Frederick (1907-1994), *Sartre, (özgün adı: A History of Philosophy)*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1991.
- Coupal, Marie, *Rüyalar ve Sembolleri, (özgün adı: Le rêve et ses symboles)*, çev. Volkan Yalçıntoklu, EOS Yayınları, İstanbul, 2008.
- Crawford, J. M. B. - Quinn, J. F., *The Christian Foundations of Criminal Responsibility: A Philosophical Study of Legal Reasoning*, Edwin Mellen Press, New York, 1991.
- Crider, Andrew B. v.dğr., *Psychology*, Harper Collins College Publishers, New York, 1993.
- Cûrî, Halîl, *el-Arûs: el-mu'cemü'l-Arabiyyü'l-hadîs*, Mektebetü'l-Arûs, Paris, ts.
- Cuvier, Armand, *Felsefe Elifbâsı: Rûhiyyât*, çev. Hasan Âli Yücel, Edebiyyat Medresesi Neşriyat Encümeni, Teşebbüs Matbaası, Dersaadet, 1339 h.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, 7. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Cündî, Muhammed eş-Şehhât, *Damânü'l-akd evi'l-mes'ûliyyetü'l-akdiyye fi's-şeri'ati'l-İslâmiyye mukârenen bi'l-kânûni'l-medenî*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1990.
- Cürcânî, Seyyid Şerif (ö. 816/1413), *et-Ta'rîfât*, nşr. Abdurrahman Umeyre, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1407/1987.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî (ö. 478/1085), *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, I-II, nşr. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, 4. basım, Dârü'l-Vefâ, Mansûra/Mısır, 1418/1997.
- , *el-Gıyâsî (=Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem)*, nşr. Abdülazim ed-Dîb, el-Mektebetü'l-Kübrâ, Katar, 1401/1980.
- , *el-Varakât fî usûli'l-fıkh*, nşr. Abdüllatîf Muhammed el-Abd, yay.y., Kahire, 1396/1977.
- , *et-Telhîs (=Telhîsu't-Takrîb)*, I-III, nşr. Abdullah Cevlem en-Nibâlî ve Şübeyr Ahmed el-Ömerî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1996.
- , *Kitâbü'l-İctihâd*, nşr. Abdülhamîd Ebû Zenîd, Dârü'l-Kalem/Dâiretü'l-Ulûmi's-Sekâfiyye, Dimaşk/Beyrut, 1408/1988.
- Çağlayan, M. Muhtar, "Adam Öldürme Cürmündeki Kasd Taammüd ve Tatbikatımız", *Adalet Dergisi*, sy. 3, Yıl 72, Ankara, Mayıs-Haziran 1981, ss. 282-303.
- Çağrııcı, Mustafa - Hökelekli, Hayati, "İrade", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 380-384.
- Çağrııcı, Mustafa, "Adâlet", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 341-343.
- , "Af", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 394-395.
- , "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, ss. 138-141.
- , "Gazap", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 436-437.
- , "Hak", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 137-139.
- , "Hürriyet", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 502-504.
- , "Kul Hakkı", *DİA*, c. XXVI, Ankara, 2002, ss. 350-351.
- , "Mesuliyet", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 1997, ss. 224-227.
- , "Müeyyide", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul, 1997, ss. 366-368.
- , *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.
- Çalış, Halit, "Rakabe", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 427-428.

- , İslâm Hukukunda Özel Mülkiyete Getirilen Sınırlamalar, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2001.
- Çalışkan, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- Çalışlar, Aziz (haz.), *Ansiklopedik Kültür Sözlüğü*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Çalkın, Fahri - Tuğsavul, Muhsin, *Haksız Fiillerden Doğan Tazminat Davaları*, yay.y., Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1948.
- Çankaya, Birsen - Gonzales, José Ramón, *İspanyolca - Türkçe Türkçe - İspanyolca Modern Sözlük*, Fono Yayınları, İstanbul, 2002.
- Çankaya, Birsen, *Rumence Cep Sözlüğü*, Fono Yayınları, İstanbul, 2000.
- Çankı, Mustafa Namık (haz.) (1883-1965), *Büyük Felsefe Lugatı*, I-III, yay.y., Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1954, 1955, 1958.
- Çavdar, Mevlüt, Hadislerde Rüya ve Yorumu, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa, 2001.
- Çeker, Orhan, "Halvet", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 384-386.
- , "İhtilâm", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 569-570.
- , *İslâm Hukukunda Çocuk*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1990.
- Çelakıl, Ömer, *Kur'ân-ı Kerîm'de Evrenin Yapıtaşları*, Merkez Gazete Dergi Basım Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2003.
- Çelebi, Arif, "Uyku Ritmi ve Uyku Gereksinimi", *Bilim ve Teknik*, c. XVI, sy. 187, Ankara, Haziran 1983, ss. 21-23.
- Çelebi, İlyas, "Kur'ân-ı Kerîm Perspektifinden İnsan Ötesi Varlıklarda Sorumluluk Bilinci", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 435-452.
- , "Rüya", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 306-309.
- Çelebi, Muharrem, "Ezdâd", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 47-48.
- Çelik, Tarık, "Bitkilerde Şuur", *Sızıntı*, c. VIII, sy. 89, Yıl 8, İzmir, Haziran 1986, ss. 192-194.
- Çetin, F., "Uyku Bozuklukları", *Aile Sağlığı El Kitabı*, Muallâ Aykut v.dğr., ed. Yusuf Öztürk ve Osman Güney, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995, ss. 192-194.
- Çetiner, Bedrettin (ed.), *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Çifter, İsmail, *Klinik Psikiyatri*, 3. basım, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu, Ankara, ts.
- Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 954/1547), *Risâle müte'allika bi't-te'âzîr*, haz. Abdullah Özer, İstanbul, 2000, ss. 1-75.
- Çobanoğlu, Rahmi, *Hukukta Gaye Problemi*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964.
- Çolak, Abdullah, İslâm Ceza Hukukunda Hafifletici Sebepler, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1999.
- Çorlu, Şükrü, Barbara Frischmuth ve Bilge Karasu'nun Eserlerinde Rüya - Kurmaca İlişkisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992.
- Dağcı, Şâmil, "Hükûmet-i Adl", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 463-464.
- , "İhsân", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 546-548.

- , "Kıyas", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 488-495.
- Dainton, Barry, *Stream of Consciousness: Unity and Continuity in Conscious Experience*, Routledge, New York and London, 2000.
- Dalgacı, Tansel, *Yapay Zekâ Bilinç ve Tasarım*, Yıldız Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2001.
- Damásio, António Rosa, *Descartes'in Yanılgısı: Duygu Akıl ve İnsan Beyni*, (özgün adı: *Descartes' Error: Emotion Reason and the Human Brain*), çev. Bahar Atlamaz, Varlık Yayınları, İstanbul, 1999.
- Darende, M. İhsan, "Hukuka Aykırı Deliller", <http://www.ucnokta.com/modules.php?name>, 02.08.2008.
- , "Ceza Sorumluluğunun Esasları", <http://www.bakale.com/forum/viewtopic.php?t=104>, 03.02.2006.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah (ö. 255/869), *es-Sünen (=el-Müsned)*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-II, (19. ciltte 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Dashiell, John Frederick (1888-1975), "Consciousness", *The Encyclopedia Americana*, c. VII, New York, 1968, ss. 610-612.
- Davudoğlu, Ahmet (1912-1983), *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, I-XI, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1973-1983.
- Dawkins, Marian Stamp, *Hayvanların Sessiz Dünyası: Hayvanlarda Bilincin Varlığı Üzerine Bir Araştırma*, (özgün adı: *Through Our Eyes Only? The Search for Animal Consciousness*), çev. Füsun Baytok, haz. Zuhal Özer, 13. basım, TÜBİTAK, Ankara, 2005.
- Debû, İbrâhim Fâzıl Yûsuf, *Mes'ûliyyetü'l-insân an havâdisi'l-hayevân ve'l-cemâd*, Mektebetü'l-Aksâ, Amman, 1403/1983.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (ö. 430/1039), *Takvîmü'l-edille fi'l-usûl*, mukaddime ve nşr. Halil Muhyiddin Meys, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001.
- DeLancey, Craig, "Emotion and the Function of Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. III, sy. 5-6, Thorverton/Exeter/UK, 1996, ss. 492-499.
- Del Vecchio, Giorgio (1878-1970), *Hukuk Felsefesi Dersleri*, çev. Sahir Erman, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951.
- Delogu, Tullio, "Modern Hukukta Taksirli Suçun Önemi", *AÜHFD*, c. XXXIX, çev. Yüksel Ersoy, sy. 1-4, Ankara, 1982-1987, ss. 115-124.
- Demir, Fahri, *İslâm Ahlâkı*, 2. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- , *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, haz. Erol Mutlu, 4. basım, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Demirci, Kürşat, "Helâl", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 173-175.
- Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Demirel, Özcan, *Eğitim Sözlüğü*, Pegem A Yayınları, Ankara, 2001.
- Demirelli, Fuat Hulusi (1876-1955), "Prof. Sauer'in Raporu Üzerine Yapılan Münakaşalar ve Hukuka Müteallik İngiliz Nazariyeleri", *Adliye Ceridesi*, sy. 2, Yıl 29, Ankara, 1938, ss. 133-143.

- , "Şuurun Kıymeti Fikir Hürriyeti ve Yaşayan Hukuk", *Adliye Ceridesi*, sy. 1, Yıl 29, Ankara, 1938, ss. 5-32.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül, *Tıbbî Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, Güneş ve Nobel Tıp Kitapevleri, Bursa, 1996.
- Demirsar, Aydın, *Psikoterapi Türleri*, yay.y., Bursa, 2000.
- Dennett, Daniel Clement, *Aklın Türleri: Bir Bilinç Anlayışına Doğru*, (özgün adı: *Kinds of Minds: Toward an Understanding of Consciousness*), çev. Handan Balkara, Varlık Yayınları, İstanbul, 1999.
- , *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*, Penguin Books, London, 1997.
- Deschenaux, Henri - Tercier, Pierre, *Sorumluluk Hukuku*, çev. Salim Özdemir, yay.y., Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1983.
- Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 1230/1815), *Hâşiye ale's-Şerhi'l-kebîr*, I-IV, nşr. Muhammed İliş, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Devâlibî, Muhammed Ma'rûf, *el-Medhal ilâ ilmi usûli'l-fıkh*, 5. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1385/1965.
- Dewey, John (1859-1952), *Psychology*, I-II, Southern Illionis University, London, 1967.
- Diderot, Denis (1713-1784) - D'Alembert, Jean Le Rond, *Ansiklopedi ya da Bilimler Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, (özgün adı: *Encyclopedia ou dictionnaire raisonne des sciences des arts et des metiers*), çev. Selahattin Hilav, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Dikici, M. Fatih, *İcra ve İflâs Hukuku*, 4. basım, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2005.
- Diñçmen, Kriton, *Adli Psikiyatri*, Birlik Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Dîrînî, Muhammed Fethî, *el-Hak ve medâ sultânü'd-devle fî takyîdih*, 3. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1404/1984.
- Ditfurth, Hoimar von (1921-1989), *Bilinç Gökten Düşmedi: Bilincimizin Evrimi*, (özgün adı: *Der Geist Fiel nicht vom Himmel*), çev. Veysel Atayman, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2007.
- Doğan, D. Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 15. basım, Vadi Yayınları, Ankara, 2001.
- Doğruel, Hayri, *Kur'an'da Sorumluluk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1993.
- Doğruyol, Hasan, "Kaylûle", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 83-84.
- Doksat, Recep, *Tatbikatı ve Nazariyatı ile Hipnotizma*, yay.y., Kader Basımevi, İstanbul, 1962.
- Doucet, Friedrich W., *Şuuraltı Gücünü Geliştirme Tekniği*, (özgün adı: *Psi-Training*), çev. Özkan Nasay, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1982.
- Döndüren, Hamdi, "Âkıl", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 247.
- , "Haklar", *ŞİA*, c. II, İstanbul, 1990, ss. 292-296.
- , "Mükellef", *ŞİA*, c. VI, İstanbul, 2000, ss. 44-45.
- , "Niyet", *ŞİA*, c. VI, İstanbul, 2000, ss. 242-246.
- , "Sarhoşluk", *ŞİA*, c. VII, İstanbul, 2000, ss. 133-134.
- , "Uyuşturucu Maddeler", *ŞİA*, c. VIII, İstanbul, 2000, ss. 133-134.
- , "Zamanın ve Şartların Değişmesiyle İslâmî Hükümler Değişir mi?", *UÜİFD*, c. VII, sy. 7, Bursa, 1994, ss. 77-113.
- , *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihâli*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1414/1993, Altınoluk Dergisi'nin hediyesidir.

- Dönmez, Erkan, "Bilinç", <http://www.eranergen.com/yazilar/makale/makale002.htm>, 06.07.2004.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Cünûn", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 125-129.
- , "Maslahat", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 79-94.
- , "Meşrû Müdafaa", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 383-387.
- , "Mubah", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2005, ss. 341-345.
- , "Müeyyide", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 486-489.
- , "Niyet", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 169-172.
- , "Sarhoşluk", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 141-145.
- , "Sebeup", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 244-248.
- , "Sedd-i Zerâi", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 277-282.
- Dönmezer, Sulhi (1918-2004) - Erman, Sahir, *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*, I-II, 5. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974.
- Dönmezer, Sulhi (1918-2004), "Cezaî Sorumluluğun Esası Olarak Failin Normallliği Telâkkisi", *İÜHFD*, c. XII, sy. 1-4, İstanbul, 1946, ss. 119-129.
- Dretske, Fred, "Conscious Experience", *Consciousness*, ed. Frank Cameron Jackson, Dartmouth, Aldershot/England, 1998, ss. 261-281.
- Duguit, Léon (1859-1928), *Kamu Hukuku Dersleri*, çev. Suheyp Derbil, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1954.
- Dural, Mustafa, *Türk Medenî Hukukunda Gerçek Kişiler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.
- Duralı, Teoman, *Aristoteles'te Bilim ve Canlılar Sorunu*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1995.
- , *Felsefe - Bilime Giriş*, Çantay Kitabevi, İstanbul, ts.
- Durat, Tayfun, *Adlî Psikiyatri Açısından Homisid ve Ceza Ehliyeti*, İstanbul Üniversitesi (Yayımlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi), İstanbul, 1992.
- Durusoy, Ali, "Hayal", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 1-3.
- Dülber, Hatice, *Rüyada Hadis Rivayeti: Hazret-i Peygamber'i Rüyada Görmenin Dinî Değeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.
- Dürüşken, Ömer, *Uyku*, yay.y., İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.
- Ebû Ceyb, Sa'dî, *el-Kâmûsü'l-fikhî lugaten ve's-tılâhan*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1982.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as (ö. 275/889), *es-Sünen*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürühuhâ" içinde), (birlikte: "Me'âlimü's-sünen", Hattâbî), I-V, (7, 8, 9, 10 ve 11. ciltlerde 5 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Ebû Harb, Muhammed Hayr, *el-Mu'cemü'l-medresî*, Vezâretü't-Terbiyye, Dımaşk, 1985.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), *el-Bahrü'l-muhît*, (birlikte: "Tefsîrü'l-nehri'l-mâd mine'l-Bahrî'l-muhît", Esîrüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Ceyyânî el-Endelüsî ve "ed-Dürrü'l-lakît mine'l-Bahrî'l-muhît", Ebû Muhammed Tâcüddîn Ahmed b. Abdülkâdir İbn Maktûm), I-VIII, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1983.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, 4. basım, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- Ebû Sünne, Ahmed Fehmî, "Nazariyyetü'l-hak", *el-Fikhü'l-İslâmî ve esâsü't-teşrî'*, Kahire, 1971, ss. 174-234.
- , *en-Nazariyyetü'l-âmmeh li'l-mu'âmelât fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, yay.y., Kahire, 1967.

- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn (ö. 458/1066), *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, nşr. Kusay Muhibbüddîn el-Hatîb, 5. basım, el-Matba'atü's-Selefiyye, Kahire, 1396 h.
- Ebü'l-Mehâsin, Yûsuf b. Mûsâ, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar min Müşkili'l-âsar*, I-II, Âlemü'l-Kütüb/Mektebetü'l-Mütenebbî, Beyrut/Kahire, ts.
- Ebü'lulâ Mardin (1881-1957), *Aynî Haklar*, yay.y., İstanbul, 1934.
- Edhem, İbrâhîm Kemâl, *Tefsîrü'l-ahlâm beyne'd-dîn ve'l-ilm*, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1420/2000.
- Edis, Seyfullah, *Medenî Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997.
- Egemen, Bedi Ziya, *Din Psikolojisi: Saha Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952.
- Egger, August v.dğr., *İsviçre Medenî Kanunu Şerhi*, I-III, çev. Volf Çernis, Türkçe'ye çev. Tahir Çağa, yay.y., Yeni Cezaevi Basımevi, Ankara, 1947, 1949, 1952.
- Elias, Elias Anton, *Elias' Modern Dictionary: English - Arabic (Kâmûsü'l-Elias el-asrî)*, ed. Edvard E. Elias, 19. basım, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1974.
- Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942), *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmûsu*, I-V, haz. Sıtkı Gülle, Eser Neşriyat, İstanbul, 1997.
- , *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Meallî Türkçe Tefsir*, I-IX, nşr. Türkiye Diyanet İşleri Riyâseti, Ebuzziya Matbaası, İstanbul, 1935-1939.
- Elmas, Ömer, "Hukuka Uygunluk Sebeplerinden Meşrû Müdafaa ve İztırar Hâli", http://www.turkhukuk sitesi.com/makale_172.htm, 02.06.2009.
- Emini, Mehmet Emin, "Hak Kavramı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 12, Konya, Aralık 2004, ss. 203-216.
- Emîr Abdülazîz, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, I-II, Dârü's-Selâm, Beyrut, 1418/1997.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed (ö. 1182/1768), *Sübülü's-selâm şerhu Bulûğî'l-merâm cem'i edilleti'l-ahkâm*, I-IV, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Havlî, 4. basım, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1379/1959.
- Emiroğlu, H. Tahsin, *Esbâb-ı Nüzûl: Kur'an Âyetlerinin İnış Sebepleri ve Tefsirleri*, I-XVI (son 2 cilt tetimmedir), yay.y., Kuzucular Ofset, Konya, 1975-1979.
- Enç, Mitat (1909-1991), *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, Karatepe Yayınları, Ankara, 1990.
- , *Ruh Sağlığı Bilgisi*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Erbay, Celal, "Kâsır", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 559.
- Ercan, Muhterem, "Hipnoz", *Bilim ve Teknik*, c. XXII, sy. 254, Ankara, Ocak 1989, ss. 30-32.
- Ercan, Mustafa, "İnsan Hakları", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 137-143.
- Ercilasun, Ahmet Bican (ed.), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, I-II (2. cilt dizindir), 2. basım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Erdem, Hüsamettin, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk: Tanzimattan Cumhuriyete Kadar*, yay.y., Sebat Ofset, Konya, 1996.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, ed. Hasan Lütfi Ramazanoğlu, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1998.
- , *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, nşr. Mehmet Kılıç, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

- Erdoğdu, Ahmet, "Fârik ve Mümeyyiz Olmak ve Bunun Tayini", *Adalet Dergisi*, sy. 9, Yıl 37, Ankara, Eylül 1946, ss. 955-969.
- Erem, Faruk (1913-1998), "Akıl Malûliyeti", *Adalet Dergisi*, sy. 12, Yıl 36, Ankara, Aralık 1945, ss. 1263-1287.
- , "Bilinçaltı (Gayrişuur) ve Suçluluk", *Yargıtay Dergisi*, c. XIV, sy. 1-2, Ankara, Ocak-Nisan 1988, ss. 65-90.
- , "Ceza Hukukunda İrade Şuur ve Gayrişuur", *AÜHFD*, c. VII, sy. 3-4, Ankara, 1950, ss. 63-85.
- , "Cezalandırılabilirlik Objektif Şartı (Şartlı Suçlar)", *AÜHFD*, c. XXVII, sy. 3-4, Ankara, 1970, ss. 9-14.
- , "Sarhoşlukta Ceza Sorumluluğu", *Adalet Dergisi*, sy. 6, Yıl 37, Ankara, Haziran 1946, ss. 580-589.
- , "Türk Ceza Kanununda Emniyet Tedbirleri", *AÜHFD*, c. I, sy. 1, Ankara, 1943, ss. 351-378.
- , *Ümanist Doktrin Açısından Türk Ceza Hukuku: Genel Hükümler*, 12. basım, Seçkin Kitabevi, Ankara, 1984.
- Ergin, Muharrem, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, 5. basım, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1990.
- Ergun, Metin, *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı: Alp Manaş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Ergüney, Hilmi, *Mecelle Külli Kaideleri: İzahlı ve Mukayeseli*, yay.y., Yenilik Basımevi, İstanbul, 1965.
- , *Türk Hukukunda Lugat ve Istılahlar*, yay.y., Yenilik Basımevi, İstanbul, 1973.
- Erkal, Mehmet, "Beytül-mâl", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 90-94.
- Erkal, Seyit N. (ed.), *Alternatif Düşünceler Sözlüğü*, çev. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.
- Erkan, Arif, *el-Beyân: Büyük Arapça - Türkçe Lugat*, I-II, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Erkuş, Adnan, *Psikolojik Terimler Sözlüğü: İngilizce - Türkçe*, Doruk Yayınları, Ankara, 1994.
- Erman, Sahir, *Askerî Ceza Hukuku: Umumî Kısım ve Usul*, 6. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974.
- Eroğlu, Ayşe, Henri Bergson'da Şuur - Sezgi İlişkisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2007.
- Erol, Haydar, *İçtihatlı Türk Ceza Kanunu*, 2. basım, yay.y., Yayın Matbaacılık, Ankara, 2000.
- Ersevim, İsmail, *Freud ve Psikanalizin Temel İlkeleri*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 1997.
- Ersoy, Mehmet Âkif - Hancı, İ. Hamit, "Hipnoz ve Adlî Hipnoz", <http://www.med.ege.edu.tr/~hanci/hipnoz.html>, 07.07.2004.
- Ersöz, İsmet, "Ashâb-ı Kehf", *DİA*, c. III, İstanbul, 1991, ss. 465-467.
- Ersöz, Resul, *Hak ve Özgürlükler: Kur'an'a Göre Azınlık Hakları*, İlâhiyât, Ankara, 2003.
- Esen, Hüseyin, İslâm Hukukunda Cezaî Sorumluluk, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2003.
- Eser, Ercan, İslâm Hukukunda Haksız Fiil ve Haksız Fiilden Doğan Sorumluluk, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî (ö. 324/935-36), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'h-tilâfü'l-musallîn*, I-II, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1411/1990.

- Eşheb, Ahmed, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye ve'l-kavânîni'l-vaz'iyye*, Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyye, Bingazi, 1994.
- Eşkar, Muhammed Süleyman Abdullah, *el-Vâzih fi usûli'l-fikh li'l-Mübtediîn...*, 4. basım, Dârü'n-Nefâis, Amman, 1412/1992.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf (ö. 1332/1914), *Şerhu Kitâbi'n-Nîl ve şifâi'l-alîl*, I-XVII, Mektebetü'l-İrşâd, Cidde, 1985.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki (1925-2003), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, 3. basım, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995.
- , *Türkçe Kökler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) (ö. 606/1210), *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*, I-VI, nşr. Tâhâ Câbir Feyyaz el-Ulvânî, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, Riyad, 1400/1981.
- , *Mefâtihu'l-gayb (=et-Tefsîrû'l-kebîr)*, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), yay.y., Matba'atü'l-Behiyyeti'l-Mısriyye, Kahire, 1357/1938.
- Farhad, Malekian, *International Criminal Responsibility of States*, University of Stockholm (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Stockholm, 1985.
- Fârûkî, Hâris Süleymân, *el-Mu'cemü'l-kânûnî: Arabî - İnkilîzî*, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1973.
- , *el-Mu'cemü'l-kânûnî: İnkilîzî - Arabî*, 5. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 2005.
- Fazlullâh, Mecdî, *el-Akl ve's-şerî'a*, Dârü't-Talî'a, Beyrut, 1995.
- Ferec, Cum'â Muhammed Beşîr, *el-Esbâbü'l-müskita li'l-mes'ûliyyeti'l-cinâiyye*, yay.y., Trablus, 1986.
- Ferîd Vecdî (1878-1954), *Dâiretü'l-ma'ârifî'l-karnî'l-işrîn*, I-X, 3. basım, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1971.
- Fersahoğlu, Yaşar, *Kur'an'da Zihin Eğitimi*, 2. basım, Marifet Yayınları, İstanbul, 1993.
- Ferşadoğlu, Ali, "Hak Arama Şuuru", *Yeni Asya*, 18.12.2007.
- Filiz, Lütfî, *Noktanın Sonsuzluğu*, I-IV, haz. Saim Öztan, Seyhun Besin, Aziz Şenol Filiz, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1998-2000.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed (ö. 817/1415), *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, I-VI, nşr. Ali en-Neccâr ve Abdülalim et-Tahavî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Flanagan, Owen, *Consciousness Reconsidered*, 4. basım, A Bradford Book, USA, 1998.
- Foulquié, Paul, *Pedagoji Sözlüğü*, (özgün adı: *Dictionnaire de la langue pedagogique*), çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1994.
- Freud, Sigmund - Türek, İbrahim, *Rüyalar Üzerine İki Deneme*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1965.
- Freud, Sigmund (1856-1939), *Rüyaların Yorumu*, (özgün adı: *Die Traumdeutung=The Interpretation of Dreams*), I-II, çev. Selçuk Budak, 2. basım, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1999.
- Fuzeylât, Cebr Mahmûd, *Sukûtü'l-ukûbât fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, I-IV (2 ciltte 4 cilt), Dâru Ammâr, Amman, 1987.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed (ö. 505/1111), *el-Menhûl fi'l-usûl (=el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl)*, nşr. Muhammed Hasan Heyto, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1400/1980.
- , *el-Müstasfâ fi ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.

- , *el-Vasît fi'l-fikh*, I-VII, nşr. Ahmed Mahmûd İbrâhîm ve Muhammed Muhammed Tamir, Dârü's-Selâm, Kahire, 1417/1996.
- , *Filozofların Tutarsızlığı*, (özgün adı: *Tehâfütü'l-felâsife*), haz. Fahrettin Altun, çev. Mahmut Kaya ve Hüseyin Sarioğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.
- , *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, çev. Abdullah Aydın, Aydın Yayınevi, İstanbul, 1993.
- , *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I-VI, 2. basım, Dârü'l-Hayr, Beyrut, 1413/1993.
- , *Şifâü'l-galîl fî beyâni mesâili't-ta'lîl* (=Şifâü'l-alîl fî'l-kıyâs ve't-ta'lîl), nşr. Hamdî el-Kebîsî, Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, Bağdat, 1390/1970.
- , *Tasavvufun Esasları*, (özgün adı: *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü's-sâlikîn*), çev. Ramazan Yıldız, Şâmil Yayınları, İstanbul, ts.
- Geçtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, 9. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Gihamy, Gerard, *Mevsûatü mustalahâti'l-felsefe inde'l-Arab*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1998.
- Goldmann, Lucien (1913-1970), *İnsan Bilimleri ve Felsefe*, (özgün adı: *Sciences humaines et philosophie*), çev. Afşar Timuçin ve Fusun Aynuksa, Kavram Yayınları, İstanbul, 1977.
- Goldziher, Ignaz (1850-1921), "İstihare", (özgün adı: İstikhâra), *İA*, c. V/II, İstanbul, 1997, ss. 1215-1217.
- Göğer, Erdoğan, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1979.
- Göka, Erol, "Bilinç", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul, 1990, ss. 205-207.
- Gökalp, Nurten, "Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper ile Eccles", *Felsefe Dünyası*, sy. 24, Ankara, Bahar 1997, ss. 73-80.
- , Karl Raimund Popper'de Şuur Problemi ve Ben Şuurunun Gelişimi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1988.
- Gökalp, Ziya (1876-1924), *Felsefe Dersleri*, sad. ve haz. Ali Utku ve Erdoğan Erbay, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005.
- , *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Gökay, Fahreddin Kerim (1900-1987), *Uykunun Fisiyoloji ve Patoloji ve Uyku Hıfzıssıhhası*, yay.y., Kader Matbaası, İstanbul, 1935.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 5. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin, *İslâm'da Şahsiyet Hakları*, 2. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman, *Kelâm*, 4. basım, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya, 1998.
- Gören, Ali, "Yaşamın Kökeni Hakkında Yeni Bir Yaklaşım: Bilinçli Tasarım", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 408, Ankara, Kasım 2001, ss. 44-45.
- Görgün, Tahsin, "Kur'an: Vahyin Özü", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 54-66.
- , "Medeniyet", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 297-301.
- , "Nübüvvet: İnsanlığa Rahmet", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 156-165.

- Görkey, Mahmut, "Bilinç Teknolojisi: Transandantal Meditasyon", *Bilim ve Teknik*, c. XVI, sy. 185, Ankara, Nisan 1983, ss. 29-31.
- Gövsa, İbrahim Alâeddin (1889-1949), *Çocuk Ruhü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, ts.
- Gözler, Kemâl, *Hukuka Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1998.
- , *Hukukun Genel Teorisine Giriş: Hukuk Normlarının Geçerliliği ve Yorumu Sorunu*, U S-A Yayıncılık, Ankara, 1998.
- Gözübenli, Beşir, "Ateh", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, ss. 51-52.
- Gözübüyük, A. Şeref, "Cezaî Mesuliyeti Olmayan Suçlular Hakkında Uygulanan Tedbirlere Dair Yabancı Mevzuat", *Adalet Dergisi*, sy. 2, Yıl 53, Ankara, Şubat 1962, ss. 140-145.
- , *Anayasa Hukuku*, S Yayınları, Ankara, 1985.
- , *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, 3. basım, S Yayınları, Ankara, 1978.
- , *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları: Introduction to Law and Fundamental Concepts of Law*, 15. basım, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.
- Gray, John Chipman, *The Nature and Sources of the Law*, Beacon Press, Boston, 1963.
- Greenfield, Susan, *İnsan Beyni*, (özgün adı: *The Human Brain*), çev. Burcu Çekmece, red. Rahmi G. Ögdül, Varlık Yayınları, İstanbul, 2000.
- Grive, L. Fonse, *Mebâdi-i Felsefeden Birinci Kitap: İlmü'n-Nefs*, çev. Ahmed Naîm, Maârif-i Umûmiyye Nezâreti, Matbaâ-yı Âmire, İstanbul, 1331 h.
- Grof, Stanislav, *Kozmik Oyun: İnsan Şuurunun Yeniden Keşfi*, (özgün adı: *The Cosmic Game*), çev. Levent Kartal, 2. basım, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2002.
- Guyton, Arthur C. - Hall, John E. (1919-2003), *Textbook of Medical Physiology*, 9. basım, Saunders Company, Philadelphia, 1996.
- Güç, Ahmet, "Mâbed", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 276-280.
- Gülçür, Musa Kâzım, "Kur'an'da Akıl 1", *Yeni Ümit*, c. IV, sy. 28, Yıl 7, İzmir, Nisan-Mayıs-Haziran 1995, ss. 47-50.
- Güler, İlhami, "Kamusal Ahlâk", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 241-253.
- Günel, H. Yılmaz, *Uyuşturucu Madde Suçları*, Kazancı Yayınları, Ankara, 1976.
- Günay, Misak - Maşalı, Ş., *En Yüce Bilinç*, yay.y., Zafer Matbaası, İstanbul, 1980.
- Günday, Şeref, *Günümüz Amerikan İngiliz Felsefesinde Bilinç Problemine Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1992.
- , *Zihin Felsefesi*, Asa Kitabevi, Bursa, 2002.
- Gündüz, Aslan, "İnsan Hakları", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 323-327.
- Günenç, Halil, *Büyük Şâfiî İlmihâli*, İlim Yayınları, İstanbul, 1988.
- Güneş, Abdülbakî, *Aklî Tefsir Hareketi: Mutezile ve Menar Ekolü*, Ahenk Yayınları, Van, 2003.
- Güneş, Ali Rıza, *İslâm Hukukunda Zina İftirası Suçu ve Cezası*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1996.
- Güral, Jale, "Hükâmî Şahısların Cezaî Mesuliyeti", *İÜHFD*, c. IV, sy. 1-4, İstanbul, 1947, ss. 74-98.

- Gürdilek, Raşit, "Bilinçli Bilgisayarlar Yolda", *Bilim ve Teknik*, c. XXXI, sy. 373, Ankara, Aralık 1998, s. 13.
- Gürelli, Nevzat, "Hukuk Açısından İlaç Alışkanlıkları", *İÜHFD*, c. XLI, sy. 1-2, İstanbul, 1975, ss. 1-14.
- Güriz, Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, 3. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992.
- , *Hukuk Felsefesi*, 4. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1996.
- Gürkan, Ülker, *Hukukî Realizm Akımı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.
- Gürün, O. A., *Psikoloji Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.
- Güven, Kudret, *Kişilik Hakları ve Ötanazi*, Nobel Yayın - Dağıtım, Ankara, 2000.
- Güvener, Salih, *İman ve Bilinç*, Çınar Yayınları, İstanbul, 2003.
- Güzeldere, Güven, "Consciousness: What it is, How to Study it, What to Learn from its History", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. II, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1995, ss. 30-51.
- , "Problems of Consciousness: A Perspective on Contemporary Issues", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. II, sy. 2, Thorverton/Exeter/UK, 1995, ss. 112-143.
- Hacak, Hasan, "Hak", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1997, ss. 136-142.
- , "Mal", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 461-465.
- , "Menfaat", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 131-134.
- , "Mülkiyet", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2006, ss. 543-548.
- , *İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000.
- Hâdimî, Ebû Saîd (ö. 1176/1762), *Levâmiu'd-dekâik fî tercemeti Mecâmi'i'l-hakâik*, (özgün adı: *Mecâmi'u'l-Hakâik*), çev. Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi, yay.y., el-Hâc Mustafa Efendi Matbaası, İstanbul, 1293/1876.
- Hadrâvî, Muhammed, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye fî'l-i'tidâi ale'n-nefs ve mâ-dûnehâ fî'l-fikhi's-Şâfiî*, yay.y., Kahire, 1967.
- Halîl b. Şâhin, Garsüddîn ez-Zâhirî (ö. 873/1468), *el-İşârât fî ilmi'l-ibârât*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1416/1996.
- Halîl, Halîl Ahmed, *Mefâtihu'l-ulûmi'l-insâniyye: mu'cemü Arabî - Feransî - İnkilizî* (=Keys for the Human Sciences: English - French - Arabic Dictionary), Dârü't-Talî'a, Beyrut, 1978.
- Hançerlioğlu, Orhan (1916-1991), *Dünya İnançları Sözlüğü*, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- , *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, I-VII, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976-1980.
- , *İnanç Sözlüğü: Dinler Mezhepler Tarikatlar ve Efsaneler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.
- , *İslâm İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.
- , *Ticaret Sözlüğü*, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- , *Toplumbilim Sözlüğü*, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

- , *Türk Dili Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.
- Hansoy, Ferit Namık (der.) (1908-1979), *Büyük Fransızca - Türkçe Sözlük: Grand dictionnaire Français - Turc*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1984.
- Haraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah (ö. 1101/1690), *Haraşî alâ Muhtasari Sîdî Halîl*, (birlikte: "Hâşiyetü's-şeyh Ali el-Adevî", es-Saîdî el-Adevî ve "el-Muhtasar", Ebû'l-Mevedde Ziyâüddîn Sîdî Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-Cündî), I-VIII (4 ciltte 8 cilt), (Bulak, 1318 baskısından ofsettir), Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- Harman, Ömer Faruk, "Mesuliyetin Şahsîliği Açısından İlk Günah Problemi", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 417-428.
- Has, Polat, "Varlığın Asıl Cevheri: Ruh", *Sızıntı*, c. VI, sy. 68, Yıl 6, İzmir, Eylül 1984, ss. 310-312.
- , "Yeni Buudlarıyla Hipnotizma", *Sızıntı*, c. VI, sy. 62, Yıl 6, İzmir, Mart 1984, ss. 62-65.
- Hasenî, Hâşim Ma'rûf, *el-Mes'ûliyyetü'l-cezâiyye fî'l-fıkhi'l-Ca'ferî*, 2. basım, Dâru't-Taâruf, Beyrut, 1987.
- Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî (ö. 1088/1677), *ed-Dürrü'l-muhtâr fî şerhi tenvîri'l-ebsâr*, I-VI, 2. basım, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1386/1966.
- Hassan Şemsi Paşa, *en-Nevm ve'l-erak ve'l-ahlâm beyne't-tıb ve'l-Kur'ân*, Dâru'l-Menâr, Cidde, 1991.
- Hâşimî, Abdülmünim, *Rü'yâ'l-enbiyâ ve's-sâlihîn*, Mektebetü İbn Kesîr/Dâru İbn Hazm, Küveyt/Beyrut, 1422/2002.
- Hâtemî, Hüseyin, *İslâm Hukuku Dersleri*, 2. basım, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- , *Kişiler Hukuku Dersleri*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed (ö. 463/1071), *İktizâü'l-ilm el-amel*, nşr. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî, 4. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1397/1977.
- , *Mes'eletü'l-ihcâc bi's-Şâfî fîmâ üsnide ileyh ve'r-reddü ale't-tâinîne bi-izâmi cehlihîm aleyh*, nşr. Halîl İbrâhîm Molla Hâtır, el-Mektebetü'l-Eseriyye, Pakistan, ts.
- Heffening, W., "İbâdât", (özgün adı: Ibâdât), *İA*, c. V/2, İstanbul, 1997, s. 687.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831), *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, (özgün adı: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*), çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1991.
- Hekimoğlu İsmail - Ünal, Nurettin, *İlimde Teknikte Edebiyatta Tarihte Dinde Rüya: Rüya Tabirleri ve Çeşitleri*, Türdav, İstanbul, 1981.
- Helvacı, İlhan, "Temyiz Kudretinden Yoksun Şahısların Hukukî Sorumluluğu Üzerine", *İÜHFD*, c. LL, sy. 1-2, İstanbul, 1995-1996, ss. 145-171.
- Heuser, Fritz, *Türkçe - Almanca Lugat: Türkisch - Deutsches Wörterbuch*, 4. basım, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958.
- Hırakî, Ebû'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin (ö. 334/946), *el-Muhtasar*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş, 3. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- Hısnî, Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed (ö. 829/1426), *Kifâyetü'l-ahyâr*, I-II, 2. basım, Mektebetü'l-İlm, Diyarbakır, ts.
- Hızveren, Ahmet, "Şuur ve Vicdanın Gelişimi", *Ruh ve Madde*, sy. 510, Yıl 43, İstanbul, Temmuz 2002, ss. 49-51.

- Hikmetyar, Gülbeddin, *Şuur ve Madde*, çev. Nusrettin Bolelli, Piran Yayınları, İstanbul, 1981.
- Hinsic, Leland Earl - Campbell, Robert J., *Psychiatric Dictionary*, 4. basım, Oxford University Press, New York, 1970.
- Hitu, Muhammed Hasan, *el-Vecîz fî usûli't-teşrî'i'l-İslâmî*, 3. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1410/1990.
- Hobson, James Allan, *Consciousness*, Scientific American Library, New York, 1998.
- Hock, Roger R., *Forty Studies that Changed Psychology: Explorations into the History of Psychological Research*, 2. basım, Prentice Hall, Englewood, 1995.
- Hoffman, Enid, *Psişik Becerilerinizi Geliştiriniz*, (özgün adı: *Develop Your Psychic Skills*), çev. Erol Konyalıoğlu, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1993.
- Homme, Ulrich Hans J. v.dğr., *Allah'ın Sırları: Yeni Ruh ve Kainat*, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1975.
- Hornby, Albert Sidney (1898-1978) v.dğr., *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, 18. basım, Oxford University Press, Oxford, 1985.
- Horner, Chris - Westacott, Emrys, *Felsefe Aracılığıyla Düşünme*, (özgün adı: *Thinking Through Philosophy: An Introduction*), çev. Ahmet Arslan, Phoenix Yayınları, Ankara, 2001.
- Hökelekli, Hayati, "İntihar", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 351-353.
- , "Kendini Bilmek", *İslâm'a Giriş - Gençliğin İslâm Bilgisi*, ed. Hayati Hökelekli, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 13-39.
- , "Vicdan", *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul, 1997, ss. 459-460.
- , *Din Psikolojisi*, 3. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- , *Psikolojiye Giriş*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Hulûsi, Ahmed, *Ruh İnsan Cin*, 10. basım, Müjde Yayınevi, İstanbul, ts.
- Husarî, Ahmed Muhammed, *el-Hudûd ve'l-eşribe fî'l-fikhi'l-İslâmî*, 2. basım, Mektebetü'l-Aksâ, Amman, 1980.
- Hüseyin Hammâd Hassân, *Nazariyyetü'l-maslaha fî'l-fikhi'l-İslâmî*, Mektebetü'l-Mütenebbî, Kahire, 1981.
- Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934), *İnsan Hakları Beyannâmesinin İslâm Hukukuna Göre İzahı*, nşr. Osman Ergin, yay.y., Sinan Matbaası, İstanbul, 1949.
- , *Türk Lugatı: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lugatleri*, I-II, Maarif Vekâleti Devlet Matbaası, Ankara, 1928.
- Işık, Ahmet, "Sun'î Zekâ Ne Değildir?", <http://www.sizinti.com.tr/konu.sizinti?SIN=cab0e7978c&k447565101>, 29.11.2005.
- Işık, Emin, *Kur'an'ın Getirdiği*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.
- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf (ö. 463/1071), *el-Kâfî fî furû'i'l-mâlikiyye (=Kitâbü'l-Kâfî fî fikhi ehli'l-Medîne el-Mâlikî)*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.
- , *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, I-XXIV, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî ve Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vezâretü Umûmî'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, Muğrib, 1387/1967.
- İbn Abdüsselâm, İzzeddin (ö. 660/1262), *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm (=el-Kavâ'idü'l-kübrâ)*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn (ö. 1252/1836), *Nesemâtü'l-eshâr*, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1399/1979.

- , *Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr Terceme ve Şerhi*, (özgün adı: *Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*), I-XVIII (son cilt fihristtir), çev. Ahmed Davudoğlu v.dğr., Şâmil Yayınları, İstanbul, 1982-1988.
- , *Reddû'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, I-VIII, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1386/1966.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (1879-1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), ed-Dârü't-Tunûsiyye, Tunus, 1984.
- , *Makâsıdü's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, eş-Şeriketü't-Tunûsiyye, Tunus, 1985.
- İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk (ö. 381/991), *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*, I-IV, Müessesetü'l-Âlem li'l-Matbûât, Beyrut, 1986.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullâh b. Muhammed (ö. 387/997), *İbtâlû'l-hiyel*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş, 2. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed (ö. 741/1340), *el-Kavânînü'l-fikhiyye* (=Kavânînü'l-ahkâmi's-şer'iyye ve mesâilî'l-furûi'l-fikhiyye), nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd, Âlemü'l-Fikr, Kahire, 1405-1406/1985.
- , *Takrîbü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, nşr. Abdullah Muhammed el-Cebûrî, Dârü'n-Nefâis, Amman/Ürdün, 1422/2002.
- İbn Duveyyân, İbrâhîm (1858-1935), *Menârü's-sebîl fî şerhi'd-Delîl*, I-II, nşr. İsâm el-Kal'acî, 2. basım, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad, 1405/1985.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed (ö. 321/933), *el-İştikâk* (=İştikâku'l-esmâ=İştikâku esmâ'l-kabâil), 2. basım, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad, 1979.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 879/1474), *et-Takrîr ve't-tahbîr*, (birlikte: İsnevî'nin "Nihâyetü's-sûl" adlı Minhâcü'l-vusûl şerhi), I-III, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed (ö. 395/1004), *Mücmelü'l-Luga*, I-II (1 ciltte 2 cilt), nşr. Abdülmuhsin Sultan, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1404/1984.
- İbn Ferhûn, Ebû'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm (ö. 799/1397), *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî ulemâi'l-mezheb*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed (ö. 406/1015), *el-Hudûd fî'l-usûl*, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed (ö. 852/1449), *Fethü'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî ve Muhibbüddîn el-Hatîb, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1379/1959.
- İbn Hamdân, Ebû Abdillâh Necmüddîn Ahmed (ö. 695/1295), *Sıfatü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müstefî*, nşr. Muhammed Nâsırüddîn el-Elbânî, 3. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1397/1977.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî (ö. 456/1064), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-VIII, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1404/1984.
- , *el-Muhallâ*, I-XI, nşr. Lecnetü İhyâi't-Türâs el-Arabî, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ts.
- , *Haccetü'l-vedâ'*, nşr. Ebû Suhayb el-Kermî, Beytül-Efkârî'd-Devliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1998.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 751/1350), *Ahkâmü ehli'z-zimme*, I-III, nşr. Yûsuf Ahmed el-Bekrî ve Şâkir Tefvîk el-Arûrî, Ramâdî li'n-Neşr/Dâru İbn Hazm, Demam/Beyrut, 1418/1997.

- , *Hükmi târiki's-salât*, nşr. Besâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1416/1996.
- , *İğâsetü'l-lehfân fî hükmi talâkı'l-gazbân (=el-İğâsetü's-suğrâ)*, nşr. Muhammed Afîfî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye / Mektebü Ferkad el-Hânî, Beyrut / Riyad, 1406/1986.
- , *İ'lâmü'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemîn*, I-IV, nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1973.
- , *Peygamber Efendimiz'in Maddî - Manevî Sağlık Öğütleri*, (özgün adı: *et-Tıbbü'n-nebevî*), çev. Yusuf Ertuğrul, İstanbul, 1997, Millî Gazete'nin hediyesidir.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm (=Tefsîru İbn Kesîr)*, I-VIII, nşr. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Muhammed Ahmed Aşûr, Abdülazîz Ganîm, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn (ö. 620/1223), *el-Kâfî fî fikhi'l-imâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, I-IV, nşr. Züheyr eş-Şâvîş, 5. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1408/1988.
- , *el-Muğnî*, I-X, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1405/1985.
- , *el-Mukni' fî fikhi İmâmi's-sünne Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, (birlikte: "el-Mübdî fî şerhi'l-Muknî", İbn Müflih), I-VIII, nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.
- , *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, (birlikte: "Nüzhetü'l-hâtiri'l-âtır", Abdülkâdir Bedrân), I-II, Dârü'l-Hadîs, Beyrut, 1991.
- , *Umdetü'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed (=el-Umde fî'l-fikhi'l-Hanbelî)*, nşr. Abdullâh Sefer el-Abdelî ve Muhammed Dügaylib el-Atîbî, Mektebetü't-Tarafeyn, Taif, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 273/887), *es-Sünen (=Sünenü İbn Mâce)*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-II, (17 ve 18. ciltlerde 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, 3. basım, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994.
- İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed (ö. 884/1479), *el-Mübdî' fî şerhi'l-Mukni'*, I-X, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1400/1980.
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih (ö. 763/1362), *Usûlü'l-fikh*, I-II, nşr. Fehd b. Muhammed es-Sedhân, Mektebetü Abîkân, Riyad, 1420/1999.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn (ö. 970/1563), *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, I-VIII, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- , *Fethu'l-gaffâr fî şerhi'l-Menâr*, (birlikte: "Menârü'l-envâr", Ebû'l-Berekât en-Nesefî), I-III (1 ciltte 3 cilt), hâşiyeler: Abdurrahman el-Behravî, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1355/1936.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn (ö. 795/1393), *el-Kavâ'id (=Takrîrü'l-kavâ'id ve tahrîrü'l-fevâ'id)*, nşr. İyâd b. Abdüllatîf b. İbrâhîm el-Kaysî, Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, Beyrut, 2004.

- İbn Rüşd el-Hafîd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, I-II (1 ciltte 2 cilt), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm (ö. 652/1254), *el-Muharrer fi'l-fikh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-II, 2. basım, Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyad, 1404/1984.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed (ö. 728/1328), *Mecmû'u fetâvâ*, I-XXXVII (son 2 cilt fihristtir), nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, Metâbiü'r-Riyâd, Riyad, 1381 h. ve Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991.
- , *Şerhu'l-Umde fi'l-fikh*, I-IV, nşr. Suûd Sâlih el-Atîşân, Mektebetü'l-Abîkân, Riyad, 1413/1992.
- İbnü'l-Hâc el-Abderî, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 737/1336), *el-Medhal*, I-IV (2 ciltte 4 cilt), Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1401/1981.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed (ö. 861/1457), *Fethü'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr*, I-VII, 2. basım, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed (ö. 826/1423), *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb*, I-VIII, Dâru'l-Ma'ârif, Halep, ts.
- İbnü'l-Lahhâm, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî (ö. 803/1401), *el-Kavâ'id ve'l-fevâ'idü'l-usûliyye ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-ahkâmî'l-fer'iyye*, nşr. Muhammed Hamîd el-Fıkî, Mektebetü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahire, 1375/1956.
- İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437), *el-Bahrü'z-zehhâr el-câmi' li-mezâhib-i ulemâi'l-emsâr*, I-V, Mektebetü'l-Hancî, Mısır, 1947.
- İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed (ö. 318/930 [?]), *el-İşrâf alâ mezâhibi ehli'l-ilm (=el-İşrâf fî ma'rifeti'l-hilâf=el-İşrâf fî'htilâfi'l-ulemâ=el-İşrâf fî mezâhibi'l-eşrâf)*, I-III, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Mekke, ts.
- , *Kitâbü'l-icmâ': İslâm Hukukçularınca Üzerinde İcma Edilen Konular, (özgün adı: el-İcmâ')*, nşr. ve çev. Abdülkadir Şener, yay.y., Gaye Matbaası, Ankara, 1983.
- İbnü's-Şihne, Ebü'l-Velîd Lisânüddîn Ahmed (ö. 882/1477), *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1393/1973.
- İbrâhim, Ebû Meryem Mecdî Fethî es-Seyyid, *Menâmâtü'r-Resûl*, Dâru's-Selâm, Kahire, 1412/1991.
- İhsanoğlu, İ. Hakkı, *Beynimizin Esrarı*, Altın Burç Yayınları, İstanbul, 2006.
- İlkiz, Fikret - Günaydın, Barış, "Kişilik Hakları - Medyada Etik ve Yargı Kararları", *Küresel İletişim Dergisi (Global Media Journal)*, sy. 2, Güz 2006, ss. 1-15.
- İmâm, Muhammed Kemâleddîn, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye: esâsuhâ ve tatavvuruhâ*, Dâru'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Küveyt, 1403/1983.
- , *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, Müessesetü'l-Câmi'iyye, Beyrut, 1416/1996.
- İmamoğlu, Abdülvahit, *Psiko-sosyal Açından Rüya ve İstihare*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- İmrağ, Coşkun, Adlî Psikiyatri Açısından Türk Ceza Kanunu'nun 46, 47 ve 48. Maddeleri, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Adlî Tıp Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi), İstanbul, 1989.
- İmre, Zahit, "Hukukî Mesuliyetin Esası Üzerinde Bazı Düşünceler", *İÜHFD*, c. XLV-XLVI-XLVII, sy. 1-4, İstanbul, 1979-1980-1981, ss. 401-420.

- , *Kusursuz Mesuliyet Hâlleri: Doktrinde ve Türk Hukukunda*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1949.
- , *Medenî Hukuka Giriş: Medenî Hukukun Temel Kavramları ve Medenî Kanunun Başlangıç Hükümleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971.
- İnceoğlu, Sibel, *Ölme Hakkı (Ötanazi)*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- , *Yaşama Hakkı Karşısında Ötanazi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997.
- İnce, İrfan, "Ridde", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 88-91.
- İsevî, Abdurrahmân, *İlmü'n-nefs ve müşkilâtü'l-ferd*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1992.
- İsevî, Ahmed İsevî, "Nazariyyetü't-te'assüf fi'sti'mâli'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî", *Mecelletü'l-ulûmi'l-kânûniyye ve'l-iktisâdiyye*, c. I, sy. 5, Kahire, 1963, ss. 1-120.
- İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), *Kitâbü'n-Netîce*, I-II, haz. Ali Namlı ve İmdat Yavaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- , *Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, yay.y., Osmâniye Matbaası, İstanbul, 1330 h.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm (ö.772/1370), *el-Kevkebü'd-Dürri fîmâ yeteharrecü ale'l-usûli'n-nahviyye mine'l-fürûi'l-fıkhiyye*, nşr. Muhammed Hasan İvâd, Dâru Ammâr, Amman, 1405/1985.
- , *et-Temhîd fi tahrîci (istihraci)'l-furû' ale'l-usûl*, nşr. Muhammed Hasan Heyto, 4. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1407/1987.
- İzmirli, İsmail Hakkı (1869-1946), *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, yay.y., Matbaâ-yı Hukûkiyye, İstanbul, 1911.
- Jacobi, Jolande (1890-1973), *C. G. Jung Psikolojisi: C. G. Jung'un Önsözüyle*, (özgün adı: *The Psychology of C. G. Jung*), çev. Mehmet Arap, İlhan Yayınları, İstanbul, 2002.
- Janet, Pierre Marie Fèlix (1859-1947), *Hipnotizma*, çev. Cemil Sena Ongün, Vakıf Kütüphanesi, Dün ve Yarın Tercüme Külliyyâtı, İstanbul, 1936.
- Jung, Carl Gustav (1875-1961), *Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri: Tavistock Konferansları... 1935*, çev. Kamuran Şipal, Bozak Yayınları, İstanbul, 1982.
- , *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, çev. Engin Büyükinâl, 4. basım, Say Yayınları, İstanbul, 1997.
- , *Dreams*, çev. R. F. C. Hull, Routledge, London, 2002.
- , *Psikoloji ve Din*, (özgün adı: *Psychology and Religion*), çev. Cengiz Şişman, 2. basım, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Jaspers, Karl Theodor (1883-1969), *Descartes ve Felsefe*, (özgün adı: *Descartes und die Philosophie*), çev. Akın Kanat, 2. basım, İlya Yayınları, İzmir, 2003.
- Juynboll, Theodorus Willem (1866-1948), "Âkil", (özgün adı: *Âkil*), *İA*, c. I, İstanbul, 1997, s. 248.
- Kabağağaç, Sina - Alovera, Erdal, *Lâtince - Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995.
- Kaboğlu, İbrahim Özden, *Kolektif Özgürlükler*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1989.
- , *Özgürlükler Hukuku: İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı*, 6. basım, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- Kâdî Abdülvehhâb, Ebû Muhammed (ö. 422/1031), *et-Tâc ve'l-iklîl*, I-VI, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978.

- , *et-Telkîn fi'l-fikhi'l-Mâlikî*, I-II, nşr. Muhammed Sâlis Saîd el-Gânî, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Mekke, 1415/1995.
- Kafa, Melih, "Bilinç: Beynin Kuklası", <http://www.genetikbilimi.com/genbilim/bilinc/beyninkuklasi.htm>, 07.07.2004.
- Kahveci, Kutsi, "Algı ve Bilinç Üzerine", *Tabula Rasa*, sy. 5, Yıl 2, Isparta, 2002, ss. 119-134.
- Kahveci, Nuri, İslâm Borçlar Hukukunda Tazminat, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997.
- Kâkî, Kivâmüddîn Muhammed (ö. 749/1348), *Câmi'u'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr*, I-V, nşr. Fazlurrahmân Abdülgafûr el-Afgânî, Mektebetü Nîzâr Mustafa el-Bâz, Riyad, 1418/1997.
- Kalabalık, Halil, *Sorularla Açıklanmış Temel Hukuk Bilgisi*, 4. basım, Değişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs - Kanîbî, Hamîd Sâdık, *Mu'cemü lugati'l-fukahâ: Arabî - İncilîzî*, 2. basım, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1988.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyyetü'l-müeyyessera*, I-II, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1421/2000.
- , *Mevsû'atü fikhi Ali b. Ebî Tâlib*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1983.
- , *Mevsû'atü fikhi Ömer b. el-Hattâb: asruh ve hayâtuh*, 4. basım, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1989.
- Kallek, Cengiz, "Hisbe", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 133-143.
- Kam, Ömer Ferit (1864-1944), *Dinî Felsefî Sohbetler*, (özgün adı: *Dinî Felsefî Musâhabeler*), sad. Süleyman Hayri Bolay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Gaye Matbaası, Ankara, ts.
- Kamali, Mohammad Hashim, "Fundamental Rights of the Individual: an Analysis of Haqq (Right) in Islamic Law", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, c. X, sy. 3, Herndon, 1993, ss. 340-366.
- Kamay, Behçet Tahsin, *Adlî Tıp*, I-II, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 1951.
- Kâmil, Fuâd, *Kâmûsü'l-mustalahâtî's-sûfiyye: Arabî - Feransî - İncilîzî (=Dictionary of Soufi Terms: English - Arabic - French)*, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1993.
- Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça - Türkçe Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul, 1993.
- , *Büyük Türkçe - Farsça Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul, 1993.
- , *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Derin Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Kant, Immanuel (1724-1804), *Ruhun Gücü Hakkında*, (özgün adı: *Der streit der fakultätenin drey abschnitten*), haz. Hulusi Yazıcıoğlu, yay.y., Anıl Matbaası ve Ciltevi, Ankara, 1998.
- Kapani, Münci, *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.
- Kaplan, Harold I. - Sadock, Benjamin J., *Birinci Basamak Psikiyatri El Kitabı*, (özgün adı: *Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences Clinical Psychiatry*), çev. Banu Büyükkal, Turgut Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- , *Synopsis of Psychiatry: Behavioral Sciences Clinical Psychiatry*, 8. basım, Lippincott Williams and Wilkins, Philadelphia, 1997.
- Kara, Mustafa, "Fenâ", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 333-335.
- Karaahmetoğlu, Mehmet Nuri, *Medenî Hukuk ve Borçlar Hukuku Ders Notları*, Uludağ Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Bursa, 1982.

- Karaarslan, Nasuhi Ünal, *Yaşayan Arapça: Modern Arapça'nın Sözlüğü*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1995.
- Karadâgî, Alî Muhyiddîn Alî, *Mebdeü'r-rızâ fi'l-ukûd*, I-II, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1985.
- Karadâvî, Yusuf, *İnsan ve Hak Meflumu*, çev. Mustafa Ateş, İrfan Yayınları, İstanbul, 1968.
- Karaduman, Fuat, "Ceza Sorumluluğu", <http://forensic.freeservers.com/CEZA.HTM>, 07.07.2004.
- , "Hukuksal Sorumluluk", <http://www.forensic.freeservers.com/HUKUK.HTM>, 07.07.2004.
- Karahasan, Mustafa Reşit, *Sorumluluk ve Tazminat Hukuku*, I-II (1 ciltte 2 cilt), yay.y., Sevinç Matbaası, Ankara, 1981.
- Karakaya, Hasan, *Fıkıh Usulü*, Buruc Yayınları, İstanbul, 1998.
- Karakoçan, Delil, "Hak Arama Bilinci Gelişti mi?", *Gündem*, 18.08.2008.
- Karaman, Hayrettin v.dğr., *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003-2004.
- Karaman, Hayrettin, "Adâlet", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 343-344.
- , "Akid", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, ss. 251-256.
- , "Ayn", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, ss. 257-258.
- , "Fakih", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 126-127.
- , "Fıkıh", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, ss. 1-14.
- , "Hak ve Ödevin Muhatabı İnsan", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 33-41.
- , *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, I-III, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985-1987.
- , *Fıkıh Usulü: İslâm Hukukunun Kaynakları Metodu ve Felsefesi*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1964.
- , *Günlük Hayatımızda Helâller Haramlar*, 7. basım, Nesil Yayınları, İstanbul, 1995.
- , <http://www.hayrettinkaraman.net/sc/00242.htm>, 02.08.2008.
- , *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I-III, Nesil Yayınları, İstanbul, 1986-1987.
- Karataş, Yalçın, "Türk Hukukunda On Bir Yaşını Bitirmemiş Olan Çocuklara Uygulanan Emniyet Tedbirleri", *Adalet Dergisi*, sy. 17, Yıl 95, Ankara, Ekim 2003, ss. 176-198.
- Kartal, Abdullah, "Sekk", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 334-335.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr (ö. 587/1191), *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-Şerâi'*, I-VII (5 ciltte 7 cilt), 2. basım, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1402/1982.
- Kâsım Konevî, Kâsım b. Abdullâh b. Emîr (ö. 978/1570), *Enîsü'l-fukahâ fi ta'rîfâti'l-elfâzi'l-mütedâvile beyne'l-fukahâ*, nşr. Ahmed b. Abdürrezzak el-Kebîsî, Dârü'l-Vefâ, Cidde, 1406/1986.
- Kâşânî, Abdürrezzâk Kemâlüddîn (ö. 736/1335), *Tasavvuf Sözlüğü*, (özgün adı: *Letâifü'l-i'lâm fi işârâti'l-ilhâm*), çev. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Kaşdaş, Selim Kaya, "Tatbikat ve Nazariyatta Sarhoşluk Suçu ve Sarhoşluk Hâlinde İşlenen Suçlarda Sarhoşluğun Cezaî Mesuliyete Tesiri", *Adalet Dergisi*, sy. 3, Yıl 42, Ankara, Mart 1951, ss. 370-387.
- Kâşgarlı Mahmut, *Dîvânü lugati't-Türk*, çev. ve haz. Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

- Katar, H. Mehmet, "Kefâret", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 177-179.
- Kavun, Abdurrahman, Sarhoşluk, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2002.
- Kaya, Ali - Çalış, Halit, "Haksız İktisap", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 211-216.
- Kaya, Ali, "İslâm Hukukuna Göre Hekimin Tıbbî Müdahaleden Doğan Hukukî ve Cezaî Sorumluluğu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XVII, sy. 4, Ankara, 2004, ss. 295-306.
- , "İslâm Hukukuna Göre İhkâk-ı Hak", *UÜİFD*, c. VI, sy. 6, Bursa, 1994, ss. 117-132.
- , "İslâm Hukukuna Göre Ötanazi", *UÜİFD*, c. VI, sy. 6, Bursa, 1994, ss. 133-146.
- , "İslâm Hukukuna Göre Tıbbî Müdahaleden Doğan Sorumluluk", *UÜİFD*, c. VI, sy. 6, Bursa, 1994, ss. 147-166.
- , "Ruh ve Beden Bütünlüğüne Dokunulmazlık Kuramı Bakımından Ölme Hakkı", *Marife: Bilimsel Birikim*, sy. 2, Yıl 4, Konya, Güz 2004, ss. 197-218.
- , *İslâm Hukukunda Sebepsiz Zenginleşme*, Emin Yayınları, Bursa, 2005.
- Kaya, Mahmut, "Felsefe", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 311-319.
- Keklik, Cemil, *Son Kitap: İnsanlığın Sentezi*, Nokta Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kelsen, Hans (1881-1973), *General Theory of Law and State*, çev. Anders Wedberg, Harward University Press, Cambridge, 1945.
- Ken'ân, Ahmed Muhammed, *el-Mevsû'atü't-tıbbiyyetü'l-fıkhiyye: mevsû'a câmi'a li-ahkâmi'l-fıkhiyye fi's-sıhha ve'l-maraz ve'l-mümâresâti't-tıbbiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1420/2000.
- Kermî, Hasan Saîd, *el-Hâdî ile'l-lugati'l-Arab: kâmûsü Arabî - Arabî*, I-IV, Dârü'l-Beyân, Beyrut, 1991.
- Keskin, Raşit, *Türkçe Dilbilgisi - Kelime ve Cümle Tahlilleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003.
- Keyman, Selahattin, "Hekimin Cezaî Sorumluluğu", *AÜHFD*, c. XXXV, sy. 1-4, Ankara, 1978, ss. 57-90.
- Kılavuz, Ahmet Sâim, "Cin", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 8-10.
- , *İslâm İnancında Cin*, yay.y., Furkan Ofset, Bursa, ts.
- Kılıç, Sadık, "Sorumluluk Bilinci ve Kur'an'da Sorumluluk Alanları", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 193-209.
- Kılıç, Yurdaer, *Mitolojiden Bilimselliğe Hipnoz*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 2007.
- Kıllıoğlu, İsmail, *Ahlâk ve Hukuk İlişkisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1988.
- Kımıldar, Enver, *Açıklamalı Türk Atasözleri*, Çözüm Yayınları, İstanbul, 1992.
- Kırca, Celâl, *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984.
- Kızılçelik, Sezgin - Erjem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, yay.y., Göksu Matbaası, Konya, 1992.
- Kîfî, Muhammed Abdülmün'im, *Nazratü'l-Kur'ân ile'l-cerîme ve'l-ikâb*, Dârü'l-Menâr, Kahire, 1988.
- Kılınçlı, Sami, Akıl ile İlgili Hadislerin Tespit ve Tenkidi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2007.

- Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk (ö. 252/866 [?]), "Uyku ve Rüyanın Mahiyeti Üzerine", (özgün adı: Risâle fî mâhiyyeti'n-nevm ve'r-rü'yâ), *Felsefî Risâleler*, çev. ve nşr. Mahmut Kaya, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, ss. 139-148.
- Klein, David Ballin, *The Concept of Consciousness: A Survey*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1984.
- Klemm, William R., *Understanding Neuroscience*, Mosby, St. Louis, 1996.
- Koca, Ferhat, "Helâl", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 175-178.
- , "İbadet", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 240-247.
- , "İkrar", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 38-40.
- , "İtiraf", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 461-462.
- , *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis: (Daraltıcı Yorum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Kocabay, Yalçın, *Türkçe - Fransızca Büyük Sözlük: Grand dictionnaire Turc - Français*, 6. basım, yay.y., Ankara, ts.
- Kocatürk, Utkan, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü: İngilizce Lâtince Grekçe Tıp Terimlerinin Dilimizdeki Açıklamalı Karşılıkları*, 7. basım, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1997.
- Kocayusufoğlu, Necip, *Miras Hukuku*, 2. basım, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1978.
- Koçhisarlıoğlu, Cengiz, "Kusur İşleme Ehliyeti Olarak Ayırt Etme Gücünün Haksız Eylem Alanında Derecelendirilmesi", *AÜHFD*, c. LIII, sy. 4, Ankara, 2004, ss. 1-17.
- , "Kusurun Objektifleştirilmesinin Ayırt Etme Gücünü Etkilemesi", *AÜHFD*, c. LIII, sy. 3, Ankara, 2004, ss. 1-17.
- Konodkin, A., "Enformasyonun Alınışı ve İnsan Faaliyetinin İradeli Bilinçli Karakteri", *Psikolojide Yeni Yaklaşımlar*, çev. ve haz. Nezahat Arkın, 2. basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 136.
- Konuk, Ahmet Avni (ö. 1938), *Fusûsü'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, I-IV, haz. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, 2. basım, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1994.
- Koptagel-İlal, Günsel, *Tıpsal Psikoloji: Tıpta Davranış Bilimleri*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982.
- Kovel, Joel, *Tarih ve Tin: Özgürleşme Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, (özgün adı: *History and Spirit: an Inquiry into the Philosophy of Liberation*), çev. Hakan Pekinel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kozalı, Abdürrahim, *İslâm Hukuk Usulü Eserlerinde Yükümlülük (Teklif)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1998.
- Köknel, Özcan - Özügürlü, Kurban, *Tıpta Ruhbilim*, 2. basım, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.
- Köksal, İsmail, "Rüyaların Fıkî Boyutu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13, Elazığ, 2008, ss. 35-54.
- , *Tegayyürü'l-ahkâm fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Zeytûne Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tunus, 1998.
- Köprülü, Bülent, *Medenî Hukuk: Genel Prensipler - Kişinin Hukuku (Gerçek Kişiler - Tüzel Kişiler)*, I-II (1 ciltte 2 cilt), 2. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Köprülü, Orhan F., "Abdal", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 61-62.

- Köse, Ali, "Hârikulâde", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 185-188.
- , "İnsan Hakları", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 9-20.
- Köse, Saffet, "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Ferde Mesuliyet Yükleyen ve Bunu Düşüren Faktörler", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 79-151.
- , *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kubalı, Hüseyin Nail (1903-1981), *Anayasa Hukuku: Genel Esaslar ve Siyasî Rejimler*, yay.y., İstanbul, 1964.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed (ö. 428/1037), *Kudûrî Metin ve Tercümesi*, (özgün adı: *el-Muhtasar=el-Kitâb*), nşr. Halil Eser, haz. Ayhan Yalçın, çev. Süleyman Fâhir, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- Kufacı, Ahmet, "Sanığın Şuur ve Harekât Serbestîsinden Mahrumiyet Hâlleri Şuurun Tetkiki", *Adalet Dergisi*, sy. 3, Yıl 80, Ankara, Mayıs-Haziran 1989, ss. 58-76.
- Kumral, Kâmuran - Özdamar, Nurcan, *Nöroloji - Nöroşirürji*, 2. basım, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İzmir, 1992.
- Kunbus, Abdülhalîm Muhammed, *Mu'cemü elfâzî'l-müştereki fi'l-lugati'l-Arabiyye*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1987.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân (=Tefsîrû'l-Kurtubî)*, I-XX, nşr. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî, 2. basım, Dârü's-Şa'b, Kahire, 1372/1952.
- Kurucan, Ahmet, "İslâm Hukukunda Hak Kavramı", *Zaman*, 14.05.2009.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin (ö. 465/1072), *Letâîfü'l-işârât*, I-III, nşr. İbrâhîm Besyûnî, 2. basım, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1981.
- Kut, İnci - Kut, Güngör, *İspanyolca - Türkçe Türkçe - İspanyolca Sözlük: Dictionnaire Espanol - Turco Turco - Espanol*, 4. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Kutluer, İlhan, "Elem", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, ss. 23-25.
- , "Hayat", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, ss. 8-12.
- , "İlim", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 109-114.
- , "İnsan", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 320-323.
- , "İslâm'da Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 41-53.
- , "Ma'kûl", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 459-460.
- , "Medeniyet", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 296-297.
- Kuyu, Cemil, Akıl Hastalıkları ve Cezaî Ehliyet, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.
- Kürdî, Ahmed el-Hâcî, *el-Ahvâlû's-şahsiyye: el-ehliyye ve'n-niyâbetü's-şer'iyye ve'l-vasiyye ve'l-vakf ve't-terekât*, 4. basım, Câmî'atü Dimaşk, Dimaşk, 1410/1989 - 1411/1990.
- La Follette, Hugh, *Kişisel İlişkiler: Sevgi Kimlik ve Ahlâk*, (özgün adı: *Personel Relationship: Love Identity and Morality*), çev. Ferma Lekeşizalın, 2. basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Lahhâm, Muhammed Hâdî - Saîd, Muhammed - Ulvân, Züheyr, *el-Kâmûs: Arabî - Arabî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.

- Lâmişî, Ebü's-Senâ Mahmûd b. Zeyd, *Fî usûli'l-fikh*, nşr. Abdülmecid Türkî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1995.
- Larson, David E. (ed.), *Mayo Clinic*, I-III, çev. Korhan Çukurçeşme ve Özen Özgün, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1995.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay (1848-1886), *Kamerü'l-akmâr alâ Nûri'l-envâr*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.
- , *en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâli'u'l-Câmi'a's-sagîr*, (birlikte: el-Câmi'u's-sagîr), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1406/1986.
- Leontyev, A. L., "Etkinlik ve Bilinç", *Felsefe ve Bilinç*, Theodore Oizerman v.dğr., Bumerang Kitaplar Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 63-94.
- Levinas, Emmanuel, "Fenomenolojik Varlık Kuramı: Bilincin Mutlak Varoluşu", (özgün adı: Theory of Phenomenological Being: The Absolute Existence of the Consciousness), *Kutadgubilig: Bilim - Felsefe Araştırmaları Dergisi*, sy. 13, İstanbul, Mart 2008, ss. 65-80.
- , "Fenomenolojik Varlık Kuramı: Bilincin Yönelimselliği", (özgün adı: Theory of Phenomenological Being: The Intentionality of the Consciousness), *Kutadgubilig: Bilim - Felsefe Araştırmaları Dergisi*, sy. 13, İstanbul, Mart 2008, ss. 81-93.
- Levy-Bruhl, Henri, *Hukuk Sosyolojisi*, (özgün adı: *Sociologie du droit*), çev. Hüsnü Dilli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Libet, Benjamin, "Solutions to the Hard Problem of Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. III, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1996, ss. 33-35.
- Locke, John (1632-1704), *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, (özgün adı: *An Essay on Concerning Human Understanding*), Ara Yayınları, İstanbul, 1992.
- Loewer, Barry, "Consciousness and Quantum Theory: Strange Bedfellows", *Consciousness: New Philosophical Perspectives*, ed. Quentin Smith and Aleksander Jokic, Oxford University Press, Oxford, 2003, ss. 507-524.
- Lowe, E. Jonathan, "There are no Easy Problems of Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, Imprint Academic, c. II, sy. 3, Thorverton/Exeter/UK, 1995, ss. 266-271.
- Ludwig, Arnold M., "Altered States of Consciousness", *Altered States of Consciousness*, ed. Charles T. Tart, Anchor Books, New York, 1972, ss. 11-24.
- Lund, David H., *Death and Consciousness*, McFarland, Jefferson/USA, 1985.
- Macdonald, Duncan Black (1863-1943), "Hakk", (özgün adı: Hakk), *İA*, c. V/I, İstanbul, 1997, ss. 105-106.
- MacLennan, Bruce, "The Elements of Consciousness and their Neurodynamical Correlates", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, Imprint Academic, c. III, sy. 5-6, Thorverton/Exeter/UK, 1996, ss. 409-424.
- Madazlıoğlu, M. Seha, *İnsomnia Vakalarında Klinik ve Polisomnografik Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi (Yayımlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi), İstanbul, 1993.
- Mahmesânî, Subhî b. Muhammed (1906-1986), *en-Nazariyyetü'l-âmmе li'l-mûcebât ve'l-ukûd fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye*, I-II (1 ciltte 2 cilt), 2. basım, Beyrut, 1972.

- Mahmûd Es'ad, İbnü'l-Emîn Seydişehrî (1857-1917), *Anahatlarıyla Fıkıh Usulü (Telhîs-u Usûl-i Fıkıh)*, sad. Talha Alp v.dğr., Yasin Yayınları, İstanbul, 2002.
- Mahmûd, Alî Abdülhalîm, *Fikhü'l-mes'ûliyye fi'l-İslâm, Dârü't-Tevzî'*, Kahire, 1415/1995.
- Makdisî, Ebû Muhammed Bahâuddîn (ö. 624/1227), *el-Udde şerhu'l-Umde*, (birlikte: "el-Umde fi'l-fikhi'l-Hanbelî", Muvaffakuddin İbn Kudâme), I-II, Dâru Hirâ, Mekke, ts.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh (ö. 179/795), *el-Muvatta'*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-II, (20. ciltte 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Malkoç, Dilek, Ehliyetler Bakımından Sakat ve Özürlülerin İbadet Mükellefiyeti (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve (ö. 153/770), *el-Câmi'*, I-II, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, 2. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- Manser, Martin H. (ed.), *Macmillan Student's Dictionary*, Macmillian, y.y., ts.
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (özgün adı: *A Dictionary of Sociology*), çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- Masoodi, G. S., "Criminal Liability at Islamic and Western Laws (Parallel and Distinctive Features)", *Islamic and Comparative Law Quarterly*, c. X-XI, New Delhi, 1990-1991, ss. 1-16.
- Maşalı, Münteha, "Ölüm Cezası", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 40-43.
- , *İslâm Hukukunda Hakkın Suistimali*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995.
- Matlin, Margaret W., *Psychology*, Harcourt Brace College Publish, Fort Worth, 1992.
- Matlûb, Abdülmecîd Mahmûd, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 2. basım, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1992.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî (ö. 450/1058), *Dünya ve Din Edebi*, (özgün adı: *Edebü'd-dünya ve'd-dîn*), çev. Selahattin Kip ve Abidin Sönmez, Bahar Yayınları, İstanbul, 1978.
- , *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, nşr. Ahmed Mübârek el-Bağdâdî, Dâru İbn Kuteybe, Küveyt, 1409/1989.
- May, Robert M., *Cosmic Consciousness Revisited: The Modern Origins and Development of a Western Spiritual Psychology*, Element, Rockport, 1993.
- May, Rollo (1909-1994), *Yaratma Cesareti*, (özgün adı: *The Caurage of the Creat*), çev. Alper Oysal, 3. basım, Metris Yayınları, İstanbul, 1991.
- Mayda, Aslan, "Ne Zaman Uyuyalım", *Sızıntı*, Ekim 2002, <http://www.sizinti.com.tr/arsiv,05.04.2005>.
- McGinn, Colin, "Consciousness and Space", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. II, sy. 3, Thorverton/Exeter/UK, 1995, ss. 220-230.
- McLaughlin, Brian P., "Colour, Consciousness and Colour Consciousness", *Consciousness: New Philosophical Perspectives*, ed. Quentin Smith and Aleksander Jokic, Oxford University Press, Oxford, 2003, ss. 97-154.
- Mechuloğlu, Fakid, "Şuur", *Sızıntı*, c. VI, sy. 62, Yıl 6, İzmir, Nisan 1984, ss. 74-76.
- Meclisî, Muhammed Bâkır (ö. 1110/1698-99 [?]), *Mefâtihu'l-gayb fi âdâbi'l-istihâre ve salâti'l-leyl*, Dârü'l-Hâdî, Beyrut, 1413/1993.

- Mehmed Ekrem Bey, *Fransızca'dan Türkçe'ye Istılâhât-ı Hukûkiye ve Siyâsiye Lugatı*, yay.y., Risto Matbaası, İstanbul, 1927.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din: Dindarlık Düzeyi ile Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Mehmedoğlu, Yurdagül, *Erişkin Bireyin Kendilik Bilinci ve Din Eğitimi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2001.
- Menûfî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî (ö. 939/1532), *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, I-II, nşr. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bikâî, Dârü'l-Fikr, 1412/1992.
- Merâgî, Ahmed Mustafa (1883-1952), *Tefsîrü'l-Merâgî*, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), 3. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1394/1974.
- Mercier, André, "İnsan Haklarının Temelleri", *İnsan Haklarının Felsefî Temelleri Uluslararası Semineri*, haz. İoanna Kuçuradı, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 1982, ss. 15-23.
- Merdâvî, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Süleymân (ö. 885/1480), *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf alâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, I-XII, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, 2. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1406/1986.
- Mergînânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî (ö. 593/1197), *Bidâyetü'l-mübtedi fî fikhî'l-İmâm Ebî Hanîfe*, nşr. Hâmid İbrâhîm Kersûn ve Muhammed Abdülvehhâb Buhayrî, Matba'atü Muhammed Ali Sabîh, Kahire, 1355/1936.
- , *el-Hidâye*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, ts.
- , *Hidâye Tercemesi*, (özgün adı: *el-Hidâye*), I-II, çev. Hasan Ege, Şelâle Yayınları, İstanbul, 1982-1984.
- Mer'î b. Yûsuf (ö. 1033/1624), *Delîlû't-tâlib li-Neyli'l-metâlib*, 2. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1389/1969.
- Merter, Mustafa, *Dokuz Yüz Katlı İnsan: Tasavvuf ve Ben Ötesi Psikolojisi (Transpersonal Psikoloji)*, 6. basım, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr (ö. 294/906), *İhtilâfû'l-ulemâ (=İhtilâfû'l-fukahâ)*, nşr. Subhî es-Samrâî, 2. basım, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1406/1986.
- , *Ta'zîmü kadri's-salât*, I-II, nşr. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Füreyvâî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1406/1986.
- Mes'ûd, Cübrân, *er-Râid: mu'cem lugavî asrî*, I-II, 3. basım, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1978.
- Mes'ûd, Muhammed Hâlid, *İslâm Hukuk Teorisi*, (özgün adı: *Islamic Legal Philosophy*), çev. Muharrem Kılıç, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Mevrî, Muhammed b. Abdilazîm (ö. 1061/1651), *el-Kavlü's-sedîd fî ba'zı mesâilî'l-ictihâd ve't-taklîd*, nşr. Câsim Mühelhel el-Yâsîn ve Adnân Sâlim er-Rûmî, Dârü'd-Da've, Küveyt, 1988.
- Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, (birlikte: "el-Muhtâr li'l-fetvâ", Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî), I-V (1 ciltte 5 cilt), nşr. Mahmûd Ebû Dakîka, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1987.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib (ö. 1298/1881), *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, (birlikte: "el-Muhtasar", Kudûrî), I-IV (1 ciltte 4 cilt), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.

- Mills, Eugene, "Giving up on the Hard Problem of Consciousness", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. III, sy. 1, Thorverton/Exeter/UK, 1996, ss. 26-32.
- Minhâcî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 889/1484'ten sonra), *Cevâhirü'l-'ukûd ve mu'inü'l-kudât ve'l-muvakkî'in ve's-şühûd*, I-II, nşr. Mes'ûd Abdülhamîd Muhammed es-Sa'dûnî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.
- Mirzaoğlu, Doğan, *Gözle Görülmeyen Metafizik Âlem ve Işınsal Varlık Cinler*, yay.y., Erkam Matbaası, İstanbul, ts.
- Molla Hüsrev (ö. 885/1480), *Kaynaklarıyla Büyük İslâm Fıkhı: Gurer ve Dürer Tercümesi*, (özgün adı: *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*), I-IV, çev. Arif Erkan, gözden geçiren: Ahmet Davudoğlu, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- , *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâtî'l-vusûl*, yay.y., Bosnalı el-Hâc Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul, 1296 h.
- Morgan, Clifford T. (1915-1976), *Psikolojiye Giriş: Ders Kitabı*, (özgün adı: *A Brief Introduction to Psychology*), çev. Hüsnü Ancı v.dğr., 2. basım, Meteksan Yayınları, Ankara, 1984.
- Mourgeon, Jacques, *İnsan Hakları*, (özgün adı: *Les droites de l'homme*), çev. Ayşe Ekmekçi ve Alev Türker, 2. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Muckenhaupt, Margaret, *Sigmund Freud: Bilinçdışının Kâşifi*, (özgün adı: *Sigmund Freud: Explorer of the Unconsciousness*), çev. Füsun Akatlı, 3. basım, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2002.
- Muhammed, Avâtîf İbrâhîm, *el-Vahde li-tenmiyeti's-şu'ûri'd-dînî inde'l-etfâl*, Dârü'l-Mecma'i'l-İlmî, Cidde, 1979.
- Muhammed Abdullah Dirâz (1894-1958), *Düstûrî'l-ahlâk fî'l-Kur'ân*, nşr. Abdüssabûr Şâhîn, 6. basım, Dârü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Küveyt, 1405/1985.
- Muhammed Ebû Zehre (1898-1974), *el-Cerîme*, Dârü'l-Fikrî'l-Arabî, Kahire, 1976.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî (1882-1968), *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1411/1990.
- Muhammed Hamîdullah (1908-2002), "Abd", *DÎA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 57.
- , *Introduction to Islam*, 5. basım, Centre Culturel Islamique, Paris, 1400/1980.
- Muhammed Kutub, *İslâm ve Materyalizme Göre İnsan*, (özgün adı: *el-İnsân beyne'l-maddiyye ve'l-İslâm*), çev. Kemal Sandıkçı ve Mehmet Âkif Aydın, 2. basım, Şâmil Yayınları, İstanbul, ts.
- Muhammed Yûsuf Mûsâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, Kahire, ts.
- Muhammed, Yûsrî Seyyid, *Hukûku'l-insân fî dav'i'l-Kitâb ve's-Sünne*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1427/2006.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen (ö. 150/767), *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, (özgün adı: *el-Vücûh ve'n-nezâir*), nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, Kahire, 1414/1994.
- Mûsâ Cârullah (1875-1949), *İslâm Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakmak Meselesi*, (özgün adı: *Müskirât Meseleleri*), haz. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- Musaylihî, Muhammed el-Hüseynî, *Hukûku'l-insân beyne's-şer'i'ati'l-İslâmiyye ve'l-kânûni'd-devlî*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1988.

- Mustafâ, İbrâhîm v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasît*, I-II (1 ciltte 2 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1411/1990.
- Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır (ö. 610/1213), *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*, I-II (1 ciltte 2 cilt), Mektebetü Üsâme b. Zeyd, Haleb, 1979.
- Mutçalı, Serdar, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 2001.
- , *Arapça - Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, ts.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed (1865-1935), *Tuhfetü'l-ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, I-X, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Müezzinoğlu, Ali Eşref (haz.), *Bilimsel Hipnoz*, Bilinçli Hipnoz Merkezi Yayınları, İstanbul, 1983.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf (ö. 1031/1622), *et-Tevkîf alâ mühimmâtî't-ta'ârîf*, nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Dârü'l-Fikrî'l-Mu'âsır/Dârü'l-Fikr, Beyrut/Dımaşk, 1410/1989.
- , *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*, I-VI, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır, 1356/1937.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-sahîh (=Sahîhu Müslim)*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), I-VIII, (4, 5 ve 6. ciltlerde 3 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Nablusî, Abdülganî b. İsmâîl (ö. 1143/1731), *Ta'tîrû'l-enâm fî ta'bîrî'l-menâm*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1416/1996.
- Nadeau, Robert L., *Mind Machines and the Evolution of Human Consciousness*, Contemporary Books, Chicago, 1991.
- Nart, Serdar, Ayırt Etme Gücünden Yoksun Kimselerin Hukukî Sorumluluğu (Hakkaniyet Sorumluluğu), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2007.
- Nayır, Yaşar Nâbi (haz.) (1908-1981), *Kılavuz Sözlük: Osmanlıca - Türkçe Türkçe - Osmanlıca*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Nebhân, Muhammed Fârûk, *Nizâmü'l-hükûm fî'l-İslâm*, 2. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1408/1988.
- Nebhânî, Muhammed Takıyyüddîn (1909-1977), *Düşünme: Aklın Doğru Tanımı Düşünme Metodu Düşünme Türleri ve Metinler Üzerine Düşünme*, (özgün adı: *et-Tefkîr*), çev. Selim Gökay, Kıyade Yayınları, İstanbul, 1999.
- Necm, Muhammed Subhî, *Şerhu kânûnî'l-ukûbâtî'l-Ürdünî: el-kısmü'l-âm en-nazariyyetü'l-âmmе li'l-cerîme*, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Amman, 1988.
- Necmeddîn-i Kübrâ, Ebü'l-Cennâb Ahmed (ö. 618/1221), *el-Usûlü'l-aşere (=Akrabü't-turûk)*, *Tasavvufî Hayat*, nşr. Mustafa Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980, ss. 33-70.
- Nedevî, Alî Ahmed, *el-Kavâ'idü'l-fıkhiyye*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1407/1986.
- Needlemann, Jacob v.dğr., *Psikiyatri ve Kutsallık*, ("Awaking the Heart" ve "Critical Psychiatry" adlı eserlerden derlenmiştir), çev. Abdullah Haklı, İnsan Yayınları, İstanbul, 1994.
- Nefrâvî, Ahmed b. Guneym, *el-Fevâkihü'd-devânî şerhi alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, I-II, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.
- Nemle, Abdülkerîm b. Alî b. Muhammed, *el-Mühezzeb fî ilmi usûli'l-fıkhi'l-mukâren: tahrîr li-mesâlihi ve dirâsetihâ dirâse nazariyye tatbikiyye*, I-V, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1420/1999.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *es-Sünen (=el-Müctebâ)*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), (birlikte: Süyûtî'nin şerhi ve Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin hâşiyesi), I-VIII, (15 ve 16. ciltlerde 8 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd (ö. 573/1178), *Şemsü'l-ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-Arab mine'l-külûm (ve sahîhu't-te'lîf ve'l-emân mine't-tahrîf)*, I-II, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, ts.
- Nevâvî, Abdülhâlik, *et-Teşrî'u'l-cinâî fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye ve'l-kânûni'l-vaz'î*, yay.y., Beyrut, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *Dekâiku'l-Minhâc*, nşr. İyâz Ahmed el-Gavc, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Mekke, 1996.
- , *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzebe*, I-IX, nşr. Mahmûd Matrahî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.
- , *Minhâcü't-tâlibîn ve umdeti'l-müftîn fî fikhî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfî*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- , *Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü'l-müftîn*, I-XII, 2. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1405/1985.
- , *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, I-XVIII, 2. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392/1972.
- Nisiyen, *Rüyalar, (özgün adı: Night Dreams)*, çev. Nuri Bekir, yay.y., Matbaâ-yı Hayriye, İstanbul, 1326/1910.
- Nişanyan, Sevan, *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçe'nin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yayınları, İstanbul, 2002.
- Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, Hasen b. Muhammed (ö. 730/1329), *Garâibü'l-Kur'ân ve ragâibü'l-Furkân*, I-XXX, nşr. İbrahim Atve Avad, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1962.
- Nurbaki, Halûk (1924-1997), *İnsan Bilinmezi*, Hilâl Yayınları, İstanbul, ts.
- Nyazee, Imran Ahsan Khan, *Theories of Islamic Law: The Methodology of Ijtihâd*, Islamic Research Institute, İslâmâbâd, ts.
- Oğuzman, M. Kemâl - Seliçi, Özer, *Eşya Hukuku*, 2. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Oğuzoğlu, Hüseyin Cahit, *Medenî Hukuk: Şahsın Hukuku*, 5. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.
- Okumuş, Ejder, "Kur'an'da Kolektif Sorumluluk", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 225-246.
- Olgaç, Senâî (1921-1979), *Kazaî ve İlmi İctihatlarla Türk Kanunu Medenîsi ve İlgili Hususî Kanunlar*, I-III, Hak Kitabevi, İstanbul, 1956-1957.
- Ornstein, Robert Evan, *The Evolution of Consciousness: The Origin of the Way We Think*, Prentice Hall, New York, 1991.
- Ouspensky, Petyr Demianovich (1878-1947), *Şuur: Gerçeğin Araştırılması, (özgün adı: Conscience: The Search for Truth)*, çev. Nurgün Karaçaylak, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ovacık, Mustafa, *İngilizce - Türkçe Hukuk Sözlüğü: English - Turkish Law Dictionary*, 2. basım, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1986.
- Owen, H. P., *The Moral Argument for Christian Theism*, Allen and Unwin, London, 1965.

- Ozankaya, Özer, *Temel Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Öcal, Mustafa, "Sorumluluk", *ŞİA*, c. V, İstanbul, 1990, ss. 430-432.
- Öğüt, Salim, "İstihâre", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 333-334.
- Öktem, Niyazi, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 1988.
- Ömer Hilmi Efendi (1842-1889), *Mi'yârü'l-adâle*, (Lâtinize Metin), *Mukayyaseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, nşr. Ahmet Akgündüz, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, ss. 877-922.
- Ömerî, Abdullâh Muhammed Emîn Yûnus, *er-Rüey ve'l-ahlâm fi's-Sünneti'n-nebeviyye, Darü'n-Nefâis*, Amman, 1425/2005.
- Ömerî, İsmâîl, *el-Hak ve nazariyyetü't-te'assüf fi'sti'mâli'l-hak*, Matba'atü'l-Zehrâi'l-Hadîse, Musul, 1405/1984.
- Önder, Ali Tayyar, *Yaşar Nuri Öztürk'le Nereye Kadar: Bilimsel Değerlendirme*, Önder Yayınları, Ankara, 2001.
- Önen, Mesut, *Hukukun Temel Kavramları*, Der Yayınları, İstanbul, 1985.
- Önen, Turgut, *Borçlar Hukuku*, Gazi Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1990.
- Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Özakkaş, Tahir (soruları cevaplayan), "Türkiye'de Hipnoz", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 409, Ankara, Aralık 2001, ss. 70-71.
- , *Allerji ve Deri Hastalıklarında Hipnoterapi*, Özak Yayınevi, Kayseri, 1993.
- , *Gerçeğin Dirilişine Kapı Hipnoz "Üst Ultrastabilite"*, I-II, Se-da Yayınları, Kayseri, 1985 (c. I) ve Özak Yayınları, Kayseri, 1995 (c. II).
- Özbaydar, Sabri, *Rüyaların Fonksiyonu Üzerine Bir Deneme*, yay.y., Baha Matbaası, İstanbul, 1971.
- Özcan, Hüseyin, *Ansiklopedik Hukuk ve Kanun Deyimleri Sözlüğü*, yay.y., Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1973.
- Özcan, İsmail, *Bilim ve Din Işığında İçki ve Sigara*, Hisar Yayınları, İstanbul, ts.
- Özcan, Zeki, "Sartre'da Varlık ve Kaynağı Problemi", *UÜİFD*, c. III, sy. 3, Yıl 3, Bursa, 1991, ss. 193-202.
- , *Teolojik Hermenötik*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998.
- Özdabakoğlu, E. Hakan, "Türk Ceza Hukukunda Uyuşturucu Madde Kullanma ve Kullanmak Amacıyla Bulundurma Suçları", *Adalet Dergisi*, sy. 12, Yıl 93, Ankara, Temmuz 2002, ss. 128-153.
- Özdemir, Emin, *Öz Türkçe Kılavuz Sözlüğü: Yabancı Sözcüklerin Türkçe Karşılıkları Türkçe Sözcüklerin Yabancı Karşılıkları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1976.
- Özdemir, Hikmet - Karakullukçu, İsmail, *Arapça - İngilizce - Türkçe Modern Lugat*, Gonca Yayınları, İstanbul, 1987.
- Özden, Salih Yaşar, *Uyuşturucu Madde Bağımlılığı: Teşhis - Tedavi - Tedbir*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 1992.
- Özden, Yekta Güngör, *Hukukun Üstünlüğüne Saygı*, 2. basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1996.
- Özek, Ali v.dğr., *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli*, Kral Fehd Mushaf Basım Kurumu, Medine, 1412/1992.
- Özek, Ali, *İslâm'da Niyyet*, 2. basım, Hisar Yayınları, İstanbul, 1976.
- Özel, Ahmet, "Âfet", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 399.
- , "Cihad", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 527-531.
- Özel, Cevat, *İçtihatlı Türk Ceza Kanunu*, Arion Yayınları, İstanbul, 1995.

- Özen, Cahit, *Adli Tıp*, 2. basım, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Özen, Muharrem, *Ceza Hukukunda Objektif Sorumluluk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1995.
- Özen, Şükrü, "Meşakkat", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 357-360.
- Özer, Leyla, *Liseler İçin Psikoloji*, Semih Eğitim Kültür Yayınları, Ankara, 1992.
- Özervarlı, M. Sait, "Hârikulâde", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 181-183.
- Özgen, Fulya, *Pandora Venüsü: Özün Sözü*, Kozmik Kitaplar, İstanbul, 2006.
- Özkan, Mustafa - Hakeri, Hakan, "Ceza Hukuku ve Ruhsal Bozukluklar", <http://www.dicle.edu.tr/dictur/suryayin/khuk/cezahukukuveruhsal.htm>, 07.07.2004.
- Özkan, Nükhet, *Türk Ceza Hukukunda Ötanazi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1997.
- Özkeskin, Müge, *Türk Ceza Kanunu'nda Saldırgan Sarhoşluk Suçu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003.
- Özön, Nijat, *Büyük Dil Kılavuzu*, 4. basım, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Özsunay, Ergun, *Gerçek Kişilerin Hukukî Durumu*, 4. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.
- , *Medenî Hukuka Giriş*, 3. basım, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Öztan, Bilge, *Medenî Hukukun Temel Kavramları*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- Öztürel, Adnan, *Adli Tıp*, yay.y., Sevinç Matbaası, Ankara, 1979.
- Öztürk, M. Orhan, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, 7. basım, Hekimler Yayın Birliği Yayınları, Ankara, 1997.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Din ve Fitrat*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 1990.
- , *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'e Göre Tasavvuf*, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1979.
- Özyörük, Mukbil, *Hukuka Giriş*, yay.y., Ege Matbaası, Ankara, 1959.
- Paine, Thomas, *İnsan Hakları*, (özgün adı: *Rights of Man*), çev. Mehmet Osman Dostel, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.
- Papineau, David, "Physicalism Consciousness and the Antipathetic Fallacy", *Consciousness*, ed. Frank Jackson, Dartmouth, Sydney, 1998, ss. 323-337.
- Parlatır, İsmail - Zülfikar, Hamza - Gözaydın, Nevzat (haz.), *Okul Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Parlatır, İsmail v.dğr., *Türkçe Sözlük*, I-II, 9. basım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Parman, Susan, *Rüya ve Kültür: Batı Entelektüel Geleneğinin Antropolojik İncelemesi*, (özgün adı: *Dream and Culture: An Anthropological Study of the Western Intellectual Tradition*), çev. Kemal Başçı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- Pazarlı, Osman (1896-1981), *Din Psikolojisi*, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- Pekcan, Ali, "Makâsıd Literatürüne Dâir", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, Konya, Nisan 2008, ss. 417-438.
- , *İslâm Hukukunda Gaye Problemi: Zaruriyyat - Hacıyyat - Tahsiniyyat*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed (ö. 482/1089), *Usûlü'l-Pezdevî (=Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl)*, (birlikte: "Keşfü'l-esrâr fî şerhi

- Usûlî'l-Pezdevî", Abdülazîz el-Buhârî), I-IV, gözden geçiren: Hasan Hilmi Rizevî, yay.y., Mekteb-i Sanâyi Matbaası, İstanbul, 1307/1890.
- Phares, E. Jerry, *Introduction to Personality*, 3. basım, Harper Collins Publishers, New York, 1991.
- Pilavoğlu, Mehmet Kemâl (haz.) (1906-1976), *Resulullah'ın Müminlere Bal ve Rüya Hakkındaki Nurlu Hitabeleri*, yay.y., y.y., 1975.
- , *İslâmiyet ve Tıp*, Kevser Yayınları, İstanbul, 1973.
- Pisapia, Gian Domenico, *İtalyan Ceza Hukuku Müesseseleri: Genel Kısım*, çev. Atıf Akgüç, Adalet Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1971.
- Place, Ullin (1924-2000), "Is Consciousness a Brain Process?", *The Philosophy of Mind*, ed. V. C. Chappel, Prentice Hall, New Jersey / USA, 1962, ss. 101-109.
- Politzer, Georges (1903-1942), *Felsefenin Temel İlkeleri*, (özgün adı: *Principes élémentaires de philosophie*), 12. basım, Eriş Yayınları, İstanbul, 2003.
- Postacıoğlu, İlhan Etem (1917-2005), *Medenî Usul Hukuku Dersleri*, 6. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975.
- Pulos, Lee, *İpnoz ve Ötesi*, (özgün adı: *Beyond Hypnosis*), çev. Erol Konyalıoğlu, 2. basım, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1999.
- Pusmaz, Dural, "Avârız", *ŞİA*, c. I, İstanbul, 2000, s. 237.
- Püsküllüoğlu, Ali (1935-2008), *Çağdaş Türkçe Sözlük*, 6. basım, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1996.
- , *Öz Türkçe Sözlük*, 11. basım, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, 2. basım, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2004.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân (=el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân)*, nşr. Muhammed Ahmed Halefullah, Mektebetü'l-Enclo'l-Mısriyye, Mısır, 1970.
- , *Tafsîlü'n-neş'eteyn ve tahsîlü's-sa'âdeteyn*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1983.
- Râzî, Ebû Bekr Mahmûd Muhammed (ö. 313/925), *Muhtârü's-Sihâh (=Mu'cemü'r-Râzî)*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, y.y., ts.
- Reich, Wilhelm (1897-1957), *Kişilik Çözümlemesi*, çev. Bertan Onaran, 3. basım, Payel Yayınları, İstanbul, 1997.
- Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 1004/1596), *Gâyetü'l-beyân fî şerhi Zübedi İbn Reslân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- , *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, I-VIII, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1386/1967.
- Reşîd Rızâ (1865-1935), *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-hakîm (=Tefsirü'l-Menâr)*, I-XII, Dâru'l-Menâr, y.y., 1954.
- Rızâ, Hüseyin Tevfik, *Ehliyyetü'l-ukûbe fî ş-şer'i'ati'l-İslâmiyye ve'l-kânûni'l-mukâren*, 2. basım, Metâbi'u Âmûn, Kahire, 1421/2000.
- Rızâ, Yûsuf Muhammed, *el-Kâmilü'l-vasît*, Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1990.
- Rızk, Semîr Karanî Muhammed, *el-İstihâre: kemâ ya'lemûne's-sevre mine'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hilâl, Beyrut, 1998.
- Richet, Charles Robert (1850-1935), "Şuur: La Conscience", *Normal İnsanlarda Gayrişuur ve Psychanalyse'in Tekniği*, Münir Raşit, yay.y., Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1933, ss. 84-105.
- Rosenthal, Mario - Yudin, P., *el-Mevsû'atü'l-felsefiyye...*, çev. Semir Kerem, 6. basım, Dâru't-Talî'a, Beyrut, 1987.

- , *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1972.
- Roszak, Theodore, *Bilincin Evrimi: Kemâle Ermemiş Canlı*, (özgün adı: *Unfinished Animal: The Aquarian Frontier and the Evolution Consciousness*), çev. Bedirhan Muhib, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Roth, Robert, *Maharishi Mahesh Yogi'nin Transandantal Meditasyon Tekniği*, (özgün adı: *Maharishi Maheshi Yogi's Transcendental Meditation*), çev. Deniz Yılmaz, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Rothenberg, Robert E., *Resimli Sağlık Bilinci Ansiklopedisi*, I-VI, Dölen Neşriyat, İstanbul, 1978-1984.
- Ruaynî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (ö. 954/1547), *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasari Halîl*, I-VI, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978.
- Russell, Bertrand (1872-1970), *Felsefe Meseleleri*, (özgün adı: *The Problems of Philosophy*), çev. Abdülhak Adnan-Adıvar, 2. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944.
- Sabuncu, Yavuz, *Anayasaya Giriş*, 10. basım, İmaj Yayınevi, Ankara, 2004.
- Sağdı, Alî b. el-Hüseyn (ö. 461/1069), *Fetâvâ's-Sağdı (=en-Nütef fi'l-fetâvâ)*, I-II, nşr. Selahaddin en-Nâhî, 2. basım, Müessesetü'r-Risâle/Dârü'l-Furkân, Beyrut/Amman, 1404/1984.
- Sağlam, Mehmet, "Saklı Benliğin Gücü: Hipnoz", *Bilim ve Teknik*, c. XXVIII, sy. 330, Ankara, Mayıs 1995, ss. 27-30.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm (ö. 240/854), *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I-XVI, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- Saka, Reşat, *Uyuşturucu Maddeler (Afyon - Morfin - Eroin - Esrar - Kokain) Hakkında Millî ve Milletlerarası Hukukî ve Sosyal Durum*, yay.y., Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1948.
- Sâlih Abdüssemi' el-Âbî el-Ezherî, *es-Semerü'd-dânî şerhu Risâleti'l-Kayrevânî*, el-Mektebetü's-Sekafiyye, Beyrut, ts.
- Salt, Alparslan - Çobanlı, Cem, *Dharma Ansiklopedisi*, Dharma Yayınları, İstanbul, 2001.
- Sanioğlu, Hilal, *Avrupa Birliği Hukukunda İnsan Hakları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.
- Saraç, Tahsin, *Büyük Fransızca - Türkçe Sözlük: Grand dictionnaire Français - Turc*, 11. basım, Adam Yayınları, İstanbul, 2003.
- Sarı, Mevlüt, *Arapça - Türkçe Lugat: el-Mevârid*, Bahar Yayınevi, İstanbul, 1982.
- , *Turkish - English - Arabic - Persian Sözlük*, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1970.
- , *Türkçe - Arapça Lugat: el-Mevârid*, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Sarp, Hatemi Senih (1898-1960), *Psikoloji*, İkbâl Kitabevi, İstanbul, 1936.
- Sava Paşa (1832-1904), *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, (özgün adı: *Etude sur la théorie du droit musulman*), I-II, Fransızca aslından çev. Baha Arıkan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1955-1956.
- Saydam, Mehmet Bilgin, *Deli Dumrul'un Bilinci: "Türk - İslâm Ruhu" Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997.
- Sayın, Ümit, "Farklı Bilinç Hâlleri", <http://genetikbilimi.com/genbilim/FARKLI~1.HTM>, 06.07.2004.
- , *Derin Devletler Gizli Projeler ve Kirli Gerçekler: Zihin Kontrolünden Gizli Bilime Psikolojik Savaşın Biyolojik Savaşa*, 4. Basım, Neden Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2007.

- Saymen, Ferit Hakkı (1910-1967), *Türk Medenî Hukuku: Şahsın Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948.
- , *Türk Medenî Hukuku: Umumî Prensipler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948.
- Schimmel, Annemarie (1922-2003), *Halifenin Rüyalari: İslâm'da Rüya ve Rüya Tabiri*, (özgün adı: *Die Traume des Kalifen: Traume und ihre Deutung in der islamischen Kultur*), haz. Ergun Kocabıyık, çev. Tuba Erkmen, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Schopenhauer, Arthur (1788-1860), *Ruh Görme ve Onunla Bağlantılı Herşey Üzerine Deneme*, (özgün adı: *Parerga und Paralipomena*), çev. Levent Özşar, Biblos Yayınevi, Bursa, 2007.
- Schroeder, Gerald L., *Tanrı'nın Saklı Yüzü: Gerçekle Buluşan Bilim*, (özgün adı: *The Hidden Face of God*), çev. Ahmet Ergenç, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2003.
- Schultz, Duane P. - Schultz, Sydney Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, (özgün adı: *A History of Modern Psychology*), çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.
- Schwarz, Andreas B. (1886-1953), *Medenî Hukuka Giriş*, çev. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Üniversite Kitabevi, İstanbul, 1942.
- Searle, John Rogers, "Consciousness Free Action and the Brain", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. VII, sy. 10, Thorverton/Exeter/UK, 2000, ss. 3-22.
- , *Akıllar Beyinler ve Bilim*, çev. Kemal Bek, Say Yayınları, İstanbul, 1996.
- , *Bilinç ve Dil*, (özgün adı: *Consciousness and Thought*), çev. Muhittin Macit ve Cüneyt Özpilavcı, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- , *Zihnın Yeniden Keşfi* (özgün adı: *The Rediscovery of the Mind*), çev. Muhittin Macit, Litera Yayınları, İstanbul, 2004.
- Sebî, Adnan, *eş-Şu'ûr ve mâverâeş'-şu'ûr fi'l-manzûri'l-İslâmî ve ilmi'n-nefsi'l-hadîs*, Dâru Kuteybe, Dimaşk, 1410/1990.
- Selîm b. Rüstem el-Bâz, *Şerhu'l-Mecelle*, (birlikte: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), 2. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1406/1986.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed (ö. 489/1096), *Kavâtı'u'l-edille fi'l-usûl*, I-II, nşr. Muhammed Hasan Heyto, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.
- Semîn el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed (ö. 756/1355), *Dürrü'l-masûn fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, I-XI, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1986-1991.
- Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed (1895-1971), *Mesâdirü'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî*, I-VI, Dâru'l-İstikâme, Beyrut, 1953-1954.
- Senih, Safvet, *İbadetin Getirdikleri*, Nil Yayınları, İstanbul, 1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl (ö. 483/1090 [?]), *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1406/1986.
- , *Mebsût: 1000 Yılın İslâm Fıkhi Temel Eseri Deliller ve Hükümler*, (özgün adı: *el-Mebsût*), I-XXXI (son cilt fihristtir), ed. Mustafa Cevat Akşit, çev. Heyet, Gümüşev Yayınları, İstanbul, 2008.
- , *Usûlü'l-fikh (Usûlü's-Serahsî)*, I-II, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1372/1952.
- Sertâvî, Mahmûd Alî, *Kadâyâ tıbbiyye mu'âsara fî mîzânî's-şerî'a*, Dâru'l-Fikr, Amman, 1428/2007.

- Sev, Gülsel, *Etmek Fiiliyle Yapılan Bileşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Sevindik, Ebru Atıcı, Hekimlerin Meslekî Hatalarından Kaynaklı Hukuksal ve Cezaî Sorumlulukları, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana, 2006.
- Seyfeddin, Alî, "Ağaçlar Konuşuyor", *Sızıntı*, c. XI, sy. 130, Yıl 11, İzmir, Kasım 1989, s. 378.
- Sezen, Yümnî, *Maddecî Felsefenin Çıkmazları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Shafii, Muhammed, "Varoluşsal Vuslat: Benlikten Kurtuluş", *Sûfî Psikolojisi: Bilgeliğin Ruhu Ruhun Bilgeliği*, çev. Nadir Denizli, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 77-119.
- Shaffer, Jerome A., *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç Ruh ve Ötesi*, (özgün adı: *Philosophy of Mind*), çev. Turan Koç, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- Shue, Henry, "Temel Hakların Evrenselliği", *İnsan Haklarının Felsefî Temelleri Uluslararası Semineri*, haz. İoanna Kuçuradi, Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 1982, ss. 25-42.
- Shukri, Muhammed Aziz, *An Introduction to the Science of Law*, Al-Jadidah Printing Press, Damascus, 1407/1987-1408/1988.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu (ö. 654/1256), *Îsârü'l-insâf fî âsâri'l-hilâf*, nşr. Nâsır el-Alî en-Nâsır el-Halîfî, Dârü's-Selâm, Kahire, 1408/1988.
- Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed (ö. 1890), *Fethü'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*, I-XV, Matba'atü'l-Âsime, Kahire, 1965.
- , *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-düreri'l-behiyye*, (birlikte: "Dürretü'l-behiyye", Şevkânî), I-II (1 ciltte 2 cilt), Dârü't-Türâs, Kahire, ts.
- Siğnâkî, Hüsâmüddîn Hüseyin (ö. 711/1311), *Kitâbü'l-vâfi fî usûli'l-fıkıh*, I-V (3 ciltte 5 cilt), nşr. Ahmed Muhammed Mahmûd el-Yemânî, Dârü'l-Kâhire, Kahire, 1423/2003.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İbadet", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 232-235.
- Smith, Anthony, *İnsan Beyni ve Yaşamı*, çev. Nejat Ebcioğlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986.
- Songar, Ayhan (1927-1997) v.dğr., *Psikoloji*, Yaygın Yükseköğretim Kurumu, Eskişehir, ts.
- Songar, Ayhan (1927-1997), *Beynimiz ve Sinirlerimiz*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1984.
- , *Çeşitleme*, Kubbealtı Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1981.
- , *Psikiyatri Modern Psikobiyoloji ve Ruh Hastalıkları*, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1977.
- , *Ruhî Hayatımız*, Tercüman, İstanbul, 1986.
- Soyalan, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2003.
- Spivak, Dimitri, "Değişen Bilinç Durumlarının Dilbilimi", *Felsefe Dergisi*, çev. Orhan Gülkaya, sy. 32-33, İstanbul, 1990, ss. 189-199.
- Stanway, Andrew, *Alternatif Tıp El Kitabı*, (özgün adı: *Alternative Medicine a Guide to Natural Therapies*), çev. Alp Aker, Arif Kut ve Alptekin Okçu, 2. basım, İnsan Yayınları, İstanbul, 1982.
- Stedman, Thomas Lathrop (1853-1938), *Stedman's Medical Dictionary*, 20. basım, William and Wilkins Company, Baltimore, 1961.

- Steuerwald, Karl (1905-1989), *Almanca - Türkçe Sözlük: Deutsches - Türkisch Wörterbuch*, ABC Kitabevi A.Ş., İstanbul, 1997.
- , *Türkçe - Almanca Sözlük: Türkisch - Deutsches Wörterbuch*, 2. basım, ABC Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Sunar, Cavit, "Bergson'da Şuur Hâlleri ve Zaman", *AÜİFD*, c. XVIII, Ankara, 1970, ss. 47-66.
- Sübkî, Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn Alî (ö. 756/1355) - Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb, *el-İbhâc fî Şerhi'l-minhâc (=Şerh alâ Minhâci'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl li'l-Kâdi el-Beyzâvî)*, (birlikte: "Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-Usûl", Beyzâvî), I-III, nşr. Şa'bân Muhammed İsmâîl, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, Kahire, 1401/1981.
- Sülün, Murat, "Kur'an'da Mesuliyetin Kavramsal Çerçevesi", *Kur'ân-ı Kerîm'de Mesuliyet: Kaynağı Sınırları Sonuçları*, ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006, ss. 19-41.
- , *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman - Amel İlişkisi*, 2. basım, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Calâlüddîn Abdurrahmân (ö. 911/1505), *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî kavâ'id ve furûi fıkhi's-Şâfiyye*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
- Sviri, Sara, "Yorumlanmış ve Kayda Geçirilmiş Rüyalara: Ortaçağ İslâm Dünyasında Rüyalara", çev. İhsan Durdu, *Sûfî Psikolojisi: Bilgeliğin Ruhu Ruhun Bilgeliği*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 189-213.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990.
- Şafak, Ali, "Kasıt", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 559-561.
- , *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü: 14400 Kavram ve Kelime*, 2. basım, Temel Yayınları, İstanbul, 1996.
- , *Mezheplerarası Mukayeseli İslâm Ceza Hukuku*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1977.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs (ö. 204/820), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-II, nşr. Abdülganî Abdülhâlık, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1400/1980.
- , *el-Üm*, I-VIII, 2. basım, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1973.
- , *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1358/1939.
- Şâh Veliyyullâh, Ebû Abdilazîz Ahmed b. Abdirrahîm ed-Dihlevî (ö. 1176/1768), *el-Ikdü'l-cîd fî ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb, el-Matba'atü's-Selefiyye, Kahire, 1385/1965.
- , *Hüccetullâhi'l-bâliga*, I-II, nşr. Muhammed Şerîf Sükker, 2. basım, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1413/1992.
- Şahin, Musa Süreyya, "Cin", *DİA*, c. VIII, İstanbul, 1993, ss. 5-8.
- Şâkir Bek Hanbelî, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, yay.y., Güven Matbaası, İstanbul, ts.
- Şankara (700'e doğru-750'ye doğru), *Tefrik Etme Hazinesi, (özgün adı: Viveka Chudamini)*, çev. Mehmet Ali Işım, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1976.
- Şâsi, Ebû Ali Ahmed (ö. 344/955), *Usûlü's-Şâsi*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1402/1982.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm (ö. 790/1388), *el-İ'tisâm*, I-II (1 ciltte 2 cilt), el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Kahire, ts.
- , *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*, I-IV, nşr. Abdullâh Dirâz, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

- , *el-Muvâfakât: İslâmî İlimler Metodolojisi*, (özgün adı: *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*), I-IV, 3. basım, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Şattâ Dimyâtî, Ebû Bekr b. Muhammed, *Hâşiyetü 'Îâneti't-tâlibîn*, I-IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Şebâsî, İbrâhîm, *el-Vecîz fî şerhi kânûni'l-ukûbâtî'l-Cezâirî: el-kısmü'l-âm*, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 1981.
- Şelebî, Muhammed Mustafa, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1401/1981.
- Şen, Cemalettin, İslâm Hukukunda Kasâme, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.
- Şen, Murat, Eski Hukukumuzda Gerçek Kişilerin Hak ve Fiil Ehliyeti, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1998.
- Şenel, Ferda, "Rüyalar", *Bilim ve Teknik*, c. XXXVII, sy. 444, Ankara, Kasım 2004, ss. 40-48.
- Şener, Esat, *Açıklamalı - İctihatlı Türk Medenî Kanunu*, Seçkin Yayınları, Ankara, 1991.
- , *Açıklamalı Madde Atıflı Hukuk Sözlüğü*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2001.
- , *Miras Hukuku*, yay.y., Olgaç Matbaası, Ankara, 1977.
- Şener, Mehmet, "Av", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, ss. 104-105.
- Şener, Serpil (haz.), *En Güzel Rüya Tabirleri*, Yaylın Yayıncılık, İstanbul, ts.
- Şenoğlu, Fuat, "Temel Hak ve Özgürlükler ve Özgürlüklerin Sınırlanması ve Bunlarla İlgili Kavramların Açıklamaları", http://www.turkhukuksitesi.com/makale_493.htm, 22.02.2009.
- Şensoy, Naci (1916-1965), "Cezaî Mesuliyeti Tamamen veya Kısmen Kaldıran Aklî Malûliyet 1", *İÜHFD*, c. XVI, sy. 1-2, İstanbul, 1950, ss. 110-156.
- Şentürk, Recep, "İnsan Hakları", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, ss. 327-330.
- , "İsmet Âdemiyyetledir: İnsan Haklarına Fikhî Bakışlar", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 43-53.
- Şenyüz, Doğan - Taş, Metin, *Hukuka Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2006.
- Şerbâsî, Ebû Hâzim Ahmed (ö. 1980), *Yes'elûneke fî'd-dîn ve'l-hayât*, I-VII, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1980.
- Şertûnî, Saîd el-Hûrî, *Akrabü'l-mevârid fî fushi'l-Arabiyye ve's-şevârid*, I-II, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1992.
- Şervânî, Abdülhamîd Ahmed b. Kâsım Abbâdî, *Havâşî alâ Tuhfeti'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc*, (birlikte: "Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc", İbn Hacer el-Heytemî ve "Minhâcü't-tâlibîn", Nevevî), I-X, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 1250/1834), I-II, *ed-Derârü'l-muziyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.
- , *el-Kavlü'l-müfid fî edilleti'l-ictihâd ve't-taklîd*, nşr. Abdurrahmân Abdülhâlık, Dârü'l-Kalem, Küveyt, 1396/1976.
- , *es-Seylül-cerrâri'l-mütedaffik alâ hadâiki'l-ezhâr*, I-IV, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.
- , *Fethü'l-kadîr: el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, I-V, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1964.
- , *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min ilmi'l-usûl*, nşr. Muhammed Saîd el-Bedrî, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1412/1992.

- , *Neylû'l-evtâr şerhu münteka'l-ahbâr min ehâdîsi seyyidi'l-ahyâr*, I-IX, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1973.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen (ö. 189/805), *el-Asl (=el-Mebsût)*, I-V, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Kerâteşî, ts.
- , *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne*, I-IV, nşr. Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kâdirî, 3. basım, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403/1983.
- , *es-Siyer*, nşr. Mecîd Hudûrî, ed-Dârü'l-Müttehîde li'n-Neşr, Beyrut, 1975.
- Şiblî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed (ö. 769/1367), *Ahkâmü'l-cân*, nşr. Seyyid Cemîlî, Dâru İbn Zeydûn, Beyrut, ts.
- Şinkitî, Muhammed el-Emîn (ö. 1973), *el-Müzekkire fî usûli'l-fikh*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1989.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâluddîn (ö. 476/1083), *el-Lüma' fî usûli'l-fikh*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985.
- , *el-Mühezzeb fî'l-fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, I-II, yay.y., Beyrut, ts.
- , *et-Tebşira fî usûli'l-fikh*, nşr. Muhammed Hasan Heyto, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1403/1983.
- Şîrbînî, Şemsüddîn el-Hatîb (ö. 977/1570), *el-İknâ' fî halli elfâzi Ebî Şücâ'*, I-II, yay.y., Beyrut, 1415/1995.
- , *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*, (birlikte: "Minhâcü't-tâlibîn", Nevevî), I-IV, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Şirvanlı Ahmed Hamdi (ö. 1307/1890), *Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh*, yay.y., Mihran Matbaası, İstanbul, 1884.
- Tabbâra, Afif Abdülfettâh, *Kur'an ve Modern İlim*, çev. Celal Yıldırım, Aydın Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân (=Tefsîrüt-Taberî)*, I-XXX, 3. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1968.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed (ö. 321/933), *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, I-IV, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1399/1979.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1231/1816), *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâkî'l-felâh şerhi Nûri'l-îzâh*, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1318/1900.
- Talbot, Michael Coleman (1953-1992), *Mistik Düşünce ve Yeni Fizik*, (özgün adı: *Mysticism and the New Physics*), çev. Sebahatin Kurtay, 2. basım, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- Tali, Ahmet, Kur'an'da Mesuliyet Kavramı, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2002.
- Tandoğan, Haluk, *Türk Mesuliyet Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961.
- Taner, Ali Haydar (1883-1956), *Psikoloji*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1937.
- Taniş, Asım, *İtalyanca - Türkçe Büyük Öğretici Sözlük (Grande Dizionario Didattico Italiano - Turco)*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1986.
- Tarakçıoğlu, İhsan, *Türk Medenî Hukuku: Genel Esaslar Başlangıç Maddeleri Şahsın Hukuku Aile Hukuku*, yay.y., Emel Matbaası, Ankara, 1970.
- Tarlacı, Sultan, "Beynin Dilin ve Bilincin Evrimsel Gelişimi: Paleonöroloji", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 408, Ankara, Kasım 2001, ss. 52-56.
- , "Bilincin Evrimi", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.

- , "Bilincin Farklı Hâlleri", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.
- , "Bilincin İşlevi Nedir?", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.
- , "Bilincin Teorisi", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.
- , "Bilinç Beyin Tarihi", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.
- , "Bilinç Eksenleri", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.
- , "Hayvan Bilinci", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.
- , "Kelime Kargaşası", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.
- , "Makine Bilinci", <http://www.kuantumbeyin.com>, 01.10.2009.
- Tart, Charles T. (ed.), *Altered States of Consciousness*, Anchor Books, New York, 1972.
- , "Sistemlerin Bilinç Katmanlarına Yaklaşımı", *Ego Ötesi*, ed. Roger N. Walsh and Frances Vaughan, çev. Halil Ekşi, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 147-151.
- Tatar, Burhanettin, "İman - Ahlâk İlişkisi", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 211-227.
- Taylan, Necip, "Bilgi", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 157-161.
- Tehânevî, Muhammed b. A'lâ (ö. 1158/1745), *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye*, I-IV, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.
- Tekin, Cenk, *Ruh ve Doğa Ötesi Bilimleri Sözlüğü*, haz. Savaş Aktur, Paragraf Yayınevi, Ankara, 2005.
- Tekin, D. Yılmaz (der.), *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü*, Tek Ağaç Yayınları, Ankara, 2007.
- Tekin, Emrullah, *X Files: Gizli Parapsikolojik Araştırmalar*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tekinay, Selahattin Sulhi - Burcuoğlu, Sermet - Altop, Atilla Haluk, *Tekinay Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, 7. basım, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Tekinay, Selahattin Sulhi, *Medenî Hukuka Giriş Dersleri (Gerçek Kişiler Dâhildir)*, 3. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Temelli, Murat, *Bilinç Kavramı Üzerine Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992.
- Teymur Artır, Farika, "Hipnoza Giren Kişiler Kontrolünü Kaybetmez", <http://www.zaman.com.tr/2002/08/08/kadin/h1.htm>, 08.08.2002.
- Thompson, William Irwin, *Coming into Being: Artifacts and Texts in the Evolution of Consciousness*, St. Martin's Griffin, New York, 1996.
- Thomson, George (1903-1987), *İnsanın Özünü*, (özgün adı: *The Human Essence*), çev. Celal Üster, 5. basım, Payel Yayınları, İstanbul, 1988.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1925-1982), *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Umur Yayınları, İstanbul, 1979.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-sahîh (=Sünenü't-Tirmizî)*, ("el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ" içinde), (birlikte: Ahmed Muhammed Şâkir'e ait şerh), I-V, (12, 13 ve 14. ciltlerde 5 cilt), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.
- Tiryakioğlu, Bilgin, *Milletlerarası Özel Hukukta Çocuklara İlişkin Kurallar*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Tok, Gökhan, "Baldan Tatlı Baltadan Ağır: Uyku", *Bilim ve Teknik*, c. XXXI, sy. 367, Ankara, Aralık 1998, ss. 78-79.
- Tokatlı, Atilla (haz.), *Çağdaş Kültür Ansiklopedisi*, I-V, haz. Mehmet Ali Yalçın, May Yayınları, İstanbul, 1979.

- , *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, I-VIII, haz. Mehmet Ali Yalçın, May Yayınları, İstanbul, 1978-1980.
- Topaloğlu, Aydın, "Materyalizm", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 137-140.
- Topaloğlu, Bekir, "Cihad", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 531-534.
- Topçu, Nurettin, *Psikoloji*, haz. Ezel Erverdi ve İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.
- Topçuoğlu, Hâmede, *Hukuk Sosyolojisi Dersleri: Sosyoloji Açısından Hukuk*, Işın Yayıncılık, Ankara, 1984.
- Tosun, Öztekin (1926-1990), *Suç Muhakemesi Hukuku El Kitabı*, Ar Basım Yayın ve Dağıtım, İstanbul, 1983.
- , *Türk Suç Muhakemesi Hukuku Dersleri*, 3. basım, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Tozar, Zeynep, "Hipnoz", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 409, Ankara, Aralık 2001, ss. 66-71.
- Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân (ö. 716/1316), *el-Bülbül fî usûli'l-fikh (İbn Kudâme'nin Ravzatü'n-Nâzir'inin muhtasarıdır)*, nşr. Muhammed Lehâm, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1420/1999.
- , *Risâle fî ri'âyeti'l-maslaha*, nşr. Ahmed Abdürrahim Sâiyih, ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübânîyye, Kahire, 1413/1993.
- Tuğlacı, Pars, *Büyük Türkçe - Fransızca Sözlük*, 5. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998.
- , *İngilizce - Türkçe Tıp Sözlüğü*, 8. basım, abc Kitabevi A.Ş., İstanbul, 1997.
- , *Okyanus: 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, I-III, Pars Yayınları, İstanbul, 1971.
- , *Türkçe'de Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Tuksavul, Esat Râşit, *Uyku ve Bozuklukları*, yay.y., Sinan Matbaası, İstanbul, 1934.
- Tuna, Taşkın, *Uzayın Ötesi*, 5. basım, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tunalı, İbrahim - Kendi, İ. Özer, "Fark ve Temyiz Kudreti ile İlgili Bir Araştırma", *Adalet Dergisi*, sy. 5, Yıl 78, Ankara, Eylül - Ekim 1987, ss. 177-190.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Şeyhüttâife Muhammed (ö. 460/1067), *Tehzîbü'l-ahkâm*, I-X, 2. basım, Dârü'l-Advâ, Beyrut, 1992.
- Tuzcular, Ercan, *Siberbilinç: Temeli Tekniği Uygulaması*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Uçkan, Mustafa Ülkü (haz.), *Medikal Sözlük*, Arty Yayıncılık, Ankara, 1994.
- Uğur, M. Müfit, *Medikal Psikoloji*, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul, 1994.
- Ulaş, Sarp Erk v.dğr., *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002.
- Uludağ, Süleyman, "Abd", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 57-58.
- , "Abdal", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 59-61.
- , "Âbid", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 307.
- , "Behlûl", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992, ss. 351-352.
- , "İstîlâm", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 212.
- , "Keşf", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 315-317.
- , "Mahv ve İsbat", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 395-396.
- , "Mârifet", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 54-56.
- , "Ma'rifet-i Nefs", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 56-57.
- , "Meczip", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 285-286.
- , "Müşâhede", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 152-153.

- , "Rüya", *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, ss. 309-310.
- , *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 11. basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.
- , *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991.
- Umar, Bilge, *Temel Hukuk Bilgisi*, 2. basım, yay.y., İstiklâl Matbaası, İzmir, 1976.
- Umur, Ziya, *Roma Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982.
- Upshall, Michael (ed.), *Dictionary of Biology*, Brockhampton Press, London, 1997.
- Urhan, Veli, *İnsanın ve Tanrının Kişiliği: Bilinçlerarası İlişki*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- , *Kişiliğin Doğası: Bilinçlerin Karşılıklı İlişkileri*, haz. Yasin Aktay, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Urmevî, Ebû Abdillâh Tâcüddîn Muhammed (ö. 653/1255), *el-Hâsıl mine'l-mahsûl fî usûli'l-fıkıh*, I-II, nşr. Abdüsselâm Mahmud Ebû Nâcî, Camia'tu Karyunus, Bingazi, 1994.
- Useymîn, Muhammed Sâlih, *el-Usûl min ilmi'l-usûl*, 4. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1987.
- Usfûr, el-Mirzâ Muhsin, *Bülğatü's-şî'ati'l-kirâm fî ta'bîri'r-rü'yâ ve'l-menâm*, Mektebetü'l-Fakîh, Küveyt, 1406/1986.
- Uslu, T. Azmi, *Yeni Hukuk Lugatı ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Site Yayınları, İstanbul, 1964.
- Uyanık, Mevlüt, "Bireysel Ahlâk", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 228-240.
- , "Tevhid: Kâinatın Dili", *İslâm'a Giriş - Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, ed. Bünyamin Erul, 4. basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 141-155.
- Uysal, Hilmi, "Bilinç ve Bilinç Bozukluğu", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, c. IV, sy. 3, Ankara, Mart 1995, ss. 94-95.
- Üçoluk, Göktürk, "Yapay Zekâ mı Yapay Bilinç mi?", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 409, Ankara, Aralık 2001, s. 47.
- Ülken, Hilmi Ziya (1901-1974), *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, 3. basım, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1976.
- , *Varlık ve Oluş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- Ülker, Süreyya, *Ülker Tıp Terimleri Sözlüğü: Lâtince - Türkçe Türkçe - Lâtince*, 2. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.
- Ünalan, Abdülkerim, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması (Mukâyeseli Olarak)*, yay.y., Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1997.
- Ünsal, Hakkı, "Farkındalık ve DDA", *Ruh ve Madde*, sy. 543, Yıl 46, İstanbul, Nisan 2005, ss. 44-48.
- Ünsî, Muhammed Alî, *Kâmûsü'l-lugati'l-Osmâniyye (=ed-Dürer ile'l-lâmi'ât fî müntehebâti'l-luga)*, yay.y., Matba'atu Cerîde, Beyrut, 1318 h.
- Vâfî, Ali Abdülvâhid, *Hukûku'l-insân fî'l-İslâm*, 5. basım, Dâru Nehdati Mısır, Kahire, 1398/1979.
- Vander, Arthur J. - Sherman, James H. - Luciano, Dorothy S., *Human Physiology: The Mechanism of Body Function*, 6. basım, Mc Graw-Hill, Boston, 1998.
- Vefâ, Muhammed, *Bey'u'l-a'yânî'l-muharreme fî'l-fikhi'l-İslâmî ve'l-kânûnî'l-vaz'î, Dârü'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire, 1988.

- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet (1904-1992), *Medenî Hukukun Umumî Esasları*, 2. basım, yay.y., Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1945.
- Verdî, Alî Hüseyin, *Havâriku'l-lâ şûûr ve esrârü's-şahsiyyeti'n-nâciha*, yay.y., Matba'atü'l-Ma'ârif, Bağdad, 1952.
- Victorian, Armen, *Beyin Kontrolü: İnsan Davranışının Manipülasyonu*, (özgün adı: *The Mind Controllers*), ed. İsmail Demirci, çev. Mustafa Mencütekin, 2. basım, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001.
- Vidal, Georges - Magnol, Josephe, *Ceza Hukuku*, çev. Şinasi Z. Devrin, Adalet Bakanlığı Yayınları, Yeni Cezaevi Basımevi, Ankara, 1949.
- Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Elis Yayınları, Ankara, 2003.
- Vygotsky, Lev Semenovich (1896-1934), *Düşünce ve Dil*, (özgün adı: *Thought and Language*), çev. Semih Koray, 2. basım, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.
- Watt, William Montgomery (1909-2006), *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet S. Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara, 1982.
- Webb, Dominique, *Hipnoz ve PSİ Olguları*, (özgün adı: *L'Hypnose et les phénomènes PSI*), çev. Engin Sunar, Say Yayınları, İstanbul, 1997.
- Webster, Richard, *Yeni Başlayanlar İçin Astral Seyahat*, çev. Sezer Soner, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2003.
- Wensinck, Arent Jean (ö. 1939), *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîs'n-nebevî*, I-VII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1986-1988.
- West, Michael Philip - Endicott, James Gareth, *The New Method English Dictionary*, 4. basım, Longman, London, 1961.
- Wilber, Kenneth Earl, *The Spectrum of Consciousness*, 2. basım, The Theosophical Publishing, Wheaton, 1993.
- Williams, Harold L., "Sleep", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. David L. Sills, c. XIV, USA, 1968, ss. 313-319.
- Winterstein, Hans, *Uyku Meselesi*, yay.y., Kenan Basımevi ve Klişe Matbaası, İstanbul, 1942.
- Wise, Michael G. - Rundall, James R., *The American Psychiatric Publishing Textbook of Consultation - Liaison Psychiatry: Psychiatry in the Medically Ill*, 2. basım, American Psychiatric Publishing, Washington, 2002.
- Yağcı, Cengiz, "Akıl", *ŞİA*, c. I, İstanbul, 2000, ss. 131-133.
- Yağlı, Ahmet - Özyavuz, Senem, "Hukuk Bilinci", <http://ogrenci.hacettepe.edu.tr~b0122202Inetpub/wwwroot/felsefe/hukukfelsefesi.htm>, 21.03.2007.
- Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Yalım, Özcan, *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*, İmge Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Yaltkaya, Korkut (1938-2001), *Beynin ve Yaşamın Gizemleri*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Yaran, Rahmi, "Bid'at", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, ss. 129-131.
- , "Kefâret", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 179-182.
- Yaşaroğlu, Kâmil, "Kazâ", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 110-113.
- Yavuz, Cevdet, "Dâva", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, ss. 12-16.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Kur'an'da Kadın Hak ve Özgürlüğü*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yaylalı, Davut, "Karîne", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 492-493.
- Yazar, Nuri, *Üç Büyük Bela: İçki Uyuşturucu Sigara*, I-IV, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1998.

- Yazıcı, Hilmi - Atasoy, Hasan, *Şahıs Aile ve Miras Hukuku ile İlgili Yargıtay Tatbikatı 1952-1970: Kanun Metni Açıklama ve Emsal İçtihatlar*, yay.y., y.y., 1970.
- Yeğin, Abdullah, *İslâmî - İlmî - Edebî - Felsefî Yeni Lugat*, yay.y., Fatih Matbaası, İstanbul, 1968.
- Yellowlees, Henry, *Ruh ve Akıl Bozuklukları: Psikiyatriye Giriş*, çev. Ender Gürol, Varlık Yayınları, İstanbul, 1966.
- Yelten, Muhammet - Özkan, Mustafa, *Türkçe'nin Sözlüğü*, Bâbîâlî Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2002.
- Yerli, Fahrettin Kemâl, "Ceza Muhakemesinde Hukuka Aykırı (Yasak) Deliller", *Adalet Dergisi*, sy. 11, Yıl 93, Ankara, Nisan 2002, ss. 219-228.
- , "Öğretide ve Uygulamada Akıl Hastalıklarından Epilepsi'nin Ceza Hukuku Açısından Etkisi ve Sonuçları", *Adalet Dergisi*, sy. 14, Yıl 94, Ankara, Ocak 2003, ss. 173-193.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996.
- Yıldırım, Enbiya, "Beyhakî ve Hadis Rivayetinde Rüyaya Verdiği Değer", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy. 1, Sivas, 2001, ss. 169-190.
- Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş*, 2. basım, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.
- Yıldız, Kemâl, *İslâm Sorumluluk Hukuku: Akit Dışı Sorumluluk*, Hâcegân Akademi Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- Yıldız, Mustafa, *Alternatif İnsan Hakları Kuramı: İnsan Haklarına İlâhî Referans*, Anka Yayınları, İstanbul, 2002.
- Yıldız, Sevil, *Ceza Hukukunda Akıl Hastalığı ve Akıl Hastalarının Yargılanması*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1997.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, haz. Hüseyin Kader, 11. basım, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Yılmaz, Musa Kâzım, "İnsan Hakları Konusunda Batı'nın Sınavı", *Köprü*, sy. 96, İstanbul, Güz 2006, ss. 145-156.
- Yiğit, Yaşar, "İslâm Ceza Hukuku Açısından Ötanazi ve Hukukî Sonuçlarının Değerlendirilmesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. XVI, sy. 3, Ankara, 2003, ss. 337-349.
- , "İslâm Ceza Hukuku Hükümlerine Etkisi Açısından Zamanaşımı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, Konya, 2004, ss. 155-166.
- Young, G. Bryan - Pigott, Susan E., "Neurobiological Basis of Consciousness", *Archives of Neurology*, c. LVI, Chicago, 1999, ss. 153-157.
- Yörük, Abdülhak Kemâl (1897-1974), *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1961.
- Yurdağür, Metin, "Haşviyye", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, ss. 426-427.
- Yurdakul, R. Sabri, *Ruhsal Hastalıklar ve Başetme Yolları*, Nobel Tıp Kitabevleri, Ankara, 1999.
- Yûsî, Ebû Alî Nûrûddîn (ö. 1102/1691), *el-Büdûrû'l-levâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*, I-IV, nşr. Hâmid Hamânî el-Yûsî, Darü'l-Beyzâ, y.y., 1423/2002.

- Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Yûsuf Kemâl, *Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkatî'l-İnsân yâhûd İlm-ü Ahvâlî'r-Rûh*, yay.y., Mihran Matbaası, İstanbul, 1295 h.
- Yücel, Mustafa Tören, "Akıl Hastalığı Suç ve Cezaî Sorumluluk", *Adalet Dergisi*, sy. 2, Yıl 63, Ankara, Şubat 1972, ss. 156-162.
- , "Cezaî Sorumluluk ve Akıl Hastası Suçlular", *Adalet Dergisi*, sy. 4, Yıl 78, Ankara, Temmuz-Ağustos 1987, ss. 25-36.
- Yüksel, Edip, *Mesaj: Kur'an Çevirisi*, 2. basım, Ozan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Zabel, William v.dğr., *What is a Fair Trial?: A Basic Guide to Legal Standarts and Practice*, yay.y., New York, 2000.
- Zağlûl, Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî, *Mevsû'atü etrâfi'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf*, I-XI, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1414/1994.
- Zâvî, et-Tâhir Ahmed, *Tertîbü'l-kâmûsi'l-muhît alâ tarîkatî'l-Misbâhi'l-münîr*, I-IV, Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1971-1973.
- Zebîdî, Muhibbuddîn Ebû'l-Feyz es-Seyyid Muhammed (ö. 1205/1790), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrut, 1306 h.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed (ö. 748/1348), *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIII, nşr. Şuayb el-Arnâvût ve Muhammed Nuaym el-Arkasûsî, 9. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993.
- , *Kitâbü'l-Kebâir*, Temel Neşriyat, İstanbul, 1985.
- Zehrân, Hâmid Abdüsselâm, *Kâmûsü ilmi'n-nefs: İncilîzî - Arabî*, 2. basım, Âlemü'l-Kütüb, Kahire, 1987.
- Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn (ö. 926/1520), *el-Hudûdü'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dakîka*, nşr. Mâzin el-Mübârek, Dârü'l-Fikrî'l-Mu'âsir, Beyrut, 1411/1991.
- , *Fethü'l-vehhâb bi-şerhi Menheci't-tullâb*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1998.
- , *Menhecü't-tullâb*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Zelemî, Mustafa İbrâhîm, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye fî's-şerî'ati'l-İslâmiyye: dirâse mukârene bi'l-kânûn*, I-II, Câmî'atü Bağdad, Bağdad, 1981.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl (=el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl)*, I-IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- , *Esâsü'l-belâğa*, Dâru Sâdır / Dâru Beyrut, Beyrut, 1385/1965.
- Zeman, Adam, *Bilinç: Kullanım Kılavuzu*, (özgün adı: *Consciousness: A User's Guide*), haz. Tuncay Birkan, çev. Gürol Koca, Metis Yayınları, İstanbul, 2006.
- Zengin, Ahmet Yaşar, Seyyid Süleyman'ın Tâbirnâmesi Üzerine Bir Çalışma, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed, "Fehm cedîd havle'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf 'men raânî fi'l-menâm fekad raânî'", *Mecelletü Külliyyâti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye (Journal of College of Islamic and Arabic Studies)*, sy. 9, Dübey / Birleşik Arap Emirlikleri, 1995, ss. 11-23.
- , *Çağdaş Yaklaşımla İslâm Hukuku*, (özgün adı: *el-Fıkhü'l-İslâmî fî sevbihi'l-cedîd =el-Medhalü'l-fıkhıyyü'l-âm*), I-III, çev. Servet Armağan, Timaş Yayınları, İstanbul, 1993.

- , *el-Fıkhü'l-İslâmî fî sevbihi'l-cedîd* (=el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âm), I-III, 9. basım, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1967-1968.
- , *el-İstislâh ve'l-mesâlihu'l-mürsele*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1988.
- , *Siyâğa kânûniyye li-nazariyyeti't-te'assüf bi'sti'mâli'l-hak fî kânûni islâmiyyîn*, 2. basım, Dârü'l-Beşîr, Amman, 1408/1987.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn (ö. 794/1392), *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh*, I-VI, nşr. Abdülkadir Abdul Anî, gözden geçiren: Ömer Süleyman Eşkar, 2. basım, Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Küveyt, 1413/1992.
- , *el-Mensûr fî'l-kavâ'id*, I-III, nşr. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd, gözden geçiren: Abdüssettâr Ebû Gudde, 2. basım, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Küveyt, 1405/1985.
- , *Zehrü'l-arîş fî tahrîmi'l-haşîş*, nşr. Es Ferec, Dârü'l-Vefâ, Measure, 1987.
- Zevkliler, Aydın, *Medenî Hukuk Başlangıç Hükümleri: Kişiler Hukuku Aile Hukuku*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986.
- Zeybânî, Abdülmecîd, *el-Mes'ûliyye fî'l-fikhi'l-cinâiyyi'l-İslâmî*, Dârü'l-Cemâhiriyye, Mısra, 1993.
- Zeyd b. Abdülkerîm b. Alî b. Zeyd, *el-Afv ani'l-ukûbe fî'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Âsime, Riyad, 1410/1990.
- Zeydân, Abdülkerîm, "Akidlerde ve Hukukî İşlemlerde Kasdın Rolü", çev. Ali Bardakoğlu, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Kayseri, 1986, ss. 353-373.
- , *el-Medhal li-dirâsâti's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, ts.
- , *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh*, 7. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1421/2000.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn (ö. 762/1360), *Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*, I-IV, nşr. Muhammed Yûsuf el-Bennûrî, Dârü'l-Hadîs, Kahire, 1357/1938.
- Zeyn, Semîh Âtîf, *İlmü'n-nefs: ma'rifetü'n-nefsi'l-insâniyye fî'l-Kitâb ve's-Sünne*, I-II, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 1991.
- Zeyrek, İsmail Hakkı, *Fizik Ötesi ve İnsan: Melek - Cin - Ruh - Sihir - Tılsım - Kehânet*, Türedav, İstanbul, 1999.
- Ziyalar, Adnan, *Sosyal Psikiyatri*, Ar Basım Yayın, İstanbul, 1982.
- , *Psikiyatrik Semioloji ve Medikal Psikoloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Zohar, Danah, *Kuantum Benlik*, (özgün adı: *The Quantum Self: Human Nature and Consciousness Defined by the New Physics*), çev. Seda Kervanoğlu, Doruk Yayınları, Ankara, 2003.
- Zûbî, Memdûh, *Mu'cemü's-sûfiyye: a'lâm turuk mustalahât târîh*, Dârü'l-cîl, Beyrut, 1425/2004.
- Zühaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*, I-VIII, 3. basım, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1409/1989.
- , *et-Tefsîrü'l-münîr fî'l-akîde ve's-şer'i'a ve'l-minhâc*, I-XXXII (16 ciltte 32 cilt), Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1411/1991.
- , *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, (özgün adı: *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*), I-X, çev. Ahmet Efe v.dğr., redaktör: Hamdi Arslan, Feza Yayıncılık, İstanbul, 1994, Zaman'ın hediyesidir.
- , *Nazariyyetü'd-damân ev ahkâmü'l-mes'ûliyyeti'l-medeniyye fî'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1982.

-----, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, I-II, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1986.

Züheyr, Muhammed Ebü'n-Nûr, *Usûlü'l-Fıkh*, I-IV (2 cilt 4 cilt), el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire, 1992.

Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 1122/1710), *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvatta' el-İmâm Mâlik*, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991.

EK – BİLİNCE İLİŞKİN TERİMLER VE DEYİMLER

Bilince ilişkin terimleri ve deyimleri derli toplu bir liste hâlinde sunmanın, özellikle tezimizin birinci bölümünün daha net anlaşılmasına katkıda bulunacağını ve konuyla ilgili araştırma yapmak isteyenlere kolaylık sağlayacağını düşündük. Bu nedenle, pek çoğu İslâm bilimlerine ait eski ve yeni kaynaklarda da sıkça kullanılan toplam 620 terim ve deyim içeren üç tablo sunduk.

Arapça'ya ait birinci tabloda 423; Farsça'ya ait ikinci tabloda 51 ve diğer dillere ait üçüncü tabloda ise 146 madde mevcuttur. Birinci ve ikinci tablodaki maddeler Türkçe anlamlarının ardından Lâtîn harfleriyle yazılışlarına göre; üçüncü tablodaki maddeler ise Türkçe anlamlarının ardından, hangi dile ait olduklarına göre dizilmiştir.

Özellikle birinci tabloda bilincin yanı sıra bilinçle ilişkili olan şuur, va'y, akıl, temyiz gücü, ehliyet, irade, uyku, rüya, hipnoz, baygınlık, sarhoşluk, uyuşturucu, bunama ve sara ile ilgili geniş eksenli bir listeleme yaptık.

Maddelerin her biri için dipnotlarda kaynak gösterdik. Bu dipnotların bazılarında gerekli oldukça tanımlama ve açıklamalara da yer verdik.

A – BİLİNCE İLİŞKİN ARAPÇA TERİMLER VE DEYİMLER			
TÜRKÇE ANLAMI	LÂTİN HARFLERİYLE	ARAP HARFLERİYLE	N O
Abdal	abdâl	الأبدال	1
Açık akıl	akl surâh	العقل الصراح	2
Açık rüya	menâm vâzih	المنام الواضح	3
Âfet	âfet	الآفة	4
Afyon	efyûn	الأفيون	5
Akıl	akl	العقل	6
Akıl bozukluğu	fesâdü'l-akl	فساد العقل	7
Akıl bozukluğu	halel akfî	الخلل العقلي	8
Akıl bozukluğu	ihtilâlû'l-akl	إختلال العقل	9

¹ *Abdal*, tasavvufta kendini Allah (cc) yoluna adayan sûfiler anlamındadır. bk. Uludağ, Süleyman, "Abdal", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 59-61, s. 59. Bu terim, XV. yüzyıldan itibaren edebiyatta "meczip, divane" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. bk. Köprülü, Orhan F., "Abdal", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 61-62, s. 61.

² Şâh Veliyyullâh, Ebû Abdilazîz Ahmed b. Abdîrahîm ed-Dihlevî, *el-Ikdü'l-cid fî ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb, el-Matba'atü's-Selefiyye, Kahire, 1385/1965, s. 9.

³ Halîl b. Şâhin, Garsüddîn ez-Zâhirî, *el-İşârât fî ilmi'l-ibârât*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1416/1996, s. 875.

⁴ *Âfet*, fıkıh usulünde edâ ehliyetini daraltan veya ortadan kaldıran sebep yani ehliyet ârizası anlamında kullanılmaktadır. bk. "Âfet", *Mv.Fİ*, s. 52; Özel, "Âfet", s. 399.

⁵ Selîm b. Rüstem el-Bâz, *a.g.e.*, s. 861.

⁶ Eşkar, *a.g.e.*, s. 60.

⁷ Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn, *Zehrû'l-arîş fî tahrîmi'l-haşîş*, nşr. Es Ferec, Dârü'l-Vefâ, Mensure, 1987, s. 113.

⁸ Bedevî, *a.g.e.*, s. 480.

⁹ Mervezî, *İhtilâfû'l-ulemâ*, s. 145; Bedevî, *a.g.e.*, s. 459; Erdoğan, *Sözlük*, s. 187.

Akıl bozukluğu	tegayyürü'l-akl	تغير العقل	10
Akıl hastalığı	cînnēt	الجنة	11
Akıl hastalığı	cünûn	الجنون	12
Akıl hastalığı	maraz aklî	المرض العقلي	13
Akıl hastası	mecnûn	المجنون	14
Akıl hastası olma	tecennûn	التجنن	15
Akıl hastasının iyileşmesi	ifâkatü'l-mecnûn	إفاقة المجنون	16
Akıl karışıklığı	ihtilâsü'l-akl	إختلاس العقل	17
Akıl kilitlenmesi	ikfâlü'l-akl	إقفال العقل	18
Akıl sağlığı	sıhha akliyye	الصحة العقلية	19
Akıl tamlığı	kemâlü'l-akl	كمال العقل	20
Akıl yitimi	fevâtü'l-akl	فوات العقل	21
Akıl yitimi	fevtü'l-akl	فوت العقل	22
Akıl yitimi	fıkdânü'l-akl	فقدان العقل	23
Akıl yitimi	galebe ale'l-akl	الغلبة على العقل	24
Akıl yitimi	galebetü'l-akl	غلبة العقل	25
Akıl yitimi	gavlü'l-akl	غول العقل	26
Akıl yitimi	zehâbü'l-akl	ذهاب العقل	27
Akıl yitimi	zevâlü'l-akl	زوال العقل	28

¹⁰ Mervezî, *İhtilâfî'l-ulemâ*, s. 145.

¹¹ Erdoğan, *Sözlük*, s. 60.

¹² Erdoğan, *Sözlük*, s. 63.

¹³ Bedevî, *a.g.e.*, s. 502.

¹⁴ Erdoğan, *Sözlük*, s. 280. *Mecnûn*, tasavvufta ilâhî aşk nedeniyle kendinden geçen ve aklî dengesi bozulan Hak âşıkları için kullanılan bir deyimdir. bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 321.

¹⁵ Erdoğan, *Sözlük*, s. 444.

¹⁶ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. VI, s. 280.

¹⁷ Mervezî, *İhtilâfî'l-ulemâ*, s. 145.

¹⁸ Alevî, *a.g.e.*, s. 345.

¹⁹ Bedevî, *a.g.e.*, s. 265.

²⁰ Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî, *Kitâbü'l-İctihâd*, nşr. Abdülhamîd Ebû Zenîd, Dârü'l-Kalem/Dâiretü'l-Ulûmî's-Sekâfiyye, Dımaşk/Beyrut, 1408/1988, s. 88.

²¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, c. VI, s. 584.

²² Serahsî, *el-Mebsût*, c. VII, s. 2.

²³ Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, I-XVI, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., c. I, s. 12; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Kavlü'l-müfîd fi edilleti'l-ictihâd ve't-taklîd*, nşr. Abdurrahmân Abdülhâlık, Dârü'l-Kalem, Küveyt, 1396/1976, s. 68; Eşkar, *a.g.e.*, s. 60.

²⁴ Şâfî, *el-Üm*, c. I, s. 13; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. I, s. 115.

²⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hükmü târiki's-salât*, s. 95.

²⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân*, s. 39.

²⁷ Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen, *el-Asl (=el-Mebsût)*, I-V, nşr. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî, İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye, Kerâteşî, ts., c. I, s. 76, 77; Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen, *es-Siyer*, nşr. Mecîd Hudûrî, ed-Dârü'l-Müttehîde li'n-Neşr, Beyrut, 1975, s. 226; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed, *Mes'ele'tü'l-ihcâc bi's-Şâfî fimâ üsnide ileyh ve'r-reddü ale't-tâinîne bi-izâmi cehlihîm aleyh*, nşr. Halîl İbrâhîm Molla Hâtûr, el-Mektebetü'l-Eseriyye, Pakistan, ts., s. 29.

²⁸ Kâdî Abdülvehhâb, Ebû Muhammed, *et-Telkîn fi'l-fıkhi'l-Mâlikî*, I-II, nşr. Muhammed Sâlis Saîd el-Gânî, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Mekke, 1415/1995, c. I, s. 48; Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn, *el-*

Akıl yokluğu	ademü'l-akl	عدم العقل	29
Akıl zayıflığı	hiffetü'l-akl	خفة العقل	30
Akıl zayıflığı	rikkatü'l-akl	رقة العقل	31
Akıl zayıflığı	sehâfetü'l-akl	سخافة العقل	32
Akıl zayıflığı	za'fü'l-akl	ضعف العقل	33
Akıllı	âkıl	العاقل	34
Akıllı	zü'l-akl	ذو العقل	35
Akla ârız olan âfet	âhe fi'l-akl	عاهة في العقل	36
Aklı başında	hâziru'l-akl	حاضر العقل	37
Aklı başında	sâbitü'l-akl	ثابت العقل	38
Aklı bozuk	fâsidü'l-akl	فاسد العقل	39
Aklı bozuk	meş'ûr	المشعور	40
Aklı gideren	müzîlü'l-akl	مزيل العقل	41
Aklı karışık	mahlûtü'l-akl	مخلوط العقل	42
Aklı karışık	muhtelîtü'l-akl	مختلة العقل	43
Aklı kıt	nâkîsu'l-akl	ناقص العقل	44
Aklı olmayan	adîmü'l-akl	عديم العقل	45
Aklı olmayan	fâkidü'l-akl	فاقد العقل	46
Aklı olmayan	gayru âkıl	غير عاقل	47
Aklı tam	kâmilü'l-akl	كامل العقل	48

- Lüma' fi usûli'l-fikh*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1985, s. 20; Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn, *el-Mühezzebe fi'l-fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, I-II, yay.y., Beyrut, ts., c. I, s. 23.
- ²⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, c. VI, s. 144.
- ³⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, c. VI, s. 407.
- ³¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, c. VII, s. 160.
- ³² Mevrî, Muhammed b. Abdilazîm, *el-Kavlü's-sedîd fi ba'zı mesâilil-ictihâd ve't-taklîd*, nşr. Câsim Mühelhel el-Yâsîn ve Adnân Sâlim er-Rûmî, Dârü'd-Da've, Küveyt, 1988, s. 150.
- ³³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. X, s. 115.
- ³⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *a.g.e.*, c. IV, s. 1383; *Mi'yârü'l-adâle*, mad. 28, 63, 75, 109; Ali Haydar Efendi, Küçük, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, I-XVI, ta'rib: Fehmî el-Hüseynî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., c. IX, s. 21; Kal'acî, Muhammed Revvâs - Kanîbî, Hamîd Sâdık, *Mu'cemü'lugati'l-fukahâ: Arabî - İnkilizî*, 2. basım, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1988, s. 301; Döndüren, "Âkil", s. 247; Juynboll, Theodorus Willem, "Âkil", (özgün adı: Âkil), *İA*, c. I, İstanbul, 1997, s. 248.
- ³⁵ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 253; Behnesî, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye*, s. 229.
- ³⁶ *Kânûnü'l-ukûbât*, mad. 62.
- ³⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân*, s. 58.
- ³⁸ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, c. I, s. 185.
- ³⁹ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 102.
- ⁴⁰ Atay, Hüseyin - Atay, İbrahim - Atay, Mustafa, *Arapça - Türkçe Büyük Lugat*, I-II (1 ciltte 2 cilt), yay.y., Bayrak Matbaası, Ankara, 1964, c. I, s. 1113.
- ⁴¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. VII, s. 288.
- ⁴² İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, c. VII, s. 179.
- ⁴³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, c. VII, s. 181.
- ⁴⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî, *Haccetü'l-vedâ'*, nşr. Ebû Suhayb el-Kermî, Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1998, s. 378.
- ⁴⁵ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, c. VII, s. 124.
- ⁴⁶ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. II, s. 669.
- ⁴⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IX, s. 62.

Aklın giderilmesi	izâletü'l-akl	إزالة العقل	49
Aklın giderilmesi	izhâbü'l-akl	إذهاب العقل	50
Aklın örtülmesi	muhâmeretü'l-akl	مخامرة العقل	51
Aklın örtülmesi	tağtiyetü'l-akl	تغطية العقل	52
Aklını yitirmiş	gâibü'l-akl	غائب العقل	53
Aklını yitirmiş	mağlûb alâ aklîh	المغلوب على عقله	54
Aklını yitirmiş	zâhibü'l-akl	ذاهب العقل	55
Aklını yitirmiş	zâilü'l-akl	زائل العقل	56
Aklî durum	hâletü'l-akliyye	حالة العقلية	57
Aklî melekeler	kuvâ'l-akliyye	قوا العقلية	58
Algısal bilinç	şu'ûr idrâkî	الشعور الإدراكي	59
Amd	amd	العمد	60
Apaçık rüya	rü'ya şeffâfe	الرؤيا الشفافة	61
Arızî akıl hastalığı	cünûn târî'	الجنون الطارئ	62
Aslî akıl hastalığı	cünûn aslî	الجنون الأصلي	63
Aşağılık duygusu	şu'ûr bi'n-naks	الشعور بالنقص	64
Ayık	sâhî	الصاحي	65
Ayıklık	sahv	الصحو	66
Aylûle	nevmü'l-aylûle	نوم العيلولة	67

- ⁴⁸ İbn Hamdân, Ebû Abdillâh Necmüddîn Ahmed, *Sıfatü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müstefî*, nşr. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, 3. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1397/1977, s. 50.
- ⁴⁹ Nefrâvî, Ahmed b. Guneym, *el-Fevâkihü'd-devânî şerhi alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, I-II, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, c. II, s. 189.
- ⁵⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, c. XXVI, s. 100.
- ⁵¹ İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, c. VI, s. 448.
- ⁵² Matlûb, Abdülmecîd Mahmûd, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 2. basım, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1992. s. 540.
- ⁵³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân*, ss. 57-58.
- ⁵⁴ Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1358/1939, s. 121; Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-II, nşr. Abdülganî Abdülhâlık, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1400/1980, c. I, s. 24; İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-muvakkî'in*, c. III, s. 125.
- ⁵⁵ Şâfî, *el-Üm*, c. I, s. 70.
- ⁵⁶ Hırakî, Ebû'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin, *el-Muhtasar*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş, 3. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1403/1983, s. 103; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. VII, s. 288; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. II, s. 435; Zeyd b. Abdülkerîm b. Alî b. Zeyd, *el-Afv anî'l-ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Âsime, Riyad, 1410/1990, s. 142.
- ⁵⁷ *el-Kânûnû'l-medenî*, mad. 173.
- ⁵⁸ *el-Kânûnû'l-medenî*, mad. 44.
- ⁵⁹ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.
- ⁶⁰ Erdoğan, *Sözlük*, s. 15.
- ⁶¹ Edhem, *a.g.e.*, s. 239.
- ⁶² Zeydân, *el-Vecîz*, s. 102.
- ⁶³ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 102.
- ⁶⁴ Erkan, Arif, *el-Beyân: Büyük Arapça - Türkçe Lugat*, I-II, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2004, c. II, s. 1466.
- ⁶⁵ İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn, *el-Kavâ'id (=Tahrîrü'l-kavâ'id ve tahrîrü'l-fevâ'id)*, nşr. İyâd b. Abdüllatîf b. İbrâhîm el-Kaysî, Beytül-Efkârî'd-Devliyye, Beyrut, 2004, s. 497.
- ⁶⁶ Tehânevî, *a.g.e.*, c. III, s. 75. *Sahv*, tasavvufta cezbe, vecd ve aşk ile kendinden geçen sâlikin ayılıp his ve şuur âlemine dönmesini ifade eder. bk. *Sahv*, *DİA*, c. XXXV, İstanbul, 2008, s. 539, s. 539.

Ayyaş	mahmûr	المخمور	68
Ayyaş	müdmînü's-sükr	مدمن السكر	69
Ayyaş	sikkîr	السكير	70
Ayyaş /Alkolik	müdmînü'l-hamr	مدمن الخمر	71
Ayyaş /Alkolik	müdmînü's-şarâb	مدمن الشراب	72
Az uyku	arâr	العرار	73
Az uyku	nevm kalîl	النوم القليل	74
Az uyku	tehçâ'	التهجاج	75
Az uyku	tehvîm	التهويم	76
Bağımsız bilinç	şu'ûr müstakil	الشعور المستقل	77
Bâtıl rüya	rü'yâ bâtle	الرؤيا الباطلة	78
Baygın	mağmî aleyh	المغمى عليه	79
Baygın	mağşî aleyh	المغشي عليه	80
Baygın	muğmâ aleyh	المغمى عليه	81
Baygın	mutbak aleyh	المطبق عليه	82
Baygının ayılması	ifâkatü'l-muğmâ aleyh	إفاقة المغمى عليه	83
Baygınlığın geçmesi	zevâlü'l-iğmâ	زوال الإغماء	84
Baygınlık	gaşeyân	الغشيان	85
Baygınlık	gaşy	الغشي	86
Baygınlık	gaşyet	الغشية	87
Baygınlık	iğmâ	الإغماء	88
Baygınlık	sa'k	الصعق	89
Baygınlık hâli	hâlû'l-iğmâ	حال الإغماء	90

⁶⁷ *Aylûle*, iki fecir arasındaki uykudur. bk. Uşfûr, el-Mirzâ Muhsin, *Bülğatü's-şî'ati'l-kirâm fî ta'bîri'r-rü'yâ ve'l-menâm*, Mektebetü'l-Fakîh, Küveyt, 1406/1986, s. 33.

⁶⁸ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 133.

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, c. XVI, s. 131.

⁷⁰ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 133.

⁷¹ Serahsî, *el-Mebsût*, c. XVI, s. 131.

⁷² Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 133.

⁷³ Uşfûr, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁴ Uşfûr, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁵ Uşfûr, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁶ Uşfûr, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁷ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

⁷⁸ Uşfûr, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, "gamâ" mad.

⁸⁰ Ünsî, Muhammed Alî, *Kâmûsü'l-lugati'l-Osmâniyye (=ed-Dürer ile'l-lâmi'ât fî müntehebâtü'l-luga)*, yay.y., Matba'atu Cerîde, Beyrut, 1318 h., s. 108.

⁸¹ İbn Teymiyye, *Şerhu'l-Umde*, c. I, s. 343; Burhâneddin İbn Müflih, *el-Mübdi'*, c. III, s. 17.

⁸² Erdoğan, *Sözlük*, s. 350.

⁸³ Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, c. III, s. 154.

⁸⁴ İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, c. I, s. 551.

⁸⁵ Ünsî, *a.g.e.*, s. 108; Sarı, *Arapça - Türkçe Lugat*, s. 1096.

⁸⁶ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, c. X, s. 228.

⁸⁷ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 307.

⁸⁸ Kâkî, *a.g.e.*, c. V, s. 1280.

⁸⁹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 330.

Baygınlık süresi	müddetü'l-iğmâ	مدة الإغماء	91
Baygınlık süresinin uzaması	imtidâdü'l-iğmâ	إمتداد الإغماء	92
Baygınlık süresinin uzaması	tetâvülü'l-iğmâ	تطاول الإغماء	93
Beyin kontrolü	tehakküm muhhî	التحكم المخي	94
Beyin ölümü	mevtü'l-muh	موت المخ	95
Beyin yıkama	gasîlü'l-muh	غسيل المخ	96
Bilinci bozuk	muhtellü's-su'ûr	مختل الشعور	97
Bilinci gideren	müzhîb li'l-va'y	مذهب للوعي	98
Bilinci yerine geldi	âde ilâ va'yih	عاد إلى وعيه	99
Bilinci yerine geldi	isterce'a va'yuh	إسترجع وعيه	100
Bilincin kesintiye uğraması	inkâtâ'u's-su'ûr	إنقطاع الشعور	101
Bilincin konusu / nesnesi	mevzû'u's-su'ûr	موضوع الشعور	102
Bilincine varma	istiş'âr	الإستشعار	103
Bilinç	şu'ûr	الشعور	104
Bilinç	va'y	الوعي	105
Bilinç akımı / Bilinç akışı	mecrâ's-su'ûr	مجرى الشعور	106
Bilinç akımı / Bilinç akışı	teyârü's-su'ûr	تيار الشعور	107
Bilinç alanı	dâiretü's-su'ûr	دائرة الشعور	108
Bilinç alanı	mecâlü's-su'ûr	مجال الشعور	109
Bilinç alanı	sâhatü's-su'ûr	ساحة الشعور	110
Bilinç birliği	vahdetü's-su'ûr	وحدة الشعور	111

⁹⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. I, s. 128.

⁹¹ Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, c. I, s. 222.

⁹² Kâkî, *a.g.e.*, c. V, s. 1281.

⁹³ Serahsî, *el-Mebsût*, c. III, s. 126.

⁹⁴ Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, c. II, s. 468.

⁹⁵ Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, c. II, s. 469.

⁹⁶ Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, c. II, s. 473.

⁹⁷ *Mecelle*, mad. 945. Ayrıca bk. Berki, Ali Himmet (haz.), *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 1990, s. 187.

⁹⁸ Şerbâsî, *a.g.e.*, c. II, s. 288.

⁹⁹ Mutçalı, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 996.

¹⁰⁰ Mutçalı, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 996.

¹⁰¹ Bustânî, Butrus b. Bûlus, *Dâiretü'l-ma'ârif: kâmûsü âm li-küllî fen ve matleb*, I-XI, Dârü'l-Ma'ârif, Beyrut, ts., c. X, s. 717.

¹⁰² Sebîî, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰³ Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin, *Letâifü'l-işârât*, I-III, nşr. İbrâhîm Besyûnî, 2. basım, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1981, c. I, s. 335; Cüveynî, *el-Burhân*, c. II, s. 824; İbn Kudâme, *el-Kâfî*, c. I, s. 375; Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref, *Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü'l-müftîn*, I-XII, 2. basım, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1405/1985, c. I, s. 74; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, c. III, s. 379; Ruaynî, *a.g.e.*, c. III, s. 96;

¹⁰⁴ Büceyrimî, Süleymân b. Muhammed, *Büceyrimî ale'l-hatîb (=Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-habîb)*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts., c. I, s. 302; Bedevî, *a.g.e.*, s. 486.

¹⁰⁵ Muhammed Ebû Zehre, *el-Cerîme*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1976, s. 424; Bedevî, *a.g.e.*, s. 511.

¹⁰⁶ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁰⁷ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁰⁸ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁰⁹ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹¹⁰ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, ss. 173-174.

Bilinç bozukluğu	izdırâbü's-şu'ûr	إضطراب الشعور	112
Bilinç eksikliği	nuksânü'l-va'y	نقصان الوعي	113
Bilinç eşiği / sınırı / kenarı	atebetü's-şu'ûr	عتبة الشعور	114
Bilinç eşiği / sınırı / kenarı	hâmişü's-şu'ûr	هامش الشعور	115
Bilinç eşiği / sınırı / kenarı	hâşiyetü's-şu'ûr	حاشية الشعور	116
Bilinç gücü	kuvvetü's-şu'ûr	قوة الشعور	117
Bilinç karışıklığı	teşevvüşü's-şu'ûr	تشوش الشعور	118
Bilinç katı	mahallü's-şu'ûr	محل الشعور	119
Bilinç kaybı	fakdü'l-va'y	فقد الوعي	120
Bilinç kaybı	fakdü's-şu'ûr	فقد الشعور	121
Bilinç kaybı	fıkdânü'l-va'y	فقدان الوعي	122
Bilinç kaybı	fıkdânü's-şu'ûr	فقدان الشعور	123
Bilinç kaybı	gıyâbü'l-va'y	غياب الوعي	124
Bilinç kaybı	zevâlü's-şu'ûr	زوال الشعور	125
Bilinç kaybı	ziyâü's-şu'ûr	ضياء الشعور	126
Bilinç merkezi	merkezü's-şu'ûr	مركز الشعور	127
Bilinç odağı	bü'retü's-şu'ûr	بؤرة الشعور	128
Bilinç öncesi	kable's-şu'ûr	قبل الشعور	129
Bilinç sislenmesi	tegayyümü's-şu'ûr	تغيم الشعور	130
Bilinçaltı	dûne'l-va'y	دون الوعي	131
Bilinçaltı	mâ dûne's-şu'ûr	ما دون الشعور	132
Bilinçaltı	tahte's-şu'ûr	تحت الشعور	133

¹¹¹ Bedevî, *a.g.e.*, s. 511.

¹¹² Rızâ, *Ehliyyetü'l-ukûbe*, s. 117.

¹¹³ Ahmed, Süleyman Muhammed, *Damânü'l-mütlifât fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Matba'atü's-Sa'âde, y.y., 1985, s. 234, 239.

¹¹⁴ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹¹⁵ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹¹⁶ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹¹⁷ Zeybânî, *a.g.e.*, s. 82.

¹¹⁸ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹¹⁹ Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30.

¹²⁰ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹²¹ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, c. I, s. 203; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. VIII, s. 261; Rızâ, *Ehliyyetü'l-ukûbe*, s. 118.

¹²² Ahmed, *a.g.e.*, s. 234, 239; Mutçalı, *İngilizce – Türkçe – Arapça Sözlük*, s. 44.

¹²³ Necm, *a.g.e.*, s. 199.

¹²⁴ Ken'ân, *a.g.e.*, s. 191.

¹²⁵ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, c. IV, s. 35; Şervânî, Abdülhamîd Ahmed b. Kâsım Abbâdî, *Havâşî alâ Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc*, (birlikte: "Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc", İbn Hacer el-Heytemî ve "Minhâcü't-tâlibîn", Nevevî), I-X, Dârü'l-Fıkr, Beyrut, ts., c. I, s. 135.

¹²⁶ Hançerlioğlu, *Türk Dili Sözlüğü*, s. 89.

¹²⁷ Bustânî, *Dâiretü'l-ma'ârif*, c. X, s. 719.

¹²⁸ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹²⁹ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 174.

¹³⁰ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹³¹ Sarı, *Türkçe - Arapça Lugat*, s. 431.

¹³² Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 174.

Bilinçlendirme / Hissettirme / Bildirme / İşaret etme	iş'âr	الإشعار	134
Bilinçli	meş'ûr	المشعور	135
Bilinçli	şu'ûrî	الشعورى	136
Bilinçli	vâ'î	الواعى	137
Bilinçli / Şair	şâ'ir	الشاعر	138
Bilinçli deneyim	hibre şu'ûriyye	الخبرة الشعورية	139
Bilinçli durum	hâletü va'y	حالة واعي	140
Bilinçli ihtiyaç	hâce şu'ûriyye	حاجة شعورية	141
Bilinçli kesim	ehlü's-şu'ûr	أهل الشعور	142
Bilinçsiz	adîmü's-şu'ûr	عديم الشعور	143
Bilinçsiz	fâkidü'l-va'y	فاقد الوعي	144
Bilinçsiz	fâkidü'shu'ûr	فاقد الشعور	145
Bilinçsiz	gayru vâ'	غير واع	146
Bilinçsiz	lâ-şu'ûrî	اللا شعورى	147
Bilinçsiz	meslûbü's-şu'ûr	مسلوب الشعور	148
Bilinçsiz ben	akl bâtın	العقل الباطن	149
Bilinçsiz ben	şu'ûr fi'l-bâtın	الشعور في الباطن	150

¹³³ Bedevî, *a.g.e.*, s. 468.

¹³⁴ Şevkânî, *es-Seylül'l-cerrâr*, c. IV, s. 563; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, 2. basım, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1399/1979, s. 263, 269; Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lugatı: Türk Dillerinin İştikakı ve Edebî Lugatleri*, I-II, Maarif Vekâleti Devlet Matbaası, Ankara, 1928, c. III, s. 229; Ebû Ceyb, Sa'dî, *el-Kâmûsü'l-fikhî lugaten ve's-tılâhan*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1982, s. 197.

¹³⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 4128; Velidedeoğlu, *Umumî Esaslar*, s. 188.

¹³⁶ Egemen, Bedi Ziya, *Din Psikolojisi: Saha Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952, s. 34; Fârûkî, Hâris Süleymân, *el-Mu'cemü'l-kânûnî: Arabî - İnkilîzî*, 2. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1973, s. 204; Muhammed Kutub, *İslâm ve Materyalizme Göre İnsan*, (özgün adı: *el-İnsân beyne'l-maddiyye ve'l-İslâm*), çev. Kemal Sandıkçı ve Mehmet Âkif Aydın, 2. basım, Şâmil Yayınları, İstanbul, ts., s. 47; Dönmezer, "Cezaî Sorumluluğun Esası Olarak Failin Normallîği Telâkkisi" s. 124.

¹³⁷ Nebhân, Muhammed Fârûk, *Nizâmü'l-hükm fi'l-İslâm*, 2. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1408/1988, s. 570; Zeybânî, *a.g.e.*, s. 89.

¹³⁸ Ba'albekî, *a.g.e.*, s. 208.

¹³⁹ Bedevî, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁴⁰ Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, s. 726.

¹⁴¹ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁴² İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. III, s. 1292.

¹⁴³ Mutçalı, *İngilizce – Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 493, 518; Mutçalı, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 447.

¹⁴⁴ Fuzeylât, Cebr Mahmûd, *Sukûtü'l-ukûbât fi'l-fikhi'l-İslâmî*, I-IV (2 ciltte 4 cilt), Dârü Ammâr, Amman, 1987, c. II, s. 204; Zeybânî, *a.g.e.*, s. 89; Fârûkî, Hâris Süleymân, *el-Mu'cemü'l-kânûnî: İnkilîzî - Arabî*, 5. basım, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 2005, s. 253.

¹⁴⁵ Abdülmelik, Cündî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, I-V, Dârü İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1976, c. I, s. 494; Necm, *a.g.e.*, s. 180; Kî'î, Muhammed Abdülmünim, *Nazratü'l-Kur'ân ile'l-cerîme ve'l-ikâb*, Dârü'l-Menâr, Kahire, 1988, s. 183.

¹⁴⁶ Mutçalı, *İngilizce – Türkçe – Arapça Sözlük*, s. 515.

¹⁴⁷ Mutçalı, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 447.

¹⁴⁸ *Büyük Larousse*, c. XV, s. 8051.

¹⁴⁹ Bedevî, *a.g.e.*, s. 433.

Bilinçsiz ben	va'y bâtin	الوعي الباطن	151
Bilinçsizlik	ademü's-şuûr	عدم الشعور	152
Bilinçsizlik	gaybûbet	الغيوبة	153
Bilinçsizlik	in'idâmü's-şu'ûr	إنعدام الشعور	154
Bilinçsizlik	lâ şu'ûr	اللا شعور	155
Bölgesel uyuşturma / anestezi	tahdîr cüz'î	التخدير الجزئى	156
Bunak	ma'tûh	المعتوه	157
Bunama	ateh	العتة	158
Cezbe	cezbe	الجنبة	159
Derin uyku	hübûğ	الهوğ	160
Derin uyku	hücûd	الهجود	161
Derin uyku	nevm amîk	النوم العميق	162
Derin uyku	nevm garik	النوم الغرق	163
Dinî bilinç	şu'ûr dînî	الشعور الدينى	164
Doğal uyku	nevm tabî'î	النوم الطبيعى	165
Doğru / gerçek rüya	menâm sâdık	المنام الصادق	166
Doğru / gerçek rüya	menâm sahîh	المنام الصحيح	167
Doğru / gerçek rüya	rü'yâ hak	رؤيا حق	168
Doğru / gerçek rüya	rü'yâ hakîkiyye	الرؤيا الحقيقية	169
Doğru / gerçek rüya	rü'yâ hasene	الرؤيا الحسنة	170

¹⁵⁰ Kâmil, Fuâd, *Kâmûsü'l-mustalahâtî's-sûfiyye: Arabî - Feransî - İncilîzî* (=Dictionary of Soufi Terms: English - Arabic - French), Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1993, s. 78.

¹⁵¹ Bedevî, *a.g.e.*, s. 511.

¹⁵² Sübkî - Sübkî, *a.g.e.*, c. I, s. 195; İbn Emîru Hâc, *a.g.e.*, c. I, s. 57; Şervânî, *a.g.e.*, c. IX, s. 206; Sarı, Mevlût, *Turkish - English - Arabic - Persian Sözlük*, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 758.

¹⁵³ *Kânûnû'l-ukûbât*, mad. 62.

¹⁵⁴ Rızâ, *Ehliyyetü'l-ukûbe*, s. 118.

¹⁵⁵ Bedevî, *a.g.e.*, s. 433.

¹⁵⁶ Ken'ân, *a.g.e.*, s. 189.

¹⁵⁷ *Ma'tûh*, bir ehliyet ârızası, akıl eksikliği ve zayıflığı olan ateh durumunda bulunan kimsedir. bk. Gözübenli, Beşir, "Ateh", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, ss. 51-52, s. 51; Erdoğan, *Sözlük*, s. 277.

¹⁵⁸ *Ateh*, bir ehliyet ârızası, akıl eksikliği ve zayıflığı hâlidir. bk. Gözübenli, *a.g.md.*, s. 51; Erdoğan, *Sözlük*, s. 24.

¹⁵⁹ *Cezbe*, tasavvufta Hakk'ın kulu kendisine çekmesi anlamına gelir. bk. Yılmaz, Hasan Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, haz. Hüseyin Kader, 11. basım, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 231.

¹⁶⁰ Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁶¹ Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁶² Edhem, *a.g.e.*, s. 251.

¹⁶³ Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁶⁴ Muhammed, Avâtîf İbrâhîm, *el-Vahde li-tenmiyeti's-şu'ûrî'd-dînî inde'l-etfâl*, Dârü'l-Mecma'i'l-İlmî, Cidde, 1979, s. 1.

¹⁶⁵ Adevî, *el-Metâlibü'l-kudsiyye*, s. 121; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 591.

¹⁶⁶ Halîl b. Şâhin, *a.g.e.*, s. 875.

¹⁶⁷ Halîl b. Şâhin, *a.g.e.*, s. 875.

¹⁶⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. I, s. 243; Remlî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Gâyetü'l-beyân fi şerhi Zübedi İbn Reslân*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., s. 90.

¹⁶⁹ Edhem, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁷⁰ Çelebi, "Rüya", s. 306.

Doğru / gerçek rüya	rü'yâ sâdıka	الرؤيا الصادقة	171
Doğru / gerçek rüya	rü'yâ sâliha	الرؤيا الصالحة	172
Doğru / gerçek rüya	rü'yâ sıdk	رؤيا صدق	173
Duyarlılık	dikkatü'ş-şu'ûr	دقة الشعور	174
Duyu	his	الحس	175
Duyu / Duyu organı	meş'ar	المشعر	176
Duyular	havâs	الحواس	177
Duyular / Duyu organları	meşâ'ir	المشاعر	178
Düş / Hayal / Gündüz rüyası	hulmü'l-yakza	حلم اليقظة	179
Düş / Hayal / Gündüz rüyası	hulmü'n-nehâr	حلم النهار	180
Düş / rüya gören	hâlim	الحالم	181
Düşünceli / Dikkatli	murâ' li-şu'ûri'l-âharîn	مراع لشعور الآخرين	182
Düşüncesiz / Dikkatsiz	gayru murâ' li-şu'ûri'l-âharîn	غير مرع لشعور الآخرين	183
Ehliyet ârıazaları	avâriz	العوارض	184
Eroin	hîrûvîn	الهروين	185
Esrar	benc	البنج	186
Esrar / Haşhaş	haşîş	الحشيش	187
Farkına varmaksızın	alâ gayrişu'ûr	على غير شعور	188
Farkına varmaksızın	bi-gayrişu'ûr	بغير شعور	189
Farkına varmaksızın	min gayrişu'ûr	من غير شعور	190
Farkındalık	fark	الفرق	191

¹⁷¹ İbn Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd*, c. XVII, s. 441.

¹⁷² İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed, *Mecmû'u fetâvâ*, I-XXXVII (son 2 cilt fihristtir), nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, Metâbiü'r-Riyâd, Riyad, 1381 h. ve Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991, c. XXIII, s. 80.

¹⁷³ Serahsî, *el-Mebsût*, c. I, s. 128.

¹⁷⁴ Mutçalı, *Arapça - Türkçe Sözlük*, s. 446.

¹⁷⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, "hss" mad.

¹⁷⁶ Mutçalı, *Arapça - Türkçe Sözlük*, s. 447.

¹⁷⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, "hss" mad.

¹⁷⁸ Acem, *Mevsû'atü mustalahâti usûli'l-fıkh*, c. I, s. 827.

¹⁷⁹ Bedevî, *a.g.e.*, s. 479.

¹⁸⁰ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 107.

¹⁸¹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIII, nşr. Şuayb el-Arnâvût ve Muhammed Nuaym el-Arkasûsî, 9. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993, c. VI, s. 67.

¹⁸² Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 494.

¹⁸³ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 494.

¹⁸⁴ Aydın, "Avâriz", s. 108.

¹⁸⁵ *Kânünü'l-ukûbât*, mad. 62; Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 211.

¹⁸⁶ Selîm b. Rüstem el-Bâz, *a.g.e.*, s. 861.

¹⁸⁷ Şerbâsî, *a.g.e.*, c. II, s. 286; Erdoğan, *Sözlük*, s. 144.

¹⁸⁸ Mutçalı, *Arapça - Türkçe Sözlük*, s. 446.

¹⁸⁹ Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed, *Sübülü's-selâm şerhu Bulûğî'l-merâm cem'i edilleti'l-ahkâm*, I-IV, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Havî, 4. basım, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1379/1959, c. III, s. 204.

¹⁹⁰ Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlâk Dersleri*, 2. basım, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1968, s. 66.

¹⁹¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, "frk" mad.

Farkındalık	va'y	الوعي	192
Fenâ	fenâ	الفناء	193
Fenâü'l-fenâ	fenâü'l-fenâ	فناء الفناء	194
Feylûle	nevmü'l-feylûle	نوم الفيلولة	195
Gark	gark	الغرق	196
Gaybet	gaybet	الغيبه	197
Gaylûle	nevmü'l-gaylûle	نوم الغيلولة	198
Geçici ayıklık	hâlû's-sahv	حال الصحو	199
Geçmesi umulmayan baygınlık	iğmâ me'yûs min zevâlih	الإغماء المأیوس من زواله	200
Genel bilinç	şu'ûr âm	الشعور العام	201
Genel bilinç	va'y âm	الوعي العام	202
Genel uyuşturma / anestezi	tahdîr âm	التخدير العام	203
Hafıza	hâfıza	الحافظة	204
Hafif sarhoşluk	sükr hafîf	السكر الخفيف	205
Hafif uyku	iğfâ'	الإغفاء	206
Hafif uyku	nevm hafîf	النوم الخفيف	207
Haram yolla sarhoş olan	sekrân bi-muharrem	السكران بمحررم	208
Haylûle	nevmü'l-haylûle	نوم الحيلولة	209
Helâl olmayan yolla oluşan	sükr hâsıl min tarîk	السكر الحاصل من	210

¹⁹² Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, c. I, s. 339.

¹⁹³ *Fenâ*, tasavvufta sâlikin kendinden geçtiği bir durumdur. bk. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 443. Mürîd fenâ fillâh hâlinin etkisiyle oluşan manevî sarhoşluk nedeniyle huzura kavuşur. bk. Kara, Mustafa, "Fenâ", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 333-335, s. 334. Fenâ sûfilere mahsus bir olgu değildir. Kültürel sınırları aşmış, dünyanın her yerinde asırlardır yaşanagelmüş evrensel bir süreçtir. bk. Şafîi, Muhammed, "Varoluşsal Vuslat: Benlikten Kurtuluş", *Sûfî Psikolojisi: Bilgelîğin Ruhu Ruhun Bilgelîği*, çev. Nadir Denizli, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 77-119, s. 109.

¹⁹⁴ *Fenâü'l-fenâ*, tasavvufta sâlikin kendinden geçtiği bir durum olup *fenâ*dan daha ileri derecededir. bk. Kara, a.g.md., s. 334.

¹⁹⁵ *Feylûle*, güneşin doğuşundan gündüzün ilk kısmına kadarki uykudur. bk. Usfûr, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁹⁶ *Gark*, tasavvufta sevgiyi tam olarak yaşayan kişinin kendinden geçtiği mertebeyi ifade eder. bk. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 418.

¹⁹⁷ *Gaybet*, tasavvufta sâlikin Hakk'tan gelen feyz ve tecellîlerin çokluğu ve kuvveti sebebiyle çevresinden ve kendisinden habersiz hâle gelmesidir. bk. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 239.

¹⁹⁸ *Gaylûle*, gündüzün sonundaki uykudur. bk. Usfûr, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁹⁹ Erdoğan, *Sözlük*, s. 137.

²⁰⁰ Şattâ Dimyâtî, *a.g.e.*, c. III, s. 334; Şervânî, *a.g.e.*, c. VII, s. 345.

²⁰¹ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

²⁰² Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

²⁰³ Ken'ân, *a.g.e.*, s. 189.

²⁰⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, "hfz" mad.

²⁰⁵ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX (15 ciltte 30 cilt), ed-Dârü't-Tunûsiyye, Tunus, 1984, c. V, s. 61.

²⁰⁶ Erdoğan, *Sözlük*, s. 183.

²⁰⁷ Edhem, *a.g.e.*, s. 251.

²⁰⁸ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. II, s. 669.

²⁰⁹ *Haylûle*, güneşin batıya meyli sırasındaki veya sonrasında uykudur. bk. Usfûr, *a.g.e.*, s. 33.

²¹⁰ Cebûrî, *a.g.e.*, s. 356.

sarhoşluk	mahzûr	طريق محذور	
Helâl yolla oluşan sarhoşluk	sükr hâsıl min tarîk mubâh	السكر الحاصل من طريق مباح	211
Heymân	heyman	الهيمنان	212
Hipnotizma	tenvîm mıġnâtîsî	التنويم المغناطيسي	213
Hipnoz	nevm îhâî	النوم الإيحائي	214
Hipnoz	nevm mıġnâtîsî	النوم المغناطيسي	215
Hipnoz	nevm müstecleb	النوم المستجلب	216
Hipnozcu	münevvin	المنوم	217
Hipnozlu	münevven	المنوم	218
Hipnozlu	vasît	الوسيط	219
Istîlâm	istilâm	الإستلام	220
İçki / İçecek	şerâb	الشراب	221
İçki / şarap içme haddi (cezası)	haddü'ş-şürb	حد الشرب	222
İdrak	idrâk	الإدراك	223
İhtilâm / Ergenlik	ihtilâm	الإحتلام	224
İhtilâm olan / Ergen	muhtelim	المحتلم	225
İhtiyar	ihtiyâr	الإختيار	226
İrade	irâde	الإرادة	227
İsteğe bağlı oluşan sarhoşluk	sükr ihtiyârî	السكر الإختياري	228
İstiğrak	istiğrâk	الإستغراق	229
İşittiğinin bilincinde değil	lâ ya'î mâ yesma'	لا يعي ما يسمع	230
Karmakarışık rüya	edġâsü ahlâm	أضغاث أحلام	231

211 Cebûrî, *a.g.e.*, s. 355.

212 Heymân, tasavvufta sâlikin tam olarak kendinden geçtiği hâllerden birisidir. bk. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 572.

213 Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 591; Bedevî, *a.g.e.*, s. 204.

214 Zehrân, *a.g.e.*, s. 226.

215 Ferîd Vecdî, *a.g.e.*, c. X, s. 410.

216 Grive, *a.g.e.*, s. 333.

217 Adevi, *el-Metâlibü'l-kudsiyye*, s. 121.

218 Adevi, *el-Metâlibü'l-kudsiyye*, s. 121.

219 Adevi, *el-Metâlibü'l-kudsiyye* s. 121.

220 Istîlâm, tasavvufta ilâhî tecellînin etkisiyle sâlikin kendinden geçmesi anlamındadır. bk. Uludağ, Süleyman, "İstîlâm", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 212.

221 Erdoğan, *Sözlük*, s. 419.

222 Erdoğan, *Sözlük*, s. 129.

223 Zelemî, *a.g.e.*, c. I, s. 61.

224 Erdoğan, *Sözlük*, s. 187.

225 Erdoğan, *Sözlük*, s. 325.

226 Erdoğan, *Sözlük*, s. 188.

227 Bedevî, *a.g.e.*, s. 458.

228 İmâm, *Usûlü'l-fikh*, s. 108.

229 İstiğrak, tasavvufta sâlikin ilâhî sevginin istilâsı altında kendisi ve maddî âlem hakkında hiçbir duygu, algı ve bilince sahip olmaması anlamındadır. bk. "İstiğrak", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, s. 333. İstiğrak, sâlikin, kendinden geçmiş bir durumda rabbisiyle başbaşalığının derin bilincini yaşaması olarak da tanımlanmıştır. bk. Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 403.

230 Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. VII, s. 77.

Karmakarışık rüya	hadîsü'n-nefs	حديث النفس	232
Kasıt	kasd	القصد	233
Kaylûle	kaylûle	القبولة	234
Kendilik bilinci	şu'ûr bi'n-nefs	الشعور بالنفس	235
Kendilik bilinci	şu'ûr bi'z-zât	الشعور بالذات	236
Kendilik bilinci	va'yü'z-zât	وعي الذات	237
Kesintili akıl hastalığı	cünûn gayru mutbık	الجنون غير المطبق	238
Kesintili akıl hastalığı	cünûn gayru mümted	الجنون غير الممتد	239
Kesintili akıl hastalığı	cünûn mütekattı'	الجنون المتقطع	240
Kesintisiz akıl hastalığı	cünûn mutbık	الجنون المطبق	241
Kesintisiz akıl hastalığı	cünûn mümted	الجنون الممتد	242
Kesintisiz akıl hastalığı	cünûn müstemir	الجنون المستمر	243
Keyif verici maddeler	mükeyyifât	المكيفات	244
Kısa süreli baygınlık	ıgmâ yesîr	الإغماء اليسير	245
Kokain	kûkâyîn	الكوكايين	246
Koma	sübât	السبات	247
Koma	tesbîh	التسبيح	248
Mahk	mahk	المحق	249
Mahv	mahv	المحو	250
Me'huz	me'hûz	المأخوذ	251
Meczip	meczûb	المجنوب	252

²³¹ Yûsuf 12/44; el-Enbiyâ 21/5.

²³² Edhem, *a.g.e.*, s. 214.

²³³ Erdoğan, *Sözlük*, s. 233.

²³⁴ *Kaylûle*, öğle sıcağının şiddetli olduğu gün ortasında uyuma alamına gelir. bk. Doğruyol, Hasan, "Kaylûle", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 83-84, s. 83.

²³⁵ Âyid v.dğr., *a.g.e.*, s. 690.

²³⁶ Âyid v.dğr., *a.g.e.*, s. 690.

²³⁷ Rosenthal - Yudin, *el-Mevsû'a*, s. 587.

²³⁸ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 128.

²³⁹ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, s. 56.

²⁴⁰ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, s. 55.

²⁴¹ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, s. 55.

²⁴² Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, s. 55.

²⁴³ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 128.

²⁴⁴ Erdoğan, *Sözlük*, s. 329.

²⁴⁵ İbn Kudâme, *el-Kâfî*, c. I, s. 123.

²⁴⁶ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, ss. 390.

²⁴⁷ Elias, *a.g.e.*, s. 146.

²⁴⁸ Rızâ, Yûsuf Muhammed, *el-Kâmilü'l-vasît*, Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1990, s. 155.

²⁴⁹ *Mahk*, tasavvufta sâlikin vücudunun Hakk'ın zâtında fânî olmasına denir. bk. Uludağ, Süleyman, "Mahv ve İsbat", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, ss. 395-396, s. 396. *Mahk*, *mahv* kavramının daha ileri şeklidir. bk. "Mahk", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, s. 338.

²⁵⁰ *Mahv*, tasavvufta sâlikin fiillerinin Hakk'ın fiillerinde fânî olmasına denir. bk. Uludağ, "Mahv ve İsbat", s. 396.

²⁵¹ *Me'huz*, tasavvufta kendinden geçmiş sâlik anlamında olup *müstelib*den daha ileri derecededir. bk. Zübî, *a.g.e.*, s. 358.

²⁵² *Meczip*, tasavvufta mazhar olduğu cezbe sonucu sülûk etmeden Hakk'a eren veli anlamına gelir. bk. Uludağ, Süleyman, "Meczip", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 285-286, s. 285.

Morfin	mûrfîn	المورفين	253
Muhtar	muhtâr	المختار	254
Mükâşefe	mükâşefe	المكاشفة	255
Müstehlek	müstehlek	المستهلك	256
Müstelib	müstelib	المستلب	257
Müşâhede	müşâhede	المشاهدة	258
Narkolepsi	marazu'l-hudâr	مرض الخدار	259
Niyet	niyet	النية	260
Olgun (yetkin) akıl	akl kâmi'	العقل القامع	261
Ortak bilinç	şu'ûr müsterek	الشعور المشترك	262
Ortak bilinç	va'y müsterek	الوعي المشترك	263
Önbilinç	mâ kable's-şu'ûr	ما قبل الشعور	264
Psikiyatri	tıb akfî	الطب العقلي	265
Psikoloji	ilmü'n-nefs	علم النفس	266
Psikolojik rüya yorumu	tefsîr nefsi	التفسير النفسي	267
Psikolojik rüya yorumu	tefsîr seykûlûcî	التفسير السيكلوجي	268
Rıza	rızâ	الرضاء	269
Rüya	rü'yâ	الرؤيا	270
Rüya	rü'yâ nevm	رؤيا نوم	271
Rüya	rü'yâ'l-menâm	رؤيا المنام	272
Rüya / Düş	hulm	الحلم	273

²⁵³ Sarı, *Türkçe - Arapça Lugat*, s. 338.

²⁵⁴ Erdoğan, *Sözlük*, s. 324.

²⁵⁵ *Mükâşefe*, tasavvufta sûfilerin uyku ile uyanıklık arasında gördüğü şeye denir. bk. Uludağ, Süleyman, "Keşf", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002, ss. 315-317, s. 393.

²⁵⁶ *Müstehlek*, tasavvufta başkası bir yana kendisinden dahi habesiz kalan bir kişinin durumunu ifade eder ve *fenânın* en ileri mertebesidir. bk. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 514.

²⁵⁷ *Müstelib*, tasavvufta kendinden geçmiş sâlik anlamında olup *me'hûzdan* daha geri derecededir. bk. Zübî, *a.g.e.*, s. 378.

²⁵⁸ *Müşâhede*, tasavvufta manevî ve ruhî bir algılama olup *fenâ*, *cezbe* ve *vecd* gibi tasavvufî hâller içinde gerçekleşir. bk. Uludağ, Süleyman, "Müşâhede", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 152-153, s. 153.

²⁵⁹ Hassan Şemsi Paşa, *en-Nevm ve'l-erak ve'l-ahlâm beyne't-tıb ve'l-Kur'ân*, Dârü'l-Menâr, Cidde, 1991, s. 132.

²⁶⁰ Erdoğan, *Sözlük*, s. 371.

²⁶¹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 397.

²⁶² Âyid v.dğr., *a.g.e.*, s. 690.

²⁶³ Halîl, *a.g.e.*, s. 457; Bedevî, *a.g.e.*, s. 81.

²⁶⁴ Bedevî, *a.g.e.*, s. 323.

²⁶⁵ Bedevî, *a.g.e.*, s. 336.

²⁶⁶ Bedevî, *a.g.e.*, s. 336.

²⁶⁷ Edhem, *a.g.e.*, s. 221.

²⁶⁸ Edhem, *a.g.e.*, s. 221.

²⁶⁹ Erdoğan, *Sözlük*, s. 385.

²⁷⁰ Burhâneddin İbn Müflih, *el-Mübdi'*, c. III, s. 229.

²⁷¹ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, c. IV, s. 83.

²⁷² Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvatta' el-Îmâm Mâlik*, I-IV, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991, c. I, s. 139.

²⁷³ Mutçalı, *İngilizce – Türkçe – Arapça Sözlük*, s. 132. *Hulm* (karışık rüya) hiçbir mânası olmayan boş bir hayalden ibarettir. Bu sebeple *hulmün* tabiri yoktur. *Hulm*, nefis ile ilgili bir hadise ve şeytanî

Rüya / Uyku	menâm	المنام	274
Rüya anlatımı	serdü'r-rü'yâ	سرد الرؤيا	275
Rüya gören	râi'r-rü'yâ	رائ الرؤيا	276
Rüya gören	sâhibü'r-rü'yâ	صاحب الرؤيا	277
Rüya görme	ahlâm	أحلام	278
Rüya görme	îsân	الإيسان	279
Rüya ilmi	ilmü'r-rü'yâ	علم الرؤيا	280
Rüya yorum yöntemleri	menâhicü't-ta'bîr	مناهج التعبير	281
Rüya yorumcusu	mu'abbir	المعبر	282
Rüya yorumcusu	mu'abbirü'l-hulm	معبر الحلم	283
Rüya yorumcusu	mu'abbirü'r-rü'yâ	معبر الرؤيا	284
Rüya yorumcusu	müfessirü'l-ahlâm	مفسر الأحلام	285
Rüya yorumlatan	tâlibü't-ta'bîr	طالب التعبير	286
Rüya yorumlatan	tâlibü't-tefsîr	طالب التفسير	287
Rüya yorumu	hamlü'r-rü'yâ	حمل الرؤيا	288
Rüya yorumu	ibâratü'r-rü'yâ	عبارة الرؤيا	289
Rüya yorumu	itârü'l-ahlâm	إطار الأحلام	290
Rüya yorumu	ta'bîr	التعبير	291
Rüya yorumu	ta'bîrü'l-hulm	تعبير الحلم	292
Rüya yorumu	ta'bîrü'l-menâm	تعبير المنام	293
Rüya yorumu	ta'bîrü'r-rü'yâ	تعبير الرؤيا	294

bir yalan olmaktan öteye geçemez. bk. Benekçi, Şerif (haz.), *Rüya Tabirleri*, I-II, tashih: Mehmet Günyüzlü, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2009, Star'ın hediyesidir, c. I, s. 11.

²⁷⁴ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 156.

²⁷⁵ Edhem, *a.g.e.*, s. 226.

²⁷⁶ Edhem, *a.g.e.*, s. 318.

²⁷⁷ İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed, *Fethü'l-kadîr li'l-âcizi'l-fakîr*, I-VII, 2. basım, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts., c. I, s. 243; Zürkânî, *a.g.e.*, c. I, s. 541.

²⁷⁸ Bedevî, *a.g.e.*, s. 459.

²⁷⁹ Sarı, *Arapça - Türkçe Lugat*, s. 1656.

²⁸⁰ İbn Ferhûn, Ebû'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rîfeti a'yânî ulemâi'l-mezheb*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 224.

²⁸¹ Edhem, *a.g.e.*, s. 219.

²⁸² Erdoğan, *Sözlük*, s. 306.

²⁸³ Edhem, *a.g.e.*, s. 208.

²⁸⁴ Minhâcî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Cevâhirü'l-'ukûd ve mu'înü'l-kudât ve'l-muvakkî'in ve's-şühûd*, I-II, nşr. Mes'ûd Abdülhamîd Muhammed es-Sa'dûnî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996, c. I, s. 368.

²⁸⁵ Edhem, *a.g.e.*, s. 213.

²⁸⁶ Edhem, *a.g.e.*, s. 226.

²⁸⁷ Edhem, *a.g.e.*, s. 210.

²⁸⁸ Zürkânî, *a.g.e.*, c. I, s. 156.

²⁸⁹ Şâfiî, *el-Üm*, c. IV, s. 213; Kâdî Abdülvehhâb, Ebû Muhammed, *et-Tâc ve'l-iklîl*, I-VI, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978, c. II, s. 109.

²⁹⁰ Edhem, *a.g.e.*, s. 213.

²⁹¹ Erdoğan, *Sözlük*, s. 426.

²⁹² Edhem, *a.g.e.*, s. 213.

²⁹³ Nablusî, Abdülganî b. İsmâil, *Ta'tîrü'l-enâm fî ta'bîri'l-menâm*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1416/1996, s. 1.

²⁹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, c. XX, s. 82; İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, c. I, s. 177.

Rüya yorumu	te'vîlü'l-ahlâm	تأويل الأحلام	295
Rüya yorumu	te'vîlü'l-ehâdîs	تأويل الأحاديث	296
Rüya yorumu	te'vîlü'r-rü'yâ	تأويل الرؤيا	297
Rüya yorumu	tefsîrû'l-ahlâm	تفسير الأحلام	298
Rüya yorumu	tefsîrû'l-hulm	تفسير الحلم	299
Rüya yorumu	tefsîrû'r-rü'yâ	تفسير الرؤيا	300
Rüya yorumu ilmi	ilmü ta'bîri'r-rü'yâ	علم تعبیر الرؤيا	301
Rüya yorumu ilmi	ilmü'l-ibârât	علم العبارات	302
Rüya yorumu ilmi	ilmü't-ta'bîr	علم التعبير	303
Rüya yorumu ilmi	ta'bîr	التعبير	304
Rüya yorumunun doğruluğu	sıdku't-ta'bîr	صدق التعبير	305
Rüyalar	menâmât	المنامات	306
Rüyanın gerçekleşmesi	tahakkuku'r-rü'yâ	تحقق الرؤيا	307
Rüyanın hatırlanması	tezekkürü'r-rü'yâ	تذكر الرؤيا	308
Sakinleştirici	müsekkin	المسكن	309
Sara	sar'	الصرع	310
Sara	sar'â	الصرعى	311
Saralı	masrû'	المصروع	312
Sarhoş	sekrân	السَّكران	313
Sarhoş	semil	الثل	314
Sarhoş	sükrân	السُّكران	315
Sarhoş olma	sekr	السَّكر	316
Sarhoşluğun geçmesi	zevâlû's-sükr	زوال السكر	317
Sarhoşluğun üst sınırı	hâletü intihâi's-sükr	حالة إنتهاء السكر	318

²⁹⁵ Yûsuf 12/44.

²⁹⁶ Yûsuf 12/6, 21, 101.

²⁹⁷ Nefrâvî, *a.g.e.*, c. II, s. 348; Bedevî, *a.g.e.*, s. 467.

²⁹⁸ Edhem, *a.g.e.*, s. 5.

²⁹⁹ Edhem, *a.g.e.*, s. 209.

³⁰⁰ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, s. 153.

³⁰¹ Usfûr, *a.g.e.*, s. 11.

³⁰² Halîl b. Şâhin, *a.g.e.*, s. 603.

³⁰³ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 156.

³⁰⁴ Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 162.

³⁰⁵ Edhem, *a.g.e.*, s. 227.

³⁰⁶ bk. "Menâmat", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 116.

³⁰⁷ Edhem, *a.g.e.*, s. 228.

³⁰⁸ Edhem, *a.g.e.*, s. 226.

³⁰⁹ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 33.

³¹⁰ Erdoğan, *Sözlük*, s. 396.

³¹¹ Sarı, *Türkçe - Arapça Lugat*, s. 397.

³¹² Sarı, *Türkçe - Arapça Lugat*, s. 397.

³¹³ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 128; Dönmez, "Sarhoşluk", s. 141.

³¹⁴ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 133.

³¹⁵ *Sükrân*, tasavvufta kendisine gelen vâridin etkisiyle kendinden geçen sûfiye denir. bk. Kartal, "Sokr", s. 334.

³¹⁶ Dönmez, "Sarhoşluk", s. 141. *Sokr*, tasavvufta sâlikin kendisine gelen vâridin etkisiyle yaşadığı manevî sarhoşluk anlamına gelir. bk. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 303; Kartal, "Sokr", s. 334.

³¹⁷ Şinkitî, Muhammed el-Emîn, *el-Müzekkire fî usûli'l-fikh*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1989, s. 39.

Sarhoşluk / Sarhoş olma hâli	sükr	السُّكْر	319
Sarhoşluk başlangıcı	neşve	النَّشْوَة	320
Sarhoşluk haddi (cezası)	haddü's-sükr	حد السكر	321
Sarhoşluk ölçütü	haddü's-sekrân	حد السكران	322
Sarhoşluk verici	müskir	المسكر	323
Sarhoşluk verici	seker	السكر	324
Sarhoşluk verici maddeler	mevâd müskire	المواد المسكرة	325
Sarhoşluk verici maddeler	müskirât	المسكرات	326
Sarhoşluk verici olmayan	gayru müskir	غير مسكر	327
Sarhoşluk verme	iskâr	الإسكار	328
Sefeh	sefeh	السَّفَه	329
Sefih	sefih	السَّفِه	330
Sembolik rüya yorumu	tefsîr remzî	التفسير الرمزي	331
Sınıf bilinci	şu'ûr tabakî	الشعور الطبقي	332
Sınıf bilinci	va'y tabakî	الوعي الطبقي	333
Sınırlı bilinç	şu'ûr haddî	الشعور الحدي	334
Sınırlı bilinç	şu'ûr hâmişî	الشعور الهامشي	335
Sorumluluk bilinci	şu'ûr bi'l-mes'ûliyye	الشعور بالمسؤولية	336
Söğüt ağacı	ümmü şu'ûr	أم الشعور	337
Söylediğinin bilincinde değil	lâ ya'î mâ yekûl	لا يعي ما يقول	338
Şarap	hamr	الخمير	339

- 318 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. V, s. 61.
- 319 Dönmez, "Sarhoşluk", s. 141. karşı Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. II, s. 504; Bedevî, *a.g.e.*, s. 484
- 320 Sarı, *Arapça - Türkçe Lugat*, s. 1519.
- 321 Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 270.
- 322 İbnü'l-Münzir en-Nîsâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed, *el-İşrâf alâ mezâhibi ehli'l-ilm (=el-İşrâf fî ma'rifeti'l-hilâf=el-İşrâf fî'htilâfi'l-ulemâ=el-İşrâf fî mezâhibi'l-eşrâf)*, I-III, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Mekke, ts., c. I, s. 170.
- 323 Ebû Ceyb, *el-Kâmûsü'l-fikhî*, s. 176.
- 324 Erdoğan, *Sözlük*, s. 400.
- 325 Matlûb, *a.g.e.*, s. 540.
- 326 Mûsâ Cârullah, *İslâm Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakmak Meselesi*, (özgün adı: *Müskirât Meseleleri*), haz. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, s.1.
- 327 "Sükr", *Mv.F.*, c. XXV, Küveyt, 1413/1992, ss. 90-104, s. 92.
- 328 Vefâ, Muhammed, *Bey'u'l-a'yânî'l-muharreme fî'l-fikhi'l-İslâmî ve'l-kânûni'l-vaz'î*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1988, s. 12.
- 329 *Sefeh*, ergenlik çağına ulaşmış temyiz gücüne sahip kişinin kısıtlı sayılmasını gerektirecek derecede ölçüsüz harcamalar yapması durumudur. bk. "Sefeh", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 294.
- 330 *Sefih*, ergenlik çağına ulaşmış ve temyiz gücüne sahip olmakla birlikte harcamalarındaki ölçsüzlük sebebiyle kısıtlı sayılan kimsedir. bk. "Sefih", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 302.
- 331 Edhem, *a.g.e.*, s. 219.
- 332 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.
- 333 Bedevî, *a.g.e.*, s. 63.
- 334 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.
- 335 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.
- 336 Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 737; Erkan, *a.g.e.*, c. II, s. 1466.
- 337 Atay – Atay – Atay, *a.g.e.*, c. I, s. 1112.
- 338 Mutçalı, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 996.
- 339 Erdoğan, *Sözlük*, s. 138.

Şarap içme haddi (cezası)	haddü'l-hamr	حد الخمر	340
Şathiye	şathiyye	السطحية	341
Taammüd	te'ammüd	التعمد	342
Tam akıl	akl kâmil	العقل الكامل	343
Tam bilinç kaybı	fıkdân kâmil li'l-va'y	فقدان كامل للوعي	344
Tam bilinçli	kâmilü va'y	كامل وعي	345
Tam sarhoş	sekrân tâfih	السكران الطافح	346
Tam uyku	nevm kâmil	النوم الكامل	347
Tams	tams	الطمس	348
Temyiz çağı	devrü't-temyîz	دور التمييز	349
Temyiz gücü	temyîz	التمييز	350
Temyiz gücü olan	mümeyyiz	المميز	351
Temyiz gücü olmayan	adîmü't-temyîz	عديم التمييز	352
Temyiz gücü olmayan	fâkid li't-temyîz	فاقد للتمييز	353
Temyiz gücü olmayan	fâkidü't-temyîz	فاقد التمييز	354
Temyiz gücü olmayan	gayru'l-mümeyyiz	غير المميز	355
Temyiz gücü yokluğu	ademü't-temyîz	عدم التمييز	356
Temyiz yaşı	sinnü't-temyîz	سن التمييز	357
Topluluk bilinci	şu'ûr cemâ'î	الشعور الجماعي	358
Topluluk bilinci	va'yü'l-cemâ'a	وعى الجماعة	359
Toplumsal bilinç	şu'ûr cem'î	الشعور الجمعي	360
Toplumsal bilinç	şu'ûr ictimâ'î	الشعور الإجتماعي	361

³⁴⁰ Erdoğan, *Sözlük*, s. 129.

³⁴¹ Şathiye, tasavvufta *fenân*ın son noktasında idrakten yoksun kalan sûfilerin söyledikleri şeriata aykırı olabilen sözlere denir. bk. Kara, a.g.md., ss. 333-335.

³⁴² Erdoğan, *Sözlük*, s. 425.

³⁴³ İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, c. VII, s. 63.

³⁴⁴ Âyid v.dğr., a.g.e., s. 908.

³⁴⁵ Şebâsî, İbrâhîm, *el-Vecîz fî şerhi kânûni'l-ukûbâtî'l-Cezâirî: el-kısmü'l-âm*, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 1981, s. 194.

³⁴⁶ Şinkitî, a.g.e., s. 37.

³⁴⁷ Şâsî, Ebû Alî Ahmed, *Usûlü's-Şâsî*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1402/1982, s. 361.

³⁴⁸ *Tams*, tasavvufta sâlikin sıfatlarının Hakk'ın sıfatlarında fânî olmasına denir. bk. Uludağ, "Mahv ve İsbat", s. 396.

³⁴⁹ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 97; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 124.

³⁵⁰ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 115.

³⁵¹ *Mecelle*, mad. 1458; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 148; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 115. Ayrıca bk. Ergüney, *Lugat ve Istılahlar*, s. 338.

³⁵² İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, c. VII, s. 124; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 190.

³⁵³ *el-Kânûnü'l-medenî*, mad. 54.

³⁵⁴ *el-Kânûnü'l-medenî*, mad. 54.

³⁵⁵ *Mecelle*, mad. 943; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 148; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. IV, s. 115.

³⁵⁶ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 106.

³⁵⁷ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 95; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. VII, s. 743.

³⁵⁸ Zehrân, a.g.e., s. 108.

³⁵⁹ Zehrân, a.g.e., s. 108.

³⁶⁰ Halîl, a.g.e., s. 457; Bedevî, a.g.e., s. 81.

³⁶¹ Zehrân, a.g.e., s. 108.

Toplumsal bilinç	va'y cem'î	الوعي الجمعي	362
Toplumsal bilinç	va'y ictimâ'î	الوعي الإجتماعي	363
Toplumsal bilinçaltı	lâ şu'ûr cem'î	اللا شعور الجمعي	364
Uyandırma	îkâz	الإيقاظ	365
Uyanıklık	yakza	اليقظة	366
Uyanıklık (gefletin zıddı)	sehde	السهدة	367
Uyanıklık / Tetiktelik	teyakkuz	التيقظ	368
Uyanma	intibâh	الإنتباه	369
Uyarıcı	münebbih	المنبه	370
Uyarıcı	müneşşıt	المتشط	371
Uyku	nevm	النوم	372
Uyku / Rüya	menâm	المنام	373
Uyku apnesi	tevakkufü't-teneffüs esnâe'n-nevm	توقف التنفس اثناء النوم	374
Uyku basması	galebetü'n-nevm	غلبة النوم	375
Uyku basması	galebetü'n-nü'âs	غلبة النعاس	376
Uyku basması	ternîk	الترنيق	377
Uyku basması	vesen	الوسن	378
Uyku bozuklukları	ızdırâbâtü'n-nevm	إضطرابات النوم	379
Uyku hâli	hâletü'n-nevm	حالة النوم	380
Uyku ile uyanıklık arası hâl	gumd	الغمد	381
Uyku ile uyanıklık arası hâl	kerâ	الكري	382
Uyku ile uyanıklık arası hâl	nevm mütemelmil	النوم المتململ	383

³⁶² Halîl, *a.g.e.*, s. 457; Bedevî, *a.g.e.*, s. 81.

³⁶³ Bedevî, *a.g.e.*, s. 511.

³⁶⁴ Bedevî, *a.g.e.*, s. 433.

³⁶⁵ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. I, s. 566.

³⁶⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. IV, s. 297; Kâşânî, *a.g.e.*, s. 596; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, c. II, s. 238.

³⁶⁷ Sarı, *Arapça - Türkçe Lugat*, s. 790.

³⁶⁸ Erdoğan, *Sözlük.*, s. 464.

³⁶⁹ Zeydân, *el-Vecîz*, s. 106.

³⁷⁰ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 467.

³⁷¹ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 467.

³⁷² Şâşî, *a.g.e.*, s. 329; Şirâzî, *el-Lüma'*, s. 107.

³⁷³ Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen, *el-Hüccce alâ ehli'l-Medîne*, I-IV, nşr. Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kâdirî, 3. basım, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403/1983, c. I, s. 112; Abdülkâdir Bedrân, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, 2. basım, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1401/1981, s. 297.

³⁷⁴ Hassan Şemsi Paşa, *a.g.e.*, s. 127.

³⁷⁵ Mecelle, mad. 1812; Mecelletü'l-ahkâmî'l-adliyye, nşr. Necîb Hevâvînî, Kârhâne-i Ticâret-i Kütüb, y.y., ts., s. 369.

³⁷⁶ Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, c. II, s. 171.

³⁷⁷ Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

³⁷⁸ Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

³⁷⁹ Hassan Şemsi Paşa, *a.g.e.*, s. 120.

³⁸⁰ Kâşânî, *a.g.e.*, c. II, s. 77.

³⁸¹ Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

³⁸² Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

Uyku ile uyanıklık arasında	beyne'n-nâim ve'l-yakzân	بين النائم واليقظان	384
Uyku sarhoşluğu	sükrü'n-nevm	سكر النوم	385
Uyku sersemi	nâ'is	الناعس	386
Uyku sersemi	na'sân	النعسان	387
Uyku sersemliği	nü'âs	النعاس	388
Uyku sersemliği	sine	السنة	389
Uyku tamlığı	kemâlû'n-nevm	كمال النوم	390
Uyuklama	nüvâm	النوام	391
Uyurgezer	müsernim	المسرئم	392
Uyurgezer	müteravbis	المتروبص	393
Uyurgezerlik	hareke nevmiyye	الحركة النومية	394
Uyurgezerlik	meşy esnâe'n-nevm	المشي أثناء النوم	395
Uyurgezerlik	sernâme	السرنامة	396
Uyurgezerlik	seyr esnâe'n-nevm	السير أثناء النوم	397
Uyurgezerlik	seyr hilâle'n-nevm	السير خلال النوم	398
Uyuşturma / Anestezi	tahdîr	التخدير	399
Uyuşturucu	muhaddir	المخدر	400
Uyuşturucu	müfsid	المفسد	401
Uyuşturucu	müftir	المفتّر	402
Uyuşturucu	mürakkid	المرقد	403
Uyuşturucu madde etkisinde	hadir	الخدر	404

³⁸³ Tehânevî, *a.g.e.*, c. IV, s. 259.

³⁸⁴ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü's-suğrâ*, nşr. Muhammed Ziyâurrahmân el-A'zamî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne, 1410/1989, s. 189; Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts., c. IV, s. 479.

³⁸⁵ İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk, *Men lâ yahdurühü'l-fakîh*, I-IV, Müessesetü'l-Âlem li'l-Matbûât, Beyrut, 1986, c. I, s. 321.

³⁸⁶ Kal'acî, Muhammed Revvâs, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyyetü'l-müyessera*, I-II, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1421/2000, c. II, s. 1891.

³⁸⁷ Kal'acî, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*, c. II, s. 1891.

³⁸⁸ Kal'acî, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*, c. II, s. 1891. Türkçe'de bu kavrama benzer anlamda çeşitli ifadeler kullanılmaktadır. Örneğin, *içi geçmek*, *uyku basturmak*, *uyku gözünden akmak* (bk. Aksoy, Ömer Âsım, *Deyimler Sözlüğü*, 6. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 800, 1001), *ağırlık basmak*, *ağırlık çökmek*, *uyku basmak*, *dalmak* (bk. *Büyük Larousse*, c. I, s. 181; c. VI, s. 2849; c. XXIII, s. 11989).

³⁸⁹ Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

³⁹⁰ Şâsî, *a.g.e.*, s. 361.

³⁹¹ Fârûkî, *el-Mu'cemü'l-kânûnî: Arabî - İnkilîzî*, s. 361.

³⁹² Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 446.

³⁹³ Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 446.

³⁹⁴ Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 590.

³⁹⁵ Hassan Şemsi Paşa, *a.g.e.*, s. 123.

³⁹⁶ Sarı, *Türkçe - Arapça Lugat*, s. 466.

³⁹⁷ Bedevî, *a.g.e.*, s. 404.

³⁹⁸ Sarı, *Türkçe - Arapça Lugat*, s. 466.

³⁹⁹ Ken'ân, *a.g.e.*, s. 189.

⁴⁰⁰ *Kânûnî'l-ukûbât*, mad. 238, 244.

⁴⁰¹ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, s. 397.

⁴⁰² Behnesî, *el-Mes'ûliyyetü'l-cinâiyye*, s. 222.

⁴⁰³ Behnesî, *el-Mevsû'atü'l-cinâiyye*, c. II, s. 396.

olan			
Uyuşturucu madde etkisinde olma	hader	الخدر	405
Uyuşturucu maddeler	akâkîr muhaddire	عقاقير مخدرة	406
Uyuşturucu maddeler	mevâd muhaddire	المواد المخدرة	407
Uyuşturucu maddeler	muhaddirât	المخدرات	408
Uyuyan	nâim	النائم	409
Uzun süreli akıl hastalığı	cünûn tavîl	الجنون الطويل	410
Uzun süreli baygınlık	igâmâ kesîr	الإغماء الكثير	411
Uzun süreli baygınlık	igâmâ tavîl	الإغماء الطويل	412
Uzun süreli uyku	nevm tavîl	النوم الطويل	413
Uzun süreli uyku	rukâd	الرقاد	414
Vâkıa	vâkı'a	الواقعة	415
Vecd	vecd	الوجد	416
Veleh	veleh	الوله	417
Vicdan	vicdân	الوجدان	418
Vicdan	zamîr	الضمير	419
Yapay uyku	nevm sînâ'î	النوم الصناعي	420
Yaptığının bilincinde değil	lâ ya'î mâ sadara anh	لا يعي ما صدر عنه	421
Zihâb	zihâb	الذهاب	422
Zorunluluk sebebiyle oluşan sarhoşluk	sükr ıztırârî	السكر الإضطرابي	423

404 Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 315.

405 İbn Manzûr, *a.g.e.*, “hadr” mad.

406 *Kânûnû'l-ukûbât*, mad. 62.

407 Bedevî, *a.g.e.*, s. 278.

408 Bedevî, *a.g.e.*, s. 118; Vefâ, *a.g.e.*, s. 16.

409 Sağdî, Alî b. el-Hüseyn, *Fetâvâ's-Sağdî* (=en-Nütef fi'l-fetâvâ), I-II, nşr. Selahaddin en-Nâhî, 2. basım, Müessesetü'r-Risâle/Dârü'l-Furkân, Beyrut/Amman, 1404/1984, c. I, s. 406; Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*, I-III, nşr. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd, gözden geçiren: Abdüssettâr Ebû Gudde, 2. basım, Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Küveyt, 1405/1985, c. III, s. 246.

410 Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. II, s. 721.

411 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, c. IV, s. 198.

412 İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, c. I, s. 629.

413 Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

414 Usfûr, *a.g.e.*, s. 23.

415 *Vâkıa*, tasavvufta sûfîlerin uyku ile uyanıklık arasında gördüğü şeye denir. bk. Uludağ, “Keşf”, s. 393.

416 *Vecd*, tasavvufta Hak'tan gelen tecellilerle sûfinin genellikle hüznü gerektiren keder, aşk ve iştîyak sarhoşluğu içinde kendinden geçmesini sağlayan yüksek heyecan anlamına gelir. bk. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 228.

417 *Veleh*, tasavvufta vecdin aşırı hâlidir. bk. Zübî, *a.g.e.*, s. 433.

418 Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 88.

419 Mutçalı, *İngilizce - Türkçe - Arapça Sözlük*, s. 88.

420 Adevî, *el-Metâlibü'l-kudsiyye*, s. 121; Abdülkâdir Üdeh, *a.g.e.*, c. I, s. 591.

421 Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, c. VII, s. 366.

422 *Zihâb*, tasavvufta sûfîlerin sevgilinin müşâhedesi nedeniyle hiçbir şeye dair bilincinin kalmayıpını ifade eder. bk. Kâşânî, *a.g.e.*, s. 251.

423 İmâm, *Usûlü'l-fikh*, s. 107.

B – BİLİNCE İLİŞKİN FARŞÇA TERİMLER VE DEYİMLER			
TÜRKÇE ANLAMI	LÂTİN HARFLERİYLE	ARAP HARFLERİYLE	N O
Akıl	hired	خرد	424
Akıl / Bilinç	hûş	هوش	425
Akıl hastalığı	dîvânegî	دیوانگی	426
Akıl hastası	dîvâne	دیوانه	427
Akıllı / Bilinçli	bâhûş	باهوش	428
Akıllı / Bilinçli	hûşmend	هوشمند	429
Akıllı / Bilinçli	hûşyâr	هوشیار	430
Akıllılık / Bilinçlilik	hûşyârî	هوشیاری	431
Akılsız / Bilinçsiz	nâhûşvâr	ناهوشوار	432
Ayılmak	bâhûşâmeden	باهوش آمدن	433
Baygın / Bilinçsiz	bîhûş	بیہوش	434
Baygınlık	bîhûşî	بیہوشی	435
Bayılmak	bîhûşşoden	بیہوش شدن	436
Bayıltmak	bîhûşkerden	بیہوش کردن	437
Behlûl	behlûl	بہلول	438
Bilinç / Bilinçlilik	hodâgâhî	خود آگاهی	439
Bilinç	şu'ûr	شعور	440
Bilinçli	bâşu'ûr	باشعور	441
Bilinçli	purhired	پر خرد	442
Bilinçli	zîşu'ûr	ذی شعور	443

424 Kanar, Mehmet, *Büyük Türkçe - Farsça Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 17.

425 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 57.

426 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 302.

427 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 17. *Divane*, tasavvufta ilâhî aşkın etkisiyle hayrete düşen ve şaşırıp kalan kişi anlamına gelir. bk. *Divane, DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 435.

428 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 93.

429 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 695.

430 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 695.

431 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 695.

432 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 648.

433 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 93.

434 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 434.

435 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 122.

436 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 50.

437 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 122.

438 *Behlûl*, tasavvufta Allah'tan (cc) kendilerine gelen vârid ve tecellilerle akıl ve şuurlarını yitirmiş sâlik anlamındadır. bk. Uludağ, "Behlûl", s. 352.

439 "Âgâhî", <http://fa.wikipedia.org>, 03.10.2009.

440 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 57.

441 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 57.

442 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 57.

443 Yeğin, Abdullah, *İslâmî - İlmî - Edebî - Felsefî Yeni Lugat*, yay.y., Fatih Matbaası, İstanbul, 1968, s. 503; Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 57.

Bilinçsiz	bîşu'ûr	بی‌شعور	444
Bilinçsizlik	bîşu'ûrî	بی‌شعوری	445
Ehliyet	ehliyyet	أهلیت	446
Eroin	hir	هر	447
Farkına varmak	mültefitşoden	ملٲفت شدن	448
Farkındalık	âgâhî	آگاهی	449
Hipnotize etmek	hâbbesten	خواب بستن	450
İhtilâm	ihtilâm	إحتلام	451
İrade	irâde	إرادة	452
İstihâre	istihâre	إستخاره	453
Kavgacı sarhoş	bedmest	بد مست	454
Koma	iğmâ	إغماء	455
Mümeyyiz	mümeyyiz	ممیز	456
Rüya / Uyku	hâb	خواب	457
Rüya yorumcusu	hâbgozâr	خواب‌گزار	458
Rüya yorumu kitabı	hâbnâme	خواب نامه	459
Sara	marazu sar'	مرض صرع	460
Sarhoş	mest	مست	461
Sarhoş	serhoş	سرخوش	462
Sarhoş	sermest	سر مست	463
Sarhoşluk	mehmûrî	مخموری	464
Sarhoşluk	mestî	مستی	465
Sarhoşluk	sermestî	سر مستی	466
Temyiz gücü	temyîz	تمییز	467

444 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 57.

445 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 434.

446 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 124.

447 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 132.

448 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 139.

449 "Âgâhî", <http://fa.wikipedia.org>, 03.10.2009.

450 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 189.

451 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 202.

452 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 210.

453 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 213.

454 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 97.

455 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 263.

456 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 320.

457 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 264.

458 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 379.

459 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 379.

460 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 389.

461 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 389.

462 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 357.

463 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 389.

464 Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 574.

465 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 389.

466 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 389.

467 Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 455.

Uyku / Rüya	hâb	خواب	468
Uyuklama	çort	جرت	469
Uyuklama	hâbâlûdegî	خواب الودكى	470
Uyuklama	pînekî	بينكى	471
Uyurgezer	şebgerd	شبگرد	472
Uyuşturucu	muhaddir	مخدر	473
Yarı sarhoş	nîmmestî	نیم مستی	474

B – BİLİNCE İLİŞKİN DİĞER DİLLERDEKİ TERİMLER VE DEYİMLER			
TÜRKÇE ANLAMI	TERİM / DEYİM	DİL	N O
Adlî psikiyatri	<i>forensic psychiatry</i>	İngilizce	475
Adlî psikoloji	<i>forensic psychology</i>	İngilizce	476
Adlî tıp	<i>forensic medicine</i>	İngilizce	477
Akıl	<i>Vernunft</i>	Almanca	478
Akıl	<i>raison</i>	Fransızca	479
Akıl	<i>reason</i>	İngilizce	480
Akıl	<i>intellectus</i>	Lâtince	481
Akıl	<i>ratio</i>	Lâtince	482
Akıl	<i>nous</i>	Yunanca	483
Akıl hastalığı	<i>insanity</i>	İngilizce	484
Akıl sağlığı	<i>mental health</i>	İngilizce	485
Ayık	<i>sober</i>	İngilizce	486
Baygın	<i>faint</i>	İngilizce	487
Baygınlık	<i>faintness</i>	İngilizce	488

⁴⁶⁸ Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 264.

⁴⁶⁹ Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 225.

⁴⁷⁰ Kanar, *Farsça - Türkçe Sözlük*, s. 264.

⁴⁷¹ Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 477.

⁴⁷² Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 477.

⁴⁷³ Kanar, *Türkçe - Farsça Sözlük*, s. 478.

⁴⁷⁴ *Nimmestî*, tasavvufta istiğrak hâinden kendine gelme veya istiğraka yüz tutma durumunu ifade eder. bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 329.

⁴⁷⁵ Budak, *a.g.e.*, s. 16.

⁴⁷⁶ Budak, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁷⁷ Budak, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁷⁸ Ulaş, v.dğr., *a.g.e.*, 1479.

⁴⁷⁹ Ulaş, v.dğr., *a.g.e.*, 1479.

⁴⁸⁰ Ulaş, v.dğr., *a.g.e.*, 1479.

⁴⁸¹ Ulaş, v.dğr., *a.g.e.*, 1479.

⁴⁸² Ulaş, v.dğr., *a.g.e.*, 1479.

⁴⁸³ Ulaş, v.dğr., *a.g.e.*, 1479.

⁴⁸⁴ Bedevî, *a.g.e.*, s. 477.

⁴⁸⁵ Bedevî, *a.g.e.*, s. 265.

⁴⁸⁶ Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 33.

⁴⁸⁷ Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 45.

⁴⁸⁸ Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 45.

Beyin ölümü	<i>brain death</i>	İngilizce	489
Beyin yıkama	<i>brain washing</i>	İngilizce	490
Bilincin evrimi	<i>evolution of consciousness</i>	İngilizce	491
Bilincin niteliği	<i>quality of consciousness</i>	İngilizce	492
Bilincin sürekliliği	<i>continuity of consciousness</i>	İngilizce	493
Bilinç	<i>Bewusstsein</i>	Almanca	494
Bilinç	<i>vědomi</i>	Çekçe	495
Bilinç	<i>conscience psychologique</i>	Fransızca	496
Bilinç	<i>consciousness</i>	İngilizce	497
Bilinç	<i>conciencia</i>	İspanyolca	498
Bilinç	<i>coscienza</i>	İtalyanca	499
Bilinç	<i>hişar</i>	Kürtçe	500
Bilinç	<i>conscientia</i>	Lâtinçe	501
Bilinç	<i>świadomość</i>	Polca (Lehçe)	502
Bilinç	<i>constiintă</i>	Rumence	503
Bilinç	<i>soznaniye</i>	Rusça	504
Bilinç	<i>vedomie</i>	Slovençe	505
Bilinç	<i>syneidesis</i>	Yunanca	506
Bilinç akımı / Bilinç akışı	<i>stream of consciousness</i>	İngilizce	507
Bilinç alanı	<i>area of consciousness</i>	İngilizce	508
Bilinç alanı	<i>field of consciousness</i>	İngilizce	509
Bilinç bilmecesi	<i>puzzle of consciousness</i>	İngilizce	510

489 Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, c. II, s. 469.

490 Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, c. II, s. 473.

491 Thompson, William Irwin, *Coming into Being: Artifacts and Texts in the Evolution of Consciousness*, St. Martin's Griffin, New York, 1996, s. 17.

492 *ICF*, s. 48.

493 *ICF*, s. 48.

494 Steuerwald, Karl, *Türkçe - Almanca Sözlük: Türkisch - Deutsches Wörterbuch*, 2. basım, ABC Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 116.

495 "Vědomi", <http://cs.wikipedia.org>, 03.10.2009.

496 Abdünnûr, *a.g.e.*, s. 153.

497 Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30.

498 Kut, İnci - Kut, Güngör, *İspanyolca - Türkçe Türkçe - İspanyolca Sözlük: Dictionnaire Espanol - Turco Turco - Espanol*, 4. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 190.

499 "Coscienza", <http://it.wikipedia.org>, 03.10.2009.

500 "Hişar", <http://ku.wikipedia.org>, 03.10.2009.

501 Akarsu, *a.g.e.*, s. 37.

502 "Świadomość", <http://pl.wikipedia.org>, 03.10.2009.

503 Çankaya, Birsen, *Rumence Cep Sözlüğü*, Fono Yayınları, İstanbul, 2000, s. 288.

504 *Türkçe - Rusça Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1977, s. 116.

505 "Vedomie", <http://sk.wikipedia.org>, 03.10.2009.

506 Aksoy, Azmi, *Fono Yunanca Standart Sözlük: Yunanca - Türkçe Türkçe - Yunanca*, Fono Yayınları, İstanbul, 2004, s. 246, 334.

507 Crider v.dğr., *a.g.e.*, s. 179.

508 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

509 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

Bilinç durumları	<i>states of consciousness</i>	İngilizce	511
Bilinç durumu	<i>state of consciousness</i>	İngilizce	512
Bilinç eşiği / sınırı / kenarı	<i>fringe of consciousness</i>	İngilizce	513
Bilinç eşiği / sınırı / kenarı	<i>margin of consciousness</i>	İngilizce	514
Bilinç eşiği / sınırı / kenarı	<i>preconsciousness</i>	İngilizce	515
Bilinç eşiği / sınırı / kenarı	<i>threshold of consciousness</i>	İngilizce	516
Bilinç genişliği	<i>span of consciousness</i>	İngilizce	517
Bilinç işlevleri	<i>consciousness functions</i>	İngilizce	518
Bilinç katı	<i>seat of consciousness</i>	İngilizce	519
Bilinç kaybı	<i>loss of consciousness</i>	İngilizce	520
Bilinç kaybı	<i>mental lapse</i>	İngilizce	521
Bilinç kaybı	<i>apsychia</i>	Lâtince	522
Bilinç odağı	<i>focus of consciousness</i>	İngilizce	523
Bilinç öncesi	<i>foreconsciousness</i>	İngilizce	524
Bilinç ötesi	<i>unconscious</i>	İngilizce	525
Bilinç sislenmesi	<i>clouding of consciousness</i>	İngilizce	526
Bilinçaltı	<i>subconscious</i>	İngilizce	527
Bilinçaltı	<i>subconsciousness</i>	İngilizce	528
Bilinçaltı	<i>unconscious</i>	İngilizce	529
Bilinçaltı kişilik	<i>subconscious personality</i>	İngilizce	530
Bilinçaltı süreçler	<i>subconscious processes</i>	İngilizce	531
Bilinçdişi	<i>unconscious</i>	İngilizce	532

⁵¹⁰ Güzeldere, Güven, "Problems of Consciousness: A Perspective on Contemporary Issues", *Journal of Consciousness Studies: Controversies in Science and the Humanities*, c. II, sy. 2, Thorverton/Exeter/UK, 1995, ss. 112-143, s. 112.

⁵¹¹ Klemm, *a.g.e.*, s. 169.

⁵¹² ICF, s. 48.

⁵¹³ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

⁵¹⁴ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

⁵¹⁵ Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30.

⁵¹⁶ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

⁵¹⁷ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 172.

⁵¹⁸ ICF, s. 48.

⁵¹⁹ Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 172.

⁵²⁰ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

⁵²¹ Ayvaşık v.dğr., *a.g.e.*, s. 107.

⁵²² Ülker, Süreyya, *Ülker Tıp Terimleri Sözlüğü: Lâtince - Türkçe Türkçe - Lâtince*, 2. basım, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 668.

⁵²³ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

⁵²⁴ Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30.

⁵²⁵ Ersevîm, İsmail, *Freud ve Psikanalizin Temel İlkeleri*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 1997, s. 36.

⁵²⁶ Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

⁵²⁷ Budak, *a.g.e.*, s. 132.

⁵²⁸ Tuğlacı, *Okyanus*, s. 299.

⁵²⁹ Tuğlacı, *Okyanus*, s. 299.

⁵³⁰ Budak, *a.g.e.*, s. 133.

⁵³¹ Demir - Acar, *a.g.e.*, s. 47.

⁵³² Budak, *a.g.e.*, s. 811.

Bilinçdişı	<i>unconsciousness</i>	İngilizce	533
Bilinçdişı bellek	<i>unconscious memory</i>	İngilizce	534
Bilinçdişı bilme	<i>unconscious cognition</i>	İngilizce	535
Bilinçdişı çıkarsama	<i>unconscious inference</i>	İngilizce	536
Bilinçdişı güdülenme	<i>unconscious motivation</i>	İngilizce	537
Bilinçdişı öğrenme	<i>subliminal learning</i>	İngilizce	538
Bilinçdişı suçluluk	<i>unconscious guilt</i>	İngilizce	539
Bilinçli	<i>king zing</i>	Çince	540
Bilinçli	<i>conscious</i>	İngilizce	541
Bilinçli	<i>consciente</i>	Lâtinçe	542
Bilinçli bellek	<i>conscious memory</i>	İngilizce	543
Bilinçli deneyim	<i>conscious experience</i>	İngilizce	544
Bilinçli direnç	<i>conscious resistance</i>	İngilizce	545
Bilinçli durum	<i>conscious state</i>	İngilizce	546
Bilinçli ihtiyaç	<i>need consciousness</i>	İngilizce	547
Bilinçli rüya	<i>lucid dream</i>	İngilizce	548
Bilinçli tasarım	<i>intelligent design</i>	İngilizce	549
Bilinçliliğin bölünmesi	<i>split of consciousness</i>	İngilizce	550
Bilinçlilik	<i>consciousness</i>	İngilizce	551
Bilinçsiz	<i>nonconscious</i>	İngilizce	552
Bilinçsiz	<i>unconscious</i>	İngilizce	553
Bilinçsiz	<i>inconsciente</i>	Lâtinçe	554
Bilinçsiz ben	<i>occult consciousness</i>	İngilizce	555

- 533 Renkli Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük, I-III, Arkın Kitabevi, İstanbul, ts., c. II, s. 311.
- 534 Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30.
- 535 Ayvaşık v.dğr., *a.g.e.*, s. 190.
- 536 Budak, *a.g.e.*, s. 134.
- 537 Budak, *a.g.e.*, s. 134.
- 538 Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 172.
- 539 Budak, *a.g.e.*, s. 134.
- 540 Zeman, *a.g.e.*, s. 58.
- 541 West - Endicott, *a.g.e.*, s. 70.
- 542 Çalkın, Fahri - Tuğsavul, Muhsin, *Haksız Fiillerden Doğan Tazminat Davaları*, yay.y., Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1948, s. 39.
- 543 Ayvaşık v.dğr., *a.g.e.*, s. 37.
- 544 Vander - Sherman - Luciano, *a.g.e.*, s. 370.
- 545 Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 173.
- 546 Câbir - Kifâfî, *a.g.e.*, s. 726.
- 547 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.
- 548 Şenel, *a.g.m.*, s. 47.
- 549 Gören, Ali, "Yaşamın Kökeni Hakkında Yeni Bir Yaklaşım: Bilinçli Tasarım", *Bilim ve Teknik*, c. XXXIV, sy. 408, Ankara, Kasım 2001, ss. 44-45, s. 44.
- 550 Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 30.
- 551 Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 175.
- 552 Klein, *a.g.e.*, s. 5.
- 553 Alderson, Anthony Dolphin - İz, Fâhir (ed.), *Turkish Dictionary: The Concise Oxford*, 6. basım, Tansaş, Ankara, 1980, s. 317.
- 554 Çalkın – Tuğsavul, *a.g.e.*, s. 39.

Bilinçsiz süreçler	<i>nonconsciousness processes</i>	İngilizce	556
Bilinçsiz taksir	<i>colpa inconsciente</i>	Lâtince	557
Bilinçsizlik	<i>nonconsciousness</i>	İngilizce	558
Bilinçsizlik	<i>unconsciousness</i>	İngilizce	559
Bozuk bilinç	<i>unsound consciousness</i>	İngilizce	560
Bunama	<i>dotage</i>	İngilizce	561
Değişik bilinç durumları	<i>altered states of consciousness</i>	İngilizce	562
Dinî bilinç	<i>religious consciousness</i>	İngilizce	563
Düş / Hayal / Gündüz rüyası	<i>day dream</i>	İngilizce	564
Ehliyet	<i>aptitude</i>	İngilizce	565
Eksik bilinç	<i>diminished consciousness</i>	İngilizce	566
Eroin	<i>heroin</i>	İngilizce	567
Esrar	<i>hashish</i>	İngilizce	568
Evrensel bilinç	<i>cosmic consciousness</i>	İngilizce	569
Farkındalığın farkındalığı	<i>awareness of awareness</i>	İngilizce	570
Farkındalık	<i>awareness</i>	İngilizce	571
Genel bilinç	<i>general consciousness</i>	İngilizce	572
Hafıza	<i>memory</i>	İngilizce	573
Hipnotizma	<i>hypnotism</i>	İngilizce	574
Hipnoz	<i>hypnosis</i>	İngilizce	575
İçki	<i>drink</i>	İngilizce	576

-
- 555 Kâmil, *a.g.e.*, s. 78.
- 556 Budak, *a.g.e.*, s. 134.
- 557 Delogu, Tullio, "Modern Hukukta Taksirli Suçun Önemi", *AÜHFD*, c. XXXIX, çev. Yüksel Ersoy, sy. 1-4, Ankara, 1982-1987, ss. 115-124.
- 558 Klein, *a.g.e.*, s. 5.
- 559 Haçerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, s. 175.
- 560 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. I, s. 574.
- 561 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 61.
- 562 Ornstein, *The Evolution of Consciousness*, s. 228.
- 563 Bellah, Robert Neelly, "New Religious Consciousness and the Crisis in Modernity", *The New Religious Consciousness*, ed. Charles Y. Glock ve Robert N. Bellah, University of California, Berkeley, 1976, ss. 333-352, s. 333.
- 564 Bedevî, *a.g.e.*, s. 479.
- 565 Ken'ân, *a.g.e.*, s. 126.
- 566 Guyton, Arthur C. - Hall, John E., *Textbook of Medical Physiology*, 9. basım, Saunders Company, Philadelphia, 1996, s. 766.
- 567 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 124.
- 568 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 125.
- 569 May, Robert M., *Cosmic Consciousness Revisited: The Modern Origins and Development of a Western Spiritual Psychology*, Element, Rockport, 1993, s. 318, 320.
- 570 Klemm, *a.g.e.*, s. 175.
- 571 *ICF*, s. 48.
- 572 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.
- 573 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 159.
- 574 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 176.
- 575 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 176.

İhtilâm	<i>wet dream</i>	İngilizce	577
İkili bilinç	<i>double consciousness</i>	İngilizce	578
İkili bilinç	<i>dual consciousness</i>	İngilizce	579
İnsan bilinci	<i>human consciousness</i>	İngilizce	580
İrade	<i>volition</i>	İngilizce	581
İrade	<i>will</i>	İngilizce	582
Kendilik bilinci	<i>consciousness of man</i>	İngilizce	583
Kendilik bilinci	<i>personel consciousness</i>	İngilizce	584
Kendilik bilinci	<i>self consciousness</i>	İngilizce	585
Koma	<i>coma</i>	İngilizce	586
Normal bilinç durumları	<i>normal waking consciousness</i>	İngilizce	587
Olağan bilinçsizlik	<i>normal unconsciousness</i>	İngilizce	588
Olağandışı bilinçsizlik	<i>abnormal unconsciousness</i>	İngilizce	589
Önbilinç	<i>preconscious</i>	İngilizce	590
Psikiyatri	<i>psychiatry</i>	İngilizce	591
Psikoloji	<i>psychology</i>	İngilizce	592
Rüya	<i>dream</i>	İngilizce	593
Rüya fobisi	<i>oneirophobia</i>	Lâtince	594
Rüya yorumu	<i>interpretation of dream</i>	İngilizce	595
Sara	<i>epilepsy</i>	İngilizce	596
Sarhoş	<i>drunk</i>	İngilizce	597
Sarhoşluk	<i>drunkenness</i>	İngilizce	598

-
- 576 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 186.
577 Budak, *a.g.e.*, s. 376.
578 Stedman, *a.g.e.*, s. 350.
579 Demir - Acar, *a.g.e.*, s. 140.
580 Nadeau, *a.g.e.*, s. 11.
581 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. I, s. 587.
582 Bedevî, *a.g.e.*, s. 458.
583 Çalışkan, *a.g.e.*, s. 30.
584 Dennett, Daniel Clement, *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*, Penguin Books, London, 1997, s. 150.
585 Bermudez, José Luis, *The Paradox of Self-Consciousness*, The MIT Press, Cambridge, 1998, s. 267.
586 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 238.
587 Matlin, *a.g.e.*, s. 192.
588 Klein, *a.g.e.*, s. 5.
589 Klein, *a.g.e.*, s. 5.
590 Phares, E. Jerry, *Introduction to Personality*, 3. basım, Harper Collins Publishers, New York, 1991, s. 75; Demir - Acar, *a.g.e.*, s. 219.
591 Bedevî, *a.g.e.*, s. 336.
592 Bedevî, *a.g.e.*, s. 336.
593 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 317.
594 Budak, *a.g.e.*, s. 866.
595 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 317.
596 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 323.
597 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 323.
598 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 324.

Sarhoşluk	<i>intoxication</i>	İngilizce	599
Sınıf bilinci	<i>class consciousness</i>	İngilizce	600
Sınırlı bilinç	<i>marginal consciousness</i>	İngilizce	601
Tam bilinç	<i>sound consciousness</i>	İngilizce	602
Tanrı bilinci	<i>consciousness of god</i>	İngilizce	603
Temyiz gücü	<i>discrimination</i>	İngilizce	604
Topluluk bilinci	<i>group consciousness</i>	İngilizce	605
Toplumsal bilinç	<i>collective consciousness</i>	İngilizce	606
Toplumsal bilinç	<i>social consciousness</i>	İngilizce	607
Toplumsal bilinç dışı	<i>collective unconsciousness</i>	İngilizce	608
Uyku	<i>sleep</i>	İngilizce	609
Uyku bozuklukları	<i>sleep disorders</i>	İngilizce	610
Uyku ile uyanıklık arası hâl	<i>hypnagogic state</i>	İngilizce	611
Uyku sarhoşluğu	<i>sleep-drunkenness</i>	İngilizce	612
Uyku yoksunluğu	<i>sleep deprivation</i>	İngilizce	613
Uykulu	<i>sleepy</i>	İngilizce	614
Uyurgezerlik	<i>somnambulism</i>	Fransızca	615
Uyurgezerlik	<i>sleep walking</i>	İngilizce	616
Uyuşturucu	<i>narcotic</i>	İngilizce	617
Vicdan	<i>conscience morale</i>	Fransızca	618
Vicdan	<i>conscience</i>	İngilizce	619
Vücut bilinci	<i>body consciousness</i>	İngilizce	620

599 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 324.

600 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

601 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

602 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. I, s. 498.

603 Çalışkan, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 30.

604 İsevî, *İlmü'n-nefs ve müşkilâtü'l-ferd*, s. 120.

605 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

606 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

607 Zehrân, *a.g.e.*, s. 108.

608 Demir - Acar, *a.g.e.*, s. 169.

609 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 387.

610 Crider, v.dğr., *a.g.e.*, ss. 189.

611 Uykudan hemen önce gözlenen ve uyku ile uyanıklık arasında bir yerde bulunan patolojik olmayan halüsinasyonların görülebildiği rüyamsı hâle *hipnagogik durum* (*hypnagogic state*) denir. bk. Budak, *a.g.e.*, s. 366.

612 Hinsic - Campbell, *a.g.e.*, s. 703.

613 Budak, *a.g.e.*, s. 790.

614 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 387.

615 Alper - Bayraktar - Karacam, *a.g.e.*, s. 295.

616 Alper - Bayraktar - Karacam, *a.g.e.*, s. 295.

617 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 387.

618 Sarp, *a.g.e.*, s. 49.

619 Akdikmen – Uzbay – Özgüven, *a.g.e.*, c. II, s. 395.

620 Budak, *a.g.e.*, s. 811.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı: İnegöl – 1971

Öğrenim Gördüğü Kurumlar:

	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise:	1985	1989	İnegöl İmam-Hatip Lisesi
Lisans:	1989	1994	M. Ü. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans:	1994	1996	M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora:	2003	2009	U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Medeni Durum: Evli – 2 çocuk

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi: Arapça ve İngilizce

Çalıştığı Kurum

	Başlama ve Ayrılma Tarihi	Çalışılan Kurumun Adı
Millî Eğitim Bakanlığı	13.09.1996 – 13.09.2000	İpsala - Yenikarpuzlu M.G. İ.Ö.O.
Millî Eğitim Bakanlığı	13.09.2000 – 16.05.2001	İpsala – Şehit Er M.A. Ç.P.L.
Millî Eğitim Bakanlığı	30.05.2001 – 01.10.2001	Havsa – Atatürk İ.Ö.O.
Millî Eğitim Bakanlığı	11.10.2001 – 16.11.2003	Gökçebey – Karapınar İ.Ö.O.
Millî Eğitim Bakanlığı	17.11.2003 – 29.06.2007	Osmangazi – Hürriyet Lisesi
Millî Eğitim Bakanlığı	29.06.2007 – Görevde	Osmangazi – Hürriyet T.S.O. İ.Ö.O.

Yurtdışı Görevleri: -----

Kullandığı Burslar: -----

Aldığı Ödüller: Teşekkür Belgesi – 16.06.2003 – Gökçebey İlçe Millî Eğitim Md.
Teşekkür Belgesi – 15.01.2009 – Osmangazi İlçe Millî Eğitim Md.

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar: -----

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri: -----

Yurt İçi ve Yurt Dışında Katıldığı Projeler: -----

Katıldığı Yurt İçi-Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar: -----

Yayımlanan Çalışmalar: -----

Diğer: -----

26/10/2009

İmza

Cemalettin ŞEN